

E 215/5:5

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

V.

D. BARTHA KATALIN és PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

UN RÉSUMÉ SE TROUVE À LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1959

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

V.

D. BARTHA KATALIN és PAPP ISTVÁN
KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

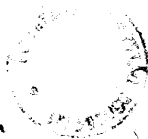
SZERKESZTI
KÁLMÁN BÉLA

UN RÉSUMÉ SE TROUVE À LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

TANKÖNYVKIADÓ, BUDAPEST
1959

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE**

KIADÁSÁT
A MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTER
rendelte el

A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története

I.

1. A Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékének kutatótervében 1949 nyara óta a moldvai csángó nyelvjárás vizsgálata is helyet kapott. Minthogy azóta a tanszék tagjai külső kutatók bevonásával nagyrészt elvégezték a csángó nyelvjáráskutatás legsürgetőbb feladatait: a nyelvföldrajzi anyag összegyűjtését, kiegészítését, ellenőrzését és térképre vetítését is, sőt kísérletet tettek a csángó nyelvjárás egy-egy részletkérdése és vázlatos megfogalmazásban egész nyelvi rendszere bemutatására, most szükségesnek látszik, hogy ne csak a magunk munkájáról, de a csángó nyelvjárás területén eddig előttünk végzett kutatásokról legalább vázlatos képet rajzoljunk. Úgy hisszük ugyanis, hogy a tőlünk végzett munka célkitűzéseit, módszerét és eredményeit csak úgy lehet igazán megérteni és bizonyos távlatba beállítva tárgyilagosan értékelni, illetőleg bírálni, ha ezt a munkát e magyar nyelvjárás kutatásának immár több mint százéves történeti folyamata eleddig legutolsó mozzanataként tekintjük. Éppen ezért mindenképpen szükségesnek tartjuk, hogy a tőlünk végzett munka ismertetése előtt legalább futó pillantást vessünk azokra a nyelvjáráskutató törekvésekre, amelyek a mi munkánkat időben megelőzték. Ezt a visszapillantást egyrészt már azért sem árt elvégeznünk, nehogy saját munkánk ismertetésekor olyannak látszódjunk, mint akik túlozzuk elvégzett munkánk jelentőségét, másrészt meg talán éppen e történeti visszapillantás fénye világít rá csoportunk munkájának bizonyos mértékben új célkitűzéseire, módszerei újításaira, s új eredményeire is.

Még a moldvai csángó nyelvjáráskutatás történeti szemléjének megkezdése előtt jeleznünk kell, hogy — a székelty kivéve — nincsen egyetlen magyar néprész sem, amely iránt a magyar tudományosságban olyan viszonylag korai és tartós érdeklődés nyomaival találkozánk, mint a csángóság esetében. E néprész eredetével, nyelvi, néprajzi, népesedési, településtörténeti meg más kérdéseivel csaknem két század óta szinte végeláthatatlan, mindmáig teljességében még könyvészetileg fel sem tárt irodalom foglalkozik (I. MIKECS LÁSZLÓ, Csángók. Bp., é. n. [1942] 330—99). A csángóság kérdései iránt való érdeklődés első nyomai a magyar tudományosságban a XVIII. század második felében jelentkeznek. E korai érdeklődés a jelzett időben erőre kapó romantikus történetiszemléletből táplálkozik. Nem csodálható, hogy az őstörténeti álmódosításokban ringatózó korabeli történelmi romantizmus a magyarság e legkeletebbre élő részének vizsgálatától a magyar őstörténet honfoglalást megelőző időszakára vonatkozó felvilágosításokat remélt. A tudományos kutatók egész sora ugyanis akkor, sőt még jóval később is Moldva magyar nyelvű lakosságában az „ősmagyarság” itt maradt utódait, leszármazottjait sejtette mindaddig, míg a józan kritikával dolgozó történetírás fénye át nem hatolt a romantikus képzelgések ködén, s a helyszíni munka

eredményeire alapító összehasonlító nyelvjáráskutatás más feltevések lehetőségét nem csillantotta meg.

2. Már a XVIII. század 60-as éveiben az osztrák elnyomatás elől Erdélyből Moldvába menekülő ZÖLD PÉTER egy rövid megemlékezésében egyebek mellett ezt írja a moldvai csángókról: „Az Oláh, és Magyar nyelvet egyenlő képpen értik, 's mind a' kettővel helyesen élnek: tsak az, hogy a' Magyar tiszván, de selypessen ejtik.”¹ Mint alább is látjuk, e megjegyzés utolsó fele a moldvai magyar népnyelv egyik olyan sajátására mutat rá, amely a későbbi nem nyelvész kutatóknak is leginkább szembeötlött, s amely felett később a nyelvészek között is nagy vita folyt. Mindenesetre sajnálhatjuk, hogy az éveken át Moldvában tartózkodó Zöld Pétertől a moldvai magyar népnyelvről csak ilyen futó megjegyzés maradt ránk.

Ez első megnyilatkozás után egy J*** jel alatt író névtelen rövid, de érdekes tudósítása is utal Moldva magyar lakosaira, telepeire és a moldvai magyar nyelv néhány jellegzetességére. Jó tájékozottságra valló adatai közül kiemelendő ez a csángó népnyelvre vonatkozó néhány sor: „Egy része (ti. a csángóságnak) már az Annyai Magyar nyelvet nagyon felejtette... nagyobb része mindazonáltal a' Népnek megtartotta régi Magyar nyelvét, noha a magánhangzó betűknek (Vocálisoknak) hosszabb vagy rövidebb ejtésben (!), és a' nekünk tulajdon kemény 's kimondásában tőlünk különböz; nem mondják eők Isten, hanem sziszegve Iszten, nem dicsértesség, hanem diszértesszék (!)”.² A közölt adatokból, különösen a csángó "sziszegés"-re vonatkozó megjegyzésből, úgy látszik, hogy a tájékoztató sorok helyszínen járt s valamelyes nyelvészeti készséggel rendelkező írótól származnak.

Ezek után azonban még két évtized telt el, míg tervszerűbb tudományos érdeklődéssel kezdtek fordulni a moldvai magyarság sok tanulsággal kecsegtető kérdései és különlegesen éppen a moldvai magyar népnyelv felé.

3. A nyelvi kérdések iránt kezdettől fogva nagy érdeklődést tanúsító Magyar Tudós Társaság már munkássága kora kezdetén az első magyar tájszótár előmunkálatainak évtizedében,³ a múlt század 30-as éveiben lépéseket tett a moldvai magyar nyelv megismerésére. Még 1836. július 4-én és 18-án tartott kisgyűlési határozatából nyelvi vonatkozásban a következő érdekes utasítással látja el a Moldvába utazni szándékozó GECŐ ELEK levelező tagot:

¹ A latin nyelvű kéziratról egy ANONYMUS álnevű író emlékezik meg német nyelven a Pozsonyban 1783-ban megjelent Ungarisches Magazin III. kötetében; e folyóirat idézett kötetét azonban, sajnos, Kolozsvárt nem tudtam megkapni. Magyar nyelven a kéziratot — alkalmasint hiányosan — MOLNÁR JÁNOS ismertette. Szerinte ez a latin nyelvű irat ZÖLD PÉTER csikdelnei plébánosnak Blahó Bálint páterhez intézett levele vagy jegyzete. Molnár szerint a jegyzetke címe ez volt: Notitia de rebus Hungarorum qui in Moldavia et vltra degant, scripta ab Adm. R. D. Petro Zöld Parocho Csik—Delmensi (!) in Sicilia data ad A. R. P. Vincent Blaho (Molnár János: Magyar Könyv-Ház. Pósonban, 1783. III, 414—28). — ZÖLD működésére nézve l. BITAY ÁRPÁD, Zöld Péter a csöböröcsöki magyaroknál: Erdélyi Irodalmi Szemle I, 264—6. — Uő., Zöld Péter egyénisége: i. h. IV, 165—72, és az ott idézett irodalmat. (L. még MIKECS LÁSZLÓ, Csángók 342—3.)

Megjegyzendő, hogy már Zöld előtt egy PATAI ANDRÁS nevű jezsuita Türk József brassói superiorhoz írt levelében Jászvásár felé vezető útjában megemlékezik a moldvai magyar telepek néhányáról. Nála olvassuk egyebek mellett Goritzafalva [nyilván elírás vagy sajtóhiba Gorzafalva (Oituz) helyett], Tatros, Forrófalva, Terebes, Kaloger Pataka, Bákó, a Románvásár tájéki Szabófalva, Temesfalva, Kumun-Falva és Regnec nevét (MOLNÁR JÁNOS, i. m. 74—5. — Közlésében Patai keresztneve tévesen György. Fennebb MIKECS, i. m. 10. l.-ja alapján helyesbítettem).

² J***, A' Magyarok Moldowában: Tudománytár 1818. VIII, 144—6.

³ E szótár tudvalevőleg 1838-ban egy kötetben jelent meg.

„...forditaná előkelőleg figyelmét: ...Az ott netalán található, nyelv' és história' tekintetében érdekes kéziratokra, oklevelekre...

Figyelmezzon a' tájszavakra, és szerkezetök által a' miéinktől netalán különböz egész mondatokra.

A' szöjítésre: mely tekintetében leginkább a' ragok és szóképzőkben előforduló különbözésekre, nem kevésbbé azonban az egyes betűk' kiejtésére, az igék' hajlítására, a szókötésre 's t. e. f.

A' példabeszédekre.

A' népmondákra és dalokra, melyek között az érdekesebbek' összeírása kívánatos."

Gegő még ez év október elején, 5-e táján indult el moldvai útjára.⁴ Mindössze 18 napig tartó útja során meglátogatta, illetőleg hihetően csak érintette a legjelentősebb moldvai magyar telepek néhányát.⁵ Bár e rövid idő alatt az akkori utazási viszonyok mellett igazán csak futólag tájékozódhatott, terjedelmes könyvvé duzzasztott jelentése minden felületessége ellenére is az első, amely bármilyen kezdetleges formában is, de megkísérlí legalább nagy vonásokkal jellemezni a moldvai csángó népi nyelvet. Ő úgy találta, hogy ami „a csángó telepek nyelvét illeti, ez az egyes betűk, igék' hajlítása, szókötés, ragok 's a' beszéd' több részeire nézve a' székelyektől nem különbözik". Ez általános megjegyzés mellett figyelemre méltónak tartotta a csángó kettőshangzók, a selypesen beszélés, néhány más a székelytől elütő hangtani jelenség, a kicsinyítés, valamint néhány különlegesebb csángó tájszó és szólás említése mellett a csángó és a román nyelv szókincsbeli kölcsönhatására is felhívni a figyelmet. Nyelvi megjegyzéseinek a későbbi szakszerű kutatások után természetesen csak történeti értéke van, s ha egyik-másikban mai tudásunk alapján joggal kételkedhetünk is, tagadhatatlan, hogy e kis összefoglalásával Gegő úttörő munkát végzett és érdekes hang-, alak- és jelentéstani sajátságokra világított rá.⁶ A munkához mellékelt Moldvahon vagy Moldvaország' abrosza az első térkép, melyen a moldvai magyar települések egész sora magyar néven szerepel.⁷

⁴ Útleírását és a moldvai magyarságra vonatkozó jelentését az Akadémia a következő munkában adta közre: A' moldvai magyar telepekről. A' Magyar Tud. Academia elébe terjesztve P. Gegő Elek S. Ferencz' szerzetbeli magyar hitszónok, s' magyar tudós társasági levelező tag által. Két toldalékkal 's Moldvaország' abroszával. Budán, 1838: VIII + 166 l., 1 térkép.

⁵ Egyébként Gegő útítársával a gyimesi kapunál lépett Moldva területére, s először közvetlenül a régi határ közelében fekvő Csügesen találkozott moldvai magyarokkal. Útleírásában Jászvásárig hatoló s onnan visszatérő útjában a következő községekben említ magyarokat: Csüges, Brusztuláca (értsd: Brusturósza), Kománfalva, Dormánfalva, Doftána, Tatros, Pokolpatak, Klézse, Forrófalva, Bogdánfalva, Bákó, Románvásár, Szabófalva, Tamásfalva, Dsidafalva, Domafalva, Lakosfalva, Jászvásár, Kalugerpataka, Barátfalva, Sósút (Sóspatak = Sărata?), Pusztina, Moinești. — E sorozatban a Szabófalva után következő négy faluval kapcsolatban már maga is megjegyzi, hogy ezeknek lakói „nyelv, öltözet és minden szokásaikra nézve igen oláhosodnak" (L. i. h. 11 kk.; az idézet a 21. l.-on).

⁶ Maga is tisztában volt azzal, hogy nem végezhetett alapos munkát „Egyébiránt — írja a nyelvi jegyzet zárószakaszában — a' nyelvvizsgálatra, mindenki gondolhatja, hogy több idő kívántatik, mint a' mennyit én ez uttal fordithattam." — Eppen ezért néhány Moldvában lakó magyart fel is kért arra, „hogy hív nyomozás terén ha valamely érdekes népmondákat, dalokat és a' miénktől eltérő nyelvbéli szöjítési különbséget talál-nak, híven közlendik" (i. h. 81).

⁷ Már Gegő is méltán panaszkodott a térkép rézmetszőjére (i. h. 17). A térkép a távolsági viszonyok megállapítása céljából teljesen alkalmatlan. Különösen a Tatros

Gegő munkájának megjelenésével a csángó kérdés a magyar tudományosság számára sok érdekességet ígérő kérdéssé lépett elő. Kétségtelenül volt esetlegesség is abban, hogy Gegő után először éppen DÖBRENTAI GÁBOR volt az, aki újólág a csángó kérdésre terelte a figyelmet, de része volt benne a Döbrenteit akkoriban éppen foglalkoztató kérdésekből táplálkozó mohó nyelvészeti érdeklődésnek is. Esetlegesség volt ugyanis az, hogy Döbrentei 1841 nyarán a borszéki fürdőn az egyik legnagyobb moldvai magyar település, Pusztina plébánosával, PETRÁS INCÉVEL találkozott. De másfelől minthogy Döbrentei alig egynehány évvel előbb, 1838-ban rendezte sajtó alá azt az Ótestamentom egy részének legrégebbi magyar fordítását tartalmazó Bécsi kódexet, amelyet a hivatalos egyház üldözése elől Moldvába menekült Tamás és Bálint huszita pap feltehetőleg éppen a moldvai huszita magyarok számára fordított le,⁸ érthető, hogy Döbrentei milyen kapva kapott azon az alkalmon, hogy a moldvai magyarság között élő, de Erdélyben tanult, művelt Petrától valami közelebbit tudjon meg a „huszita-utód” moldvai magyarságra nézve. Döbrentei már odaérkezése napján megismerkedett az akkori moldvai római katolikus püspök társaságában időző Petrással, s néhány nap múlva egy 38 kérdésből álló kérdőívet adott át neki. E kérdőív felölelte a moldvai magyarságra vonatkozólag akkoriban felvethető társadalmi, gazdasági, egyházszervezeti, művelődési, néprajzi, helyrajzi, statisztikai és más kérdések valamennyijét. Így természetesen van a kérdések között nyelvészeti vonatkozású is. Petrás néhány nap alatt megírta és átadta Döbrentének elég terjedelmes feleletét.⁹ E feleletből főként a 15. és a 37. kérdésre adott válasz

menti községek helyrajzi viszonyait tünteti fel helytelenül és önkényesen a térkép, egyebek mellett nyilván azért is, hogy a melléktérképeknek helyet szoríthasson. — Egyébként megjegyzendő, hogy PETRÁS INCÉ a Gegő könyvében közölt adatokról nagyon lesújtóan nyilatkozik, szavahihetőségét kétségbevonja (I. Tudománýtár 1842. VIII. 84—7). Petrásnak helyel-közzel túlzónak látszó kétkedését azonban bizonyos fenntartással kell fogadnunk, mert egyrészt Gegő adatai, legalábbis nyelvi szempontból, nem látszanak megbízhatatlanoknak, másrészt pedig Petrás fogalmazásából kitűnik, hogy a kemény bírálatban része van a minoriták és a ferencrendiek közötti ellentétnek is, PETRÁS ugyanis a moldvai katolikus misszió olasz és lengyel minoritáit védi Gegővel szemben, holott ezekről nemcsak Gegő és a néhány évvel később író Jerney (I. alább id. művét), de az újabb kutatók is lesújtó véleményt nyilvánítanak. (L. MIKECS, Csángók. 190. kk. és az ott idézett irodalmat. — Megjegyzendő azonban, hogy Mikecs munkájának tulajdonomban levő, a cenzúrától egyházellenesnek minősített részeket gép- és kézírásban őrző teljes példányából még lesújtóbb kép tűnik elénk).

⁸ Régi Magyar Nyelvemlékek. Budán, 1838. I. köt. II. rész. — Hogy az érdeklődés elsősorban innen eredt, arra nézve maga is nyilatkozik (vö. Tudománýtár 1842. VII. 8—9). A fordítás másik részét, a Müncheneri kódexet Döbrentei éppen akkor rendezte sajtó alá (vö. Régi Magyar Nyelvemlékek. Buda, 1842. III. köt.).

⁹ A kérdések és feleletek Petrás néhány levelének kivonatával és népdaladalékokkal ilyen címen jelent meg: Döbrentei Gábor kérdései 's Petrás Incze feleletei a moldvai magyarok felől: Tudománýtár, 1842. VII. 7—34, VIII. 67—98, IX. 150—63. — A feleleteket az adatok hitelességének megerősítése céljából Ardoini Péter Ráfáel moldvai püspök latin hitelesítő záradékkal látta el (i. h. VIII. 93). PETRÁS a feleleten elég szívet dolgozhatott, mert Döbrentei kérdései kelteként július 22-e, a hitelesítő záradék keltezésében pedig július 28-a szerepel. Petrás a feleletet tehát alkalmasint 22—27-e között készítette el. — Megjegyzendő, hogy PETRÁS és DÖBRENTAI kapcsolatai a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött Petrás-levelek tanúsága szerint a továbbiakban sem szakadtak meg (vö. DOMOKOS PÁL PÉTER—RAJECZKY BENJÁMIN, Csángó népzene I. Bp., 1956. 7—8). A tőlem csak néhány kiragadott idézetből ismert leveleknek teljes szövegükben való mielőbbi közzététele a népzenei szempontokon túl a csángó nyelvjárás-kutatás történetének közelebbi ismerete tekintetéből is fontos volna. Petrás életére és működésére nézve l. DOMOKOS PÁL PÉTER, A moldvai magyarság. III. bővített kiadás. H. és é. n. (az előző Kolozsvár, 1941) 67—70 és DOMOKOS—REJECZKY, i. m. 6—8, 27—32.

érdekelheti a nyelvjáráskutatót. Az elsőben Döbrentei az iránt érdeklődik, hogy a moldvai magyarok „hangejtése mennyibe tér el a' székeleyektől? mennyiben a' magyarországitól?” A másodikban az iránt tudakozódik, hogy hajlandó-e Petrás, mint aki a magyarországi magyar nyelvet is ismeri, „a' moldovai szójárásból, szokötésből ABCze szerinti szokönyvecske' készítését” vállalni.¹⁰

Természetesen ahhoz, hogy akár csak Gegővel való összehasonlításban is a moldvai magyar nyelvről kielégítő képet rajzoljon, Petrásnak mindkét feleletre adott válasza nagyon rövid. A moldvai magyar nyelvi sajátosságokról tulajdonképpen csak a 15. kérdésre adott feleletben szól. Avatatlanságában is éles füllel figyeli meg az *s*-nek megfelelő csángó *sz* ~ *sz*, a *cs*-nek megfelelő *ś* ~ *s* (szerinte *sch*) hangot, de nem egészen helytálló megfigyelést közöl a csángó *ei* kettőshangzóra vonatkozólag. A szóképzés terén csak a kicsinyítő képzők használatára utal, s vele kapcsolatban arra, ami ma is megfigyelhető, hogy ti. a kicsinyítést „főleg a' nőnem nagyon használja”. A román nyelv szókinszbeli hatásának hangsúlyozása egészíti ki Petrás nyelvészeti vonatkozású megjegyzéseit. Mindez¹¹ és a moldvai magyar nyelvjárási szótár elkészítésére vonatkozó, sajnos, úgy látszik, teljesen soha be nem váltott ígérete is elég kevés volna, ha nem közölné Petrás már itt is elég tekintélyes csángó népdalanyagot.¹² A közölt 21 népdalt¹³ kiegészítik Petrásnak azok a népnyelvi adalékai, amelyeket jóval később a Magyar Nyelvőr közölt. A csángó születésű Petrás megállapításai és közlései évtizedes megfigyelésen alapulnak. Éppen megbízhatóságukért a moldvai magyar népnyelvet kutatóknak mindig figyelmesen kell tanulmányoznia Petrásnak immár nyelvtörténeti bizonyító-anyaggá vált megállapításait, illetőleg nyelvészeti adalékait.¹⁴

¹⁰ I. h. 70 és 91.

¹¹ A moldvai magyar családnevekre vonatkozó 10. kérdésre adott felelete csak néhány közönségesebb családnevet sorol fel (i. h. VII. 34). Elszórtan, de főként a 3—4. kérdésre adott feleletben néhány érdekes tájszót is közöl, sokszor azonban nyilvánvaló sajtóhibával (i. h. VII. 17—21).

¹² Tudománytár 1842. VIII. 96, IX. 150—63.

¹³ ERDÉLYI JÁNOS is »Népdalok és mondák« című művébe Petrás közleményeiből vette át a csángó dalokat.

A csángó népdalközlők között itt kell megemlítenem VIOLA JÓZSEF nevét. VIOLA 1770-ben Marosvásárhelyt született, de orvosként Moldvába került, s itt a fejedelem udvari orvosa lett. Mint Moldvában élő magyar, a magyar műveltséggel való kapcsolatait fenntartotta, ápolta. Erdemei elismeréséül az Akadémia levelező tagjának választotta. 1840-ben közölt, nekem műdalszövegnek tetsző két csángó népdala kétségtelenül csángó népnyelvi sajátságokat tükrözött vissza. (L. Tudománytár 1840. VII. 138—9. — Néhány Violára vonatkozó életrajzi adattal együtt újraközölte BRITAY, Viola József a moldvai fejedelem udvari orvosa, mint a moldvai magyar népköltés gyűjtője: Erdélyi Irodalmi Szemle I. 59—61.)

¹⁴ Közléseit l. egy közlemény kivételével ROKONFÖLDI álnév alatt a Magyar Nyelvőr III, 93, 144, 199, 240, 285—6, 384, 480, 568, IV, 46, 142—3, 188, 287—8, 336, 432, 528, V, 47—8, 89, 192, 268—9, 288, 378, 480, 528, 570, VI, 83—4, 287—8, 374—5, 432, VII, 178, 192, 237, 382—3, 478, IX, 425—6, 428—9, 431, X, 48, 96, 239—40 (ez jelentéktelen különbségekkel, azonos a 48. l. közölttel!), 479—80, XIV, 42, XXVI, 48, 144, 288, XXVIII, 47, 527, XLVI, 134. — Mint egy újabban megjelent kiadványból tudjuk, a „Magyar Tudományos Akadémia levelei” között Petrás és Döbrentei kapcsolataira vonatkozó iratesomó egyik darabja Petrás gyűjtött csángó népdalszövegeket őrzött meg. A füzetke a következő címet viseli: „Moldva honi | Csángó—Magyar Dalok (I. füzet) | Mellyeket csupán a Leányok szerzenek, és danolnak a tápasz-talás, és saját vallomásuk szerint. Kiknek szájszerinti Elmondásuk után, mennyire lehetséges volt | sajátserű hanglejtéseikkel | össze szedett P... I... e sk | 1843 | Alsó-Klészén” (vö. DOMOKOS—REJECZKY, i. m. 8, 34). E mintegy 908 sornyi 34 népdalszöveget magába foglaló füzet és a »Moldvai Magyar Csángó Dalok (II-es füzet) mellyeket össze szedett

Petrás feleletének jelentőségét emeli még az is, hogy ő közli elsőnek a magyarság moldvai településeinek legteljesebb névsorát; ez a felsorolás a Gegő említette települések számát jóval felülmúlja. Felsorolása és a tőlünk megismert településviszonyok összehasonlítása alapján a magyar települések számában egy század alatt nagy változásokat állapíthatunk meg.¹⁵

Nyelvészeti megfigyelések szempontjából nem, illetőleg nagyon kevésel vitte előre a moldvai magyar nyelv kutatását az az utazás, amelyet JERNEY JÁNOS 1844-ben és 1845-ben tett.¹⁶ Jerney nagy keleti útja során azt a területet járta be, amelyen a magyarság a honfoglalást közvetlenül megelőző időben lakott, s amely tehát így a magyar őstörténet szempontjából mindig érdekelheti a magyar tudományt. Utazása során természetesen Jerneynek el kellett jutnia a moldvai magyarság és ezzel kapcsolatban a moldvai magyar nyelv kérdéséhez is. Tudományos eredményeit és romantikus következtetéseit is tartalmazó útleírásában a csángó név meg néhány moldvai helységnév magyar eredetére vonatkozó, egyébként ma már jobbra tarthatatlan fejtegetése érdemel figyelmet, amellett, hogy a csángó selypeskedő beszédre nézve ő is tesz megjegyzést. Bár e megjegyzés semmivel sem mond többet, mint az előbbieket, mégis érdekes, mert a kérdés nyelvföldrajzi vonatkozásaira utal az az észrevétele, hogy a selypes beszédet először egy nagypataki csángó beszédében figyelte meg, tehát pontosan egy olyan településről származó ember beszédjében, amely település megfigyeléseink szerint ma is legdélibb pontja a Bákó környéki csángó „szeszezés”-nek.

Nyelvészeti szempontból érdekes, bár természetesen már jórészt elavult Jerneynek az a szótárszerű összeállítás, amelyben „a' moldvai oláh nyelvben található magyar szók' sorozatát”-t gyűjtötte össze; e jegyzék mintegy 600 szót tartalmaz. Az idesorolt román szók közül azonban soknak semmi köze az idézett magyar szóhoz, sok pedig a magyarba is abból a nyelvből került, amelyből a román is kölcsönözött.

Jerney tehát nyelvi szempontból nem sokat nyújt. Nem jelent ilyen szempontból újat a meglátogatott csángó települések nevének felsorolása és a velük kapcsolatos néhány futó megjegyzés sem. Belőle csak az látszik, hogy Jerney meglátogatta a Románvásár, a Bákó, a Tatros környékén levő nevezetesebb magyar telepeket és legalábbis tudomást szerzett a meglátogatottakon kívül még jó néhányról is.¹⁷ Erről tanúskodik az a terjedelmes statisztikai-történeti összeállítás, amely a községek betűsorában a „magyar lakosokat bíró, vagy nevüket nyelvünkől kölcsönözte moldvai helységek sorozatát”-t tartalmazza.

4. A még mindig nem kizárólag népnyelvkutató érdeklődéssel járó utazók sorában IMETS FÜLÖP JÁKÓ és KOVÁTS FERENC érdemel említést.¹⁸

Petrás Incze sk 1841/2 ben» címet viselő 1121 sorban 51 népdal-szöveget tartalmazó füzet anyaga ma betűhívnék jelzett közlésben teljes egészében a kutatás rendelkezésére áll (közölte DOMOKOS—RAJECZKY, i. m. 33—100). E szövegek mint a csángó nyelvjárás múlt század közepi nyelvmélekei a csángó nyelvjáráskutatás számára jelentős forrásanyagot szolgáltatnak.

¹⁵ Ezekben a régi közlésekben feltűnően sok a helységnévelírás. Ez aligha tulajdonítható mindig a szerzőknek, inkább szerkesztői, illetőleg korrektori gondatlanságból származhatnak.

¹⁶ Jerney János' Keleti utazása a' Magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845. Pesten, 1851. I—II. köt.

¹⁷ I. m. 152—226.

¹⁸ Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhonban. 1868. Maros-Vásárhelyt, 1870.

Mindkettő nyilván ismerte már Gegő és Jerney munkáját, de avatatlanságában nyelvészeti szempontból mindkettő alig vesz észre többet annál, mint amit az előttük járók figyeltek meg. Értetlenségében Imets annyira megy, hogy megállapítása szerint a csángó beszéd „Az ismert cz-zó és sziszegő csángó alakiságtól eltekintve, különösebb érdekekkel nem bír”.¹⁹ Néhány „csángó használati szó” és valamelyes, csángókkal folytatott, de kétes hűségű lejegyzés teszi Imets csángó nyelvi anyagát.²⁰ Jelentős azonban Imetsnek a moldvai csángó magyarság népi egyéniségére, eredetére vonatkozó megjegyzése: „A moldvai csángók — írja —, ha nem is kizárólagosan székely maradványok, miután telepeik Moldva közepén a Szereth áldásos és nyájas vidéki mentében, a legősibb tulajdonosi birtoklásra mutatnak, milyenbe itt legelőbb a besenyők állottak; de azt bizonyosan állíthatni, hogy ők az ősbesenyőknek (pecsenyeknek) a korán frigyessült székelyek által keresztényített és felvegyített ivadécai. — Ezen fölfevésem és véleményemben nyomról-nyomra inkább megerősített engem csángóink oláhos viseletétől elnézve, azoknak székely sajátosságokkal teljes tisztá magyar nyelve, mely a cz-zó és sziszegő kiejtéstől eltekintve — mely pedig annyira nem lényeges, mint éppen a selypelő nyelv-ejtés, — dialectusnak sem nevezhető, oly ép és ősmagyaros az...”²¹ Imets tehát amellet, hogy éppen nyelvi alapon a csángóságnak a székelységgel való összefüggését vallja, a csángó nyelvnek még külön „dialectus”, azaz nyelv-járás voltát is kétségbe vonja. Ez álláspontját ismerve, most már érthető, miért tesz a csángó népnyelvvvel kapcsolatban oly kevés, lényegében csak a csángó sejpelő beszédre, meg néhány érdekesebb tájszóra vonatkozó észrevételt.

Az Imets társaságában utazó KOVÁTS FERENC útinaplója annyiban már többet mond a moldvai magyar nyelvről, hogy elkülöníti a Tatros és Tázló melletti „székely település” lakosainak nyelvét a csángó magyarokétól. Mert míg szerinte amazok „nyelv tekintetében az erdélyi székely beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó magyarok saját szerű dialectussal birnak, mely abban áll, hogy selypeskedő gyermek módjára ejtvén ki a szavakat, s helyett mindenütt sze-et, cs helyett cz-t használnak...” „Szeretik a kicsinyítő szokat...” „Egyébként tisztán és érthetően ejtik ki a magyar szokat, nem nyujtván azokat, mint a székelyek.” Rámutat a magyar—román szókinszbeli hatásra is. Szerinte a román szavak sokasága nemegyszer ért-hetetlenne teszi a csángók beszédjét. Megfigyelése szerint a román hatás azonban inkább csak a férfiak beszédében érvényesül, a románul nem tudó nők és gyermekek beszédében alig. A Bákó vidéki települések zárt, összefüggő jellegével kapcsolatos szerinte az, hogy „legtisztábban” éppen a Bákó vidéki csángók beszélnek.²² Hogy azonban mit ért Kováts ezen a legtisztább beszé-den, erre nézve az útleírásban semmi választ nem kapunk.

Valamivel jelentősebb nyelvészeti adalékokat tartalmaz BALLAGI ALADÁRnak az a beszámolója, melyben 1887-i moldvai útját írja le.²³ Az útirajz-szerű beszámoló statisztikai, helyrajzi, egyházszerkezeti, gazdasági felvilá-

¹⁹ I. m. 31.

²⁰ I. m. 57, 88—91.

²¹ I. m. 70.

²² I. m. III. rész 40.

²³ A magyarság Moldvában: Földrajzi Közlemények. XVI, 1—27. — Ballagi ugyan azt mondja, hogy részint hajón és vasúton, részint kocsin és gyalog végigment a moldvai magyarság egész területén (i. h. 2.), útleírásából láthatóan azonban legfeljebb a Tatros vidéki, valamint a déli- és északi-csángó telepeket látogathatta meg.

gosítások mellett a néprajzi jelenségek ismertetésébe beleszőve, csángó beszéd-részleteket, sok tájszót és néhány népdalszöveget is tartalmaz. Elszórtan között nyelvészeti megfigyelései között semmi újjal sem találkozunk. Ilyen természetű megfigyelései a következők: „A klézseiek, mint igazi csángók selypesen, vagy amint a szászkutiak mondják, pejpesen beszélnek... a pejpes beszéd²⁴ abban áll, hogy többnyire c-nek — néha szó elején s-nek — ejtik a cs-t, az s-et meg sz-nek...” „Czángóknak hívják magukat, mely név a Gyergyóban járatos csángani igéből jő, s értelme annyi, mint: elkorcsosodott magyar.”²⁵ Ezenkívül BALLAGI nyelvi szempontból csak a „kicsinyítő-rag (!) folytonos használatát” tartja megemlítenedőnek.

5. Ballagi úti megfigyelései azonban akkor jelentek meg, amikor már a céhbeli nyelvészek figyelme is ráterelődött a csángó nyelvjárásra. Tudvalevő, hogy a modern értelemben vehető magyar nyelvtudományi munkálatok éppen a múlt század derekán, az Új Magyar Múzeum és az 1856-ban meginduló Magyar Nyelvészet, majd ez utóbbi utódjaként 1862-től megjelenő Nyelvtudományi Közlemények köré csoportosult nyelvészek erőfeszítései nyomán kezdődtek. A külföldön akkor már javában folyó összehasonlító-történeti nyelvvizsgálódások mellett azonban részint a nyelvtörténeti kutatások, részint meg „a nemzeti eszme” fejlődésével kapcsolatos nyelvművelő munkálatok támogatása céljából mindinkább ráterelődött a figyelem az „élő nyelvm emléké”, a „romlatlan tisztságban”, „eredetiségben” megmaradt népnyelv vizsgálatára is. Nem csodálható éppen ezért, hogy magyar vonatkozásban is a Magyar Nyelvészet szerkesztője, HUNFALVY PÁL már a megindulás évében a folyóirat első kötetében a népnyelvkutatás jelentőségéről írva, a csángó nyelv vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza.²⁶

A magyar nyelvjárások módszeresebb vizsgálata azonban csak az 1872-ben megindított Magyar Nyelvőr megjelenésével kezdődik.²⁷ A Nyelvőr ugyanis a történeti és az irodalmi nyelv vizsgálata mellett a népnyelv kutatását is célul tűzte ki. A szerkesztő célkitűzése részleges megvalósításaként 1873-ban tett moldvai helyszíni kutatásának feldolgozásával nyitotta meg a nyelvjárási tanulmányokban oly gazdag Nyelvőr nyelvjárás-monográfia sorozatát. A folyóirat 1874. évi, III. kötetében SZARVAS GÁBOR közreadta a déli csángó telepek, alkalmasint főként Klézse nyelvvállapotának helyszíni vizsgálata alapján írt rövid, de a legfontosabb jelenségeket összefoglaló nyelvjárastanulmányát.²⁸ E közlemény már azért is jelentős, mert az első szakszerű ismertetés, amely összegezi a moldvai csángó nyelv hang-, szó- és mondat-tani sajátosságait, sőt tárgyal már jelentéstani kérdéseket is. Dolgozatában Szarvas valóban az élő csángó nyelv ismeretére támaszkodik. Továbbmenőleg érdeme az, hogy a jelenségek megfigyelésében és rögzítésében egyáltalában nem dogmatikus. Nem egy sajátossággal kapcsolatban megállapítja azt a ma is érvényes tételt: a csángó nyelvjárás „annyira ingadozó, hogy nem csak egy helység lakói, hanem ugyanazon egy személy is, nemcsak más-más, hanem

²⁴ Feltűnő, hogy Ballagi a klézseiekkel kapcsolatban jellegzetes „pejpes beszéd”-ről emlékezik meg, holott megfigyeléseink szerint köztük az sz-ezés ma már csak szórványosan hallható; s igazában az egy községgel északabbra fekvő Nagypatak nyelve tekinthető csak sz-ezőnek.

²⁵ I. h. 14—5.

²⁶ Magyar Nyelvészet I, 232.

²⁷ Ezekre nézve l. a beköszöntő «Mit akarunk?» cikket (Nyr. I, 1—3).

²⁸ A moldvai csángó-nyelvről: Nyr. III, 1—6, 49—54.

ugyanazon egy szóban is mind a két kiejtést használja”.²⁹ Az újgrammatikusoknak kivétel nélküli hangtörvény-felfogásával szemben Szarvas tehát már fejlettebb nyelvjáráskutató elveket követ. Újszerű abban is, hogy népnyelvi vizsgálódását nem tartja öncélúnak, azaz nem elégszik meg a nyelvi jelenségek pusztá megállapításával és magyarázatával, hanem a nyelvi tények alapján a csángóság eredetét és nyelvjárási kapcsolatait is igyekszik tisztázni. Szarvas dolgozatának mintegy felét a moldvai csángó és a székely nyelvjárás egyezéseinek, közös sajátságainak kimutatása teszi. Ezzel kapcsolatban megfigyelése szerint feltűnő, hogy „egy a többi magyarságtól annyira távol eső s geographiailag is elzárt nép nyelve aránylag oly kevés sajátságot tüntet fel”.³⁰ A csángó és a székely nyelvjárás összefüggéseinek részletes kimutatása után a csángóság eredetére vonatkozó nézetét a következőképpen foglalja össze: „Tartsa bár tehát a történetírás a csángó népet besenyő, kun, vagy akár hun maradékoknak, hanem a nyelv eltagadhatatlan tényei azt az egyet kétségtelenné teszik, hogy bármikor szakadtak is el egymástól, de a székely néppel hajdanában egy fajt, egy családot képeztek.”³¹ Szarvas e megállapításában éppen nyelvi tények alapján Imets történeti vélekedésével némi ellentétben a székelység és a moldvai csángóság közös eredete mellett foglal állást.

Szarvasnak, kora e nagytekintélyű nyelvtudósának ez a vélekedése, úgy látszik, nagy hatással volt az utána e kérdéssel foglalkozó nyelvészekre is. Alkalmasint ennek tulajdonítható, hogy MUNKÁCSI BERNÁ³² a moldvai és a keleti székely nyelv helyszíni tanulmányozása alapján írt nagyobb terjedelmű monográfiájának bevezetésében már teljesen Szarvas szellemében előlegezi a maga tudományos következtetéseit. Miután felsorolja a csángó névvel illetett magyar nyelvű néprészeket (hétfalusi, gyimesi, szeretvölgyi és bukovinai csángók), már ilyen határozottan ír: „A nyelvjárási adatok figyelembevételével kétségtelen tény, hogy mindnyájan egy főbb nyelvjárásnak, a székelynek külön ágazatai; de mi ezután azon kiváló speciálisabb jegyeket illeti, melyek őket mint alfajokat bélyegzik, ezek tekintetében a legjobb akarat mellett sem fogunk semmi közösséget megállapíthatni.”³³

Munkácsi nyelvjárásstudmánya természetesen nem is e, Szarvas eredményeivel megegyező véleménye miatt jelentős, hanem abból a szempontból, hogy e tanulmány rajzol először a csángó népnyelvről a nyelvi jelenségek minden körére kiterjedő, részletes képet.³⁴ A hangrendszer általános saját-

²⁹ I. h. 1—2. — Ezt ugyan a „szibiláló kiejtés” tárgyalásakor írja, de azután alább több ilyen kiejtésbeli váltakozó használatra utal.

³⁰ I. h. 6.

³¹ I. h. 54.

³² MUNKÁCSI 1880 nyarán KÚNOS IGNÁCCal együtt „egy hónapi fáradságos gyalogatást tett meg a keleti székelységben s a moldvai csángótelepeken végig”; a kutatóknak „... kelleténél csekélyebb anyagi eszközökkel rendelkezvén nemcsak a gyaloglás fáradaimaival, hanem valóságos nélkülözésekkel kellett küzdeniök” (Nyr. IX, 444). Útjuk nyelvézeti megfigyeléseit MUNKÁCSI tette közzé: «A moldvai csángók nyelvjárása» címen (Nyr. IX, 444—55, 481—93, 529—33, X, 101—7, 149—58, 199—205). KÚNOS e kutatásról csak két útirajz szerű cikket írt (vö. SZINNYEI, Magyar Írók VII, 500).

³³ Nyr. IX, 444—5.

³⁴ Sajnos, nem ismerjük Munkácsiék útirányát. Bár Munkácsi dolgozatában „a moldvai csángóság összes vidékeinek feltűnő nyelvi sajátságait” igyekezett egybefoglalni, úgy látszik, hogy átfogó képe csak az északi- és a déli-csángó települések nyelvének ismerete alapján készült. A Tázló és a Tatros mentén aligha járhatott, sőt úgy látszik, hogy az egyébként is az északi csángósághoz tartozó Ploskucént kivéve a Szeret balpartján levő településeket sem látogatta meg.

ságainak szemléje után, külön a magán- és külön a mássalhangzórendszer egyes jelenségeit, az asszociatív kapcsolatokból adódó módosulásait vizsgálja behatóan. Alaktani leírása már sokkal hézagosabb; különösen az ige- és névragozásra vonatkozó megfigyeléseket keveselhetjük. Annál bőségesebb azonban a jelentéstani rész, valamivel elnagyoltabb a mondattani kérdések tárgyalása. Munkácsi fejtegetéseinek korabeli újszerűségét az adta meg, hogy ő vizsgálatai során már nemcsak a székely, meg más magyar nyelvjárások köréből idéz összehasonlító példákat, mint Szarvas tette, hanem tekintetbe veszi a nyelvemlékek, sőt a rokonnyelvek tanulságait is. S ha e tekintetben nyelvtörténeti ismereteinknek ma már természetszerűen fejlettebb szintjéről megállapításait csak kellő bírálat után és helyel-közzel csak módosítva fogadjunk is el, kétségtelen, hogy csángó nyelvjárás monográfiája a korabeli népnyelvkutatás viszonylatai között mind teljesség, mind tárgyalásmódja újszerűsége szempontjából nagy lépésekkel vitte előre a moldvai csángó nyelvre vonatkozó ismereteinket.

Munkácsi helyszíni tanulmányozása és közzétett dolgozata után több mint két évtizedig nem járt magyar nyelvjáráskutató a moldvai csángó-magyar telepeken. 1900-ban és 1901-ben azonban RUBINYI MÓZES két nyáron nyelvjárás-tanulmányozás céljából mintegy két hónapot töltött a moldvai magyarok között. Ő az első nyelvész, akinek útirányát is eléggé pontosan ismerjük, helyesebben róla tudjuk azt, hogy bizonyosan milyen moldvai magyar telepeken fordult meg.³⁵ Rubinyit nyilván Szarvas rövidebb és Munkácsi terjedelmesebb csángó nyelvjárás tanulmányának hiányai, nyitva maradt kérdései indíthatták kutatóútjára. Mindkét előtte járó nyelvész ugyanis csak nagy vonásokban rajzolt képet a csángó nyelv korukbeli állapotáról; szókincs-gyűjtésre egyik sem fektetett súlyt. Szarvast különben a nyelvészeti célkitűzéseken túl a csángóság eredetének kérdése is izgatta, Munkácsi meg a nyelvtörténeti szempontok alkalmazásával a korabeli nyelvre vonatkozó minél teljesebb anyagközlés és rendszerezés lehetőségét csökkentette.

Mindkét előtte kutatóval szemben Rubinyi a leíró szemléletű tárgyalásmódot választotta.³⁶ E tárgyalásmód előnyei és hátrányai nyilvánvalóak. Egy-

³⁵ Ezt részben az első útjáról készített „úti jegyzetek”-ből, részben pedig beszámoló-jához mellékelt térképvázlatából látjuk (Az igazi csángóknál: Erdély IX, 101—8 és Nyr. XXXI, 82. l. után). Minthogy azonban második útja alkalmával saját megjegyzése szerint a magajárta ösvényen haladt (Nyr. XXXI, 1), két nyelvészeti beszámolója az első útjáról készített jegyzetekben felsorolt települések nyelvállapota alapján íródhatott. RUBINYI ezek szerint a következő csángótelepeken töltött hosszabb-rövidebb időt: Klézse, Forrófalva, Nagypatak, Rekecsun, Gyoszeny, Bogdánfalva, Lujzi—Kalagor, Száskút (Poncseszt), Szabófalva, Pildest (Kelgyeszt), Korhána, Traján (Újfalú), Ploskucén, Valeni, Teckány. — RUBINYI kutatása sem terjedt tehát ki az egész moldvai magyarságra, mert hiszen térképén a Tázló mentéről például csak Teckánt jelzi (itt is alkalmassint a Szerbek—Sirbi nevű települést kell érteni), a Tatros melléki tekintélyes magyarságot pedig egyáltalában nem vonta be kutatása körébe. Úgy látszik, hogy a Szeret mindkét oldalán is csak egy néhány jelentősebb községet látogatott meg. Kétségtelen például az, hogy ott csak Gyoszenben és az azóta elrománosodott Valeniben végzett jelentősebb megfigyeléseket. Második útjáról különnyomatban is megjelentetett tőle az Erdélyi Kárpát Egyesület egy, nyelvészeti szempontból azonban teljesen érdektelen, hangulatoskodó és elfogult útirajzot (Csángóország, Kolozsvár, 1902. 19 l., kny. az Erdély Népei V, 1—6. l-ről).

³⁶ Eredményeit a következő két tanulmányban foglalta össze: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához: Nyr. XXX, 57—65, 109—16, 170—82, 227—35. — Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához: Nyr. XXXI, 1—7, 82—7, 143—8, 202—8. Második közleményéhez térképvázlatot is mellékel; a vázlaton szereplő csángó-

részt e módszer a megfigyelt nyelvi jelenségeket minden történeti előzménytől független, egységes rendszerbe igyekszik foglalni, s törekszik mentesíteni magát attól a veszedelemtől, hogy a nyelvi tények történeti magyarázatában bekövetkező nézetváltozások esetén a leírás rendszere magától essék szét. Másrészt viszont az ilyen szemléletű tárgyalásmóddal egymás mellé kerülnek olyan nyelvi jelenségek is, amelyeket történeti szemlélettel más-más jelenségcsoportba kellene sorolnunk. Nyilvánvaló azonban az is, hogy mint minden leíró szemlélettel dolgozó népnyelvkutató, Rubinyi sem tud teljesen szabadulni attól a kísértéstől, hogy hol az irodalmi nyelvre, hol meg a régiségbeli adatokra ne legyen tekintettel. Mentségére mondhatjuk, ezt meg nem tenni valóban nagyon nehéz.

Rubinyi leíró szemléletű előadásában természetesen elsősorban a korabeli csángó hangképzés jellegzetességeit rendszerezi. Bár újabb kutatásaink alapján rendszerezése természetesen bővíthető és módosítható, éppen az, hogy megfigyeléseiben láthatóan őrizkedik az újgrammatikus dogmatizmustól, sok átmeneti hangra, hangárnyalatra is rátereli a figyelmet. Hangsúlyozza, hogy „adatait egy szálíg maga gyűjtötte”, az előtte járók adatait csak „újrahallás után” használta fel. Ebben az vezette — mondja némi túlzással —, hogy a románok közé ékelt csángók nyelve napról napra változik, úgyhogy sokszor a húsz év előtti adatok teljesen hibásaknak tűnnek fel. Rubinyi tanulmányának ez a beszélt nyelv minden változatára ügyelő jellege sokszor már túlzásba is esapott, s így kihívta a szilárdabb alapokra építeni szerető történeti nyelv szemléletű kutatóknak helyel-közzel jogos, nemegyszer azonban túlzó ellentmondását.³⁷

Nem lehet feladatunk e futó szemle során Rubinyi két csángó tanulmányának nyelvészeti eredményeit az előbbi általános megjegyzéseken túl is részletesen taglalni. Annyit azonban meg kell állapítanunk, hogy elsősorban a hangképzésre vonatkozó megfigyeléseit kell majd újólág szemügyre vennünk, hogy lehetőség szerint állást foglalhassunk az e téren közte és Wichmann György között felmerült, meglehetősen elfajult vitában. A hangtani megfigyelések érdekességein túl, Rubinyi tanulmánya főként az ige- és névragozás terén nyújt sok újat, tehát éppen azon a területen, amellyel mind Szarvas, mind pedig Munkácsi tanulmánya nagyon mostohán bánt. A közleményeit kiegészítő két szógyűjtemény Petrás közlései óta először foglalja szótárszerű rendbe a csángó tájszók legérdekesebbjeit. Megjegyezhetjük azonban, hogy a jelentésmeghatározások közül nem egy (egyebek mellett a román nyelv nem ismerése miatt is) kétségtelenül téves.

településeket RUBINYI kétségtelenül meglátogatta. Vázlata azonban még ebből a szempontból is hiányosnak tetszik. — Ezeken kívül közzétett még néhány csángó levelet is (Csángó nyelvemlékek : Nyr. XXXIV, 415—23). Rubinyi csángókkal való foglalkozásának teljes ismeretéhez hozzátartozik annak megemlézése is, hogy századeleji kutatóútja után még évtizedekkel is értékelő és bíráló megjegyzésekkel kísérte a csángóságra vonatkozó újabb nyelvjárási, történeti és néprajzi munkákat. L. erre vonatkozólag tőle a következő cikkeket : Újabb csángó följegyzések : Nyr. LX, 73. — Újabb csángó adalékok : Nyr. LXII, 110—2. — Adalékok a csángók múltjához és jelenéhez : Nyr. LXIV, 119—24 (Ezek az ismertető-értékelő cikkek Csűry Bálint, Domokos Pál Péter és Veress Endre alább tárgyalt, illetőleg hivatkozott dolgozataira, útirajzaira vonatkoznak).

³⁷ A vita Wichmann-nak a moldvai csángó *tš*, *s*, *z*, *š* és *ž* hangtörténetéről írt alapos tanulmányával indult meg (NyK. XXXVII, 149—63 és XXXVIII, 265—6). Hozzászólt a vitához Rubinyi védelmében SIMONYI ZSIGMOND is (Nyr. XXXVIII, 26—8). RUBINYI válaszáat l. NyK. XXXVIII, 257—65 és Nyr. XXXVII, 466).

6. Mikor a csángó népnyelvkutatás eddig a pontig eljutott, önként kínálkozott, hogy a helyszíni népnyelvkutatáson túl az összehasonlító nyelvjáráskutatás segítségével újlag szót ejtsenek a csángóság eredetének nyelvi alapon történő meghatározásáról is. Az előzőekben láttuk, hogy e tekintetben SZARVAS és MUNKÁCSI nagyjában egy véleményt fejtett ki. Hozzátehetjük, hogy lényegében e véleményhez csatlakozott RUBINYI is. Munkácsi később WEIGAND GUSZTÁV nyomán³⁸ indulva, a kun eredeztetés lehetőségét vitatta.³⁹ A modern összehasonlító népnyelvkutatás szempontjainak alkalmazásával, a csángóság eredetkérdésében a kezdeményező lépést azonban HORGER ANTAL tette meg azzal, hogy a csángó népről, és a csángó név eredetéről írt alapos tanulmányában⁴⁰ SZARVAS után elsőnek vetette össze a csángó népnyelvi kutatások addigi adatait a székely nyelvjárásokból ismert jelenségekkel. E nyelvjárásösszehasonlító munka eredményeképpen kimondta azt a SZARVAS megfigyeléseivel is egyező tételt, hogy legfeljebb két-három székely nyelvjárási sajátság nincs meg a moldvai magyar nyelvjárásban. „E nyelvjárás tarka-barka képen tehát jóformán minden székely nyelvjárás rajtahagyta a maga nyomát, amit csak úgy lehet magyarázni, hogy évszázadok óta s a Székelyföldnek minden zugából szállingóztak kisebb-nagyobb székely csoportok Moldovába, s ez újabb meg újabb jövevények nyelvi hatása a míg egyrészt lassanként elhomályosította az eredeti nyelvjárás képét, másrészt állandóan közreműködött a nyelvjárás mai képének kialakításában”.⁴¹ NOHA HORGER később is, a magyar nyelvjárásokról írt összefoglaló munkájában a csángó nyelvjárással kapcsolatban kissé óvatosabban azt vallotta, hogy néhány, a székely nyelvjárásoktól elütő sajátság ellenére sincs okunk a moldvai magyar nyelvjárást teljesen elválasztani a székely nyelvjárásterülettől, az eredet kérdésében — úgy tetszik — hajlott KARÁCSONYI JÁNOSNAK a moldvai csángók szeremségi származásáról szóló nézete felé⁴² — különösen azért, hogy LOSONCZI ZOLTÁN részletes összehasonlító nyelvjárástanulmányában nyelvészeti szempontból is meggyőzőnek látszó bizonyítékokat sorolt fel a csángók szlavóniai származására nézve.⁴³

7. A századfordulóig a moldvai népnyelvet tanulmányozóknak és a csángó eredetkérdést vizsgálóknak mind részük lehetett abban, hogy a külföldi kutatók figyelme is ráterelődött a moldvai csángók oly érdekes, minden magyar nyelvjárástól annyira különböző nyelvére. A finnugor kutatásban és saját nyelve vizsgálatában, a finn nyelvjárások megismertetésében világviszonylatban is oly jelentős finn nyelvtudomány hatalmas lépéssel vitte előre a csángó nyelvjáráskutatást is. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány területén cseremisz és zürjén kutatásai révén akkor már híres WICHMANN GYÖRGY 1906. október 31-től 1907. március 24-ig, tehát csaknem öt hónapig gyűjtött az északi-csángó településterülethez tartozó Szabófalván. Látnivaló,

³⁸ Der Ursprung der s-Gemeinden: Neunter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig. 1902. 131—7.

³⁹ A moldvai csángók eredete: Ethn. 1902. 433—40 és ugyanez németül: KSz. 1902. 245—53. — A vitába MELICH JÁNOS is beleszólt: A moldvai csángók eredetéhez: Ethn. XIV, 52—4. — MUNKÁCSI válasza i. h. 54—6.

⁴⁰ A csángó nép és csángó név eredete: Erdélyi Múzeum XXII, 65—80, 125—37.

⁴¹ I. h. 127.

⁴² A moldvai csángók eredete: Századok XLVIII, 545—61.

⁴³ A moldvai csángók eredetéről: Nyr. XLIV, 13—20, 60—6. — E felfogást Simonyi is elfogadta (Nyr. XLIX, 37).

hogy már időben is legtöbbet Wichmann tartózkodott a moldvai csángók között. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy csaknem teljes idejét egyetlen pont, Szabófalva kutatására szentelte, megfigyelési lehetőségeinek alaposságára nézve is kétségtelenül mindaddig őt kell a legkedvezőbb külső feltételek között dolgozó kutatónak tartanunk.

Mélyreható gyűjtése alapján kiadott jelentéseiből, közleményeiből megállapíthatjuk, hogy Wichmann kettős nyelvészeti céllal indult a csángók közé; egyrészt rendszeres szókincsgyűjtéssel minél gazdagabb szótári anyagot akart összehordani, másrészt meg történeti alapon ki akarta dolgozni az északi-csángó nyelv hangtanát. Úgy látszik, emellett szándékában volt a csángó alaktan egyes részeinek történeti szemléletű kidolgozása is, mert a szókincs-gyűjtés során Simonyi Zsigmond történeti alakтана alapján a fontosabb alaktani jelenségeket is kikérdezte. Szövegközlései azt bizonyítják, hogy nem hanyagolta ugyan el a mondattani jelenségek megfigyelését sem, de aligha tartozott céljai közé a csángó nyelv mondattanának történeti alapon való tárgyalása. Ez akkor még különben is összefoglaló magyar történeti mondat-tan hiányában a legnehezebb feladatok közé tartozott volna.⁴⁴

Kevés népnyelvkutató célkitűzése valósult meg olyan teljesen, mint a Wichmanné. Bár a még hosszabbra tervezett szabófalvi időzését az 1907 márciusában kitört romániai parasztforrongások miatt március végén hirtelen félbe kellett szakítania, életében megjelent, illetőleg halála után közzétett anyaga célkitűzései szinte hiánytalan teljesülését mutatja. Wichmann munkássága több vonatkozásban is jelentős a csángó népnyelvkutatás szempontjából. Mindenekelőtt csángó hangtani feldolgozásaiban ő alkalmazta először a magyar nyelvjárások vizsgálatában a jelenségmonográfiai módszert, azaz egy-egy hangtani jelenségcsoport monografikus vizsgálatának módszerét. Feldolgozásaiban⁴⁵ a magyar hangtörténet és a nyelvjáráskutatás adatait is ő használta fel addig a legkörültekintőbben. S ha nyelvészeti dogmatizmustól nem teljesen ment eredményei közül egyiken-másikon túl is léphet majd a természetszerű tudományos haladás, csángó kutatásának legjelentősebb, nyomtatásban csak halála után néhány, gyűjtőútja után éppen harminc évvel megjelent eredményei, északi-csángó szótára a csángó népnyelvkutatásnak mindenkor legkiemelkedőbb termékei között foglal helyet. E szótár nem szoros értelemben vett tájszógyűjtemény, hanem olyan, az egész szókincsre kiterjedő rendszeres szókincstanulmány, amely az északi-csángó nyelvjárást mint önálló nyelvi egységet tekinti, tehát az északi-csángó nyelvjárás szókincsének

⁴⁴ WICHMANN mondattani közleményei nem jelentek meg, s kéziratai közt sincs effélenek nyoma. Célkitűzéseire, gyűjtött és feldolgozott, illetőleg feldolgozatlanul maradt anyagára nézve l. CSÚRY BÁLINT, Wichmann György északi-csángó hagyatéka: MNy. XXXII, 281—7 és az ott idézett irodalmat.

⁴⁵ WICHMANN csángó közleményei a következők: A moldvai csángó magánhangzók történetéből: Nyr. XXXVII, 193—202, 241—9, 303—14. — A moldvai csángó más-salhangzók történetéből: MNy. IV, 160—7, 208—16, 295—307, 394—400, 457—62. — A *tš*, *s*, *z*, *š* és *ž* hangok története a moldvai csángó nyelvben: NyK. XXXVII, 149—63, XXXVIII, 265—6. — Zum Stufenwechsel im Ungarischen: FUF. VII, 31 kk. — CSÚRY BÁLINT, Wichmann György északi-csángó hangtanának kiadatlan részei: MNy XXXV, 73—87, 137—43. — Kétségtelenül legfontosabb azonban nagy csángó szótára: YRJÖ WICHMANN'S Wörterbuch des Ungarischen moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt herausgegeben von BÁLINT CSÚRY und ARTTURI KANNISTO. Helsinki, 1936. XV + 219 l. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV.).

minél teljesebb gyűjteményét igyekszik adni. Wichmann szótárának nagy érdeme az is, hogy a szókincs elemeit nem szakítja ki a népi élet összefüggéseiből. Ez abban mutatkozik meg, hogy szótárában lépten-nyomon találkozunk az egyes címszók alatt a tárgyi és szellemi néprajzi jelenségek kapcsolására utaló jegyzetekkel. Wichmann adatainak zöméhez ugyan kérdező módszerrel jutott, de közvetlen (passzív) megfigyelő módszerrel gyűjtött anyaga is jelentős. A szókincestanulmányt teljessé tevő példamondatait, szövegeit is kétségtelenül ez utóbbi eljárással gyűjtötte.⁴⁶

Az eddigi kutatókkal szemben jelentős újítása Wichmannnak az is, hogy lejegyzéseiben nem a magyar néprajzkutatók ún. nagyolt, akkorában még meg sem állapodott hangtani lejegyzési rendszerét alkalmazta, hanem a Finnugor Társaság jóval pontosabb, bár bonyolultságában fonetikus dogmatizmusra csábító hangjelzésével élt. E cseremis és zürjén kutatásaiban is használt hangjelzés alkalmazásával Wichmann a csángó hangjelenségek apró finomságainak minél pontosabb rögzítésére törekedett.

Van azonban Wichmann munkásságának bizonyos egyoldalúsága is. Az addigi kutatók egyébként teljesen valószínű nézetét elfogadva, WICHMANN a moldvai csángó-magyar települesterület legelzártabb, újabb székely betelepülőkől legkevésbé befolyásolt részének, az északi-csángó csoportnak csak egy pontját vizsgálta meg, és ott is jobbra egyetlen egy jól kiválasztott nyelvmestertől gyűjtött. A déli-csángók nyelvére nézve csak egy napos bákói tartózkodása alkalmával jegyzett le két esetlegesen elébe kerülő déli-csángótól valamelyes összehasonlító anyagot. Nem csodálható tehát, hogy ez egyoldalú alapossággal gyűjtött anyag feldolgozása alkalmával pusztán egy ponton tett megfigyelései alapján főként a csángó réshangok és afrikáták néhányának kérdésében ellentétbe került Rubinyi sokkal nagyobb területre vonatkozó, bár természetesen kevésbé elmélyülő gyűjtés alapján megfogalmazott fejtegetéseivel. A vita sem akkor, sem azóta nem dőlt el, s a szóban forgó jelenség a későbbi kutatók számára nyílt kérdés maradt.⁴⁷

8. Az elmondottakból kétségtelenül kiviláglik, hogy a csángó nyelvjáráskutatás élén teljességében közzétett gyűjtése, megfigyeléseinek és feldolgozásának alapossága révén a finn Wichmann jár. Némi meglepéssel állapíthatjuk azonban meg, hogy Wichmann feldolgozásainak zöme magyar szakfolyóiratokban magyarul jelent meg, s német bevezetéssel, értelmezéssel és magyarázatokkal ellátott szótára szerkesztéséből, hagyatéka kiadatlan részének közzétételéből derekasan kivette részét az újszerű magyar néprajzkutatás legkiemelkedőbb alakja, CSÜRY BÁLINT is.

Mikor ugyanis Wichmannak 1932-ben bekövetkezett halálával hagyatéka gazdátlan maradt, a helsinki Finnugor Társaság húsz éves kiadó tervébe éppen azért iktathatta be a Wichmann-hagyaték kiadatlan csángó részének megjelentetését is, mert több esztendei helyszíni kutatómunkája révén az 1910—1932 között Kolozsvárt tanárkodó Csüry volt a csángó néprajz legalaposabb ismerője, leghivatottabb bűvára.

CSÜRY 1928—1931 között négy nyári szünidejének egy részét néprajzi anyaggyűjtés céljából a moldvai magyarság közt töltötte. Amennyire kiadott, bár, sajnos, csak népszerűsítő jellegű útijegyzeteiből, személyes beszélgetésből,

⁴⁶ Ezekre nézve l. CSÜRY, MNy. XXXII, 286.

⁴⁷ E kérdésre nézve l. HORGER, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 33. — LAZICZUS, Bevezetés a fonológiába. Bp., 1932. 43—4.

illetőleg helyszíni tapasztalataimból tudom, úgy látszik, Csűry a moldvai csángó-magyar területnek főként a Bogdánfalva vidéki déli-csángó részén végzett megfigyeléseket. Gyűjtött anyagának legnagyobb része is alkalmasint Bogdánfalváról való. Célkitűzése és módszere nagyjában hasonlított a Wichmannéhoz. Ő is elsősorban a szókincsgyűjtésre fektette a főszűrt. Miközben középiskolai elfoglaltsága mellett hatalmas Szamosháti Szótára két kötetének kéziratát dolgozta ki, nyáron, pihenés-, illetőleg változatossággéppen újabb gyűjtéssel hordta össze egy déli-csángó szótárhoz az anyagot. Mikor aztán Wichmann szótárát sajtó alá rendezte, látta, hogy a Wichmannéhoz hasonló célú és módszerű déli-csángó szótára elkészülése után tisztán áll majd előttünk a déli- és az északi-csángó nyelvjárás egymáshoz való viszonya is (MNY. XXXII, 286).

A csángó szókincsgyűjtés Csűrynél is a szó-, illetőleg alaktani kérdések iránt való bensőséges érdeklődéssel járt együtt. Minthogy az eddigi kutatók, főként Wichmann, hangtani kérdésekkel foglalkoztak, Csűry elsősorban a mind ez ideig csak nagyon hézagosan ismert csángó alaktan jelenségonográfiákban való feldolgozására gyűjtött anyagot igyekezett közzétenni. Ilyen célból a csángó igeragozásról kidolgozott és közzétett mintaszerű alaktani tanulmánya a Wichmann hangtani dolgozatainak méltó kiegészítője.⁴⁸ Emellett a moldvai csángó kicsinyítőképzőkről, a csángó és a székely hanglejtés összefüggéseiről, valamint a csángó Miatyánk nyelvtörténeti tanulságairól írt megfigyelései és más cikkei⁴⁹ is elárulják, hogy Csűry a déli-csángó nyelvi jelenségeket is olyan monográfiászerűen szándékozott feldolgozni, mint amilyeneknek a szamosháti nyelvjárással kapcsolatban egész sorát adta ki. Mikor e monográfiái mellett utalunk a csángó nyelvről írt cikkekére, a bogdánfalvi növényneveket magabafoglaló értékes közleményére és a moldvai magyarság néprajzáról írt vázlatyszerű összefoglalására, illetőleg jegyzeteire,⁵⁰ felemlítettük ugyan mindazt, ami Csűrytól nyomtatásban hozzáférhető, de még mindig nagyon keveset ahhoz a nyersanyaghoz képest, amely Csűry jegyzetfüzeteinek, cédulaanyagának, illetőleg déli-csángó szótára (MNY. XXXII, 286, MNY. III, 29) elkészült részének elpusztulásával a csángó nyelvjáráskutatás és az egész magyar nyelvtudomány pótolhatatlan veszteségeként feldolgozatlanul maradt.⁵¹

⁴⁸ A moldvai csángó igealakok : MNY. XXVIII, 22—30, 148—54, 256.

⁴⁹ A moldvai csángó kicsinyítő képzőkről : MNY. XXVIII, 300—1. — A székely és csángó mondatanglejtés : MNY. XXVI, 249—54. — A csángó Miatyánk : MNY. XXXVI, 170—2. — Szántóka : MNY. XXVIII, 114—5. — L. még tőle A moldvai magyarok közt. (Szathmáry Balázs álnéven). Napkelet VIII, 843—7, és Útibenyomások a moldvai magyar testvérek (csángók) közt. Debr. Szemle VIII, 241—55.

⁵⁰ Egy és más a moldvai csángók nyelvéről : Pásztorút XXI, 140—1. — Növénynevek Bogdánfalváról : MNY. XXIX, 249—51, 316—21. — Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról : Erdélyi Múzeum XXXV, 155—76 és kny. Erdélyi Tudományos Füzetek 27. sz.

⁵¹ 1941-ben bekövetkezett váratlan halála után jegyzetanyaga, illetőleg a csángó szótár elkészült része Debrecenben élő özvegye és fia őrzetében maradt. BÁRÓZI Géza szívés levélbeli közléséből megdöbbenéssel értesültem arról, hogy a kéziratok anyag Csűry nagyértékű nyelvészeti könyvtárával együtt 1944 őszén Debrecenben elpusztult. — A teljesség kedvéért szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy közvetlenül Csűry halála után szó volt a déli-csángó szótár munkálatainak folytatásával kapcsolatban arról, hogy e munka elvégzésére magam — mint Csűry egyik csángó útján kísérője — kapok megbízást. Mint sajnálattal látható, e terv ilyen vagy más formában való kivitelének előttem egyébként ismeretlen okokból való elhalasztása helyrehozhatatlan következménnyel járt.

Ha CsÜRY csángó kutatásának jelentőségét akarnók jellemezni,⁵² szinte teljes egészében ismételnünk kellene azokat a megállapításokat, amelyeket Wichmann csángó kutatásainak jellemzéseként éppen Csüry fogalmazásának felhasználásával előbb elmondtam. A kettejük munkájának módszere között mégis volt valamelyes különbség. Csüry is inkább csak egy ponton, Bogdánfalván dolgozott, s nyelvtani anyagát ő is egy gondos körültekintéssel választott nyelvemestertől kérdezte ki, mégis — mint egyik útján útítarsa — helyszíni megfigyelés alapján is mondhatom: a természetszerűen legkönnyebben ilyen kérdezőmódszerrel gyűjthető alakokat passzív megfigyelés során szerzett nagyon jelentős nyelvi anyaggal egészítette ki, illetőleg ennek alapján ellenőrizte. E tekintetben tehát igyekezett kiküszöbölni Wichmann egy nyelvemesterre támaszkodó gyűjtőeljárásának egyoldalúságát.

Csüry kutatómunkájának a harmincas években közzétett eredményei azonban sok vonatkozásban ösztönzőleg hatottak. Már 1933 nyarán BALOGH ÖDÖN a Bákó megyei Csügésen a moldvai magyar települések legnyugatabbikán, a Csík megyei csángó települések közvetlen szomszédságában végzett kutatómunkája során jelentékeny szókincsanyagot gyűjtött, anyagát azonban Csüry tanulmányához igazodó címmel és a tőle látott feldolgozási módszerrel rajta kívül álló okokból csak jóval később tehette közzé.⁵³ A néprajzi leírásokba belefoglalt fonetikus lejegyzésű szókincsanyag és egy ugyancsak fonetikus lejegyzett népmese mellett figyelemre méltó Balognak e leírását kiegészítő szójegyzéke.⁵⁴ E terjedelmes szóközlés nemcsak adatainak gazdagsága, de feldolgozási módszere szempontjából is jelentős, mert gondos szófejtési utalások kíséretében kimutatja a csügési magyar nyelvből lejegyzett szókincs román elemeit is. Rubinyi sokkal kisebb terjedelmű és etimológiai hivatkozásokat nem tartalmazó közlése, valamint Wichmannak pusztán az egybevetetőségre rámutató szótalálási után ez már jóval fejlettebb kísérlet a román—magyar nyelvi kölcsönhatás egy település magyar szókincsében mutakozó mértékének megállapítására.

Nemcsak Baloghra hatott ösztönzőleg Csüry csángó kutatómunkája, illetőleg az ennek eredményeiből megjelentetett néhány közlemény. Magamat is a Csüryvel való személyes kapcsolat és az ő csángó közleményeinek ösztönző hatása indított el a csángóság iránti tudományos érdeklődés útján. Ilyen irányú érdeklődésem kezdeti szakaszában azonban keveset tettem, keveset tehettem a már akkor megsejtett nagy feladatok érdekében. Különben is 1940 előtt, az akkori kedvezőtlen belpolitikai légkörben számomra pusztán három ízben kínálkozott alkalom csángó nyelvi megfigyelésekre. Először 1930-ban,⁵⁵ még egyetemi hallgató koromban Csüry megtisztelő felszólítására elkísértem őt második csángó kutatóútjára. Akkor Bogdánfalván gyűjtött Csüry. Munkája során főként a kérdés fáradalmaitól mentesítettem őt. Jegyzeteim is készültek, ezeket azonban előzetes megállapodásunk értelmében sohasem használtam fel. Másodszor 1935 nyarán a Iași-ban rendezett román nyelvtanfolyamról néhai CSUTAK VILMOS és néhai PÁLFY MÁRTON

⁵² Elismerőleg szolt róla RUBINYI is (Újabb csángó följegyzések: Nyr. LX, 71—3).

⁵³ Néprajzi jegyzetek a csügési magyarokról: Erdélyi Múzeum XLVII, 29—46.

⁵⁴ Csügési szójegyzék: i. h. 428—46. — E két közlemény az első dolgozat címével kny.-ban is megjelent az Erdélyi Tudományos Füzetek 136. számaként.

⁵⁵ A Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete 1949-től folytatott kutatómunkájáról már előbb közölt beszámolómba első moldvai utam évszámaként tévesen került be 1930 helyett az 1929-es évszám (vö. MNy. XLIX, 509). Ezt most itt helyesbíttem.

társaságában látogattam el az északi-csángó települések közé tartozó Szabófalvára, Wichmann gyűjtőhelyére. Helyszíni kutatásunkat azonban egy, szinte megérkezésünk pillanatában értesített csendőrőrmester akadályozta meg. Ez felsőbb rendelkezésre hivatkozva, megjelenésünkkel kapcsolatban jegyzőkönyvet vett föl, s azután arra kötelezett, hogy a legközelebbi vonattal hagyjuk el a falut... Ez alkalommal csak néhány mondatot jegyezhettem le. Ezt jellemző esetként már azért is el kellett mondanom, hogy az 1949-től folytatott kutatásunkkal kapcsolatos tapasztalataim közlése alkalmával érzékeli az *akkor* és a *most* lefolyt csángó kutatás politikai légköre és lehetősége közti különbséget. E két alkalmon kívül még egy ízben volt lehetőségem csángó népnyelvi adatokat lejegyezni. 1937 tavaszán ugyanis elvetődött Kolozsvárra egy, a legdélekeletibb moldvai székelyes csángó településről, a Gajcsánához tartozó Magyarfaluból származó csángó legény. Minthogy akkoriban már teljesen lehetetlen volt a moldvai magyarok között helyszíni kutatást végezni, meg kellett ragadnom ezt az alkalmat is, hogy valamelyes csángó népnyelvi anyagra legalább így tegyünk szert. MÁRTON GYULÁVAL együtt Csűrynek akkor már megjelent igeragozási paradigmáihoz összehasonlító anyagként kikérdeztük a megfelelő ige-mintaszókat. Bármilyen csekély volt is az ez alkalommal lejegyzett anyag, a legutóbbi évekig mindössze annyit ismertünk e legdélekeletibb, teljesen magyar csángó település nyelvéből.⁵⁶

9. Habár az újabb csángó nyelvföldrajzi kutatás tisztázta a többi csángó település mellett Magyarfalunak is a csángóságon belüli nyelvjárási helyzetét, hogy e falu népnyelvéből ma már terjedelmes szöveganyaggal is rendelkezünk, az nem az erdélyi kutatók, hanem HEGEDŰS LAJOS érdeme. Az ő moldvai csángó szövegeket közlő kötete⁵⁷ a csángó nyelvjáráskutatás történetében több vonatkozásban számot tarthat érdeklődésünkre. Ámbár HEGEDŰS nem járt Moldvában, hanem csak a második világháború folyamán Bácskába áttelepített, onnan pedig 1944—1945-ben a Dunántúlra vándorolt csángók között gyűjtött anyagot, a közzétett csángó szövegek mégis csak a moldvai csángó nyelvjárást beszélők ajkáról lejegyzett nyelvi anyagot bocsátanak a kutatók rendelkezésére. Hegedűs adatközlői a következő nyolc moldvai csángó faluból származtak ki: Diósfalu vagy Gyoszény, Gajcsána (helyesebben a tulajdonképpen hozzátartozó Magyarfalú), Klézse, Lábnik, Lészped, Pokolpatak, Pusztina és Somoska. Az adatközlők közül tehát a legtöbb az ún. székelyes csángó településekről való; egyetlen áttelepülő sincs az északi-csángók közül, a déli-csángókat is csak egy átmeneti jellegű településről (Diósfalu vagy Gyoszény) kikerült adatközlő képviseli.⁵⁸

Bármennyire is értékeljük Hegedűs szöveggyűjteményét, a szövegkiadás IMRE SAMU jelzette hiányai, fonetikai következetlenségei, illetőleg bizonytalanságai⁵⁹ mellett e szövegeknek a moldvai csángók nyelvjárására vonatkozó

⁵⁶ Adatok a gajcsánai csángó népnyelvi igealakjaihoz: MNy. IV, 332—6. — A moldvai Gajcsána helynevei: MNy. XXXVI, 201—6. — A moldvai Gajcsána nyelvéből: i. h. 206—7.

⁵⁷ Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Népnyelvi szövegek moldvai telepsektől. Hanglemezre gyűjtötte, átírta és közzéteszi HEGEDŰS LAJOS. Bp., 1952. 352 l. + 2 melléklet.

⁵⁸ Az itt jelzett csoportokra nézve l. e beszámoló III. részében a magunk gyűjtése eredményeinek felsorolásában a c) pont alatt a csángók nyelvjárási tagozódásáról mondtakat.

⁵⁹ L. erre nézve IMRE alapos, sok tanulságos elvi szempontot felvető ismertetését (MNyj. II, 172—80).

kutatásban való felhasználása az Imre ajánlotta ellenőrzés megejtése után is csak kellő óvatossággal lehetséges, hiszen kétségtelen, hogy az eredeti lakóhelyükről kimozdított és ide-odavetődő csángók nyelve a vándorlás aránylag rövid ideje alatt is ki volt téve nemcsak az új településhelyek eredeti lakossága tájnyelvi hatásának, de a köz-, hivatalos, sőt bizonyos mértékben alkalmasint az irodalmi nyelv befolyásának is. (E befolyásnak a dunántúli csángóság nyelvjárásában jelentkező nyelvi eredményeiből futólag már Imre is ad ízelítőt.) Így a szöveggyűjtemény — Imre szavaival élve — lehet ugyan nyelvészeti szempontból „mondattani, alaktani és stílustanulmányokhoz forrásértékű”, de csak olyan kutató kezében, aki a helyszíni tanulmányozás alapján kellően ismeri a moldvai csángó nyelvjárás mondat- és alaktani, illetőleg stilisztikai jelenségeit. A szövegeknek hangtani tanulmányok céljaira való felhasználása meg éppen nem ajánlatos. A gazdag szójegyzék már jóval megbízhatóbb anyagot nyújt, hiszen itt minden szó tulajdonképpeni, alak- vagy jelentésbeli tájzó, mégis e jegyzék használatában is kívánatos a moldvai csángó szókincs alapos ismerete.

E fenntartások hangoztatásával egyidejűleg el kell ismernünk, hogy HEGEDŰS kezdeményezése az ezutáni csángó kutatók számára kötelező útmutatást jelent. Különösen a moldvai csángó nyelvben meglehetősen tájékozottsággal rendelkező kolozsvári nyelvjáráskutatóktól várható el, hogy a kolozsvári Folklor Intézet eddigi gazdag népdal- és szöveggyűjteményét, de ezen túl a különlegesen nyelvjárástani célokra eszközfontikai úton ezután gyűjtendő szövegeket használják fel a moldvai csángó nyelvjárás mondattani és stilisztikai vizsgálatára.⁶⁰

10. A helyszíni gyűjtés során szerzett, illetőleg feldolgozott jelenkori anyag mellett nyelvészeti szempontból rendkívül jelentősek azok a történeti adalékok és eredmények, amelyek a moldvai csángó-magyar nyelv történetére vonatkozó, eddig meglehetősen gyér ismereteinket gyarapítják. Mint az előzőekben láttuk, már Wichmann is igyekezett a maga gyűjtötte anyagból a tőle megfigyelt hangok fejlődésére nézve hangtörténeti következtetéseket levonni. E munkájában azonban akkor csak a magyar történeti szótárak anyagára és a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményeire támaszkodhatott. Hogy azonban a csángó nyelv hangtörténetére nézve más természetű anyagtól is várhatunk figyelemre méltó bizonyító adatokat, arra nézve több útmutató közlésünk, illetőleg feldolgozásunk is van. A magyar, paleográfának nyelvemlékeink vizsgálatában is korszakos megállapításokat végző mestere, JAKUBOVICH EMIL, még 1918-ban közölt egy 1585-ből való csángó folyamodványt.⁶¹ A folyamodvány írója nyilvánvalóan csak csángó lehetett, mert fogalmazványa éppen azokat a csángó hangtani sajátosságokat tükrözteti, amelyek az északi-csángó nyelvet leginkább elkülönítik még a hozzá legközelebb eső székely nyelvjárásoktól is, tudniillik a már többször említett sz-ezést és az a-zást. Ezt a folyamodványt a csángó népnyelv eddig ismert legrégebbi írott emlékének tekinthetjük.⁶² Jakubovich közleménye tehát rámutat arra,

⁶⁰ Egyet kell értenünk IMRÉNEK azzal az áttelepített moldvai csángóság további nyelvi életével kapcsolatos megállapításával is, hogy az egymással kapcsolatba kerülő magyar népcsoportok egymásra való nyelvi hatásának nyelvészeti szempontból bizonynyal érdekes eredménye lesz (i. h. 172).

⁶¹ Csángó folyamodvány 1585-ből. Szily Emlék 121—2.

⁶² A teljesség kedvéért itt kell megemlékeznem arról, hogy BITAY ÁRPÁD egy kis közleményében (Moldvai csángók legrégebbi írott nyelvemléke : Erdélyi Irodalmi Szemle

hogy a levéltári anyagtól még nagyon sok értékes csángó nyelvtörténeti adatot remélhetünk.⁶³

A csángó nyelvjárás történeti vizsgálatához ugyancsak figyelemre méltó adalékot nyújt az a két, 1556-ból és 1675-ből való moldvai levél, amelyet Csúry Bálint az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárából Kelemen Lajos figyelmeztetése nyomán közölt.⁶⁴ Különösen érdekes az 1676-i levélben megfigyelhető *a*-zó adatoknak székely nyelvjárasi hangtani sajátosságokkal való keveredése. Minthogy azonban e levél éppen egy székelyes csángó pontról, Dormánfalváról való, a székelyes sajátosságok jelentkezése nem lehet feltűnő. Az előbbi 1585-i és az 1676-i levél *a*-zása a csángó településponatok némelyikén ma is megfigyelhető *a*-zással együtt a moldvai csángó nyelvjárásnak mindmáig megoldatlan rejtélye.

Nemcsak csángó nyelvtörténeti eredményei, de újszerű módszerei próbálkozásai miatt is nagyon jelentős a fiatalon elhunyt MIKECS LÁSZLÓNAK a Bandinus-kódex csángó névanyagáról írt és a csángó névkutatás szempontjából is alapvető tanulmánya.⁶⁵ Az 1646—47-ből való adatokat tartalmazó Bandinus-kódex anyaga a máig is kezdetleges gazdasági és társadalmi viszonyok között megrekedt csángóság névkincsének, névadási módjainak egészen régies, középkori vonásait tükrözteti vissza. „A Bandinus-féle összeírás a magyar névadóképzelet működésének olyan régi indítóokait rejt magában — írja Mikecs —, amilyen ősi névadó indítékokat egyéb, fejlettebb néprészünk összeírásaiból aligha állapíthatunk meg; megőrzésüket a csángók primitívebb szellemi világa, társadalmi helyzete tette lehetővé”. (I. m. V.)

Jakubovich és Csúry kisebb közleménye, valamint Mikecsnek az általános magyar névtörténet szempontjából is jelentős eredményei mutatják azt, hogy a moldvai csángó magyar nyelvemlékek összegyűjtése és ez emlékek anyagának feldolgozása terén még mennyi teendő vár a magyar történet- és nyelvtudomány munkásaira.

I, 259) Radu Mihnea moldvai fejedelemnek egy Jászvásárból (Iasi) Vargyasi Daniel Mihály háromszéki királybíróhoz 1623. december 16-án intézett levelét tartotta a csángó nyelv legrégebbi nyelvi emlékének. Amellett, hogy BITAY kis cikkének megjelenésekor (1924) már ismeretes volt az 1585-i valóban jellegzetes csángó nyelvi sajátosságokat tartalmazó, Jakubovich közölte levél, a Bitaytól csángó nyelvemlékként számon tartott levélben semmi jellegzetesen csángó nyelvi sajátosság nincs, és így ezt a levelet csángó nyelvemléknek nem tekinthetjük. (L. még ugyanígy MIKECS, Csángók. 384—5.) Bitayt a levél közlétevéinek következő sorai vezethették felre: „E levél azt bizonyítja, miként a moldvaországi fejedelmek régibb időkben magyarul is leveleztek, még pedig a Moldvában letelepült csángó magyarok — eredetileg — székelyek — lágy dialectusán, mely a cs és s helyett *cz*-ét és *sz*-et használ”. (Radul moldvaországi vajda magyar levele 1623-ból: KUBINYI FERENC és VAHOT IMRE, Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1853. II, 129; maga a levél a 128—9. l. on.) A levélben sem a közlő jelezte, sem más csángó nyelvi sajátosságra nem találhatni. A csángók közül kikerülő írdeák kezemunkájának feltételezését magam ez adott esetben merő, bizonyítatlan ötletnek tartom. Bár a közlétező a csángóság „lágy dialectusa”-ban jelentkező *c*-zésre, illetőleg *sz*-ezésre hivatkozik, erről csak más forrásból, nem a közlétező levélből tudhatott.

⁶³ Tudomások szerint VERESS ENDRENEK az Akadémiához került hagyatékában kötetekre való összegyűjtött csángó vonatkozású levéltári anyag maradt; közte kétségtelenül sok csángó nyelvemlékszámba menő darab is lehet.

⁶⁴ Régi magyar levelek Moldvából. I. Egy névtelen levele Kornis Miklóshoz 1556-ból. 2. Dormánfalvi levél 1675-ből: MNy. XXVII, 74—6.

⁶⁵ A moldvai katolikusok 1646—47. évi összeírása: Erdélyi Tudományos Füzetek. 171. sz. 150 l. — A csángó kutatók számára jó tájékoztató MIKECSnek másik, összefoglalóbb jellegű munkája: Csángók. H. és é. n. (Bp., 1942). 412 l. (Gazdag kritikai irodalommal.)

II.

1. Minthogy a tárgy és a szó egységének elvét valló újabb magyar nyelvjáráskutatás a néprajzi vizsgálódással szoros kapcsolatot tart, éppen azért legalább felsorolásszerűen utalnom kell azokra a néprajzi kutatókra, akiknek közleményeiben moldvai csángó-magyar népnyelvi anyag is található. Ezek között elsőként WICHMANN GYÖRGYNÉ HERMANN JÚLIÁT kell megemlítenem. Ő ugyanis elkísérte férjét 1906—1907-i útjára, s atyja, a néprajzos Hermann Antal nyomdokain haladva ott tett néprajzi megfigyeléseinek egy részét fel is dolgozta.⁶⁶ Nagyon gazdag, bár nyelvészeti szempontból csak óvatosan használható csángó népnyelvi adatban bővelkednek DOMOKOS PÁL PÉTER,⁶⁷ LÜKŐ GÁBOR⁶⁸ és VERES SÁNDOR⁶⁹ közleményei; ezek nyelvészeti szempontból a népi élet tárgyi emlékeivel kapcsolatos műszóanyag tekintetében figyelemre méltók. DOMOKOSnak és VERESnek ezenkívül viszonylag gazdag népdalgyűjtései jelentek meg.⁷⁰ Az előbbi különben az egyedüli volt, aki 1929 és 1932 között a csángó települések legtöbbjét meglátogatta, s a moldvai magyar települések akkori állapotáról részletes, bár a korabeli politikai viszonyok között érthetően nagyon sötét és nem minden irányzatos-ság nélküli helyzetképet rajzolt.

Bár DOMOKOSnak a moldvai csángóság kutatásában kifejtett munkáját illetőleg a legnagyobb elismeréssel kell adoznunk és munkásságát nemcsak a csángóság települési egységeként való elhelyezkedésének pontos felderítése hanem a csángó népdalszövegek és dallamok rögzítése terén is úttörő jelentőségűnek kell tartanunk, megállapításainak felhasználásakor nem mellőzhető a MIKECS LÁSZLÓTÓL⁷¹ is ajánlott óvatosság. Különösen a csángóság településhelyeinek⁷² és a csángó lakosság számának megállapításában kell túlzónak

⁶⁶ A moldvai csángók szokásaiból: Ethn. XVIII, 287—94. — Moldvai csángók babonás hitéről: i. h. 213—4. — Moldvai csángó mennyegző Szabófalván: i. h. XLVII, 57—65.

⁶⁷ A moldvai magyarság. I. kiadás. Csíksomlyó, 1931. 303 l.; II. kiadás. Kolozsvár, 1934. 268 l.; III. kiadás é. és h. n. (az előszó: Kolozsvár, 1941) 599 l. — Mert akkor az idő napkeletre fordul. Kolozsvár, 1940. 86. l. — Néprajzi jegyzetek a Siret partjáról: Erdély XXXV, 58—9.

⁶⁸ A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Néprajzi Füzetek. 3. Bp., 1936. 208 l + 3 térképmelléklet. — A moldvai magyar fejviselete és fejrevalói: Népr. Értesítő XXVII, 59—68. — Moldvai csángók kendermunkája. I. h. XXVI, 96—101. — Régimódi méhészlet Moldvában: i. h. XXVI, 47—8.

⁶⁹ VERESS SÁNDOR, Adalékok a moldvai csángók tűzhelyeihez. Értesítő XXIII, 27—30.

⁷⁰ Domokos csángó népdalközléseit l. a 67. jegyzetben idézett, ilyen tekintetben is egyre bővültebb három kiadásban is megjelent munkájában és ugyancsak előbb, másodikkal idézett művében. — Domokos 1934-beli moldvai helyszíni és a Dunántúlra visszatelepített moldvai csángóság között végzett gyűjtéséből újabban megint értékes anyagot közölt (l. DOMOKOS-RAJECZKY, i. m. 159—251). — VERESSTŐL l. ezeket: Népzenei gyűjtés a moldvai csángók között: Ethn. XLII, 133—43 és kny., Bp., 1931. 13 l. — Székely népbaladák változatai Moldvában: Népr. Értesítő XXXIII, 159—69.

⁷¹ Csángók. 391.

⁷² A legújabban közzétett három térkép (DOMOKOS-RAJECZKY, i. m. 132, 137—8), különösképpen az első egy egész sereg olyan pontot jelez „csángó magyar telephely”-nek, amelyen a kutató ma, de alkalmasint már DOMOKOS helyszíni kutatása idején is magyarul tudó csángó lakosságot nem, legfeljebb teljesen elrománosodott csángóságot találhat, illetőleg találhatott. E térképek különben a szerzőtől el- vagy visszamagyarázott helynévanyagukkal, a névhasználatban való következetlenségekkel, ingadozásokkal és nem egy esetben tévedésekkel is sok esetben félrevezethetik a tájékozatlan helyszíni kutatót.

tartanunk Domokos adatait. Népdal- és meseszövegeivel, valamint néprajzi vonatkozású adatainak fonetikus lejegyzésével szemben sem lehet a nyelvjáráskutatásban szokásos követelményeket támasztanunk, hiszen, sajnos, Domokos is, mint általában minden folklorkutató szinte azonos magatartással csak az egészen elnagyolt, gyakran hangtani következtelenségektől hemzsegő lejegyzésben tette és teszi közkincsé újabban is a csángó nyelvi anyagot.

2. A néprajzi kutatók közül egy sem volt, aki a nyelvi anyagot a néprajzi jelenségekkel és a történeti adatokkal egybevetve olyan messzemenő eredet- és településtörténeti következtetések megfogalmazására használta volna fel, mint LÜKŐ GÁBOR.⁷³ Lükő elsőként mutatott rá határozottan a csángó nyelvjáráskutatásnak arra a nagy hiányosságára, hogy a kutatók eddig csak a Bákó és a Román környéki északi- és déli-csángókkal törődtek, de „a tiszta székely lakosságú moldvai telepeket nem méltatták figyelemre”. Lükőnek a moldvai csángók és az erdélyi magyarság kapcsolataira vonatkozó kutatásai-ból leszűrt eredményei nagyon előrelendítették a moldvai csángó kutatást. Az előtte gyűjtők munkájának kellő értékelésével egy időben Lükő ugyanis rámutatott a moldvai csángó kutatóknak arra az általános gyűjtésmódszertani hibájára, hogy a különböző csángó pontokon lejegyzett anyagot nemcsak hogy helyhez nem rögzítették, de nem különítették el a tulajdonképpeni csángó anyagot a székelyes csángók között gyűjtött adatoktól. Ez alól szinte csak Wichmannak északi-csángó anyaga a kivétel. A többi gyűjtő többé-kevésbé összekeverte a kétféle eredetű csángóság nyelvi adatait.

Feldolgozása során Lükő kísérletet tett a „moldvai magyar” (a tulajdonképpeni csángó) és a „moldvai székely” (a székelyes csángó) nyelvjárás fontosabb hangtani különbségeinek összehasonlító ismertetésére is. Jóllehet már maga az egybevetési módszer sok érdekes lehetőségre hívja fel a figyelmet, a segítségével levont, illetőleg levonható tanulságok mégis csak bizonytalan értékűek, mert Lükőnek — saját hibáján kívül — nem állt módjában vizsgálatát, a „moldvai-magyar” és a „moldvai-székely” telepek mindenikének nyelvállapotára kiterjeszteni. Minthogy az előtte gyűjtőknek — saját véleménye szerint is — „zavaros képet mutató” anyagát csak nagyon kevés „moldvai-székely” anyaggal egészíthette ki (tiszta „székely” településen, úgy látszik, egyetlen egyen sem járt!),⁷⁴ nem is láthatta, s így nem is vázolhatta fel a kétféle eredetű csángóság nyelve közötti összes különbségeket. Mindenesetre meglepő, hogy a zavaros és hiányos anyag alapján is mennyi helytálló észrevételt tett. Óvatosságára így is jellemző, hogy a moldvai csángó adatoknak a más magyar nyelvjárások adataival való térképes egybevetését maga is csak olyan kísérletnek tartotta, amely igazában csak további alapos

⁷³ L. tőle : A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Néprajzi Füzetek 3. Bp., 1936. 208 l. + 3 térképvázlat.

⁷⁴ Ezt Lükőnek saját nyilatkozatából következtetem. Miután ugyanis Lükő az előtte gyűjtőket az előbb jelzett szempontból egyébként jogos bírálattal illeti, a maga anyagára nézve a következőket írja : „... Magam Románvásár vidékéről, főleg Jugánból hoztam nagyobb nyelvi anyagot. Egyes helyi sajtáságok elterjedésének megállapítására használhatók ezenkívül kelgyeszt, iazu-porcuiui-i, berkófalvi, pojána-iuráskói, kalugari, bogdánfalvi, trunki és diósófalusi feljegyzéseim is” (Lükő, i. m. 44). A tőle itt jelzett Románvásár környéki Jugán (Iugan), Kelgyeszt (Pildești), Berkófalva vagy Borgován (Bărgăoan), Pojána—Juráskó (Poiana—Iurascău), a Jászvásár környéki Jázu Porkului (Iazu Porcului) az északi-csángó, Bogdánfalva és Trunk meg a déli, Kalugar (értsd : Lujzi-Kalagor) és Diósófalva (értsd : Gyoszeny, Joseni) pedig a nyelvileg már kevert, déli-csángó és székelyes-csángó települések közé tartozik.

nyelvföldrajzi kutatás után vezethet elfogadható és döntő eredményekre. A fejtegetéseit bizonyító néhány szókészleteti elemről készült szótérképe is megcsillantja az ilyenféle összehasonlításból levonható érdekesnél érdekesebb tanulságokat, habár ugyanakkor a térképek mindössze néhány, esetlegesen előkerült, elszórt adata figyelmeztet arra is, hogy az egész moldvai magyarság nyelvére és továbbmenőleg az egész magyar nyelvterületre kiterjedő nyelvtérkép megléte előtt olyan messzemenő következtetéseket az alapvető tévedések veszélye nélkül levonni, mint amilyen következtetésekre a viszonylag szegényes szóföldrajzi anyag alapján Lükő is jutott, aligha lehet, illetőleg a következtetések bizonytalan volta miatt aligha érdemes. Így bár a Lükőtől is alkalmazott nyelvföldrajzi módszert a csángóság eredetének kutatásában a készülőben levő csángó nyelvtérkép anyagának településtörténeti vonatkozású felhasználása során feltétlenül alkalmazni kell, Lükő ilyen úton nyert bizonyítékok alapján megfogalmazott településtörténeti megállapításait nem tekinthetjük véglegeseknek.

Az itt elmondottakból látnivaló, hogy Lükő volt az első és mindeddig az utolsó is, aki a nyelvi és a néprajzi anyag együttes vizsgálatára, meg a történeti adatok felhasználásával a magyar csángó kutatók közül a legtávolabb jutott el. A Lükő további kutatásait is megakadályozó feszült politikai légkörben aztán jó ideig megszűnt a csángó kutatásnak még a lehetősége is.

Jóllehet Lükő helyszíni kutatómunkája részben ugyanolyan okok miatt, mint a magamé, a kutatás befejezése előtt félbemaradt, megállapításai a csángó nyelvjárás történetének vizsgálata alkalmával még akkor is figyelemre méltók, ha a megállapítások nyelvi alapjait — részben a magyar nyelvföldrajzi kutatások korabeli sajnálatos hiánya miatt — ma már nem tekinthetjük eléggé szilárdaknak.

A néprajzi kutatók tehát a saját szaktudományuk körén túl a csángó nyelvjáráskutatás számára a csángóság eredetkérdésében is figyelembe veendő és az újabb nyelvföldrajzi kutatás eredményeinek világánál megvizsgálандó feltevésekre is eljutottak.

3. Míg azonban e feltevések az újabb kutatások fényében esetleg módosításra szorulnak, sőt egészükben elvetésre is ítéltethetnek, a folklorkutatóktól feltárt nyelvi anyag a nyelvjáráskutatásban bizonyos mértékig még akkor is mindig felhasználható, ha a lejegyzés nem a nyelvjáráskutatás igényeihez igazodva történt. Különben is a folklorkutatók újabban gyűjtött anyagával kapcsolatban szerencsére a nagyolt átírásban való közlés hátrányait nagymértékben ellensúlyozza az a tény, hogy már Domokos gyűjtésének jó része is fonográfhengeren, illetőleg magnetofonszalagon a népnyelvkutatás rendelkezésére áll. A közölt anyag újrachallgatásával való ellenőrzése tehát lehetséges. A folkloristák újabb magnetofonszalagos moldvai csángó dallam- és prózai szövegei meg éppen jól használhatók és fel is használandók a csángó nyelvjárási jelenségek vizsgálata során. Hogy ma már nagyon jelentős ilyen anyaggal rendelkezünk, az elsősorban a Folklor Intézet Kolozsvári Osztálya (a következőkben: Folklor Intézet) munkaközösségének érdeme. Ez a munkaközösség az utóbbi hét évben (1950—1956) végzett céltudatos gyűjtőmunkája során a csángó nyelvjáráskutatók számára is felbecsülhetetlen értékű anyagot gyűjtött.⁷⁵ Az eddigi gyűjtőutakon felvett zenei alkotások száma ma már

⁷⁵ Az Intézet gyűjtő-csoportjai 1950. szeptember 15 és 1956. december 13 között mintegy tizenhét gyűjtőúton vettek részt. A gyűjtési pontokra nézve l. FARAGÓ—JAGAMAS alább i. m. térkép-mellékletét. — Megemlítendő, hogy a helyszíni gyűjtés elősegítése,

2300 fölé emelkedett; ennek az anyagnak csak mintegy egy tizede pusztán hangszeres zenei alkotás, kilenc tizede szöveges dallam. Ez tehát nemcsak a népzenei és népköltészeti kutatások, hanem a nyelvjárási vizsgálódás számára is jelentős anyag. A népzenei gyűjtés mellett megindította a Folklor Intézet a népköltészeti gyűjtést is. A népköltészet minden ágára kiterjedő gyűjtőmunka eddig különösen a mi szempontunkból is elsősorban fontos népmese-gyűjtés terén hozott gazdag eredményt. Minthogy emellett megkezdődött a népszokások gyűjtése is, ennek nyelvi anyaga a csángó nyelvjáráskutatás számára is bizonyára figyelemre méltó nyelvi adalékokat tár majd fel.

A Folklor Intézetben már eddig tárolt tekintélyes mennyiségű, magnetofonszalagra felvett népköltészeti szövegekészlet amellett, hogy nagy lehetőségeket teremt a nyelvi anyag beható vizsgálatára, lehetővé teszi a Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszéke körébe tartozó nyelvjáráskutatóknak a természetszerűen csak hosszabb-rövidebb időtartamra korlátozódó nyári gyűjtőutakon végzett helyszíni megfigyelésen túl a csángó nyelvjárási jelenségeknek az egész év folyamán, tetszőleges időpontban való megfigyelését, illetőleg a magnetofonszalagokon rögzített szövegek lejegyzését, sőt a lejegyzés helyességének újból és újból való ellenőrzését is. Bár a Folklor Intézet gyűjtőinek és a Bolyai Tudományegyetem nyelvjáráskutatóinak egymást támogató munkája már önmagában is kétségtelenül mind a csángó nyelvjárás-, mind pedig a folklor kutatás számára kölcsönösen nagy előnyöket jelent, szemlénk szempontjából mégis elsősorban a Folklor Intézet gazdag anyagának a csángó nyelvjárás közelebbi ismerete szempontjából való felhasználhatóságának kiemelése a fontos.

Sajnálatos, hogy amilyen gazdag forrásokat tárt fel a legutóbbi időig FARAGÓ JÓZSEFTől irányított folkloristák helyszíni munkája, éppen annyira lassú ütemben folyik a rendelkezésre álló anyagnak a tudományos munka számára való közzététele.⁷⁶ Ugyancsak sajnálatos az is, hogy az anyag közlése során a kolozsvári folklorgyűjtők sem szakítanak a folklorirodalomban már, úgy látszik, dogmatikusan kötelező nagyolt szövegátírás elvével. Az így közölt szövegek ugyanis az anyagfelvételezés korszerű volta ellenére a nyelvjárás-kutatás számára csak nagyon csökkentett értékű anyagot jelentenek. Ha a tervezett csángó népballada- és az ugyancsak készülöben levő csángó mese-

illetőleg folyamatos végzése érdekében az Intézet külső munkatársa, KALLÓS ZOLTÁN 1955 szeptemberétől 1956 decemberéig a moldvai Lészpeden tanítói állást vállalt. Ott tartózkodása ideje alatt amellett, hogy segítette az Intézet gyűjtőcsoportjait, a moldvai csángó folklor köréből maga is jelentős anyagot gyűjtött. KALLÓS gyűjteménye legértékesebb részét a lészpedi népballadák emberileg teljesen mondható gyűjteménye képezi. Ennek a nyelvjáráskutatás szempontjából is bizonyára értékes anyagnak közzététele érdekében a kiadóval most folynak a tárgyalások.

⁷⁶ Mindeddig csak a következő, egyébként ének-szövegekben is gazdag kötet jelent meg: Moldvai csángó népdalok és népballadák. A Folklor Intézet Kolozsvári Osztályának gyűjteményéből szerkesztette FARAGÓ JÓZSEF és JAGAMAS JÁNOS. A zenei anyag összeállításában részt vett SZEGŐ JÚLIA. Bukarest, é. n. (1954). Állami Irodalmi és Művészeti kiadó. 343 l. (Ugyanez változatlan szöveggel a Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság közös kiadványaként is megjelent.) — Ezenkívül előkészületben van FARAGÓ JÓZSEF gondozásában a „Moldvai csángó népmesék és anekdoták” című kiadvány. A terv szerint e kiadványt a „Moldvai csángó népszokások”-nak bizonyosan nyelvi szempontból is értékes kötete követi.

A kolozsvári Folklor Intézet munkásságára vonatkozó adatok közléséért FARAGÓ JÓZSEFnek tartozom köszönettel.

kiadvány is ilyen „átírás”-sal jelenik meg, elesünk — legalábbis egyelőre — egyebek mellett és elsősorban attól is, hogy terjedelmes szövegek alapján foglalkozhassunk végre a csángó hang- és alaktani jelenségek mellett a nyelv-járás mondattani, sőt esetleg stilisztikai kérdéseinek vizsgálatával is.

III.

1. Mikor az előbbieken a moldvai csángó nyelvjárás kutatása eddigi célkitűzéseinek, a célkitűzések valóraváltása érdekében kifejtett munkának, a különböző időpontokban végzett kutatás módszereinek és eredményeinek lehető tárgyilagossággal való értékelésére törekedtem, igyekeztem ugyan a kutatás több mint százéves múltjának minden mozzanatában az előbbi mozzanathoz viszonyított haladást a kutatás célkitűzései és eredményei tekintetében kimutatni, nem kerülhettem azonban el, hogy itt-ott rá ne mutassak a kutatás egyes mozzanataiban szembetűnő hiányosságokra, visszaesésekre, sőt a tárgyilagosság hiányából folyó olyan romantikus túlzásokra is, amelyek különösen a régebbi kutatók némelyikének eredményeivel szemben bizonyos óvatosságra köteleznek.

Ezek után érthető, hogy mikor a romániai nemzetiségi politikában 1944 ősze és főként a köztársasági államforma (1948) megteremtése után előnyös változás következett be, és így a csángóság felé megnyílt az út, a Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének tagjai elérkezettnek látták az időt arra, hogy a moldvai csángó nyelvjárás új célokhoz igazodó és új munkamódszerrel végzett kutatásához minél előbb hozzákezdjenek.

Végre mikor 1949 júliusában a Bolyai Tudományegyetem vezetősége a Magyar Nyelvtudományi Intézet ismételt előterjesztésére megteremtette a sok szempontból érdekesnek és újszerűnek ígérkező moldvai csángó kutatás anyagi feltételeit, a terv kialakításán gondolkozva, már az első pillanatban is nyilvánvaló volt, hogy a megindítandó kutatómunkának nemcsak annyiban kell különböznie a moldvai csángó nyelvjárás kutatóinak addig végzett munkájától, amennyi különbségnek magától értetődően lennie kell a más-más időpontban, sokszor több évtizednyi időbeli távolságban, más-más kutatóktól végzett terepmunkák célkitűzései és módszerei között. Már maga az a tény is, hogy magunk a megváltozott politikai viszonyok között mozgási lehetőség tekintetében az előttünk járt kutatóknál összemérhetetlenül előnyösebb helyzetben voltunk, lehetővé tette, a tudományos érdek meg éppen követelően sürgette azt, hogy a néhány pontra korlátozódó gyűjtőmunka helyett először a csángóság településterületének minden egyes települési pontjára kiterjedő felderítő munkát végezzük el úgy, hogy ez készítse elő nemcsak a további nyelvjárás, de általában a csángóságra vonatkozó mindenféle kutatást is.

2. E megfontolás alapján a kolozsvári nyelvjáráskutatók a következő célkitűzéssel kezdtek hozzá a moldvai csángóság kutatásához:

a) Minthogy az eddigi kutatók, jórészt rajtuk kívül álló okokból, nem járhatták be a moldvai csángó-magyarság egész településterületét, a nyelvészek meg éppen csak egy-egy kiválasztott ponton, a pontoknak a többi településpontokkal való nyelvi kapcsolatáról vajmi keveset tudva végeztek gyűjtést, első és legfontosabb feladatként állott előttünk a csángó településterület minden pontjának felkeresése, illetőleg e települési egységek földrajzi elhelyezkedésének rögzítése. E cél kitűzésekor nemcsak a nyelvjáráskutatás, de a csángóságra vonatkozó mindenfajta kutatómunka érdekeit is szem előtt tartottuk.

b) Ez általános tudományos érdekre való tekinteten túl a terület egészének bejárásakor némi szakmai szűkkeblűséggel természetesen elsősorban a magunk nyelvjáráskutató érdekeire voltunk tekintettel. Mivel eddig és azóta is Erdély különböző nyelvjárásterületein végzett kutatómunkánk⁷⁷ során arról győződünk meg, hogy bármely nyelvjárásterületen való tájékozódást csak a kutatópontok teljesen sűrű hálózatának, eszményi fokon meg éppen csakis a szóban forgó terület minden egyes pontjának nyelvi vizsgálata alapján lehet tudományos szempontból igazán kielégítőnek tartani, a csángó kutatás egyik céljaként a minden településpontra kiterjedő nyelvföldrajzi kutatást jelöltük meg.

c) Már eleve is láttuk, hogy csak az előbbi b) pontban jelzett cél megvalósítása esetén oldhatjuk majd meg a csángóságon belül észlelhető nyelvjárási különbségek meghatározásának feladatát, illetőleg a nyelvjárási különbségek alapján a csángóság kisebb csoportokba való osztását.

d) A nyelvjáráskutatás érdekein túlmenő célunk volt a *csángó* népnév jelentésére a csángóság körében anyagot gyűjteni, s ezzel kapcsolatban a csángóság népi hovatartozásának tudatára, népi öntudatára nézve minél több anyagra szert tenni.

e) Ezzel kapcsolatos az a célkitűzésünk is, hogy a b) pontban jelzett, minden moldvai csángó településre kiterjedő nyelvföldrajzi gyűjtés megvalósítása esetén a lehetőséghez mérten tisztázzuk a moldvai csángó és más magyar nyelvjárások közötti összefüggéseket, vagyis vigyük dűlőre azt a kérdést, amely mások mellett Szarvast, Horgert és Lüköt is foglalkoztatta.

f) A csángó településpontok rögzítése és az általánosabb jellegű nyelvföldrajzi tájékozódás mellett éppen a településterület és a nyelvjárási sajátosságok megoszlásának alapos ismerete után szükségesnek tartottuk néhány jellegzetes moldvai csángó nyelvjárási pont nyelvallapotának nyelvföldrajzi módszerrel való minél alaposabb megvizsgálását. E munkát a Kolozsvár környékén már kipróbált és bevált nyelvföldrajzi ún. nagy kérdőívvel szándékoztuk elvégezni.

g) Jóllehet az előbbi, b) és f) pont alatt jelzett célkitűzések nyelvföldrajzi vonatkozásúak voltak, az ezek megvalósítása során gyűjtött nyelvföldrajzi anyag — tervünk szerint — az ilyen munka végzése közben összegyűlő más természetű nyelvjárási anyaggal együtt alapját képezheti majd a csángó nyelvjárás teljes nyelvi rendszerét ismertető feldolgozásnak. Éppen egy ilyen összefoglalás előkészítése céljából minden kutatonak, amellet, hogy végeznie kellett a közösségi kutatásból ráeső, pontosan meghatározott, kérdőívben rögzített munkarészletet, a maga hajlamának, illetőleg nyelvészeti érdeklődésének megfelelőleg a csángó nyelvjárás valamely részletkérdésére vonatkozó kérdőívvel különleges anyagot is gyűjthetett.

h) A nyelvföldrajzi és a nyelvjárásmonográfiai adatok gyűjtögetése vagy a csángókkal folytatott beszélgetés közben előkerülő „orvanyag” a gyűjtés egész anyagával együtt — célkitűzéseink szerint — alapját képezi

⁷⁷ Erre nézve l. GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, SZABÓ T. ATTILA, huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé”-ből: Erd. Múz. XLIX, 425 kk. és Erd. Tud. Füz. 181. sz. — GÁLFFY MÓZES, A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa: Pais Eml. 446—53. — GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, A Bolyai Egyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelvjáráskutató tevékenysége a Magyar Autonóm Tartományban: A kolozsvári V. Babes és Bolyai Egyetemek (!) Közleményei. Társadalomtudományi sorozat. I. 1—2. sz. 253 kk. és kny.

egy moldvai csángó nyelvjárási szótárnak. Az összegyűlő anyag természetétől és terjedelmétől függ majd, hogy egyetlen egységes szótárban vagy a nyelv-földrajzi kutatás során a csángóságon belül megállapítható nyelvjárási megoszláshoz igazodva vidékenként kell-e majd feldolgozni a rendelkezésre álló anyagot.

i) A románság közé ékelődő és évszázadok óta vele szoros művelődési kölcsönhatásban élő csángóság nyelvének vizsgálata a magyar-román nyelvi kölcsönhatás tanulmányozási lehetősége szempontjából is fontos. Minthogy e kölcsönhatásnak a csángó nyelvi anyag összegyűjtésével csak egyik vetületét, a román nyelvnek a csángó nyelvjárásra tett hatását ismerhetjük meg, ajánlatosnak látszott a másik vetület vizsgálatát lehetővé tenni úgy, hogy velünk együtt román nyelvészek végezzenek azonos nyelvföldrajzi kérdőívvel vizsgálatot a kétnyelvű csángóság román nyelvének, meg a csángósággal együtt élő moldvai románság nyelvi sajátosságainak megállapítása és az így nyert anyagnak a csángó-magyar nyelvjárási sajátosságokkal való egybevehetősége érdekében.

Célkitűzéseink ilyen pontokba foglalt megfogalmazása után nem hallgatható el az az észrevétel, hogy a munka megindulásakor még korántsem láttuk céljaink összességét ilyen világosan, mint ahogy az előbbi felsorolásunkban jelentkezik. Csak a csángó településterületen való első tájékozódás után és a gyűjtött nyelvföldrajzi anyag ismeretében rajzolódott ki bennünk a csángó gyűjtés célkitűzéseinek fennebb felvázolt összegezett formája. Éppen ezért egyik-másik célunk megvalósítása érdekében csak a kilenc éve tartó gyűjtőmunka kiegészítő és ellenőrző gyűjtései során tehattunk meg minden tőlünk telhetőt. Ha a meginduláskor világosan látjuk összes célkitűzésünket, gyűjtőutaink számát csökkenthettük, testi és szellemi erőinkkel gazdaságosabban bánhattunk volna. Némi vigaszunkra szolgálhat talán az, hogy az ilyenfajta utólagos, de persze késett bölcsességre mutató megállapítást több-kevesebb joggal csaknem minden kutatómunka kezdeti és végső szakaszának összehasonlításával kapcsolatban el lehetne mondani.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy célkitűzéseink így pontokra bontva kevésbé látszanak újszerűeknek, mint hogyha egységbe fogva szemléljük őket, hiszen látnivaló, hogy az itt fennebb megjelölt célok egy-egy részletének megvalósítása érdekében már addig is történtek kísérletek, illetőleg jelentkeztek olyan eredmények, mint amilyenekre az előbbieken mások mellett a nyelvészek közül MUNKÁCSI, SZARVAS, RUBINYI, WICHMANN és CSÚRY, a néprajzosok közül DOMOKOS és LÜKŐ munkásságának jellemzésekor már rámutattunk. A célkitűzésekben jelentkező feladatvállalások ilyen egységes tömegével azonban egyetlen előttünk járó kutató esetében sem találkoztunk, mert — mindig csak egyes kutatók erőfeszítéséről lévén szó — természetesen nem is találkozhatunk. Kézenfekvő ugyanis, hogy az előbbieken megjelölt célok egyik-egyikének külön-külön való megvalósítása, ha felül nem múlna is, de jócskán próbára tenné egy, pusztán saját egyéni munkájára támaszkodó kutató erejét, az összes célok megvalósítása pedig egyéni munkával igazán szinte a lehetetlenségek közé tartoznék.

3. Az 1949 nyarán meginduló újabb csángó kutatásoknak újszerűsége tehát csak a célkitűzések egységben való szemlélésekor tűnik ki, illetőleg — hogy egy lépéssel tovább menjünk — főként akkor, ha a munka szervezés és a munkamódszer cél- és korszerű voltát is tekintetbe vesszük.

Ami a munkaszervezést illeti, már első pillanatra nyilvánvaló volt, hogy a célkitűzésekben jelentkező feladatokat egyéni munkával nem, hanem csak egy jól szervezett munkaközösség együttes erejére támaszkodva lehet megvalósítani. Ezért már első kiszállásunk alkalmával, 1949 nyarán hat, a későbbi években a kiegészítő és ellenőrző munkát végző két—hét tagból álló munkaközösségünket⁷⁸ úgy kellett megszerveznünk, hogy kettős csoportokra oszolva végezzük az előre, kijelölt feladatot. Különösen nehéz volt az első év úttörő munkája. Ekkor a terepen még tájékozatlanul, az előttünk dolgozó kutatók évtizedekkel azelőtti népesedési állapotot jól-rosszul rögzítő adataira, a terepen való tájékozódásra nemegyszer elégtelen térképeire támaszkodva kellett célkitűzéseink megvalósítása érdekében a kemény szellemi munkán túl jelentős testi erőfeszítéseket is tennünk. A négy tagból álló munkaközösség két tagjának kerékpáron, vonaton, gépkocsin és gyalog naponta nemegyszer 50—70 kilométeres útát kellett megtennie ahhoz, hogy a nagy elszórtságban élő csángóság településeinek lehetőleg mindenikét felkeresse, illetőleg; hogy a kapott feladathoz igazodva lassan mozgó, egy-egy ponton több napot tartózkodó második csoport számára a legmegfelelőbb, a nyelvjárási szempontból legjellegzetesebb pontot kijelölje. Ennek ismeretében érthető, hogy bármilyen erőfeszítéseket is tettünk az első út alkalmával (1949), az első csoport csak hetvenkét csángó-magyar lakosságú település helyét tudta földrajzilag pontosan rögzíteni és csak a pontok legfontosabb nyelvi sajátságait tudta felvételezni.

Nemcsak a h) pontban a csángó-magyar nyelvjárással kapcsolatosan megjelölt célkitűzések megvalósítása volt munkaközösségi gyűjtéshez kötve, de az i) alatt jelzett magyar-román nyelvi kölcsönhatás román anyagának összegyűjtését is csak egy kisebb, két tagból álló munkaközösség végezhetette el. E két román nyelvészből álló csoportnak a kétnyelvűség és az elrománosodott csángók román nyelvének vizsgálata tekintetében az f) pontban jelzett feladaton dolgozó csoporttal azonos ütemű munkát kellett végeznie.

4. Már maga a csoportokban való dolgozás kérdése sem tekinthető pusztán munkaszervezési kérdésnek, hiszen már ez alapul szolgálhatott új módszerei próbálkozásokra is. Nemcsak külső, szervezeti kérdés volt az, hogy csoportokra oszolva végeztük a munkát, mert hiszen ezzel kapcsolatos volt az a mód is, ahogy a munkát végeznünk lehetett, illetőleg végeznünk kellett.

Az első év tájékozódó jellegű munkáján⁷⁹ dolgozó első csoport egy különlegesen a csángó kutatás számára összeállított nyelvföldrajzi kérdőívvel, az

⁷⁸ Itt, a nyelvjáráskutatás szemléje során figyelmen kívül hagyom az első évi kiszállás alkalmával velünk együtt dolgozó egy néprajzos (ifj. Kós Károly) munkáját. Az 1949 nyarán végzett néprajzi kutatásról eddig semmi beszámoló, eredményeiből semmi részlet sem jelent ugyan meg, de alább a 92. jegyzetben hivatkozott gyűjteményes csángó kötet anyagában Kónak is egy nagy terjedelmű, a moldvai csángók néprajzára nézve alapvető és — ami a mi szempontunkból fontos — nyelvi adatokban bővelkedő dolgozata várja a megjelenést.

⁷⁹ Hogy a személyi kérdéseket a továbbiakban is kikapcsoljuk, itt jegyzem meg, hogy az első, 1949. évi kutatás alkalmával az első csoportban Márton Gyula, majd Gálffy Mózes Szabó T. Attilával, a második csoportban Gálffy Mózes, majd Márton Gyula Vámszer Mártával, a harmadik csoportban Tudoran Romulus Mircea Demeterrel dolgozott együtt. A következő években végzett kiegészítő és ellenőrző munkában a fennebb felsorolt négy magyar kutatón kívül Balogh Dezső, Bura László, Muradin László és Nagy Jenő

ún. kis kérdőívvel úgy dolgozott, hogy a mintegy 500 nyelvföldrajzi adat felvételezését lehetségesítő kérdőívet a két gyűjtő két részre osztva a választott adatközlőtől, illetőleg adatközlőktől külön-külön kérdezte ki. Az első csoport három nappal hamarabb kezdett munkához, mint a lassabban mozgó — a tervek szerint — az egyhónapos kutatási idő alatt mindössze hat-nyolc pont nyelvjárási felvételezését végző második csoport.⁸⁰ Ez utóbbi, szintén kéttagú csoport módszer tekintetében mindenben Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe anyaggyűjtő munkája során kipróbált és véglegezett módszerhez igazodva, az ott használt ún. nagy kérdőívvel dolgozott. E mintegy 3500 nyelvi adat felvételezésére szerkesztett kérdőívet szintén két részre osztva külön-külön kérdezte ki a két gyűjtő.

Az első csoport kis kérdőívének kérdéseit, sajnos, a csángó kutatás előkészítése céljára rendelkezésünkre álló csekély idő miatt sem fogalmazhattuk meg, azaz pontosabban csak a fogalom nevét, magát a kérdezendő nyelvtani alakot vezettük bele a kérdőívbe és nem egyszersmind a kérdéseskor használt és a gyűjtés egységességét biztosító kérdezőmondatot is. A második csoport nagy kérdőíve a maga pontosan megfogalmazott kérdezőmondataival már kiküszöbölte az előbbi kérdésből eredő zavarokat és biztosította a kérdés módjának egységességét. A harmadik csoport a második csoport használta nagy kérdőív román változatával dolgozott, a kérdezőmondatok román változatának megfogalmazása azonban ugyancsak időbeli korlátok miatt szintén elmaradt.

Maga a gyűjtés módszere az adatközlő kiválasztásának minden szempontja és az alkalmazott hangjelölési rendszer az első és a második csoport esetében nagyjából azonos volt a Kolozsvár vidéki gyűjtés során alkalmazottal;⁸¹ ennek ismertetésére éppen ezért itt nem térek ki. A harmadik csoport a mi gyűjtési módszerünk tekintetbe vételével természetesen a román nyelvjáráskutatásban szokásos hangjelzésrendszert alkalmazta. Jóllehet ezen a román kutatókkal való első együttműködésünk alkalmával nem állott módunkban változtatni, tudván tudjuk, hogy a kétféle hangjelzésből a közze- teendő térképek anyagának összehasonlító vizsgálat során adódó nehézségeket előreláthatólag elég bajos lesz majd kiküszöbölni.

A fentiekben ismertetett munkaszervezéssel és munkamódszerrel ugyan már az első kutatási évben célkitűzéseink összességének megvalósítása tekintetében jelentős lépéseket tettünk, kertes nélkül be kell azonban vallanunk, hogy a csángó települések számának és a csángó nyelvjárás nem egy saját-

vettek részt. Bura, Gálffy, Muradin és Nagy emellett még kivette részét a Folklor Intézet 1951., 1953. és 1956. évi moldvai gyűjtőútjából is. — Ugyancsak itt említjük meg, hogy az első évi kutatóút után véglegezett kérdőívünkkel Neiescu Péter román nyelvész-kutatónak a román — magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatához szükséges nyelvföldrajzi anyag gyűjtése érdekében négy ponton újabb gyűjtést kellett végeznie.

⁸⁰ Ezt a két csoportban való dolgozást érthette félre munkánk egyik értékelője, mikor azt mondja, hogy e sorok írója meg Márton Gyula egy „500 szavas kérdőívet gyűjtött fel, végiglátogatva minden egyes magyarul beszélő moldvai csángó falut, s e gyűjtést nagyobb kérdőívvel ugyane területen Gálffy Mózes és Vámszer Márta meg fogja ismételni” (BÁRCZI, A magyar nyelvátlasz munkamódszere, Bp., 1955, 41). Már Lőrincze is kiemelte, magam is már első beszámolómban (MNY. XLIX, 510) rámutattam, hogy a második csoport az első csoport kijelölté nyolc ponton egészen más kérdőívvel végzett gyűjtést, szó sem volt tehát a gyűjtés megismétléséről.

⁸¹ L. GÁLFFY, MÁRTON, SZABÓ, i. m. Erd. Múz. LXIX, 434 kk., illetőleg Erd. Tud. Füz. 181. sz. 13 kk.

ságának ismerete hiányában csak a terepen és a csángó nyelvjárásban való első évi tájékozódás után láttuk világosan a csángó nyelvjárás kutatásával kapcsolatban felvetődő összes kérdéseket. Éppen ezért érthető, hogy első évi munkánkat csak kezdetnek tekintettük és az ezután következő években 1950—1957 között véglegesen kialakított célkitűzéseink valóraváltása érdekében kiegészítő és ellenőrző gyűjtést folytattunk. Mivel ez utóbbi években végzett gyűjtőutakon az első évi gyűjtés alkalmával már ismertetett csoportos szervezetben és az akkor alkalmazott gyűjtőmódszerrel dolgoztunk, ahelyett, hogy a továbbiakban a kiegészítő és ellenőrző gyűjtésről szólnánk, inkább összefoglalóan azokról az eredményekről ejtek szót, amelyek csaknem egy évtizedes csángó terepmunkánk révén ma lehetővé teszik, hogy a csángó nyelvjárás, sőt ezen túlmenően a csángó településtörténet nem egy kérdésében az eddiginél jóval biztosabban tájékozódjunk.

5. Bár az anyag teljes egészében való feldolgozatlansága miatt az eredmények részletes felsorolására ma még nem gondolhatunk, nagy általánosságban rámutathatunk egyrészt arra, hogy a fennebb jelzett célkitűzések közül a helyszíni gyűjtés során eddig mit valósíthattunk meg, másrészt meg mit tettünk szervezett műhelymunkával a gyűjtött, igazán gazdagnak és érdekesnek mondható anyag közkinccsé tétele érdekében.

A helyszíni munkával kapcsolatos célkitűzéseink megvalósítása tekintetében a következő eredményekre hivatkozhatunk:

a) Kutatómunkánk legfontosabb, a nyelvjáráskutatás területén túl is értékelhető eredményének tekintjük azt, hogy pontosan megállapíthattuk a moldvai csángó-magyar települések számát és helyét.⁸² Erre vonatkozó helyszíni kutatásainkban csak a jelenlegi, valóságos nyelvi állapot rögzítésére törekedtünk. Ezért a kutatómunkánk nyomán rajzolt térképre csak olyan településponatok neve került rá, amelyeknek valóban ma is van magyarul beszélő lakossága. A moldvai csángó települések számának és helyének pontos rögzítése nagyban elősegíti nemcsak a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem nyelvjáráskutatóinak ezutáni nyelvjárási gyűjtőtevékenységét, de nagy segítséget nyújt más tudományos kutatóknak is. A kolozsvári Folklor Intézet gyűjtői például már a tőlünk készített térkép segítségével tájékozódtak a terepen, sőt első kiadványuk térképmelléklete is a mi térképünk felhasználásával készült.⁸³

b) Nyelvjárási ismereteink gazdagodása szempontjából kutatómunkánk legfontosabb eredménye, hogy sikerült az eszményien legsűrűbb ponthálózatú, minden egyes csángó településpontra kiterjedő moldvai csángó nyelvtérkép anyagát összegyűjtenünk. E nyelvtérkép a remélhető 1957. évi kiegészítő gyűjtés után mintegy 1100—1200 térképlapon tájékoztat majd nemcsak a csángó nyelvjárás legfontosabb hang-, alak-, mondattani, de a szorosabb értelemben vett szóföldrajzi jelenségeinek területén is.

c) A csángó településponatok kijelölésével és a nyelvföldrajzi anyag összegyűjtésével kapcsolatban alapvetően és — legalábbis mi úgy hisszük — véglegesen tisztáztuk a moldvai csángóságon belül jelentkező nyelvjárási tagozódást. Ennek eredményeképpen ma már világosan látjuk, hogy a moldvai csángó-magyarságon belül a következő három nyelvjárási, sőt — bátran

⁸² A térképen is rögzített moldvai csángó települések felsorolását l. alább a c) pont alatt.

⁸³ L. FARAGÓ—JAGAMAS i. m. 6—7. l.-ját és a térképmellékletet.

kimondhatjuk — ennek megfelelően három néprajzi csoport jelölhető ki:⁸⁴

1. A Románvásár (Roman) környéki ún. északi-csángók csoportja. E csoport ezeken a településhelyeken lakik: **Bargován (Bărgaoani), **Dochia, **Jugán (Iugan), Kelgyeszt (Pildești), Szabófalva (Săbăoani) és Újfalu (Traian). Ide az északi-csángókhoz kell sorolnunk nyelvjárási és településtörténeti alapon az egykori Egyedhalma (Adjud) környékén egyik legdélebbi csángó pont Ploskucén (Ploscuțeni), valamint az 1920-as években Jugánból Jászvásár (Iași) környékére telepedett Jázu Porkuluj (Iazu Porcului) csángó lakosságát is. — 2. A moldvai csángó-magyarság másik csoportja, az ún. déli-csángóság Bákó (Bacău) városától kissé délre Bogdánfalván (Valea Seacă) és környékén: Albény (Albeni), Gyoszény (Joseni), Nagypatak (Valea Mare), Trunk (Galbeni), **Szeketura (Săcătura) és Újfalu (Bălcescu) nevű településponatokon helyezkedik el. Megjegyzendő azonban, hogy Gyoszény nyelvében jelentkeznek az alább, 3. csoportba sorozott székelyes-csángó pontokon jellemző nyelvjárási sajátságok, viszont a legfontosabb nyelvi sajátságai alapján a székelyes-csángó telepek közé sorolt Nagypatakkal tőzsomszédos Forrófalva (Fărăoani) és a mellette fekvő Klézse (Cleja), valamint a távolabbi Lujzi Kalagor (Luizi-Călugăra) csángó-magyar lakossága nyelvében meg felfedezhetők déli-csángó nyelvi sajátságok is. Nincs terünk és így csak futólag utalhatunk rá, hogy e jelenség okát alkalmassint a régebben több ponton élő déli csángóság részbeni elszékelyesedésével, tehát végeredményében viszonylag újabbkori székely betelepüléssel lehet magyarázni. — 3. A moldvai csángó-magyarságnak mintegy kétharmad részét az ún. székelyes- vagy székely-csángók teszik. Ezek települései a Szeret (Siret) bal és jobb partján részben a déli-csángó telepeket ölelik körül, részben meg a Szeret mellékfolyói: az Aranyosbeszterce (Bistrița), a Tatros (Trotuș), illetőleg ez utóbbi mellékvízei: a Kászon (Casin) és a Tázló (Tazlău) vízvidékéhez tartozó völgyekben helyezkednek el. Az Aranyosbeszterce mellett Bergyila (Berdila), Lészped (Lespezi), Lilijec (Lilieci), a Szeret bal partján északról délre haladva Kalugárén (Călugăreni), *Furnikár (Furnicari), *Tamás (Tamași), beljebb a mellékvölgyekben Lábnik (Vladnik), Podoros (Podu Roșu), a Gajcsána (Găiceana) politikai községhez tartozó Magyarfalu (Unguri), a Szeret jobb partján ugyancsak északról délre haladva *Terebes (Trebișu), Lujzi Kalagos (Luizi Călugara), Forrófalva (Fărăoani), Klézse (Cleja), Somoska (Șomusca), Pokolpatak (Valea rea), Újfalu vagy újabban Dózsa (Doja), Csík (Ciocani), **Beringyest (Berindești), Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni), **Kápota (Capăta), Nagyrekecsin (Răcăciuni), Szászút (Săscut) egyik része: Funtinyele (Fîntinele) községben él székelyes-csángó lakosság. A Tatros mentén és a hozzá tartozó mellékvölgyekben a legészaknyugatibb Csügésen (Ciugheș) kezdve a felsorolást Bruszturósza (Brusturoasa), *Mojnest (Moinești), **Lunká Hojnest (Lunca Hoinesti), **Glodurile, Dormánfalva (Dărmănești), Valéja Kimpuluj (Valea Cîmpului), Dofánához (Dofteana) tartozó Szálka (Salca), *Bogáta (Bogata), Pakura (Păcurele), *Szlániktorka (Gura Slănicului), Szlánikfürdő (Băile Slănic), Cserdák (Cerdac), Templomfalva (Biserica Slănic), Fűrészfalva (Fărăs-

⁸⁴ Az alábbi felsorolásban a * -gal jelzett pontokon ma már nagyon csekély (2—20) magyarul beszélő csángó lakik, a ** -gal jelzett pontok jelentős csángó—magyar lakossága az előbbiekkal együtt nyelvi szempontból a teljes elrománosodás utolsó szakaszát éli.

trău), Gorzafalva (Oituz), Bahána (Bahna), Szitás (Nicorești), Újfalu (Satul nou), Diószeg (Tuta), Szöllőhegy (Pîrgarești), Onest (Onești), Vále Száka (Valea Seacă), **Gutinázs (Gutinaș), **Borzest (Borzești), Práléja (Pralea) és egészen délen, különállóan Vizánta (Vizanta răzeșească) községben találtunk székelyes csángó lakosságot. A T á z l ó m e n t é n északról lefelé haladva Frumósza (Frumoasa), **Kukujec (Cucueti), Pusztina (Pustiana) a hozzátartozó kis Ripá Jépi (Rîpa Jepii)-vel, Szerbek (Sirbi), *Árdeván (Ardeoani), Esztrugár (Strugari), *Köves vagy Kövesalja (Petricica), **Jenekest (Enechești), Máriafalva vagy Lárguca (Lărguța), Berzujok (Bărzulești), Gajdár (Găidar), Komán (Coman), Turluján (Turluiian), Gyidráska (Vidrasca), Esztufuj (Stuful), Váliri (Valea rea), a Berzunc (Berzunți)-hoz tartozó Butukár (Butucari), Balanyásza (Bălăneasa) és Pojáná Nukuluj (Poiana Nucului) csángó-magyar lakói sorozhatók a székely-csángó nyelvjárást beszélő csángó csoporthoz.

Egyelőre ugyan kevés megállapításunkat fogalmazhatjuk meg határozottan, a nyelvjárási csoportok kijelölése azonban azzal a fenntartással véglegesnek tekinthető, hogy a további kutatás egy-két tőlünk is ismert, de még fel nem keresett ponton találhat majd magyarul beszélő csángóságot. Az ilyen pontok nyelvjárási hovatartozását csak az ott folytatott kutatás anyagának ismeretében jelölhetjük ki.

d) Nemleges eredményként megállapítható, hogy nyelvtérképgyűjtő munkánk során nem sikerült semmi iránymutató felvilágosítást kapnunk a *csángó* név eredetére, illetőleg eredeti jelentésére nézve. Annyt azonban megállapíthattunk, hogy mind a régebbi, alkalmasint még a középkorban települtek tekinthető északi- és déli-, mind pedig a székelyes- vagy székely-csángó csoporthoz tartozó csángóság csak húzódozva vállalja, ha ugyan egyáltalában vállalja e nevet, úgy tehát, hogy a kérdezősködőnek az az érzése: a moldvai magyarság a csángó népvétet lebecsülő jelentésűnek tekinti. Ami aztán a csángóság népi öntudatát illeti, a székely-csángó csoporthoz tartozó népesebb, zömében csángó-magyar lakosságú települések csángóságának határozott a magyar népi öntudata, az északi és déli csángó települések lakói azonban a népi hovartartozásra vonatkozó kérdés esetén *kátolik*-nak, azaz katolikusnak vallják magukat. Ezek a csángók ugyanis mindannyian a római katolikus egyház buzgó, sőt vakbuzgó hívei, népi össze- és hovartartozásukat ezért érdekesen a vallásukra utaló *kátolik* megjelöléssel fejezik ki.

e) A moldvai csángó nyelvjárásterület minden egyes pontjára kiterjedő általános nyelvföldrajzi tájékozódás alapján kijelölt legjellegzetesebb nyolc csángó ponton a második csoport a nagy kérdőívvél már az első évben jelentős anyagot gyűjtött a csángó nyelvjárási jelenségek bensőségesebb megismerése érdekében. E nagy kérdőív mintegy negyven-negyven igei és névszói mintaszavának kikérdezésével a második csoport gyűjtői az ige-, illetőleg névragozási rendszerre vonatkozólag kielégítő mennyiségű anyagot jegyeztek le. Emellett azonban a ragok használatára rendszeres kérdéssel, a szóképzésre vonatkozólag részben így, részben meg passzív megfigyeléssel gyűlt az alaposabb nyelv-, illetőleg szóföldrajzi tájékozódás céljait is szolgáló jelentős anyag.

A csángóságnak a többi magyar nyelvjárást beszélő magyarsággal való összefüggése tekintetében az eddig gyűjtött csángó nyelvföldrajzi anyag alapján világosan meg lehet már most is annyit állapítani, hogy a moldvai csángó magyarságnak legalább kétharmada, a székelyes-csángó nyelvjárást beszélő része, feltétlenül keleti székely betelepülő. Hogy aztán e csángóság

nyelvjárása közelebből melyik székely nyelvjárással tart kapcsolatot, sőt továbbmenőleg van-e s ha van, milyen kapcsolat van az északi és déli csángó nyelvjárás meg a többi magyar, főként pedig éppen a székelyes-csángó és a székely nyelvjárások között, ezzel kapcsolatban ma még világosabban látjuk, mint célkitűzéseink kezdeti megfogalmazásakor azt, hogy ezt az összehasonlító nyelvjárástani vizsgálatot megkívánó feladatot kielégítő módon csak a nagy magyar nyelvatlasz, az erdélyi nyelvjárások vonatkozásában pedig a tőlünk kezdeményezett erdélyi magyar nyelvtérkép, illetőleg több vidéktérképünk anyagának teljes összegyűjtése és a csángó nyelvtérkép anyagával való egybevetése esetén végezhetjük majd el. E ponton tehát jelen pillanatban legfeljebb többé-kevésbé megalapozott sejtelmekre, de nem kellő körültekintéssel bizonyított eredményekre hivatkozhatnánk.

f) Az előbb e) pont alatt jelzett célkitűzésünknek megfelelően nem tartottuk elégségesnek a moldvai csángó-magyar nyelvjárásterületen való kis és nagy kérdőíves nyelvföldrajzi tájékozódást, hanem részben nagy kérdőíves gyűjtőmunkával, részben meg a passzív megfigyelés módszerével gazdag anyagot gyűjtöttünk a moldvai csángó nyelvjárás nyelvi rendszerének bemutatásához is. E cél eléréséhez természetesen már a kis kérdőívvel gyűjtő első csoport nyelvföldrajzi anyagában és az e gyűjtés során passzív megfigyeléssel lejegyzett „orvanyag”-ban is feles számú adalékanyag gyűlt össze, az egész nyelvi rendszer ismeretére vonatkozólag azonban részint a nagy kérdőívvel gyűjtő második csoport kérdőívének nyelvtani vonatkozású kérdéseire adott válaszokból, részint meg a mindkét csoport gyűjtői egyéni érdeklődési körének megfelelő különleges kérdőívvel szerzett, bizonyos jelenségkörre vonatkozó sok-sok adat hozott eléggé gazdag anyagot.

g) Célkitűzéseink valóraváltása érdekében folytatott munkánknak már eddig ismertetett eredményei is szilárd alapanyagát képezik egyben egy későbbi időpontban megszerkesztendő nagy csángó szótárnak. Már az eddig ilyen módon gyűjtött csángó anyag egyebek mellett azért is jelentős, mert minden adat pontosan települési egységhez rögzíthető, sőt az adatok jelentős hányada név, kor és nem szerint ismert személyekhez kapcsolható. Ha munkakörülményeink, illetőleg munkaközösségünk tagjainak személyi elfoglaltsága megengedi egy csángó tájszótár tervének megvalósítását, a szerkesztés megkezdése előtt néhány jellegzetes csángó nyelvjárási ponton egy különlegesen szótári gyűjtés céljaira összeállított, a csángóság tárgyi és szellemi világának lehetőleg minden kérdéskörét felölelő kérdőívvel kell majd a tervezett szótár számára kiegészítő anyagot gyűjtenünk.

h) A magyar–román nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának kérdéséhez a magyar nyelv vonatkozásában a nagy és kis kérdőíves gyűjtés, illetőleg az e gyűjtés során előkerült „orvanyag”, a román nyelvet illetően a nagy és kis kérdőíves gyűjtés szolgáltatott gazdagnak mondható anyagot. A szókincsbeli hatás már ennek alapján is elég bőségesen vizsgálható, de természetesen az effajta vizsgálat is csak akkor nevezhető majd legalább viszonylagosan kimerítőnek, ha a h) pontban jelzett szótári munkát érdekében tervezett kiegészítő gyűjtést elvégezhetjük. A már eddig összegyűlt anyag feldolgozásával kapcsolatos eredményeinkről az alábbiakban még lesz alkalmunk szót ejteni.

6. A célkitűzések és az elért eredmények pontonként való összehasonlításából jól látható, hogy a kedvezően megváltozott belpolitikai helyzetben az eddigi egyéni erőfeszítések helyett a közösségi munká-

val és új kutató módszerek alkalmazásával milyen mértékig tudta munkaközösségünk megvalósítani a maga elé tűzött feladatokat. Érthető azonban, hogy munkaközösségünk a helyszíni gyűjtés elvégzésével, az anyag kicédulázásával, illetőleg részbeni rendezésével nem tartotta, sőt ma sem tartja, mert hiszen nem is tarthatja munkáját befejezettnek.

Mindjárt az első évi terepmunka befejezése után célkitűzéseinkről, elért eredményeinkről és jövőbeli terveinkről a magyar olvasóközönség és egyben a szakkörök okulására — a rendelkezésünkre álló közlési keretek felhasználásával — egy magyar hetilap hasábjain rövid közleményt⁸⁵ tettünk közzé, majd a román közvélemény és a román szakkörök tájékoztatása céljából munkánkról egy népszerűsítő jellegű román nyelvészeti folyóiratban jelentettünk meg egy kisebb terjedelmű beszámolót.⁸⁶ Magyar szaktudományi folyóiratban előbb LŐRINCZE LAJOSnak egy más természetű beszámolójába⁸⁷ beleszőve jelent meg moldvai munkánkról rövid, vázlatos, majd ugyanott a sorok írójának tollából részletesebb tájékoztató.⁸⁸ De míg Lőrincze előbb említett beszámolója természetesen csak a gyűjtés néhány fontosabb mozzanatának és eredményének megemlítésére korlátozódhatott, a sorok írója igyekezett a rendelkezésre álló keretek között az 1949-ben elkezdett nyelvjáráskutató munkát a moldvai csángó nyelvjáráskutatás történeti távlatába beállítani, az újabb kutatás előkészítéséről, célkitűzéséről, munkamódszeréről és eredményeiről számot adni. Ez az első, részletesebb beszámoló inkább a célkitűzések és eredmények kiemelésére törekedett, a munkaközösség egy másik résztvevője, MÁRTON GYULA azonban az előbbi tájékoztatóban érintett kérdéseket különösen a helyszíni gyűjtés módszerének ismertetésével és — nagyon helyesen — a gyűjtés hiányosságaira vonatkozó megállapításokkal egészítette ki.⁸⁹ Fogyatékosággként MÁRTON ezeket emelte ki: a) A nyelvföldrajzi gyűjtésben hiányolható ugyan a mondattani kérdések csaknem teljes mellőzése, de ha a mondattani jelenségek kérdezés útján való megállapításának nehézségeit ismerjük, nem feltűnő e hiányosság. b) Minthogy minden ponton két gyűjtő csak egy-egy adatközlővel dolgozott, a gyűjtött anyag hihetőleg nem tárja fel kellő mértékben a kor és nemek szerinti nyelvjárási rétegződéseket. Bár e fogyatékoság felemlítése a gyűjtés akkori szakaszában indokolt volt, mint MÁRTON is jelezte, gyűjtésünk e hiányosságát nagymértékben csökkentette az, hogy a minden csángó települési pontra kiterjedő gyűjtés adatközlői mindkét nem legkülönbözőbb korú képviselői közül kerültek ki, s így ha nem az egyik, de a másik, nagyon sok esetben tőszomszédos település nyelvéből előkerültek a nyelvi jelenségek kor és nem szerinti megoszlását tükröztető nyelvföldrajzi adatok. Azóta, hogy munkaközösségünk még több alkalommal végzett a terepen kiegészítő és ellenőrző munkát, az egyes pontokon kiválasztott adatközlők száma emelkedett és így a nyelvi rétegződés viszonylatában gyűjtésünk fogyatékosága még jelentősebb mértékben csökkent. c) Nem hagyható figyelmen kívül MÁRTONnak az az észre-

⁸⁵ L. tölem : Nyelvkatatással — a nacionalizmus ellen : Utunk 1949. 20. sz. 12. (A közlemény újságírós címe a szerkesztőségtől származik.)

⁸⁶ Uő., Cereetări asupra graiului popular al Ciangailor din Moldova : Cum vorbim III. 2. sz. 31—3.

⁸⁷ LŐRINCZE LAJOS, Beszámoló romániai utunkról : MNy. XLIX, 224.

⁸⁸ L. tölem, A kolozsvári magyar egyetem munkaközösségének nyelvföldrajzi kutatásai a moldvai csángóság körében : i. h. 508—14.

⁸⁹ MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás atlaszának munkálatairól : Nyr. LXXXVIII, 376—82.

vétele sem, amely a gyűjtők hangjelzésének összehangolásában jelentkező fogyatékokra vonatkozik. Itt is hivatkozhatunk azonban arra, hogy jóllehet a gyűjtés kezdő szakaszában ez a fogyatékoság is valóban megállapítható volt, a későbbi évek gyűjtőútjai részben éppen az e tekintetben jelentkező fogyatkozások kiküszöbölését célozták és szolgálták. Az ellenőrző gyűjtésekre való előkészüleskor ugyanis minden kétes, illetőleg bizonytalan adatot kijegyeztünk és a gyűjtők a hiányok kiegészítése, meg más, a kérdőív bővítéséből adódó feladatuk végzése mellett elsősorban a kétes vagy bizonytalan adatok ellenőrzését végezték el. S ha már itt fogyatékoságaink egy részének felsorolásáról esett szó, rá kell mutatnom arra, amire egyébként már előbb hivatkoztam beszámolómban is utaltam (vö. MNY. XLIX, 514), hogy tudniillik fogyatékoságaink jó részének forrása a tervszerűsítés hiányában keresendő. Minthogy a Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének a) nem volt és nincs egyetlen tagja sem, aki különlegesen csak a csángó kutatással foglalkozott volna, illetőleg foglalkozhatnék, továbbmenőleg b) a tanszéknek nem volt ilyen kutatási célokra rendszeresített átalánya, amelyre alapítva a kutatást időben és anyagiak tekintetében tervszerűsíteni lehetett volna, a kutatás résztvevői csak más természetű, egész embert kívánó oktató és tudományos normamunkájuk végzése mellett végezhettek az előkészüles, a helyszíni gyűjtés, az anyag cédulázásának, a hiányok megállapításának munkáját, s minthogy költségvetési esetlegességek miatt nem egyszer szinte csak az utolsó pillanatban értesültek a kutatóút pénzügyi lehetőségeinek kedvező alakulásáról, a kutatás irányítója sem tudta kielégítően előkészíteni sem az első, sem a többi csángó utat.⁹⁰

Magáról a gyűjtésről szóló előbb felsorolt beszámolók, előadások⁹¹ és jelentések összeállítása mellett a munkaközösség tagjai a gyűjtött nyersanyagnak közlésre való előkészítése mellett az anyag monografikus feldolgozása érdekében is valamelyes eredményre hivatkozhatnak.

Először a kínálkozó kiadói igény kielégítésére egy olyan a moldvai csángókra vonatkozó legfontosabb történeti, nyelvészeti és néprajzi eredményeket összefoglaló, a szakemberek és a nagyközönség tájékoztatására szolgáló gyűjteményes munka⁹² elkészítését vállalták, amely egyben mutassa azt,

⁹⁰ A kutatás irányítójának, e sorok írójának folytatólagos és tervszerű munkáját mintegy két évig a fentiekén kívül itt nem részletezhető személyi nehézségek is megakadályozták.

⁹¹ E fennebb említett három nyomtatásban is megjelent tájékoztatón kívül 1956 nyarán a R. N. K. Akadémiája kolozsvári Nyelvtudományi Intézetében „Beszámoló a moldvai csángók között végzett nyelvjáráskutató munkáról” címen GÁLFFY MÓZES, a moldvai gyűjtés egyik legelmélyültebb résztvevője is tartott tájékoztató előadást. Az előadás szövege kiadási lehetőségek hiánya miatt mindezt meg nem jelenhetett meg.

⁹² A történeti rész Cselényi Béla és Vágó Béla, a néprajzi Faragó József, Ifj. Kós Károly és Szegő Júlia, a nyelvjárási pedig Gálffy Mózes (Hangtan), Márton Gyula (román szókinccshatás), Vámszer Márta (az alaktan egy része) és Szabó T. Attila (az alaktan egy része, a szókinccs) fogalmazásában került a kiadóhoz. — Megjegyezzük, hogy bár a kiadvány bennünket közelebről érdeklő nyelvjárásfeldolgozó anyaga még 1953-ban a kolozsvári Tudományos Kiadóhoz került s a kiadványt — legalábbis nyelvészeti vonatkozásban — a szokásos belső lektorálás mellett a magyar — román művelődési egyezmény értelmében a magyarországi terjesztés előtt kikért budapesti szakvéleményezés is megfelelőnek találta, sajnos, előzetes tájékoztatónk különböz, itt nem részletezhető okokból mindmáig nem jelenhetett meg. — Bár e gyűjteményes kiadvány mindmáig nem látott napvilágot, megállapításait egy később készült, de hamarabb megjelent munka kénytelen volt kéziratban felhasználni és térképünk alapján egy céljainak megfelelő vázlatot közzétenni (I. FARAGÓ—JAGAMAS, i. m. 5 kk.).

hogy a csángóság kérdéseit tekintetében a különböző tudománysszakok művelői meddig jutottak el és melyek azok a pontok, amelyek irányában a további kutatás szükséges. Természetes azonban, hogy e munkát magunk nyelvészeti vonatkozásban nem tekintettük egyébnek, mint legfontosabb eredményeinkről szóló előzetes tájékoztatónak. A szaktudományi feldolgozás irányában a moldvai csángó nyelvjárás nyelvi rendszere egyik részletének, a csángóban annyira jellegzetes kicsinyítő, becéző képzők részletes feldolgozása készült el.⁹³ E tanulmány a Csűry Bálint nevéhez fűződő nyelvjárásmonográfiák szellemében önálló egységként a moldvai csángó nyelvjárásban jelentkező összes kicsinyítő-becéző képzőket a munkaközösség gyűjtötte teljes példaanyag felhasználásával vizsgálja és rendszerezi, tehát végeredményében ez az egyéni fogalmazásban közzétett dolgozat is közösségi munka eredménye. Ugyanez áll MÁRTON GYULÁNAK a moldvai csángó nyelvjárás szókincsében jelentkező román hatásról írt és előbb román, majd magyar nyelven is közre adott dolgozatára⁹⁴ nézve is. MÁRTON azonban e két dolgozatban a csángó nyelvjárást ért román hatásról tervezett nagyobb monográfiája egy fejezetének, sajnos, csak legfontosabb eredményeit és válogatott példaanyagát tehette közzé. Az e tárgykörre vonatkozó kutatások sajnálatos hiányaira mutatunk rá akkor, ha jelezzük, hogy e két kényszerűségből vázlatos, monografikus feldolgozás a keleti magyar nyelvjárások szókincsét ért román hatás vonatkozásában úttörő jellege mellett egyben eddig a legteljesebb összefoglalás is.

Mivel a fentiekből látnivaló, hogy gyűjtésünk anyagának feldolgozása és közzététele tekintetében eddig milyen keveset tettünk, illetőleg — jórészt saját hibánkon kívül — milyen keveset tehattunk, érthető, hogy az e téren mutatkozó legkisebb eredményre is rá kell mutatnunk. Éppen ezért itt megemlíti azt a HEGEDŰS nyomdokain járó kis közleményt is, amelyben a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem nyelvészeti tanszékének munkaközössége⁹⁵ két, magnetofonszalagról lejegyzett trunki mesét pontos fonetikus átírással adott ki (Nyr. LXXXI, 109—12). Ez a kezdeményezés, az első pontos fonetikus lejegyzésű, Moldvában gyűjtött szöveg közzététele már önmagában is dicséretre méltó, de figyelmünkre tarthat számot azért is, hogy rámutat a nyelvész-munkaközösség és a kolozsvári Folklor Intézet kutatóinak eddigi és jövőbeli együttműködésében rejlő tudományos előnyökre és szunnyadó lehetőségekre is.

7. Ha már most szemlénk befejezéseként visszatekintünk a tőlünk kitűzött célok közül az anyaggyűjtésben elért kétségtelen eredményekre, számba vesszük a főként nyelvföldrajzi anyag közzétételének előkészítése⁹⁶

⁹³ L. tölem: A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. „A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem (1945—1955)” címet viselő kiadvány (H. n., 1956) 445—91. l.-ján. Megjegyzendő, hogy e dolgozat is már 1950 júniusában készen volt, de csak 1956-ban jelent meg (erre nézve l. az i. h. 487 is).

⁹⁴ Cîteva aspecte ale influenței limbii romîne în lexicul graiului ceangau din Moldova: Studii și Cercetări Linguistice VI, 331—9. — Ugyanerről némi kiegészítéssel magyarul: l. tőle A moldvai csángó nyelvjárás szókincsét ért román nyelvi hatásról: MNy. LII, 92—100.

⁹⁵ A személyi vonatkozású félreértések elkerülése végett nem árt jelezni, hogy bár e sorok írója is a tanszék kötelékébe tartozik, e munkában már nem vett részt.

⁹⁶ E tekintetben megnyugtató eredménynek tarthatjuk, hogy 1957 nyarán mintegy 900 térképlap sokszorosításra alkalmas tusrajzban már készen van. A tervek szerint 1958 folyamán a kb. 400 lapot tartalmazó I. kötet a R. N. K. Akadémiája és a Bolyai Tudományegyetem közös kiadásában megjelenhetik, s a további két, egyenként 350—

érdekében tett eddigi jelentős erőfeszítéseinket és tekintetbe vesszük azt a néhány közleményt, amelyben munkánk természetéről tájékoztatót kívántunk adni, illetőleg az eredményekből legalább valamit a nyelvjáráskutatás számára felhasználhatóvá akartunk tenni, bár munkánkkal semmilyen vonatkozásban sem lehetünk elégedettek, mégis az e dolgozat első felében felvázolt, értékelő beszámolónk világánál a hozzáértő tárgyilagosan megállapíthatja, hogy miben jelent közösségi munkánk új, előremutató lépést, vagy éppen sajnálatos visszafelé haladást a moldvai csángó-magyar nyelvjárás kutatásának történeti folyamatában.⁹⁷

Látnivaló tehát: nem munkánk értékének elfogult túlbecsülése készítetett arra, hogy a róla adott részletező, de mégsem elég részletes képpel e történeti vázlatnak is szánt beszámoló arányait megbontva, tájékoztatónk terjedelmének nagyobbik felét a magunk munkájával kapcsolatos kérdések vizsgálatára fordítsam, hanem annak belátása, hogy míg munkánkról az előbb jelzett előzetes beszámolókon kívül semmi sem jelent meg, eredményeinkből még vajmi kevés látott s nemcsak tőlünk függ, hogy ezután is mennyi lát napvilágot, az előzőekben az egész csángó nyelvjáráskutatásról adott s a lehetőségig teljességre törekvő irodalmi utalásokban viszont a szakember előtt ott áll a csángó nyelvjárás kutatásának egész története anyaga. Az e szemle kapcsán adott bíráló-értékelő megjegyzések ellenőrzése során és e beszámoló második feléből kitetsző célkitűzéseink, eredményeink és jövőre mutató terveink ismeretében ki-ki most már kellő történeti távlatba beállítva tárgyilagosságot alkothat a moldvai csángó nyelvjárás kutatásának egész történetéről s közelebbről eleddig utolsó, de remélhetőleg nem legutolsó mozzanatáról, a kolozsvári nyelvjáráskutatók 1949—1957 között végzett közösségi munkájáról is.

Kolozsvár, 1957. dec.

SZABÓ T. ATTILA

400 lapot magába foglaló kötet is 1958—59 folyamán napvilágot láthat. Mindez attól is függ, hogy egy teljesen és egy részben nekünk dolgozó rajzoló mennyire győzi a rajzolást, a korrekturet és a revízió sok időt kívánó munkáját. — Előzetes tájékoztatóul megjegyzendőnek tartjuk, hogy ábrázolási módszerünkben a térképlapok 1949-ben kezdett meg-rajzoltatásában az egyszerű adatbeíró módszert alkalmaztuk még azelőtt, hogy DEME LÁSZLÓ kandidátusi dolgozatának vitája során közte és BÁRCZI GÉZA meg LŐRINCZE LAJOS között éppen a nyelvatlasz ábrázolási módja kérdésében az ismert, magas színvonalú és rendkívül tanulságos véleménycsere lefolyt (l. erre DEME, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. Maga a vita a 317—47). Meg kívánjuk jegyezni azt is, hogy jöllehet az adatbeírási lapok mellett összesítő jelenségtérképlapokat is szándékszunk közreadni, BÁRCZI és LŐRINCZE álláspontját magunk is osztjuk, s így a nyelvtérkép anyagának kiértékelő feldolgozását és szemléltetését nem tartjuk az anyagközlő munka feladatának.

⁹⁷ Szinte felesleges megjegyezni, hogy a magunk munkájáról ma, 1957-ben sok vonatkozásban teljesebb, egyes pontokban az előbbtől eltérő képet rajzolhattam, mint amilyent 1950-ben fogalmazott. beszámolómban (MNY. XLIX, 508—14) igyekeztem rögzíteni. Éppen ezért a csángó kutatás iránt érdeklődőnek ajánlatos az első beszámoló adatait e tájékoztató alapján ellenőrizni; eltérések esetén természetesen ez utóbbi beszámoló adatai tekintendők irányadóknak.

A moldvai csángóság települései

Geschichte der Mundartforschung der Moldauer-Tschangos

In der Einleitung weist der Verfasser darauf hin, dass es unter den ungarischen Volksgruppen — mit Ausnahme der Volksgruppe der Szekler — keine gibt, welche die Aufmerksamkeit der ungarischen Wissenschaft so früh und dauerhaft erweckt hatte, als die in der Umgebung der Städte Roman, Bákó (Bacău) und Onyest (Onești), sowie entlang des Szeret(Siret)-Flusses und in den Tälern seiner Nebenflüsse (Beszterce-Bistrița, Tázló-Tazlău und Tatros-Trotuș) lebende Volksgruppe der Moldauer Tschangos. Dieses frühe Interesse hat seine Gründe in der romantischen Geschichtsbetrachtung, die die Tschangos als Nachkommen des Ungartums von Etelköz betrachtete.

Der Verfasser befasst sich im ersten Teil seiner Abhandlung mit den ersten seit der Mitte des XVIII-ten Jahrhunderts vereinzelt vorkommenden Untersuchungen, die grösstenteils von Nicht-Linguisten ausgeführt wurden. *Alexius Gegő*, Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften war der erste, der im Jahre 1836 die Moldauer Tschangos aufsuchte; ihm folgte der katholische Geistliche *Innozenz Petráš*, selbst ein gebürtiger Tschango, der mit der Zeitschrift „Magyar Nyelvőr“ und dem Redakteur des „Erdélyi Múzeum“, *Gabriel Döbrentei* in Verbindung stand, dann *Philipp Jákó Imets*, *Franz Kovács* und *Aladár Ballagi*.

Die ersten fachmässigen Untersuchungen auf dem Gebiet der Tschango-Mundart hatte der Schriftleiter der Zeitschrift „Magyar Nyelvőr“, *Gabriel Szarvas* eingeleitet. Seiner Spur folgend haben sich mehrere von den bedeutendsten einheimischen und ausländischen Forschern — zum Teil auf Grund an Ort und Stelle ausgeführter Untersuchungen — mit der Bekanntmachung bzw. der Herkunftfrage dieser besonders archaischen Mundart befasst.

Szarvas hat die Tschango-Mundart nicht nur beschrieben, sondern ihre mit dem Szekler-Dialekt gemeinsame Herkunft festgestellt. Auch *Bernhard Munkácsi* ging in seinen nach sprachgeschichtlichen Gesichtspunkten ausgeführten Abhandlungen — betreffs der Herkunft der Tschangos — von den Feststellungen Szarvas' aus. Nach dem verfehlten Versuch *Gustav Weigands*, der die Vorfahren der Tschangos in den Kumanen sah, brachte *Anton Horger* auf Grund von ausführlichem mundartlichem Vergleichsmaterial die gemeinsame Herkunft der Szekler und der Tschango-Mundart mit der jahrhundertlang dauernden Auswanderung der Szekler nach der Moldau in Verbindung.

Die neuere Forschung, die Herkunftsfrage beiseite lassend, bemüht sich vielmehr die Tschango-Mundart je gründlicher zu erforschen und darzulegen.

Neben den zwei Forschungsreisen in den Jahren 1900 und 1901 von *Moses Rubinyi*, hebt der Verfasser die grossangelegte Sammeltätigkeit des Finnen *Yrjö Wichmann* in den Jahren 1906 und 1907 hervor. Wichmann hat in Szabófalva (Sabăoani), einer der sog. Nord-Tschango-Siedlungen gesammelt

und sein gesammeltes Material in mehreren kleineren-grösseren Arbeiten monographischer Art und in einem Wörterbuch bearbeitet. Seine Sammlungen wurden vom Bahnbrecher der modernen ungarischen Mundartforschung, *Valentin Csűry* in den Jahren 1928—31 ergänzt und fortgesetzt. Es ist nur zu bedauern, dass aus seinem unter den Süd-Tschangos und den sog. Szekler-Tschangos gesammelten Material nur eine morphologische Monographie und einige kleinere Mitteilungen erschienen. Das Material selbst, sowie Csűry's ganzer wissenschaftlicher Nachlass fiel im Herbst des Jahres 1944 in Debrecen den Kriegszerstörungen zum Opfer.

Ausser diesen Arbeiten kann man noch hier die von der westlichsten Tschango-Siedlung Csügés (Ciugheș) herrührende Abhandlung von *Edmund Balogh* und die unter den nach Transdanubien hinübersiedelten Tschangos gesammelte und veröffentlichte Textpublikation von *Ludwig Hegedűs*, sowie einige Mitteilungen des Verfassers erwähnen.

In sprachgeschichtlicher Hinsicht hebt der Verfasser ausser der Urkunden-Publikation von *Emil Jakubovich* und *Valentin Csűry* die Arbeit von *Ladislau Mikecs* hervor. Mikecs hat in seinem methodisch neuartigen Werk die Personennamen des Kodex-Bandinus aus den Jahren 1646—47 bearbeitet.

Im zweiten Teil seiner Arbeit weist der Verfasser auf die Forschungen von *Paul Peter Domokos* und *Gabriel Lükő* hin. Beide Forscher sind Vertreter derjenigen Forschungsrichtung, die sich für die Einheit von Wörter und Sachen bekennt. Domokos war der erste Forscher, der als Bahnbrecher alle Tschango-Siedlungen aufsuchte. Lükő versuchte mit Hilfe von volkskundlichem, sprachlichem und wortgeographischem Material die einzelnen Tschangogruppen zu sondern und ihre Beziehungen zum Szeklertum und zu anderen siebenbürgischen ungarischen Volksgruppen festzustellen.

Auf dem Gebiet der Folklore der Tschangos hat das Folklor-Institut in Klausenburg sehr bedeutende Arbeit geleistet. Das von den Folkloristen gesammelte Material kann auch für die Mundartforschung benutzt werden.

Im dritten Abschnitt seiner Arbeit macht der Verfasser die Methoden, Zielsetzungen und Ergebnisse der vom Lehrstuhl für ungarische Sprachwissenschaft der Universität „Bolyai“ seit 1949 begonnenen sprachgeographischen Arbeit bekannt.

Diese Arbeit hatte sich folgende Aufgaben zum Ziele gesetzt:

1. Aufsuchen und sprachliche Fassung des gesamten Siedlungsgebiets der Tschangos;
2. Aufklärung der sprachlichen Zusammenhänge mit den übrigen ungarischen Mundarten;
3. Materialiensammlung zur Bearbeitung des gesamten Sprachsystems der Tschango-Mundart, sowie zur monographischer Darstellung einzelner grammatischer Fragen.
4. Beginn des Sammelns zu einem Tschango-Dialektwörterbuch;
5. Untersuchung der auf die Mundart der Tschangos erfolgten sprachlichen Einflüsse seitens der rumänischen Sprache, und
6. die wichtigste Zielsetzung: Sammeln des Materials zu einem ungefähr 1200 Karten enthaltenden Sprachatlas der Tschango-Mundarten an Hand eines Fragebogens kleineren Umfanges.

Nach der ausführlicheren Darstellung der in der Materialiensammlung angewandten Methoden fasst der Verfasser die Ergebnisse der noch im Gang

befindlichen Forschungen auf dem Gebiete der Tschango-Mundarten zusammen. Er weist darauf hin, dass von den Punkten der gestellten Aufgaben wurden die 1., 2., 5. und 6. beinahe in vollem Masse verwirklicht. Bedeutende Ergebnisse wurden aber auch in der Vollführung der übrigen Zielsetzungen erreicht.

Die wichtigsten Ergebnisse der jahrelangen Forschungstätigkeit sind :

1. Eine allgemeine Darstellung der Tschango-Mundart harrt druckfertig dem Erscheinen.

2. Erschienen sind bereits ausser kleineren Textmitteilungen einige den Einfluss der rumänischen Sprache auf die Tschango-Mundart behandelnde Artikel in ungarischer und rumänischer Sprache, sowie

3. eine ausführliche Studie über die zur Verkleinerungs- und Koseform gebrauchten Suffixe in der Tschango-Mundart.

4. Bis zum Ende des Jahres 1957 stand zwei Drittel Teil (etwa 800 Karten) des gesammelten sprachgeographischen Materials in bereits gezeichneten und an Hand neuerer Kontroll-Sammlungen geprüften Karten druckfertig bereit.

Mit der bewertenden Darstellung der Ergebnisse der bisher erschienenen Mitteilungen über die Mundart der Moldauer Tschangos ermöglicht der Verfasser, dass der Leser sich über die ganze Sammeltätigkeit, sowie über die in den Jahren 1949—1957 ausgeführte Kollektivarbeit der Klausenburger Mundartforscher ein wahres, in historische Perspektive gestelltes Bild formen kann.

A. T. SZABÓ

Hangtan*

Bevezetés

A nyelv — lényege szerint — kétarcú. Egyfelől anyagi jelenség: beszélőszerveink megfelelő mozgássora létesíti, és hallószervünk segítségével közvetlenül érzékelhető. Másfelől azonban a nyelv tudattartalmat, jelentést hordoz: azaz a nyelv hanganyagának kifejező ereje van.

A hangtan — a nyelvtannak egyik ága — közvetlenül és elsősorban a nyelv hanganyagát veszi vizsgálat alá. A hanganyag — mint anyagi jelenség — fizikailag tagolható, részekre bontható. Beszédünk legkisebb akusztikai egysége a hang vagy hangelem. Hallószervünk segítségével a hangelemek tovább már nem elemezhetők. A hangelemek a nyelv hanganyagának alap-egységei. Minden nyelv meghatározott számú és minőségű hangelemmel rendelkezik. A hangkészlet — a hangelemek összessége — azonban még nem meríti ki a nyelv hanganyagát. A hangelemek — hangsajátosságai alapján — meghatározott kapcsolatokat alkotnak egymással. Egy nyelv hangkészlete eléggé korlátozott: mindössze 20—50 hangelemből áll. A hangsajátosságok (időtartam, hangsúly, hanglejtés stb.) száma még kevesebb: a hangelemeknek a hangsajátosságok alapján való különféle kapcsolatai azonban kimeríthetetlen és megszámlálhatatlan lehetőségeket nyújtanak az embernek arra, hogy érzéseit, belátásait és akarati elszánásait nyelvi formába öltöztesse, s így a társadalom számára közvetlen, érzékileg felfogható valósággá formálja.

A hangtan a vizsgált nyelv hangelemeivel, hangsajátosságaival és a hangkapcsolatok törvényszerűségeivel foglalkozik. A hangjelenségeket azonban nem tekinti pusztán fizikai jelenségeknek, hanem a tudattartalomhoz való viszonyukat, azaz nyelvi kifejező erejüket vizsgálja. Minden fontosabb hangelemnek és hangsajátásnak megvan a maga közvetlen vagy közvetett kapcsolata a kifejezett tudattartalommal. *Írsz*: ez a hangkapcsolat egy meghatározott gondolattartalom megjelenítője. A hangsor anyagi szerkezete körülbelül így felel meg a gondaltszerkezetnek: az *i* hangelem és az *r* hangelem ilyen sorrendű kombinációja (*ír*) jelzi az 'írás' cselekvést, az *sz* hangelem és annak hangsor záró helyzete kifejezi az egyes második személyű cselekvőt ('te'). Az erős nyomaték, amely dinamikailag egységbe foglalja az egész háromelemű hangkapcsolatot, azt fejezi ki, hogy a megadott helyzetben a

* Ez a dolgozat eredetileg a pedagógiai főiskolák számára jegyzetnek készült 1951-ben. Néhány gondolata mintha a köztudatba is átment volna azóta. Mégsem lesz talán felesleges, ha most nyomtatásban is megjelenik — mégpedig lényegileg változatlan formában. Úgy látom, hogy szempontjai és gondolatai ma sem avultak el. S aztán: nyelvtani irodalmunknak mostani forrongásában több tekintetben is tanulságos lehet egy olyan rendszerezés, amely a tudomány igényeit tartotta szem előtt, mégis az oktatás gyakorlatából nőtt ki. Régi kedvenc gondolatunk, hogy nyelvtanítás és nyelvtudomány nem haladhatnak ellentétes utakon. Ellenkezőleg: csak az elmélet és a gyakorlat leg-szorosabb szövetségétől várhatunk biztos eredményeket az élet és a tudomány számára.

beszélő és a hallgató számára egyaránt az 'írás' cselekvés a lényeges mozzanat, nem pedig a cselekvő kiléte. A hangsort zenei egységbe összefogó dallam (hanglejtésforma) egyenletesen ereszkedő jellegű :

s ez a nyelvi kifejezés ténymegállapító voltát jelzi. Gondoljunk most már a következő változtatásokra az *írsz* hanganyagán. Ha elől megtoldjuk egy *s*-hangelemmel : *sírsz*, akkor ez a hangtöbblet a gondolattartalom szerkezetét úgy változtatta meg, hogy az 'írás' cselekvés helyét ugyanabban a szerkezetben a 'sírás' cselekvés foglalja el. Ha az *írsz* hangsor végéről elhagyom az *-sz* hangelemet : *ír*, akkor ez a változtatás a jelentésszerkezetben a cselekvő személy képzetének eltolódását idézi elő : 'te' → 'ő'. Ha a beszédösszefüggésben az *írsz* hangsor elveszti dinamikai önállóságát, s a *te* hangsor nyomatékának rendelődik alá : *te írsz*, akkor ezzel a változtatással azt fejezzük ki, hogy az adott helyzetben nem az 'írás' cselekvés érdekel bennünket elsősorban, hanem a cselekvő személy ('te'), s hogy minden más cselekvőt kirekesztünk. Megváltoztathatjuk az *írsz* hangkapcsolat hanglejtésformáját is : ereszkedőből emelkedővé :

vagy emelkedő-esővé formáljuk (*írsz?*) :

s ezzel a változtatással az eredeti ténymegállapítás tudakozó, kérdező jellegét ölt.

A nyelvnek nem minden hangeleme és hangsajátossága vesz részt minden egyes alkalommal egyformán a gondolat kifejezésben. Ebben a hangsorban pl. : *írok* az *í* + *r* kapcsolat az 'írás' cselekvést, a *-k* záró hang az egyes első személyű cselekvőt jelzi ('én'), az *o* hangelemnek azonban ebben a kapcsolatban nincs közvetlen jelölő szerepe. Jellemző ez utóbbira, hogy a *kérek* hangsorban az *e*, az *ülök* hangsorban az *ö* hangelem lép helyébe. Ezeknek a szavaknak (*írok*, *kérek*, *ülök*) hang- és jelentésszerkezete ugyanis megegyezik egymással. Az *o* (*ír-o-k*), *e* (*kér-e-k*), *ö* (*ül-ö-k*) hangelem az adott hangsorokban egyformán arra való, hogy a cselekvést jelölő hangsorhoz (*ír-*, *kér-*, *ül-*) az egyes első személyű cselekvőt jelölő *-k* záró hangot hozzákapcsolja. A mai magyar beszélők azonban ezt az *o/e/ö* változó hangelemet is szükségesnek érzik ahhoz, hogy a szóban forgó hangszerkezetek egységes hangsorra, szóvá váljanak. A hangszerkezet mechanizmusához tartoznak csupán, s ezen keresztül csak közvetve van közük a gondolat kifejezéshez. Természetesen ugyanezek a hangelemek más kombinációkban már közvetlen kifejező értékkel bírnak. Vö. a *kos* : *okos*, a *nép* : *e nép* és a *kör* : *őkör* viszonylatokban az *o*, *e*, *ö* hangelemek kifejező értékét.

Ugyanígy viselkednek a hangsajátosságok is. Ez a hangsor: *rőzsa* dinamikus egységet alkot az elején alkalmazott erős nyomatékkal. A hangsor gondolattartalma azonban nem változik meg akkor sem, ha a *piros rőzsa* kapcsolatban elveszti önálló nyomatékát, s a *piros* hangsor dinamikai uralmának rendeljük alá.

A hangelemeknek és hangsajátosságoknak tehát nem mindig van, ellenben lehet közvetlen kifejező szerepe. A kifejező szerep sohasem magához a különálló hangelemhez vagy hangsajátossághoz fűződik, hanem megadott hangelemeknek más hangelemekhez, megadott hangsajátosságoknak más hangsajátosságokhoz való viszonyán alapszik. A gondolatot, érzést, akarást nem egy hangelem vagy egy hangsajátosság jelöli, hanem hangelemek és hangsajátosságok viszonyrendszerei determinálják. Egy hangelem csak egy másik hangelemhez képest változtatja meg a hangsor jelentését, ugyanígy egyik hangsajátosság csak a másikhoz képest vesz részt a jelentésdeterminálás végtelenül bonyolult szerepében.

A beszédhangnak tehát — akárcsak magának a nyelvnek — két arca van: 1. van egy anyagi: fizikai és fiziológiai oldala és 2. van egy, a tudattartalom felé mutató oldala: kifejező szerepe, nyelvi funkciója. Régebben a hangtant tisztán fizikai és fiziológiai tudománynak tekintették. A beszédhangok fizikai sajátságainak kutatását, a beszédhangok szervi keletkezésének (hangképzés) és szervi felfogásának (a hallás folyamata) fiziológiai felderítését tekintették egyetlen feladatának. Újabban azonban szembeállították a természettudományi hangtannal (fonetika) azt a másfajta hangtudományt (fonológia), amely a hangok funkciójával, nyelvi jelölő szerepével foglalkozik. Fonetika és fonológia szétválasztása azonban mesterkélt. Hiszen a hangjelenség a nyelvben egyszerre anyagi és funkcionális (ti. a tudattartalom realizálásában szerepet játszó) jelenség. Éppen anyagi: fizikai és fiziológiai voltánál fogva lehet csupán nyelvi funkciója. Viszont nyelvi funkció nélkül nyelvi hangjelenségről nem is beszélhetünk.

I. A beszéd és írás

A nyelv elsősorban a hangnyelvet jelenti. Az emberi műveltség fejlődésének meghatározott fokán azonban kialakult a gondolatnak írásos rögzítése is. A hangnyelv (beszéd) az akusztikai síkban megvalósult gondolat — azaz a hallóérzékünk számára hozzáférhető, valóságos gondolat, ezzel szemben az írás vagy írott nyelv nem más, mint az optikai síkba vetített gondolat, amely tehát elsősorban a látó érzékszervünk számára hozzáférhető. Az írást a rögzítés szándéka és szükséglete teremtette meg. Az élőszó, a hangnyelv ugyan kitűnően betölti a közlés, a társadalmi érintkezés szerepét: van azonban egy hiányossága. Pillanatnyi, múló jelenség. Ha egyszer megvalósult, nyomban el is enyészett. A társadalom tudatában ugyan tovább él egy ideig, de fokozatosan halványul, s a nemzedékek egymásutánjában végleg kiveszhet a tudatból. Aztán az élőszó terjedési köre szűk. Kevesen foghatják fel csupán. Az írás egyszerre segít mindkét hiányosságon: állandósítja, rögzíti a tudattartalmat, és egyúttal a hatókörét szinte a végtelenre tágítja. Évezredekkel ezelőtt írásban rögzített emberi gondolatok, lélekrezdületek nem enyésztek el a néppel együtt, hanem a tudomány új életre keltheti őket. Gondoljunk az óegyiptomi hieroglifikra vagy akár az Orkhon vidékén talált

türk sziklafeliratokra. S ma a könyv milyen elterjedést biztosít a gondolatnak! Semmiféle élőszó nem vetekekedhetik vele terjedelem dolgában, legfeljebb a rádióval végtelenre tágitott élőszó. Persze, az írott nyelv nem mindenben múlja felül a hangnyelvet. A hangnyelv hatása közvetlen, a hanganyagba burkolt gondolat közvetlenül hat rám és közvetlenül mozgat meg. Hatása alól nem vonhatom ki magamat. Az írott nyelv hatása ehhez képest közvetett. Az írás a betű koporsójába zárt gondolat: feltámaszthatom, élővé tehetem bármikor, de ugyanúgy félretehetem. A hangnyelv benyomásai ellen alig van védekezési lehetőség, az írott nyelvet ellenben tetszés szerint kirekeszthetem életkörömből.

Az írás fejlődésében több szakaszt különböztethetünk meg. A tulajdonképpeni írás ott kezdődik, amikor az ember a maga gondolatait szándékosan közölte másokkal látható — rajzolt, festett, rovott — jelek segítségével. Ha a két mozzanat (1. gondolatközlési szándék, 2. írott, rajzolt jelek alkalmazása) vagy akármelyik a kettő közül hiányzik, akkor tulajdonképpeni írásról még nem beszélhetünk. Kétségtelen azonban, hogy a tulajdonképpeni írás megjelenése előtt volt egy olyan korszak az emberiség életében, amikor írott, rajzolt, rovott jeleket létesített közlési szándék nélkül. Ilyenek a korai kőkorszakból ránk maradt sziklarajzok, amelyek nem tekinthetők szándékos gondolatközléseknek, hanem talán csak az őseMBER művészi, illetőleg játékosztöne megnyilatkozásait láthatjuk bennük. Az ilyen ösztönös, önkénytelen rajzolatok vezették el az embert lassan ahhoz a belátáshoz, hogy a rajzolatokat gondolatközlésre is felhasználhatja. Az íráshoz vezetett egy másik út is. Gondolatközlésre már a primitív fokon megfelelő tárgyakat (pl. útjelzőket, tárgyleveleket) használt az ember, s ez adhatta az indítást arra, hogy a tárgyak lerajzolt képe maga is alkalmas lehet a gondolat kifejezésre és a gondolatközlésre.

A tulajdonképpeni írás a képírással (piktográfia) kezdődik. Egy eseményt vagy eseménysort vázlatos rajzok segítségével adtak tudtul másoknak. Itt az írás még csak nagyon laza kapcsolatban van a hangnyelvvvel: az írásképe a hangnyelv kikapcsolásával közvetlenül utal magára az eseményre, illetőleg a megfelelő gondolat tartalomra. A valóság tükröződik a tudatban, s a képírással a valóság tudati tükröződését a maga egységében, tagolatlanságában igyekszik kifejezni. Ezen a fokon áll például a dakota indiánok írása. Azt például, hogy „a varjú indiánok 30 dakotát megöltek”, ilyenféle rajzolatokkal adták vissza:

A képírást persze el lehet olvasni, azaz át lehet tenni nyelvi formába. A nyelvi értelmezés, a kiolvasás azonban nem egyértelmű, hiszen különféle mondat szerkezeteket lehet használni, s a szavak megválasztása sincs egyértelműen meghatározva. Másfelől a képírással bizonyos fokig nemzetközi jellegű. Nyelvhatárok nem állják útját az elolvasásnak. A fenti dakota írást nemcsak a dakoták, hanem a varjú indiánok is el tudták olvasni, ha nem is volt azonos

a nyelvük, sőt bármely nyelvközösséghez tartozó ember el tudja olvasni — már ti. ha a helyzet maga segíti a rajzolat értelmének kihámozásában.

Az írás fejlődésének magasabb fokát jelzi a fogalomírás (ideográfia). Itt már szorosabbá válik a kapcsolat az írás és a nyelvi kifejezés közt. A valóság tudati tükröződését, a gondolatot tagoljuk, azaz fogalmakra bontjuk, s a fogalmakat egymással viszonyba állítjuk. A gondolat fogalmakra tagolódását a hangnyelv a hanganyag megfelelő tagolásával jelzi, a fogalomírás pedig optikai síkba vetíti. Minden fogalomnak megvan a maga külön írásjele, amely eredetileg a fogalom lényeges jegyeit vázlatos rajzban rögzítette. A fogalomírás tehát a nyelvi gondolattal van szoros kapcsolatban, nem pedig a nyelv hanganyagával. Éppen ezért ez az írás is nagymértékben nemzetközi. A kínai írást japánul is el lehet olvasni, de a jelek fogalmi értékének elsajátítása alapján bármely más nyelven is. A kínai írás — amennyiben az nagyrészt még ma is a fogalomírás fokán áll — az „embert” annak lényeges fogalmi jegye szerint „kétlábú lény”-nek írja :

人

ezt az ideogrammot kínaiul *žén*-nek, japánul *hito*-nak olvassák, magyarul *ember*-nek olvasnánk. Az óegyiptomi írás is kezdeti szakaszában tiszta fogalomírás volt.

Hatalmas fordulatot jelez az írás fejlődésében a betűírás kialakulása. A fogalomírás a gondolatnak fogalmakra tagolódását követi és adja vissza a maga jeleivel : tehát egy írásjelenek fogalom-, azaz szóértéke van. A betűírás vagy hangjelölő írás ezzel szemben a nyelv hangszerkezetét igyekszik visszaadni : egy írásjelenek a betűírás kezdetlegesebb fázisában szótagértéke van, fejlettebb szakaszában pedig hangelemet jelöl. A betűírásnak mindkét típusa (szótagírás és hangírás) a nyelv hanganyagával szövődik szoros kapcsolatba. Éppen ezért — mivel a különféle nyelvek ugyanazt a gondolat tartalmat más- és másféle hanganyaggal realizálják — a betűírás (transcriptiós írás) egy nyelvhez kötött : idegen nyelvközösséghez tartozó ember nem tudja elolvasni, illetőleg az írásban megvalósított gondolatot nem képes felidézni. Kétségtelen, hogy a betűírás — és itt is különösen a hangírás — a gondolat írásos kifejezésének ezideig legtökéletesebb formája. Veszített ugyan hatóköre terjedelméből az internacionális jellegű képiráshoz és a fogalomíráshoz képest, viszont az emberi gondolat árnyalati finomságait sokkal hívebben képes visszaadni. A képirás értelmezése nagymértékben önkényes, többféle értelmezést enged meg egyszerre ; a fogalomírás a fogalmi viszonyításban nem igazít mindig pontosan útba : a betűírás éppen azért, mert híven követi a hangnyelv elemeinek kombinációit, egyértelmű és roppant finom regisztrálója az emberi gondolat szerkezetének. Bár a hangnyelv kimeríthetetlen árnyaló lehetőségei mellett a legtökéletesebb hangírás is nehézkes, mesterkelt és durva utánzatnak tűnik...

Mi adta az indítást a betűírás megteremtéséhez?

Az egyalakú szavak (homonimák). A fogalomírás elsősorban a konkrét jelentésű szavakat, illetőleg a konkrét fogalmakat képes rajzolatlanul visszaadni. Ha most már az illető fogalomnak megfelelő hangsor más, elvont fogalmat is jelöl, akkor a konkrét fogalom ideogrammját a megfelelő elvont fogalom

jelölésére is felhasználják. Akkor azonban az ideogramma már nem a fogalommal társul, hanem a hangsorral, s az írásjel által felidézett hangsor aztán a beszédhelyzetnek és a beszédösszefüggésnek megfelelően felidézi az éppen odaillő fogalmat. Az óegyiptomi írás

ideogramma eredetileg a 'lant' fogalmát jelölte: tehát ez az írásjel először felidézte a 'lant' képét, s aztán a 'lant' fogalma életrekelte az ehhez a fogalomhoz társult hangsort, a 'lant'-nak óegyiptomi nevét: *n-f-r*. Ez a hangsor azonban azt is jelentette, hogy 'jó'. Így a fenti írásjelet most már a 'jó' elvont fogalmának jelölésére is felhasználták. Akkor azonban a

jel már nem is a 'lant', sem a 'jó' fogalmát jelölte, hanem elvesztette fogalmi értékét, s egyszerűen a *n-f-r* hangsor értékét vette fel. A további fejlődés folyamán a kéttagú szavak jeleit felhasználták a többtagúak megfelelő részeinek jelölésére, az egytagú szavak jeleiből viszont a többtagú szavak megfelelő szótagjainak jelei alakultak.

A szótagírásból fejlődtek a tulajdonképpeni hangírások. A hangírásnak legtökéletesebb formáját a görögök teremtették meg. A görögök mint hajós nép élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a föníciaiakkal. A sémi nyelvet beszélő föníciaiaktól vették át az írást. A sémi szótagírást azonban hangírássá alakították. Ez úgy történt, hogy a föníciai szótagjeleket a görög nyelv írásos rögzítésében mássalhangzóértékben alkalmazták, a görög magánhangzók jelölésére pedig azokat a föníciai mássalhangzójeleket foglalták le, amilyen mássalhangzók a görög hangrendszerből hiányoztak. A görög hangírás első emlékei az i. e. VIII—VII. századból maradtak ránk. A görög írás aztán kiindulópontjává vált sok más írásnak, így mindenekelőtt a latin és a cirill-betűs írásnak.

Az írásbeliség mélyen egybeszövődik az illető nép nyelvével, de csak az írás nagyfokú elterjedése esetén. Amíg a latin betűs írás például nálunk csak egy szűk felső réteg kizárólagos tulajdona volt a középkor századaiban, addig nem beszélhetünk a magyar nyelvnek és a magyar gondolkodásnak írásbeli korszakáról. Csak miután főként a könyvnyomtatás elterjedése és az iskolázás általánosan kötelező volt a széles néprétegek mindennapi szükségletévé tette az írást és olvasást: azóta elválaszthatatlanul egybeszövődik a magyar nyelviség és a magyar íráskultúra. A beszélszervek mozgásai motorikus képek alakjában tükröződnek és megmaradnak a tudatban; a hallási benyomások hasonlóképpen akusztikai (szenzorikus) képek alakjában élnek tovább a tudat síkján. Ezekhez a szorosabb értelemben vett beszédképekhez azonban ma már elválaszthatatlanul hozzákapcsolódnak a magyarság tudatában az írásmozgások grafikus képei, valamint az olvasás alkalmával keletkezett optikai képek. A beszéd és az írás közt ennél fogva kölcsönös és szoros kapcsolat áll fenn. A nyelv szerkezete, hanganyagának minősége és mennyisége megszabja az írás jellegét. Ugyanazt a latin betűsört és ugyanazokat a hangjelölési alapelveket például mennyire másként alkalmazta a maga szerkezeti sajátosságaihoz a magyar és a román nyelv! Fordítva is

megvan a szoros kapcsolat nyelv és írás közt. Az írásszokások hatással vannak a nyelv hangtípusainak kikristályosítására, a hangzási ingadozások kiküszöbölésére és egyáltalában az egységes ejtésmód kialakulására. Hogy az egységes magyar köznyelvi ejtésből mindinkább kiszorul a kétféle — nyílt és zárt — *e* hang megkülönböztetése, azt egyebek közt annak is tulajdoníthatjuk, hogy az egész közösségre kiterjedő írásbeliség sohasem tett különbséget a nyílt *e* és a zárt *ē* között.

Ami most már a gyakorlati hangírásokat illeti, meg kell állapítanunk, hogy azoknak egyik legfőbb értéke a hangjelölés következtetessége. A következtetesség kétirányú: egy írásjelnek egy meghatározott hangértéke van, és másfelől: egy hang jelölésére mindig egy *e* és ugyanazt az írásjelet használjuk. A hangírás különösen születésekor, de kisebb mértékben azután is mindvégig törekszik a következetes hangjelölésre. A nyelvi fejlődés következtében azonban a következtetesség megbomlik: kisebb-nagyobb mértékű következtetlenség váltja fel. Bizonyos úr, szakadék támad a hangnyelv és az írás közt. Ennek több oka van. Egyik az, hogy a hangnyelv szakadatlanul változik, a nyelv hanganyagában idők folyamán eltolódások történnek. Az írás viszont — mint a rögzítés, az állandósítás eszköze — már eredeti rendeltetésénél fogva erősen konzervatív: állandósításra törekszik. Az írás egységéhez továbbá komoly társadalmi érdekek fűződnek: s az egység csak úgy biztosítható, ha az írást nem változtatjuk meg nyomban a hangállapotban bekövetkezett minden hangváltozás után. De nagyon nehéz, sokszor egyenesen lehetetlen is volna írásban azonnal jelölni a nyelv hanganyagának mindenféle megváltozását. Hiszen a hangeltolódások lassan, fokozatosan mennek végbe, s így nehezen tudatosíthatók.

Vannak esetek, amikor a gyakorlati írások teljesen alkalmatlanok a nyelv rögzítésére. Ilyen eset az, ha egy nyelvközösség nyelvjárási különbözőségeit kell lejegyezni. A köznyelv hangállománya és betűkapcsolásai a tájnyelvi változatoknak még csak hozzávetőleges jelölésére sem elegendők. A nyelvjárási szöveglejegyzések például nálunk már régtől fogva megjelölik a nyílt *e* mellett a zárt *ē* hangot; szükség van továbbá az ajakműködés nélkül képzett rövid *ā* hang írásos megkülönböztetésére, a hasonulós és összeolvadásos hangjelenségek hű fonetikai jelölésére (*mēllāzsd* 'meglāsd') stb. Minden nyelvjárásterületnek vagy vidéknek a hangállománya különbözik a többitől. CSÜRY BÁLINT „Szamosháti szótár”-ában és más szamosháti közléseiben kénytelen volt a szamosháti nyelvjárás sajátos *i*-be hajló *é* hangjának jelölésére új betűjelet — az *ē*-t bevezetni. Ez természetesen tarkaságot és következtetlenséget idéz elő a magyar nyelvjárási lejegyzésekben. Újabban kidolgoztak egy egységes nyelvjárási írásrendszert a Magyar Nyelvatlasz és egyáltalában a nyelvjárási lejegyzések céljaira.¹

Idegen, írásbeliséggel még nem rendelkező nyelvek szöveglejegyzéseiben s aztán sajátos fonetikai kutatások végzése céljából is szükség van a gyakorlati írásmódnak egy pontosabb, fonetikai írásmóddal való helyettesítésére. Rokonnépeink körében például a vogulok és osztjákok egészen a legutóbbi időkig nem rendelkeztek saját írással: a kutatók tehát kénytelenek voltak vogul, osztják szöveglejegyzéseikhez egy többé-kevésbé pontos, tudományos hangírást megállapítani. A tudományos igény haladása és az egyes

¹ DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése (Az egyezményes hangjelölési rendszer ismertetése). Magyar Nyelvjárások II, 18—37.

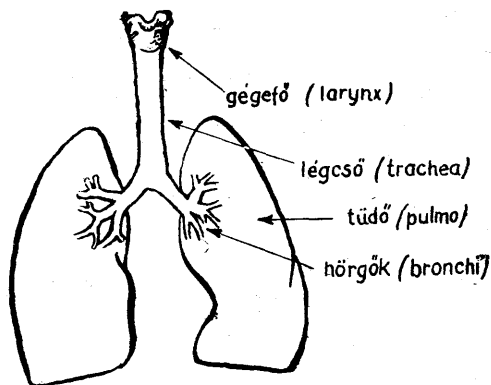
kutatók különböző mértékű fonetikai iskolázottsága azonban ezen a téren is igen nagy tarkasághoz vezetett. Hogy a lejegyzésmód különbségeiről némi fogalmat alkothassunk magunknak, elegendő, ha beletekintünk Reguly Antal és Pápay József hagyatékának „Osztják hőseinek” (1944) címmel közzétett kiadásába. Reguly még beírta a magyar köznyelvi írásmódnak némi, egészen szűkkörű módosításával (pl. német *sch, ch* alkalmazása), míg Pápay tekintettel van a sajátos osztják hangképzésmódra, s a latin alfabétum jegyei mellett másunnán vett fő- és mellékjelek egész seregét alkalmazza.

A tudományos, azaz fonetikai írást újabban több oldalról igyekeztek egységesen szabályozni, megállapítani. A finnugor nyelvek szöveglejegyzéseinek sajátos céljait tartja szem előtt SETÄLÄ hangjelölése. Ennek a hangjelölési rendszernek alapja a latin betűsor. Kiegészítésül átvesz néhány görög betűt, illetőleg betűalakmódosítással teremt új jeleket. A főjeleken kívül nagy szerepet játszanak a diakritikus vagy mellékjelek, amelyek a hangképzés árnyalati eltolódásainak írásbeli megjelölésére valók.¹

II. A beszélőszervek működése

Beszélőszerveink azok a szervek, amelyek részt vesznek a nyelv hanganyagának, a beszédhangoknak létrehozásában. Ezek a következők: 1. a tüdő, illetőleg a tüdőszárnyak, 2. a gégefő, 3. a toldalékosó.

1. A tüdő. A tüdő (pulmo)- apró hólyagocskák (léghólyagok) szövédéke, amelyek kapcsolatban vannak egymással és a hörgőkkel (bronchi). A hörgők a légcsőben (trachea) egyesülnek.

A tüdőszárnyak elsődleges szerepe a szervezet anyagcseréjének szolgálata. A szervezet a tüdő segítségével oxigént vesz fel a levegőből és széndioxidot lehel ki. A tüdőszárnyak mozgása passzív: a mellkas kitágulását, illetőleg összehúzódását követi. A mellkast alulról a hasüreg felé boltozódó

¹ E. N. SETÄLÄ: Über transskription der finnisch-ugrischen sprachen. Finnisch-ugrische Forschungen I, 15—52; SZINYEI JÓZSEF: Magyar nyelvhasználat. 1927. 19—22.

rekeszizom (diaphragma), oldalról és felülről pedig a bordák (costae) határolják. Ha a rekeszizom összehúzódik, és összepréseli a hasüreget, akkor a mellkas lefelé kitágul, s a tüdőszárnyak, illetőleg a tüdőhólyagocskák magukba szívják a levegőt. A bordák emelkedése következtében viszont a mellkasnak oldalt és felfelé tágulását követi a tüdő, és így szívja magába a levegőt. A rekeszizom és a bordák össze is nyomhatják a mellkast, ilyenkor a tüdő a mellkas térfogatcsökkenését követi, és a hólyagocskákban levő levegőmennyiségnek egy részét kipuréslia magából. A légzésnek tehát két mozzanata van :

- a) hasi (abdominalis) légzés ;
- b) mellkasi (thoracalis vagy costalis) légzés.

Férfiak légzésében az abdominalis, nőkében a thoracalis mozzanatot az uralkodó.

A tüdőnek a beszédhangok képzésében való szerepe az elsődleges élet-tani funkció mellett másodlagos, s párhuzamos a légzési folyamattal. A légzés folyamatában három részt különíthetünk el egymástól :

- a) a belélgzést (inspiratio) ;
- b) a kilélgzést (expiratio) ;
- c) a kilélgzést követő és a belélgzést megelőző szünetet (pausa).

A nyugodt belélgzés és kilélgzés időtartama általában úgy viszonylik egymáshoz, mint 6 : 8, a beszéd folyamata alatt azonban a belélgzés ideje nagymértékben megrövidül, a kilélgzés ideje pedig megnyúlik. Azonkívül a gépies, nyugodt légzés légtartalma sokkal kisebb, mint a beszédhez szükséges, szándékos belélgzés által szerzett levegőmennyiség. A légző tevékenységnek a hangképzésre való felhasználása tehát élénkíti s hathatósabbá teszi magát a légző tevékenységet s közvetve annak elsőrendű élettani funkcióját, az anyagcserében való részvételt.

A tüdő szerepe szerint három fajta hangképzésmódot (articulatio) különböztetünk meg. Vannak hangok, amelyek a kilélgzés alkalmával képződnek. A magyar nyelvnek legtöbb hangja : a normális beszédhangok mind ilyenek. Vannak azonban kisebb számban olyan hangok is, amelyeket a belélgzés alkalmával képezünk : ezek nyelvünk hangrendszerében s általában a nyelvek hangállományában egészen mellékes jelentőségűek. Végül van egy-néhány olyan hang is, amelyeknek képzésében a tüdő nem játszik semmiféle szerepet. Az ún. csettintő hangok (avulsivae, Schnalzlaute) függetlenek a légzési folyamattól, s akár a légzési pauza alatt, akár az orron való légzéssel egyidőben, de attól függetlenül úgy keletkeznek, hogy a szájüregben két szomszédos beszélszervünk egymásra szívó tevékenységet fejt ki. A magyar nyelvrendszerben a csettintő hangok szerepe egészen alárendelt. Vannak azonban nyelvek, amelyeknek hanganyagában igen fontos szerepet játszanak nyelvileg (pl. a hottentotta, busman nyelvekben). Tüdszűködés szerint tehát nyelvi fontosságuk sorrendjében a következő háromfajta hangcsoportról beszélünk :

- a) kilélgzési (expiratiós) hangok ;
- b) belélgzési (inspiratiós) hangok ;
- c) szívó vagy csettintő hangok (avulsivae).

Kilélgzési (expiratiós) hang például a *p*. Ez úgy képződik, hogy a tüdő levegővel telítődik (előzetes belélgzés), azután a levegő egy részét kifújtatjuk

a tüdőből (articulációs kilégzés), a kilehelt levegőtömeg beleütközik az ajak-zárba, azt felpattantja, s éppen a zár felpattanása kelt bizonyos zörejt, azt, amit *p*-nek hallunk.

Belégzési (inspirációs) hanggal van dolgunk egy-két indulatszó értékű hang, illetőleg hangcsoport képzése alkalmával. A felszisszenő fájdalom olykor *fff!* vagy *sssz!*-féle hangkitörésben jelentkezik. Az *f*-féle inspirációs hang úgy keletkezik, hogy a belélegzett levegőoszlop sűrűlódik a két ajak vagy az alsó ajak és a felső fogszor szűk részén, s így jut a tüdőbe. Az *sz*-féle felszisszenés alkalmával pedig a nyelvhegy és a foghús szűk részén szívjuk be a levegőt. Olykor a felsóhajtás is belégzési hanggal, illetőleg hangcsoporttal történik: a levegő beszívása alkalmával hallatjuk a *hja!*-féle sóhajt. A finn közbeszédben egészen közönséges a svédből kölcsönzött *juu* 'igen' hangsornak inspirációs ejtése, bár az eredeti finn szavakban semmiféle szerepe nincs a belégzési hangképzésnek. Az idézett példák mind azt mutatják, hogy az inspirációs hangképzésnek nincs elsőrendű szerepe a beszédhangok képzésében: egynéhány különleges indulatkitörésre vagy jövevényszóra korlátozódik a használata.

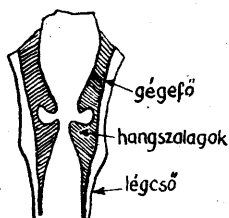
Szívó vagy csettintő hang (avulsiva) nyelvünkben szintén csekély számban és csak interiectionalis értékben fordul elő. Ha a két ajak szívó hatást fejt ki egymásra, csettintő hang keletkezik, s ezt a csók cuppanó hangjának visszaadására használjuk mint indulatszót: *ppp!* Élettanilag ez a hang a csecsemő szopó, emlőt szívó tevékenységéből keletkezett. Csettintő hang a foghús táján is keletkezik. A nyelv hegye a foghúshoz szorul és szívó hatást fejt ki rá. Ennek eredménye a csodálkozás, meghökkenés vagy rosszallás *ccc!* interiectiója. Csettintő hang továbbá a kocsisok *cccs!* indulatszava, amellyel a lovakat indításra vagy gyorsabb menetelre nógatják. Ez úgy képződik, hogy a nyelv egész hosszában az ínyhez (közönséges nevén: szápadláshoz) szorul, s egyik vagy esetleg mindkét oldalsó részével végzi a szívást, illetőleg a csettintést, miközben a hegye változatlanul a foghúshoz szorul. A képzés helye szerint tehát háromféle csettintő hang van nyelvünkben:

- a) *ppp!* ... csettintő ajakhang (labialis avulsiva);
- b) *ccc!* ... csettintő foghang (dentalis avulsiva);
- c) *cccs!* ... csettintő oldalsó hang (lateralis avulsiva).

A tüdőműködés — ha nem vesszük figyelembe az egészen mellékes jelentőségű csettintő hangokat — igen fontos szerepet tölt be a nyelvi hangok képzésében. Ha a tüdő beteg, ha nem fejtheti ki kellőképpen légző tevékenységét, akkor ez nagymértékben akadályozza a pontos, világos hangképzést, egyáltalában a beszéd sima lefolyását. Ezért a beszéd kultúra legelső kelléke a tüdő egészségének gondozása. Kerüljük a romlott, elhasznált, füstös levegőben való huzamosabb tartózkodást, ami különben nemcsak a tüdő, hanem a többi légzőszervek és beszélőszervek egészségére is káros. Másfelől azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a hangos beszéd jótékonyan befolyásolja a tüdő élettani szerepét és épségének megővését. A beszédhangok képzése, illetőleg a folyamatos, rendszeres hangos beszéd élénkítő hatással van a tüdő be- és kilégző tevékenységére, elősegíti, meggyorsítja a szervezet anyagcseréjét. A rendszeres és mély belégzés — hogy elegendő levegőmennyiség legyen a tüdőben egy hosszabb-rövidebb hangszakasz képzéséhez — fenntartja és intenzívebbé teszi a légzésnek egyébként könnyen ellanyhuló gépies ritmusát. Természetesen kétszeresen káros a tüdőre és az egész szervezetre, ha romlott levegőjű helyiségben beszélünk huzamosabb ideig. Ezért kell nagy gondot fordítani

arra, hogy az előadásokra szánt helyiségeket rendszeresen szellőztessük, hogy ott semmi körülmények közt ne dohányozzunk, illetőleg ne engedjük meg a dohányzást. Beszéljünk sokat és hangosan friss, egészséges levegőben, s igyekezzünk tudatos begyakorlással összhangba hozni beszélés közben a légző tevékenységet a szervezet alapritmusával. Így a beszédtevékenység kitűnő hatású gyakorlata lesz a tüdőnek, s az egész szervezet egészséges életritmusát fogja szolgálni. Óvakodnunk kell azonban a túlságosan hangos beszédétől. Egyes nevelőknek rossz szokása, hogy szinte ordító beszédmódot használnak az iskolai tanításban. Ez az állandó megerőltetés tönkreteszi a beszélőszerveket. Hangszalagjaikat nem kímélő pedagógusaink egy része kénytelen félbeszakítani vagy egyenesen végképp odahagyni pályáját.

2. A gégefő. A gégefő (larynx) a légcsőnek (trachea) kiszélesedett meghosszabbítása. Porcogók alkotják a kerületét, s ezeknek az a szerepük, hogy egyfelől a közrefogott, a gégefő belsejében levő hangszalagokat kifeszítsék, illetőleg azoknak működését szabályozzák, másfelől hogy a hangszalagokat — ezeket a legjelentősebb és igen kényes beszélőszerveket — külső sérüléstől védjék.

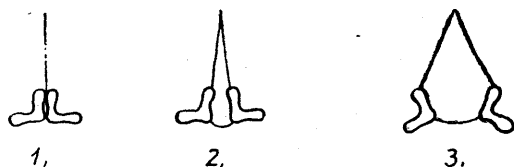
A gégefő külső vázát öt porcogó alkotja. A légcső felső részén ül a gégefő legalsó porcogója : a gyűrűporcogó. Nevét onnan vette, hogy alakja pecsétgyűrűre emlékeztet. Kiszélesedő része hátrafelé fordul. Ezen helyezkedik el a pajzsporcogó (ádámcsutkája). Ez két széles lapból áll, amelyek elül élben találkoznak, össze vannak nőve, hátrafelé pedig távolodnak egymástól, és közrefogják a gyűrűporcogónak kiszélesedő, pecsétforma lapját. Ugyancsak a gyűrűporcogó hátulsó széles lapján ül a két kannaporcogó, amelyek igen mozgékonyak, s mozgásukkal a hangszalagok állását szabályozzák. Végül a gégefő elzárására s a nyelőcsőtől való elkülönítésére való a gégefedő porc. Nyitja vagy zárja a gégefőt, s fő feladata, hogy a légutakba ételt vagy italt és semmiféle idegen anyagot ne engedjen. Mindezek a porcogók izmokkal és idegekkel vannak összekötve, s mozgásukkal a gégefő hangképző szerepét szabályozzák.

A hangszalagok két igen rugalmas izomnyaláb. Ezek felett foglalnak helyet a gégefőben az álhangszalagok, amelyeknek azonban nincs közvetlen szerepük a hangképzésben.

A hangszalagok elül a pajzsporcogó belső felületéhez vannak nőve, hátul pedig a két kannaporcogóra. A kannaporcogók egymással is izmokkal vannak összekötve, s elsősorban ők szabályozzák mozgásukkal a hangszalagműködést.¹

¹ A gégeporcogók vázlatos rajzát l. GOMBOCZ ZOLTÁN „Magyar fonetikájában” : Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940. 10. l.

A kannaporcogóknak a hangképzés szempontjából három főállását különböztetjük meg:

Ha a két kannaporcogó összeér (1. állás), akkor a hangszalagok szintén egymáshoz záródnak és megfeszülnek. A 2. állásban a kannaporcogók távolodnak egymástól, de csak annyira, hogy a hangszalagok szűk rést alkossanak. A 3. a nyitott állás. Ilyenkor a hangszalagok petyhüdtten a gégefő falához tapadnak, s teljesen szabad az út a kitóduló légréteg előtt.

Az egyes hangszalagállásokban a következő artikulációk történnek.

1. Zár állás. A kilehelt levegőtömeg beleütközik a megfeszült, rugalmas hangszalagokba, azokat rezgésbe hozza olyanformán, mint amikor a hegedű húrját megpendítjük. A hangszalagok oldalt és fölfelé elmozdulnak, de rugalmasságuknál fogva csakhamar visszatérnek eredeti érintkező helyzetükbe, s ez a nyitódás — záródás gyors ütemben sokszor megismétlődik. A ropant rugalmas, megfeszült hangszalagok szabályos rezgését átveszi a kitóduló levegőoszlop: maga is hullámmozgásba jön. A levegő szabályos hullámmozgását érzékeli hallószervünk úgy, mint tiszta zenei hangot. Ennek a zenei hangnak neve a tudományos hangtanban: zönge (laryngalis tremulans). A zönge aztán vagy tisztán megmarad, vagy utólag zörejjel (nem zenei hang) társul aszerint, amint a hullámmozgásban levő levegőoszlop szabadon távozik a toldalékcsovön át, vagy pedig a toldalékcsovön akadály állja útját. Zárállásban keletkeznek — legalábbis a hangképzés kiindulópontját tekintve — egyfelől a magánhangzók (tiszta zöng hangok), másfelől a zöngés mássalhangzók, amelyek két alkotóelemből tevődnek össze: gégetremulans + szájüregben keletkezett zörej.

2. Rész állás. A kilehelt levegőtömeg a szűk hangszalagrésein sűrűlődvá távozik. Így áll elő a gégeréshang (laryngalis spirans). A magyar *h*-hangok tartoznak ide. Ezeket egészen gyenge articulatio (hehezet) jellemzi.

3. Nyitott állás. A kilehelt levegő szabadon távozik a hangszalagok közti nyíláson: a gégefőben sem zönge, sem *h*-hang nem áll elő. Ilyen esetben csak a toldalékcsovön, illetőleg a szájüregben keletkezik hang valamilyen zörej formájában. A hangszalagok nyitott állásában keletkezett hangokat zöngétlen (mással-)hangzóknak nevezzük.

A magyarban tehát a gégefő szerepe, vagyis hangszalagműködés szerint három-, illetőleg négyféle artikulációt különböztethetünk meg:

1. zöng hang (laryngalis tremulans);
2. zöngés hang (laryngalis tremulans + oralis zörej);
3. zöngétlen hang;
 - a) hehezet (laryngalis spirans);
 - b) zöngétlen szájhang (oralis zörej).

Minden egyes hang jellemzésében fontos vonás a hangszalagrezgés megléte vagy hiánya. A hangszalagműködés csak gégetükör vagy más műszer

segítségével látható. Van azonban egy igen egyszerű módja annak, hogy valamely hang képzésében a zöng megletét vagy hiányát megállapítsuk. A hangszalagok rezgése ugyanis áttérjed a gégefő porcogóira, s ezt az ujjunkkal könnyen kitapinthatjuk az ádámcsutkáján. A hangszalagrezgést a koponya egész csontrendszere is átveszi. A koponya rezgését könnyen észlelhetjük, ha tenyerünket a fejtetőre helyezzük. Ha pedig két ujjunkkal befogjuk mindkét fülünket, akkor hangszalagrezgés esetén fülzúgást tapasztalunk. A zöng megletét vagy hiányát még az énekpróbaival is kimutathatjuk. A hangszalagrezgés keltette zöngé ugyanis zenei hang, amelynek magasságát tetszés szerint változtathatjuk. A zöngéhangot (a magánhangzókat) és a zöngés hangot (a zöngés mássalhangzókat) tetszés szerinti dallamra énekelhetem: a zöngétlen mássalhangzók hangmagasságát azonban nem áll módomban változtatni, tehát nem tudom sehogy sem kottára szedni. Tessék megpróbálni énekelni például a *z* zöngés mássalhangzót: nagyszerűen fog sikerülni. Bárhogy erőlködünk viszont, az *sz* zöngétlen mássalhangzóra igazi nótát nem tudunk énekelni.

3. A toldalékcso. A toldalékcsoék három, illetőleg négy főrésze van:

- a) a garatüreg (pharynx);
- b) az orrüreg (cavum nasale);
- c) a szájüreg (cavum oris);
- d) az ajkak (labia).

a) **A garatüreg.** A garatüreg a légjáratnak a gégefő felett való folytatása. Itt kereszteződik a légző és a tápláló csatorna. Hátsó része a garatfal, elöl a nyelvcsapban (uvula) végződő lágylány vagy lnyvitorla (palatum molle vagy velum palatinum) határolja. Az lnyvitorla nem más, mint a szájpadlásnak hátsó, lágyl és mozgékony része. Ez kétféle helyzetet foglalhat el. Ha megfeszül, s egész tömegével a garatfalhoz szorul, ugyanakkor pedig a garatfal is kidudorodik: akkor a kitóduló levegőtömeg előtt el van zárva az út az orrüreg felé, úgyhogy csak a szájüregen át távozzhat. Ha ellenben a velum petyhüdtlen lelóg, akkor szabad az út az orrüreg felé is, a szájüreg felé is. llyenkor a levegő vagy két irányban távozik: a száj- és az orrüregen, vagy ha a szájüreget előrébb elzárjuk, akkor csak az orrüregen át távozzhat. A garatüreg hangképző szerepe szerint tehát háromféle articulatio lehetséges:

- 1. oralis képzés szájhangok;
- 2. nasalis képzés orrhangok;
- 3. naso-oralis hangképzés orr-szájhangok.

Tiszta szájhang (oralis hang) például az *s*. Ezt a következő módon képezzük. A kilehelt levegő a nyelv pereme és a foghús mögötti terület alkotta szűk résen súrlódva távozik, miközben az lnyvitorla a garatfalhoz szorul, és elzárja az utat az orrüreg felé.

Tiszta orrhang (nasalis articulatio) például az *m*. Ennek képzése alkalmával a lágylány lecsüng, megnyitja az orrüreget a kitóduló zöngé előtt, egyúttal a két ajak összezáródásával elzárjuk elöl a szájüreget: így a zöngé csak az orrüregen át távozzhat.

Orr-szájhanggal (naso-oralis képzés) van dolgunk akkor, ha a velum lecsüng, és a szájüreg sem záródik a kilehelt levegő előtt. A magyarban csak meghatározott hangtani helyzetben képezzük alkalmilag orr-szájhangot, továbbá egyes nyelvjárások ejtésében fordul elő. A *nem* szó kiejtése alkalmával

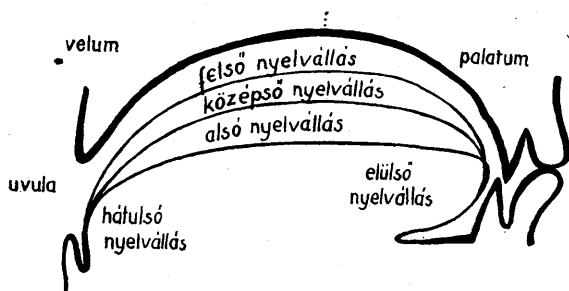
például a két nasalis mássalhangzó közti *e* magánhangzó — egyébként tiszta szájhang — orrhangúsodik bizonyos fokig. Ez pedig azt jelenti, hogy a velum többé-kevésbé eltávolodik a garatfaltól — legalábbis a hangképzés kezdő és záró mozzanatában, s így a levegő a szájon és az orron át egyszerre távozik. Az egyéni ejtés itt persze ingadozást: az orrhangúsodás (nasalisatio) kisebb-nagyobb fokát mutathatja. Egyes vidékek tájéjtésében a *torony* szó végső *ny*, illetőleg *n* hangja teljesen beleolvad a megelőző magánhangzóba. Nem ejtenek tehát külön nasalis *ny* vagy *n* mássalhangzót, hanem ehelyett az előtte levő *o* magánhangzót naso-oralisan hangoztatják. A közmagyar ejtésben azonban az orrhangú (nasalis, pontosabban: naso-oralis) magánhangzók nem játszanak szerepet. Vannak nyelvek (pl. a francia), amelyeknek hangrendszerében fontos helyet töltenek be ezek a hangok. A francia *allons* 'menjünk' szó utolsó mássalhangzói helyett például az *o*-t orrhangúsítják: *õ*.

b) Az orrüreg. A fent ismertetett nasalis és naso-oralis képzésmód mellett különleges articulációja is van olykor az orrüregnek. Ilyen az, amikor a zöngé előtt ajakzárral elzárjuk a szájjüregt, s az az orrüregen át távozik. Megőrzi tiszta zöngé voltát, tehát magánhangzó természetét, azonban nincs sajátos hangszíne, mint a többi magánhangzóknak, mert a szájjüreg rezonátor szerepe nincs meg. Ilyenféle sajátlagos hangszín nélküli nasalis (nem naso-oralis) magánhangzó a *hm!* betűcsoporttal jelölt, elgondolkodást kifejező indulatszó. Megvan ennek a nasalis magánhangzónak a mássalhangzó párja is. Sokszor ugyanis olyan energikus kileheléssel ejtjük, tehát olyan erősen irányítjuk a levegőtömeget az orrüregen át, hogy az az orrüreg, különösen az orrcimpák belső falához súrlódik, s így a zöngéhez nasalis zörej, mégpedig nasalis spirans járul. A *hhhm!*-féle hang nasalis mássalhangzó: zörejkomponense azonban nem a szájban, hanem az orrüregben keletkezik.

c) A szájjüreg. A szájjüregnek kétféle szerepe lehetséges a hangképzésben: 1. hangmódosító, 2. hangforrás. A gégefőben keletkezett zöngé hangszínét csupán módosítjuk olykor a szájjüreg alakjának, térfogatának megváltoztatásával, egyébként a zöngé szabadon, akadály nélkül távozik a szájjüregen át. Máskor a szájjüreg maga is szerepel hangforrásként: a száj két szomszédos része mint artikuláló pár akadályt létesít a kilehelt levegőtömeg előtt, s így zörej keletkezik.

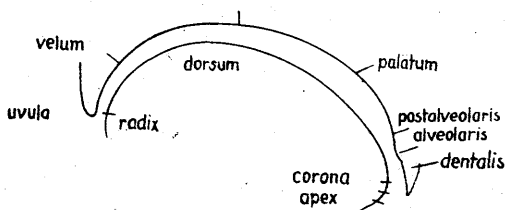
A szájjüreg mint hangmódosító egyfajta rezonátor, hangszekrény. Ha csökken a térfogata, akkor magasabb hangszínt ad a zöngé alaphangjának, ha ellenben térfogata növekszik, akkor mélyebb hangon rezonál a zöngével. A hegedű kis térfogatú hangszekrénye is magasabb hangszínt ad a hegedű hangjának, a bőgő hangszekrénye mélyebbet.

A szájjüreg alakját és térfogatát főképp a nyelvmozgás szabályozza. A nyelv függőleges irányban háromféle állást foglalhat el: felső, középső és alsó állást. Vízszintes irányban a magyar articulatio csak két nyelvallást szokott meg: elülső és hátulsó állást. A nyelvnek mind vertikális, mind horizontális mozgása által a nyelvnek a szájjpadláshoz való helyzete változik meg. Közeledik a szájjpadláshoz, vagyis az ínyhez (palatum), vagy pedig távolodik tőle. Másfelől a nyelv vagy az íny elülső, kemény (palatum vagy palatum durum) vagy hátulsó, lágy részével (velum vagy velum palatinum vagy palatum molle) szemben helyezkedik el. A nyelv függőleges és vízszintes irányú helyzetváltozásait, valamint a szájjpadláshoz való viszonyát a következő vázlat rögzíti:

A szájüreg mint hangforrás — tehát mint szorosabb értelemben vett hangképző szerv — két szomszédos részével (artikuláló pár) akadályt állít a kitóduló levegőoszlop elé. Az akadályba ütközés zörejt létesít. A szájüreg két artikuláló szerve a nyelv (lingua) és a szájpadlás vagy íny (palatum). Az akadályképzés egyfelől a szájpadlás különféle helyein, másfelől a nyelv különféle részeinek segítségével történik. A szájpadlásnak és a nyelvnek a hangképzésben való részvétele szerint különféle articulatio-típusokat különböztetünk meg. A szájpadlás, vagyis a szájüreg felső boltozata kezdődik a felső fogsorral (dentes), emellett azonban az alsó fogsornak is van szerepe a hangképzésben. A szájboltozatnak a felső fogsor mögötti folytatása a foghús vagy fogmedrek (alveolusok vagy alveolák). A szájpadlásnak a foghús mögötti részét postalveolaris területnek nevezzük. A fogsor, a foghús és a foghús mögötti rész együttvéve alkotja a dentalis területet: az itt képzett hangokat foghangoknak nevezzük. A szájpadlásnak a postalveolaris terület mögött egész a zápfogakig terjedő elülső része a kemény íny (palatum durum vagy palatum), ennek folytatása a mozgékony, lágy íny (palatum molle) vagy ínyvitorla (velum palatinum vagy velum). A lágy íny a nyelvcsapban (uvula) végződik. A szájüreg legmozgékonyabb része: a nyelv tiszta izomtömeg. A nyelv részei: elől van a nyelv hegye (apex), aztán a nyelv pereme (corona), felső háti része a nyelvhát (dorsum), s hátul van a nyelvgyökér (radix). Olykor a nyelv oldalsó részei játszanak szerepet a hangképzésben (margines laterales).

A szájboltozat hangképző szerepe szerint beszélünk dentalis, palatalis, velaris és uvularis képzésmódról, a nyelvműködés szerint pedig apicalis, coronalis, dorsalis és lateralis képzést szoktunk megkülönböztetni. A tudományos hangtan természetesen még tovább tagolja a palatum és velum meg a dorsum térségét, s különbséget tesznek például praepalatalis, mediopalatalis és postpalatalis — vagy praedorsalis, mediodorsalis és postdorsalis articulatio közt.

d) **Az ajkak.** Az ajkak szerepe a hangképzésben vagy a hangmódosításban többféle. Három ajakállást különböztetünk meg :

1. ajakzár,
2. ajakrés,
3. szabad ajaknyílás.

Az a j a k z á r szerepe az articulációban megint többféle. Első eset az, hogy az ajakzár a hangképzés egész tartama alatt fennáll, és a kilehelt levegőtömeg elől elzárja a szájüreget, úgyhogy a levegő csak az orrüregen át távozhathat. Ilyen állandó, tartós zárral van dolgunk például az *m* hang képzése alkalmával. — A következő esetet az jellemzi, hogy a zár-képzés csak első, bevezető mozzanata a hangképzésnek, a második és döntő mozzanat a zár hirtelen felpattanása, ami zörejt létesít. Így képezzük például a *p* hangot. — Harmadik eset az, amikor az ajakzár úgy oldódik fel, hogy a kitóduló légtömeg rezgésbe hozza, megpergeti az ajkakot. Ilyen ajakpergetéssel nógatják gyorsabb menetre a befogott ökröket : *prrr!* Ennek zöngés párja is él indulatszóértékben : *brrr!* s utálatot vagy didergést fejez ki, helyenként pedig a kutyával ingerkednek így a gyerekek. — A fenti ajakarticulációk mind a két ajak zárása, felpattanása vagy megpergetése révén történtek. Van azonban olyan ajakzár is, amelyet az alsó ajak és a felső fogsor alkot : *számfejtő*, *szenved* szavainkban például az *m*-mel, *n*-nel jelölt hangok a rájuk következő *f*, *v* hatására labiodentalis nasalisok, tehát az alsó ajak és a felső fogsor zárálásában képzett *m*-féle hangok : *m̥*. Összefoglalva az ajakzár articulációi a következők :

1. bilabialis :

a) nasalis		<i>m</i>
b) explosiva		<i>p</i>
c) tremulans		<i>prrr</i>

2. labiodentalis

a) nasalis		<i>m̥</i>

Az a j a k r é s képzése kétféle. Vagy a két ajak közeledik egymáshoz úgy, hogy szűk rést alkot, s a kilehelt levegő ezen át súrlódva távozik, vagy pedig az alsó ajak a felső fogsorral létesíti a rést. Eszerint megkülönböztetünk :

1. bilabialis spirans,
2. labiodentalis spirans

hangokat. A két ajakkal képzett réshang a magyar hangszerkezetben nem játszik jelentősebb szerepet. Ide tartozik mindenekelőtt a füttyhang, amely zenei, szabályos síphangnak felel meg, s amelyet olykor nyelvi értékben is használunk hívó jelként. Ennek zöreje párja is megvan : *fff!* s akkor használjuk, ha forró ételre, mire ráfúvunk, hogy hűtsük, emellett azonban indulatszóértéke is van, s azt fejezi ki, hogy valamitől — hacsak lelkileg is — fázunk. — A labiodentalis spirans hangok már teljes értékű hangelemei a magyar nyelvnek. Ilyen például a közönséges *f* hang képzésmódja.

A s z a b a d a j a k n y í l á s o n keresztül a kilehelt levegőtömeg akadálytalanul távozhat. Az ajaknyílás alakja és nagysága a szájüreg alakját

és térfogatát szabályozza, s ezzel hangmódosító szerepet tölt be. Két ajaknyílástípust különböztetünk meg először is :

1. széles,
2. kerek

ajaknyílást. Széles ajaknyílás esetén az ajkak a fogsor mögé húzódnak és szélesre nyílnak. A kerek ajaknyílás ellenben úgy képződik, hogy az ajkak gömbölyűre csücsörödnek. A széles ajaknyílással képzett hangot ajakműködés nélkülinek (illabialis), a kerek ajaknyílással ejtett hangot pedig ajakműködésesnek (labialis) nevezzük. Illabialis képzése van például az *e* hangnak, labialis articulációja van az *ö*-nek.

A széles ajaknyílás is, meg a kerek is lehet kétféle más szempontból :

- a) tág, azaz nagyobb,
- b) szűk, azaz kisebb.

Az *u* articulációjában például az ajkakat szűkebbre csücsörítjük, mint az *a* képzése alkalmával. Ugyanígy az *i* articulációjában a széles ajaknyílás kisebb, mint az *e* képzése alkalmával.

Az ajaknyílás alakját és nagyságát figyelembe véve tehát összesen a következő ajkarticulációk szerepelnek hangmódosító értékben :

	a) tág	b) szűk
1. széles	<i>e</i>	<i>i</i>
2. kerek	<i>a</i>	<i>u</i>

III. A magyar hangrendszer

A hangképző szervek mozgásai s a megfelelő akusztikai hangbenyomások tükröződnek a tudatban. Ezeket a hangképeket a nyelvtudat rokonságuk meg ellentéteik alapján rendszerbe foglalja : így áll elő egy adott nyelv hangrendszere. A magyar hangrendszer korántsem valami irreális és önkényes rendszer, amely csupán a grammatika elvonása az élő nyelvből, hanem a magyar beszélők tudatában élő valóság. Ennek a közösség tudatában élő hangrendszernek fővonalait, kategóriáit kinyomozni és tudományos megokolással megállapítani a magyar hangtannak egyik legfőbb feladata.

A magyar beszélő közösség nyelvtudatában a hangelemek mindenekelőtt két csoportra különülnek :

- a) magánhangzók (vocales),
- b) mássalhangzók (consonantes).

Hogy mi a két csoport közt a különbség, azt a grammatikai kutatás különféle utakon próbálta megmagyarázni, tudományos világossággal tisztázni. Kétségtelen, hogy a magyar laikus beszélők tudatában élő valóság a hangok-

nak magánhangzókra és mássalhangzókra való elkülönítése. Semmiféle kétely nem merül fel abban a tekintetben, hogy a hangoknak két nagy csoportja közt alapvető ellentét van, továbbá hogy egy megegyező hang az egyik vagy a másik csoportba tartozik-e. Persze, egészen más kérdés a két csoport elnevezésének kérdése, ami már a tudományos eszmélkedés műve. A két csoport elkülönítését tudományos határozottsággal és egyértelműséggel egyelőre még nem sikerült mindenben megmagyarázni, tisztázni. Az egyes magyarázó kísérletek egymást kiegészítik, tökéletesítik, de valami hiányosság még a legújabb értelmezésben is kétségtelenül tapasztalható.

1. Régebben — mint az elnevezés (magánhangzó, mássalhangzó) is mutatja — azt tanította a grammatika, hogy magánhangzó az a hang, amely magában is hangzik, mássalhangzó ellenben magában nem, csak egy másik hanggal — magánhangzóval — együtt hangoztatható. Magánhangzó eszerint például az *á*, amelyet önmagában, más hanggal való társítás nélkül tetszés szerinti ideig hangoztathatunk: *áááá...* Mássalhangzó ezzel szemben például a *p* hang, amelyet egyfelől csak egy pillanatig ejtek, másfelől csak valamilyen magánhangzó segítségével, így: *pő* vagy *pé*. Ebben a meghatározásban kétségtelenül van valami igazság, de nem a teljes igazság foglaltatik benne. Az igaz, hogy a magánhangzók magukban is hangoztathatók, mégpedig időkorlátozás nélkül. A mássalhangzók közt azonban elég szép számmal vannak olyanok is, amelyek a grammatikai szabály ellenére önmagukban bármennyi ideig hangoztathatók, például *sss...* Ma tehát már ezt a hagyományos magyarázatot valóban csak az iskolai oktatás legalsó fokán vehetjük elő, ott is csak a legnagyobb óvatossággal és fenntartással. S a későbbi fokon mielőbb helyesíteni kell a következő magyarázat értelmében.

2. Az újabb magyarázat szerint a magánhangzó lényeges vonása az, hogy szótagalkotó ereje van, azaz önmagában is alkothat szótagot, ezzel szemben a mássalhangzó magában nem, csak magánhangzóval kapcsolatban létesíthet szótagot. Például az *a-ka-rat* szóban az *a* magánhangzó önmagában alkotja az első szótagot, s a második és a harmadik szótag is felbomolna, ha elhagynánk belőlük az *a* magánhangzót. Mint a példa mutatja, a mássalhangzó ezzel szemben sem egyedül (*k*), sem többedmagával (*rt*) nem alkot nyelvünkben szótagot. Ez a magyarázat már közelebb jár az igazsághoz, mint a fentebbi. Nem lényegbevágó az a kifogás, amelyet ellene szoktak vetni, hogy ti. vannak idegen nyelvek, amelyekben egészen közönséges egyes mássalhangzóknek szótagalkotó szerepe, vö. cseh *vlk* 'farkas', *smrt* 'halál', német *leben* (leben), *handl* (Handel).¹ Efelől a magyar nyelvre még érvényes lehetne a szabály. Komolyabban esik latba azonban az a kifogás, hogy a magyarban is van néhány eset, amikor mássalhangzó a szótag hordozója. Ilyen például a *pszt!* csendet intő indulatszóban az *sz* mássalhangzó szótagalkotó szerepe: *pszt*. Ilyen továbbá a többtagú *sss!* indulatszó: *s-s-s-s*, amellyel a vonat indulását vagy robogását utánozzuk, illetőleg jelezzük. Ilyen a székelység nyelvében unos-untalan előforduló *s* kapcsoló kötőszó, amely sokszor egészen elkülönül a beszéd sor többi elemétől és önálló szótagegységet alkot: *s*. Az indulatszók köréből még egy sereg példát hozhatnánk fel — vö. a kutyával ingerkedés *r-r-r-r!* indulatszavát — azonban mindez csak azt mutatná, hogy a szótagalkotó mássalhangzókkal végeredményben a nyelvrondszer határterületein járunk, s hogy

¹ Az írásjel alá írt karika az illető mássalhangzó szótagalkotó szerepét jelzi.

ilyenformán a mássalhangzók szótagalkotó szerepe — legalábbis nyelvünkben — egészen mellékes jelentőségű.

Sokkal nyomósabb kifogást emelhetnénk a szótagalkotó magyarázat ellen az ellenkező oldalról. Ha el is fogadjuk, hogy nyelvünkben a mássalhangzóknak általában nincs szótagalkotó erejük, vajon annyira bizonyos az, hogy a magánhangzónak minden körülmények közt megvan a szótagalkotó ereje? A magánhangzó önmagában is alkothat szótagot — általában, de nem mindig. Hangúrnek (hiatus) nevezzük azt a hangkapcsolatot, amikor egy magánhangzóra közvetlenül kellene következnie egy másik magánhangzónak. *Fi-ú, fi-am*: csak az írásképmutatja a hangűrt, mert hiszen a mai köznyelvi és népi ejtésben a hangűrt egy ún. hiatus-töltő mássalhangzóval (*j*) töltöttük ki, tehát a hangsor valódi képe: *fi-jú, fi-jam*. Ez azt mutatja, hogy a mai magyarban a magánhangzó szótagalkotó ereje — bizonyos meghatározott hangtani helyzetben — csökkenőben van: a szótagkezdő magánhangzó mássalhangzóval igyekszik kiegészülni.

3. A legújabb magyarázó kísérlet a hangzósság fokának különbségét veszi alapul a két hangcsoport (magánhangzók — mássalhangzók) elkülönítésében. A magánhangzó eszerint hangzósabb, mint a mássalhangzó: hangzási terjedelme, az a kör, ameddig elér, nagyobb, mint a mássalhangzó hangzási terjedelme. Ez az akusztikai sajátosság a két hangtípus fiziológiai alapvonásából következik. A magánhangzó tiszta zenei hang: zönge, ezért múlja felül a mássalhangzókat hangzósság szempontjából. A mássalhangzó ugyanis vagy pusztán zörejt (nem zenei hang), vagy pedig zöngét és zörejt kapcsolata, s így mindkét esetben kisebb a hangzóssági köre, mint a magánhangzóé.

Bármennyire meggyőzőnek tűnik első tekintetre ez az akusztikai szempontú magyarázat, a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy ez a magyarázat sem teljesen kielégítő. Először is: bármelyik magánhangzót ejthetjük zöngékezés nélkül, s nyelvtudatunk magánhangzónak értékeli a suttogva ejtett magánhangzót is. A suttogó beszéd magánhangzóit valamennyien zöngétlen, nem zenei természetű hangok, tehát hangzóssági fokuk igen alacsony. Másodszor: a mássalhangzók közt akadnak olyanok is, amelyek zörejtől tiszta zöngéhangok, akár csak a magánhangzók. Ilyen például az *l* mássalhangzó. A magyar nyelvtudat határozottan mássalhangzónak értékeli, bár semmi zörejt létesítő akadály nem állja útját a szájüregben a kilehelt levegőtömegnek. Az *l* képzése ugyanis úgy történik, hogy a gégefőben a hangszalagok rezgésbe jönnek, a szájüreg pedig csak a rezonátor hangmódosító szerepét tölti be: a szájüreg alakja és térfogata úgy módosul, hogy a foghúshoz szorított nyelv kétoldalt nyitja meg a zöngét számára a szájüreget, s ezen a szabad nyíláson a zöngét minden ütközés vagy súrlódás nélkül távozik.

A hangoztathatóság, a szótagalkotó erő és a hangzósság foka nem külön-külön, hanem együttesen képesek megvilágítani — ha nem is teljes fénnel — a magánhangzó és a mássalhangzó nyelvi különbségét.

IV. A magánhangzók

A magyar magánhangzók rendszerét a következőképpen rekonstruálhatjuk.

Tudoműködés szerint a magyar magánhangzórendszerben csak exspirációs hangok szerepelnek, amelyek kilégzés alkalmával keletkeznek. A kilégzés

időtartama szerint — amellyel párhuzamos a többi hangképző szervek működésének ideje — két csoportra különülnek a magánhangzók: rövidekre és hosszúakra. A rövid és hosszú magánhangzó egymáshoz való viszonyát nyelvünkben megközelítőleg az 1 : 2 arányszám mutatja. Ez azt jelenti, hogy a hosszú magánhangzót kétannyi ideig igyekszünk hangoztatni, mint a rövidet. Másfelől a hosszú magánhangzót kétszer olyan hosszúnak halljuk, mint a rövidet. A beszédtempó megváltozása nem változtatja meg a rövid és hosszú magánhangzók relatív időtartamát. Vannak nyelvek, amelyekben nem két, hanem több (három) fokozat van a magánhangzók időtartama tekintetében, s ott a nyelvtudat élesen megkülönbözteti egymástól a rövid — félhosszú — hosszú magánhangzókat. A kétfokú quantitással rendelkező nyelvekben viszont a relatív időtartam nem mindig 1 : 2. A finnben például a hosszú magánhangzó háromszor annyi ideig hangzik, mint a rövid (1 : 3). Más nyelvekben viszont (pl. olasz), a magánhangzók időtartamkülönbsége kisebb, mint a magyarban, a hosszú magánhangzó nem egészen kétszer olyan hosszú, mint a rövid.

A **gégefő** hangképző szerepe szerint a magyar magánhangzók általában zöngehangok, azaz hangszalagrezgéssel képződnek. A magyar beszéd ismeri a zöngétlenül ejtett magánhangzókat is, és meghatározott helyzetekben élünk is velük. A színházi sűgő például azért ejt zöngétlen magánhangzókat, hogy a hangzósság köre a színpadon túl lehetőleg ne terjedjen. A mindennapi életben is sokszor folyamodunk a suttogó — zöngétlen — ejtéshez: ha beszédünk hangzóssági körét egy-két hallgatóra akarjuk korlátozni, s minden más hallgatót ki akarunk rekeszteni, vagy amikor nem akarjuk a jelenlevők többségét zavarni.

A **garatüreg** articulatiója szempontjából a magánhangzók kétfélek: szájhangok és naso-oralisok. Mivel azonban a magyar ejtésben az orr-szájhangok egészen alárendelt szerepet játszanak, a magyar hangrendszer tagjaiként csak az oralis magánhangzókat vesszük fel.

A **szájüreg** rezonátorszerepe a nyelvállás szerint más és más. Függőleges nyelvmozgás szerint három nyelvállást és ennek megfelelően a magánhangzók-nak három sorát különböztetjük meg:

- a) felső nyelvállás zárt magánhangzók pl. *u*,
- b) középső nyelvállás félig zártak pl. *o*,
- c) alsó nyelvállás nyílt magánhangzók pl. *a*.

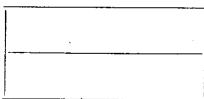
A vízszintes nyelvmozgás irányában kétféle nyelvállást s ennek megfelelően két csoportját különböztetjük meg a magánhangzók-nak:

- a) elülső nyelvállás magas (palatalis) mgh. pl. *i*,
- b) hátulsó nyelvállás ... mély (velaris) mgh. pl. *u*.

Az ajkak szájüregmódosító szerepe szerint van:

- a) széles ajaknyílás illabialis mgh. pl. *i*,
- b) kerek ajaknyílás labialis mgh. pl. *ü*.

A különféle articulációk figyelembevételével a következő táblázatba foglalhatjuk a magyar magánhangzók rendszerét:

u—ú			i—í : ü—ű zárt mgh.	
o—ó			(ë)—é : ö—ő félig zárt mgh.	
(â)—á : a—á			e—(ê) nyílt mgh.	
{ rövid hosszú illabialis			{ rövid hosszú illabialis	
{ rövid hosszú labialis			{ rövid hosszú labialis	
mély mgh.			magas mgh.	

A táblázatban szerepel néhány nem köznyelvi, hanem csupán nyelvjárási hang. Ezeket bekarikázással választottuk külön a köznyelvi magánhangzók sorától. Írásjeleiket nem a tudományos, pontos fonetikai átírásból vettük, hanem csak a magyar nyelvjárásközlésekben hagyományosan használt egyszerűsített fonetikus írásból. A két ponttal megkülönböztetett ē hang zártabb egy fokkal a köznyelvi e ejtésénél. Régebben általánosabban használt hang lehetett, ma már elsősorban a nyelvjárási ejtésben hallható — például a nyugati nyelvjárásterületen: *ēgye mēg a fene.* — A rövid, illabialis, felül ponttal jelzett ā hang szintén csak nyelvjárásilag él. Nagyjában megfelel az indoeurópai nyelvek rövid a hangjának, pl. a latin *pater*, német *Band*, francia *amie* szóban. Így mondják például a palócoknál: *kicsi āz ől, nāgy ā disznó.* — A hosszú labialis á a rövid a nyújtott párja, az ē a nyílt e nyújtott változata. Az Alföldön sok helyen nyújtják az a-t, e-t meghatározott hangtani helyzetekben, például *ēre-āra* (erre-arra). Petőfi híres tájversében kettőzéssel jelzi: *Hírös város az aafődön Kecskemét.*

A magyar magánhangzók táblázatában azért volt szükség néhány tájnyelvi hang felvételére, hogy világossá váljék: a hangmegfelelések és a hangkontrasztok, amelyek a hangelemeket a nyelvtudatban rendszerbe fűzik, nem mindig és nem mindenben követik a fiziológiai és akusztikai kritériumokat, hanem sokszor eltérnek azoktól. A hangrendszer mint történeti fejlemény és mint élő mechanizmus — bár a fizikai hangsajátosságok alapján — de eléggé önállóan alakul, módosul a sajátos nyelvī célnak (a gondolatközlésnek) megfelelően.

A rövid—hosszú hangpárok közt például nagy különbségek vannak. Fiziológiai és akusztikai (röviden: fizikai) szempontból és eredetileg nyelvileg is így alakultak a hangpárok:

u — ú	i — í	ü — ű
o — ó	ē — é	ö — ő
ā — á	a — á	e — ē

Ma viszont a megfelelések eltolódtak, s a következőképpen módosultak :

<i>u</i> — <i>ú</i>	<i>i</i> — <i>í</i>	<i>ü</i> — <i>ű</i>
<i>o</i> — <i>ó</i>		<i>ö</i> — <i>ő</i>
<i>a</i> — <i>á</i>	<i>e</i> — <i>é</i>	

Amint látjuk, a rendszer egyszerűbbé vált, egyes tagjai kiestek, s ezért eredetileg össze nem tartozó hangelemek kerültek rövid—hosszú megfelelési viszonyba egymással.

A mai magyar hangrendszerben éppen a történeti eltolódások miatt különbséget kell tennünk az egyes rövid—hosszú párok közt.

1. Vannak olyan rövid—hosszú hangpárok, amelyeknek tagjai csak mennyiségileg (quantitas) ellentétek, minden más articulatióban megegyeznek. Legfeljebb csak a nyelvizmok lazább vagy feszesebb volta teremt némi minőségi (qualitas) különbséget a rövid és a hosszú magánhangzók közt, ezt azonban a nyelvérzék nem tartja számon. Idetartoznak az

<i>u</i> — <i>ú</i>
<i>i</i> — <i>í</i>
<i>ü</i> — <i>ű</i>

hangpárok. Mivel itt a quantitasbeli különbséget észrevehető qualitaskülönbség nem erősíti, nem támogatja, ezért az időtartamkülönbség a nyelvi használatban erős ingadozásnak van kitéve. S ez magyarázza meg azt is, miért jelent olyan nagy nehézséget a magyar helyesírás szabályainak elsajátításában éppen a felső nyelvállású magánhangzók időtartamának jelölése (vö. *ágyú* — *falu*, *írt* — *az írat*, *űrt* — *kürt*).

2. A középső nyelvállású

<i>o</i> — <i>ó</i>
<i>ö</i> — <i>ő</i>

hangpárokból az időtartamkülönbséghez már észrevehető minőségi különbség is járul. A hosszú változat ugyanis valamivel zártabb is egyúttal — azaz fentebb képzett —, mint a megfelelő rövid változat. Mivel azonban a hosszú nem egy egész fokkal, csak legfeljebb egy félfokkal magasabb a rövidnél, azért akadnak olyan egyének, sőt egész vidékek, amelyeknek ejtésében az *o* — *ó*, *ö* — *ő* különbsége is kezd elmosódni. Budapesten sokszor hallani a *körút* ejtés helyett *kőrút*-at, sok más helyen valakinek az *orra* helyett az *órá*-t emlegetik. Ezek azonban már nyelvhibának számítanak az irodalmi nyelv és a választékos köznyelv szempontjából, míg ellenben az *u* — *ú*, *i* — *í*, *ü* — *ű* ingadozása a kiejtésben egyáltalában nem hiba.

3. Az alsó nyelvállású két hangpár:

<i>a</i> — <i>á</i>
<i>e</i> — <i>é</i>

mennyiségi különbségéhez már egészen világos és nagyfokú minőségi különbség is járul. A rövid *a* ugyanis labialis, a hosszú *á* illabialis képzésű. Eredetileg nem is így feleltek meg egymásnak. Csak azután estek egy párba össze, miután saját eredeti megfelelőik — az illabialis rövid *á* és a labialis hosszú *á* — kiestek a köznyelvi hangrendszerből. Ugyanígy állott elő történetileg — ha más irányú kiegészüléssel is — az *e* — *é* hangpár. Eredetileg két hangpár szerepelt e helyett :

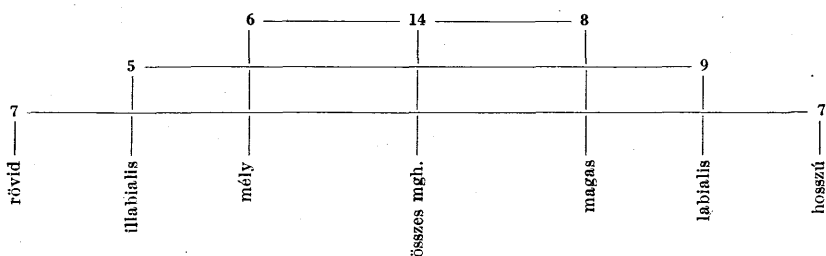
$$\begin{array}{c} \textcircled{e} - \acute{e} \\ e - \textcircled{e} \end{array}$$

Mikor azonban a bekarikázott tagok kiestek a rendszerből — legalábbis köznyelvileg — akkor a két magára maradt tag egy párba rendeződött a nagyfokú minőségi különbség ellenére. Az egyik ugyanis nyílt, a másik egy egész fokkal zártabb. A mai magyar köznyelvi tudat számára azonban zártsági fokban nem, csak időtartam szerint különböznek egymástól nyelvileg : mindkettőt nyíltan^{ak} ítéljük :

$$e - \acute{e}$$

A tényleges qualitasbeli különbség azonban magyarázatát adja annak, hogy sem az *a* — *á*, sem az *e* — *é* hangpár tagjai közt nem tapasztalható olyan ingadozás, mint a felső nyelvállásúak megfelelő párjainak tagjai közt, de még olyan sem, mint a középső nyelvállású párok közt. A nagyfokú minőségi különbség ugyanis támogatja a mennyiségi különbség fenntartását. Még a helyesírásban sem jelent semmi problémát az *a* — *á*, *e* — *é* viszonylatában az időtartam-jelölés (vö. *kar* — *kár*, *kéz* — *kezem*).

Ha most már a csak történeti és nyelvjárási magánhangzókat kirekesztjük a magyar köznyelvi magánhangzórendszerből, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar magánhangzóállomány összesen 14 hangra terjed, s ennek tagozódása, articulatio-módok, hangsajátosságok szerint való csoportosulása szám szerinti kimutatásban a következő :

V. A mássalhangzók

A **tüdő** expirációs működése, illetőleg a hangképzés időtartama szerint mássalhangzóink két csoportra különülnek : rövidekre és hosszúakra. Lélektanilag a kettő 1 : 2 arányban áll egymással. A hosszú mássalhangzót a magyar beszélő kétannyi ideig igyekszik hangoztatni, mint a rövidet, s a mások beszédében akkor minősít egy mássalhangzót hosszúnak, ha az a maga szubjektív megítélése szerint kétszer annyi időtartamú, mint a megfelelő rövid. Eszerint

a mássalhangzóknál éppúgy, mint a magánhangzóknál nem az abszolút, hanem a relatív időtartam dönt a hangok rövidsége vagy hosszúsága dolgában.

Vannak nyelvek, amelyekben időtartam szerint nem két, hanem három fokozatot különböztet meg a nyelvérzék a mássalhangzók sorában. A finnben például a *lima* 'nyálka', az *ilma* 'levegő' és az *illalla* 'este' szavak *l* hangja, három quantitasbeli fokot mutat: szótagkezdő helyzetben rövid (*li-ma*) szótagzáró hangként félhosszú (*il-ma*), s ha megoszlik a szótaghatáron, akkor hosszú (*il-lal-la*). A három fokozat időtartamkülönbségét az 1 : 2 : 3 arányszám mutatja.

A mássalhangzók hosszúsága lehet reális és irreális. Reális a hosszúság akkor, ha a nyelvtudat értékelése összhangban van az articulációs mozgások és az akusztikai benyomások objektív lefolyásával. Ez az eset például a hosszú *ss*-nél. A *has* : *hass* vagy a *hason* : *hasson* szópárokban az *ss* három szempontból is hosszú :

1. a tüdő és a résképző szervek működése kétannyi ideig tart, mint a rövid *s* képzése alkalmával (az articulatio szempontja) ;

2. a keletkezett hangjelenség mint hallási benyomás körülbelül kétszer annyi ideig tart, mint a rövid *s* hallási benyomása (akusztikai szempont) ;

3. a nyelvtudat az *ss* hangképet az *s* hangképhez képest hosszúnak értékeli (lélektani szempont).

Irreális a mássalhangzó hosszúsága akkor, ha a nyelvtudat a hangképzés és a hallási benyomás objektív folyamataival ellentétben ítéli kétszer olyan hosszúnak a mássalhangzót, mint annak egyszerű megfelelőjét. Irreális a hosszúsága például a *pp* mássalhangzónak. A *kap* : *hopp* vagy a *kopog* : *koppan* szópárokban a *pp* hosszúsága irreális azért, mert

1. hangképzés szempontjából a *pp* éppúgy pillanatnyi hang, mint az egyszerű *p*; mindkettő úgy keletkezik, hogy a két ajakkal zárt alkotunk, s a kilehelt levegőoszlop a zárat hirtelen felpattanja : a pillanatnyi felpattanás adja azt a zörejt, amit *p* vagy *pp* hangnak minősítünk (az articulatio szempontja) ;

2. akusztikailag is mindkét esetben egyformán pillanatnyi hangbenyomással van dolgunk : igazában éppúgy pillanatnyi ideig halljuk a *p* hangot a *hopp* szóban, akárcsak a *kap* szóban (akusztikai szempont) ;

3. a *pp* zárfelpattanása előtti hosszú zárat érzéki csalódással hozzáhalljuk a tényleges hanghoz, s mivel itt a néma zár hosszabb, mint az egyszerű *p* esetében, magát a hangot ítéljük hosszabbnak : itt tehát a hangok lélektani értékelése nem áll teljes összhangban a reális hangjelenségekkel (lélektani szempont).

Természetesen a *p* és *pp* közti különbség ilyen megítélése attól függ, hogy a hangképzésnek milyen szakaszait mérjük a *pp* időtartamába.

A hosszú mássalhangzókat objektív ismertetőjelek alapján további két csoportra különíthetjük el : viszont erről a különbségről a nyelvtudat nem vesz tudomást. Hangképzési és akusztikai jellegzetesség szerint ugyanis különbség van a szótagzáró hosszú mássalhangzó és a szótaghatáron megoszló hosszú mássalhangzó közt (pl. *hass* : *hasson*, *hopp* : *hoppon*). Szótagzáró helyzetben a hosszú *ss* képzése alkalmával a beszélőszervek jellemző állásában megszakítás nem történik, tehát megvan az articulatio folytonossága, s akusztikailag is teljesen egységes a hangbenyomás (*hass*). Ezzel szemben a *hasson* szóban az *ss* articulatio dolgában is, akusztikailag is két mozzanatra különül. Egyrészt ugyanis a hangképző szervek működésében megszakítás történik a szótag-

határon. De a hosszú *ss* a hallás folyamatában is két rövid kapcsolatára tagolódik: az egyik az előző szótagot zárja, a másik a következő szótagot kezdi. A két mozzanat közt van a szótaghatár mint választó vonal, amely a lassú, szótagoló ejtésben mint pauza jelentkezik. Objektív ismertetőjelek alapján tehát különbség van a „nyújtott” és a „kettőzött” mássalhangzó közt, bár a magyar nyelvtudat nemigen tesz különbséget a kettő közt (lélektani szempont).

A gégefő működése szerint a magyar mássalhangzók két nagy csoportra különülnek: zöngétlenekre és zöngésekre. Vannak mássalhangzók, amelyeknek mindkét változata (zöngétlen — zöngés) él a magyar hangrendszerben, pl. *p — b*. Itt tehát egy olyan — imaginárius — hanggal van dolgunk, amelynek két variációja szerepel a magyar hangkészletben. Vannak azonban olyan mássalhangzók is, amelyeknek csak egy variációjuk szerepel nyelvünkben — mégpedig vagy a zöngés, vagy a zöngétlen változatuk. Csak zöngés változattal él nyelvünkben például az *m* mássalhangzó, csak zöngétlen variációjú a *h*. Hangszalagműködés szerint tehát a magyar mássalhangzók két, illetőleg három csoportba foglalhatók:

1. kétvariációsak: zöngétlen-zöngés párok *p — b*;
2. egyvariációsak:
 - a) zöngések (hiányzik a zöngétlen párjuk) $\emptyset — m$;
 - b) zöngétlenek (nincs zöngés párjuk) *h — \emptyset*.

Ehhez azonban meg kell még jegyeznünk azt, hogy a zöngés mássalhangzókat ejtethetjük zöngésség nélkül — a suttogó beszédben — s nem a zöngétlen párjuk áll elő, hanem megőrzik eredeti zöngés színüket bizonyos szempontból. A suttogva ejtett *b* mássalhangzó például nem azonos a *p*-vel, hanem azt határozottan *b*-nek itéli a nyelvtudat. Ez arra mutat, hogy a zöngés és zöngétlen mássalhangzók közt más különbségek is vannak, nem csupán a hangszalagrezgés vagy annak hiánya. A másodlagos különbségek közé tartozik mindenekelőtt az, hogy a zöngétlen mássalhangzókat (pl. *p*) energikusabb képzéssel, feszesebb izmokkal ejtjük, mint a zöngéseket (pl. *b*), amelyeknél az akadályképzés a szájüregben kevesebb izomerővel, lazább articulációval történik. A zöngétlen mássalhangzók tehát a toldalékeső szerveinek izomműködése szerint feszesebb képzésűek, a zöngés mássalhangzók pedig lazább ejtésűek. Ehhez járul egy akusztikai természetű különbség. A feszes izomzattal képzett hangok ugyanis keményebb akusztikai hatásúak, a lazább izomzattal képzettek ellenben lágyabb zenei benyomást keltenek. Éppen ezen sajátosságuknál fogva nevezzük a zöngés mássalhangzókat lágyaknak (*media*), a zöngétleneket pedig keményeknek (*fortis*). A zöngés — zöngétlen mássalhangzók kritériumait ezek alapján így összegezhettük:

z ö n g é s :

1. zöngképzés a gégefőben,
2. a toldalékeső laza izomműködése,
3. lágy akusztikai hanghatás.

z ö n g é t l e n :

1. nincs zöngé,
2. a toldalékeső feszes izomműködése,
3. kemény akusztikai hanghatás.

Ennek a kimutatásnak segítségével most már megérthetjük a suttogó beszédben ejtett ún. zöngétlen lágy hang (zöngétlen *media*) mibenlétét. Ha a suttogó beszédben a *b* mássalhangzót zöngé nélkül ejtjük, az egyébként meg-

tartja az articulatio laza izomműködését és az ezzel járó lágy akusztikai hanghatását (zöngétlen *b*). Ha ellenben a *b* helyébe *p* hang lép (pl. a *dobszó* hangsorban), akkor ez azt jelenti, hogy a *b* mássalhangzó nemcsak a zöngésségét veszítette el, hanem egyben a toldalékcso ízomműködése is feszesebbé vált, s így a hang akusztikai hatása keményebb lett.

A toldalékcso ízben való articulatio két szempontból különíti el a mássalhangzókat. Fontos mindenekelőtt a hangképzés módja — az, hogy milyen akadályt vagy milyen formájú utat létesítünk a kilehelt levegőtömeg előtt. Fontos másodszor a mássalhangzó elkülönítésében a képzés helye: az, hogy az akadályt vagy a megszabott utat hol, a képző szervek melyik részén állítjuk a kilehelt levegőtömeg előtt. Vizsgáljuk meg először a képzés helyét, majd a képzés módját.

A képzés helye szerint a mássalhangzókat a következő főbb csoportokba oszthatjuk:

1. ajakhangok (labiales),
2. foghangok (dentales),
3. ínyhangok (palatales),
4. gégehang (laryngalis).

A tiszta ajakhangok képzése a két ajakkal történik, éppen ezért ezeket pontosabban két ajakkal képzetteknek (bilabiales) nevezzük. Ilyen például a *p* hangunk. Foghangok azok a mássalhangzó, amelyeket a fogsor (dentes) vagy a foghús (alveola), esetleg a foghús mögötti (postalveolaris) szájpaddás-területen képezünk a nyelv segítségével. Ilyen például a *t* hangunk. Ínyhangot a postalveolaris területtől hátrább, a szájpaddás közepén és hátulsó részén képezünk a nyelv segítségével. Ilyen például a *k* mássalhangzó képzése. Gégehang a magyarban mindössze egy van: *h*, ezt a gégefőben képezük a hangszalagréson kilehelt levegő sürölódásával.

A képzés helye azonban a szájpaddás imént tagolt főbb területei közül egyikről a másik szomszédos területre is átnyúlik olykor, s így a főbb képzési helyek közé ezeket a vegyes képzésű mássalhangzókat is be kell iktatnunk. Az ajak- és a foghangok közt foglalnak helyet azok a mássalhangzó, amelyeknek képzése az ajak területéről benyúlik a dentalis képzés területére. Ezeket ajak-foghangoknak nevezhetjük (labiodentales). Ilyen a magyarban az *f* mássalhangzó: az alsó ajak és a felső fogsor alkotja azt a szűk rést, amelyen a tüdőből kipréselt levegőtömeg sürölódva távozik. Ugyancsak vegyes hangok a képzés helye szempontjából az ún. jésített mássalhangzó, amelyeknek articulatioja a dentalis területől átnyúlik a palatalis területre. Ezeket fog-ínyhangoknak nevezhetjük (dentipalatales) a képzés helye szerint. Ilyen például nyelvünkben az *ny* mássalhangzó. Ez egyáltalában nem összetett hang, bár articulatiojában van egy dentalis (*n*-szerű) és egy palatalis (*j*-szerű) mozzanat, a kettő azonban tökéletes egységbe olvad egymással. Az *n + j* hangkapcsolat önmagában még nem eredményezi az *ny* hangot, bármilyen gyorsan artikuláljuk az *n*-et és a *j*-t egymás után. Vö. *menj > menny*.

Ha a vegyes képzésű hangokat is beillesztjük a csoportosításba, akkor a képzés helye szerint a következő táblázatot szerkeszthetjük:

1. bilabiales	<i>p</i>
<i>a)</i> labiodentales	<i>f</i>
2. dentales	<i>t</i>

a) dentipalatales	ny
3. palatales	k
4. laryngales	h

A képzés helyét persze nemcsak a szájpadrás megfelelő része határozza meg, hanem tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a nyelvnek melyik része szerepel az articulációban. A szájpadrás articulációs része azonban legtöbb esetben már eleve meghatározza azt is, hogy a nyelvnek melyik része szerepeljen a hangképzésben. Így például a dentalis szájpadrásterülettel a nyelv hegye vagy pereme, legfeljebb a praedorsalis része alkot zárt vagy rést, viszont a palatalis szájpadrásterülettel a nyelv háta, illetőleg a postdorsalis vagy mediodorsalis része működik össze a hangképzésben. A képzés helyének vizsgálatában éppen ezért mellőzhetjük közönségesen a nyelv megfelelő részének külön megállapítását.

Van azonban egy sajátos hangképzés, amelyet külön is meg kell említenünk. A *t*, *d* hangok a magyarban — mai megfigyeléseink szerint legalábbis egyes vidékek ejtésmódjában — mindinkább eltolódnak a rendes dentalis hangok köréből más articulációba. A foghang articulációjából ugyanis sokszor már csak a nyelv hegyével való hangképzés mozzanata marad meg, a szájpadráson ellenben a dentalis területről hátrább, a szájpadrás közepe tájára tolódik el a hangképzés helye. A nyelv elülső része ilyenkor visszahajlik, hátrafelé nyomul, s hegyével a szájpadrás közepéhez szorul. Ezt a hangképzést *cacuminalisnak* nevezzük. A keletkező hang akusztikai hanghatás szempontjából a valódi foghangok (dentales) sorába tartozik, csak azoknál kissé sötétebb, elmosódottabb a hanghatása.

A képzés módja a magyarban hatféle. Eszerint a következő mássalhangzócsoportokat különböztetjük meg:

1. zárhangok (explosivae),
2. réshangok (spirantes),
3. zár-réshangok (affricatae),
4. oldalsó hangok (laterales),
5. pergő hangok (tremulantes),
6. orrhangok (nasales).

A zárhangok úgy képződnek, hogy két szomszédos beszélőszervünk (az artikuláló pár) egymáshoz szorul, a kitóduló levegőréteg a zárt hirtelen felpattantja, s a felpattanás pillanatában zörej támad. A zárhang képzésében és akusztikai hatásában három mozzanatot különböztetünk meg:

- a) a záralkotás mozzanatát (kezdő mozzanat),
- b) a zár tartamát (középső mozzanat),
- c) a zár megszüntetését (befejező mozzanat).

A kezdő és befejező mozzanat pillanatnyi, meg nem hosszabbítható, a középső mozzanat azonban tetszés szerint megnyújtható, s így csupán ennek alapján quantitasbeli időkülönbségek jöhetnek létre. Más szempontból a kezdő és a középső mozzanat rendesen néma, tehát hangjelenség nincs jelen, a befejező mozzanat ellenben hangjelenséggel jár együtt. Nyelvileg a befejező moz-

zanat (a zár felpattanása) a legfontosabb mozzanat. Nyelvi értéke azonban a másik két mozzanathoz is fejlődhetik. A *kop-pan*-féle szavakban a záralkotás kezdő mozzanatát a kettőzött *pp* első tagjának veszi a nyelvtudat, azaz az *o* magánhangzó után a hangjelenség hirtelen megszüntetését magát minősítjük hangnak (*p*). A zár középső mozzanata szintén néma. Ennek nyelvi szerepe akkor jelentkezik, amikor a néma zármozzanat időtartamát hozzáhalljuk a befejező mozzanathoz, például a *hopp* szó *pp*-je esetében.

A réshangok képzése alkalmával két szomszédos beszélőszervünk (a két hangszalag ; a nyelvnek valamelyik része és a szájpadrás ; az alsó ajak és a felső fogisor ; a két ajak) annyira közeledik egymáshoz, hogy szűk rést alkotnak, s ezen a résen a kilehelt levegőtömeg sűrűlődv távozik. Idetartozik például az *sz* és az *s* hangunk. Nyelvünkben az *sz* képzése úgy történik, hogy a nyelv hegye közeledik a foghúshoz, a nyelv hátán képződött szűk csatornán és a nyelvhegy meg a foghús szűk részén a kilehelt levegőtömeg sűrűlődv távozik, s az alsó fogisorhoz verődve hagyja el a szájüreget. Az *s* képzése valamivel hátrább történik : a nyelv pereme közeledik a foghús mögötti (postalveolaris) területhez, s a nyelvháton képződött széles csatornán ömlik a kilehelt levegőtömeg a széles résen át úgy, hogy a szájüreg alsó részével (az alsó állkapoccsal) a felső fogisor felé irányítjuk a levegőt, s az a felső fogisorhoz verődve távozik a szájüregből. A két hang akusztikai hatása is különbözik egymástól. Az *sz* élesebb hanghatású, az *s* hang tompább benyomást tesz a fülre. Az *sz* és az *s* hangképzési különbségeit ezek alapján így foglalhatjuk össze :

sz:

s:

a) előrébb képzett (alveolaris),	a) hátrább képzett (postalveolaris),
b) szűkebb ejtésű (apicalis),	b) szélesebb ejtésű (coronalis),
c) éles hanghatású (akusztikai hatás).	c) tompa hanghatású (akusztikai hatás).

Az affricatákat régebben összetett mássalhangzóknak tekintették. Nyelvtörténeti szempontból a magyarban szereplő *c*-féle hangok nagyrészt *t + sz* összeolvadásából — kölcsönös hasonulás eredményeként — álltak elő. A *tartsz* igealak például nyilván a *tart* igető és az *-sz* személyrag kapcsolatából keletkezett, amint azt a helyesírás világosan fel is tünteti, a kiejtésben azonban a *t + sz* helyén *c* jelenik meg. GOMBOCZ ZOLTÁN fonetikailag is összetett hangnak minősítette az ilyen hangokat : meghatározása szerint „affrikátának egy zárhang és megfelelő (homorgán) réshang egyszótagos kapcsolatát nevezzük” (Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940. 34. l.). Újabban HORGER ANTAL (MNy. XXXI, 210) nyelvtörténeti tényekkel azt bizonyította, hogy a magyarban az affricaták teljesen úgy viselkednek, mint a többi egyszerű mássalhangzó. HEGEDŰS LAJOS (MNy. XXXII, 18) a régi álláspontot védelmezte eszközfonetikai tapasztalatai alapján. LAZICZIUS GYULA (MNy. XXXIII, 76) ellenben fonológiai megfontolások alapján is HORGERnek adott igazat.

Ha elfogulatlanul — a laikus beszélő álláspontjáról — vizsgáljuk az affricaták kérdését, akkor a magyar nyelvrendszerben ezeket kétségtelenül egyszerű mássalhangzóknak kell vennünk. Idegenek magyar ejtésében vagy akár az írásképet híven követő uraskodó kiejtésben találkozunk az affricaták

olyan képzésmódjával, amely az alkotó elemeket élesen kitünteti (*tart-sz*). Az ilyen ejtésmódot azonban az ép magyar nyelvérzék nyelvhibának minősíti. A *t + sz* még korántsem azonos a *c*-vel. Ez arra mutat, hogy a magyar nyelvtudat számára a *c*-féle mássalhangzók egyszerű hangok. Kiejtésükben ugyan két mozzanatot figyelhetők meg: egy zár- és egy rés-mozzanat. A kettő azonban tökéletes egységbe olvad. Az affricata zármozzanata nem igazi zár, mert egyfelől a kilehelt levegő talál a záron egy kis rést, amelyet fokozatosan szinte valódi réssé tágit, másfelől hiányzik belőle a zár legfontosabb, befejező mozzanata, a hirtelen felpattanás. Az affricata rés-mozzanata sem azonos teljesen az igazi résszel: itt ugyanis fokozatosan megy át a zár a résállásba, de ha már elérte az igazi réshelyzetet, akkor meg is szűnt az affricataképzés, helyébe tiszta réshangarticulatio lépett.

Az oldalsó (*lateralis*) hangképzés abban áll, hogy a nyelv elülső része a foghúshoz szorul, két oldalt azonban nyitott az út a kiáradó levegőtömeg (zöngé) számára. Így képezzük nyelvünkben az *l*-féle hangokat.

A pergő (*tremulans*) hangképzés úgy történik, hogy valamelyik rugalmas beszélszervünk útját állja a kitóduló levegőoszlopnak, s annak ütésére rezgésbe jön. Pergő hangképzés jöhet létre mindenekelőtt a gégefőben a hangszalagok rezgésével, továbbá a nyelvcsap (*uvula*) megpergetésével, azután a nyelv hegyének, végül a két ajknak pergő mozgásával. Eszerint a pergő hangoknak következő fajait különböztetjük meg:

1. laryngalis tremulans:

a) magánhangzó (tisztá zöngé),

b) a zöngés mássalhangzók egyik alkotóeleme;

2. uvularis tremulans... raccsoló *r* (*ch*), pl. *kéchlek*, *ichodalom*;

3. lingualis tremulans... a rendes *r*;

4. bilabialis tremulans... *prrrr!* (ökörnógató indulatszó).

A tremulansok közül a hangszalagrezgés zöngehangját a nyelvtudat magánhangzónak veszi, a többieket ellenben mind mássalhangzónak. Ennek oka bizonyára az, hogy a nyelvcsap, a nyelv és az ajkak rugalmasság dolgában messze elmaradnak a hangszalagok rugalmassága mögött, s így hangzósság dolgában a laryngalis tremulans megelőzi a többi pergő hangfajtákat. A magyar hangrendszerben a pergő mássalhangzók közül csak a lingualis tremulans játszik szerepet, a többiek egyéni, alkalmi hangjelenségek, mellékes jelentőségű változatok. Az *r* hang ejtésére s hanghatására jellemző a nyelvrezdülések száma. A magyarban ezt a hangot rendszeren 3—4 nyelvrezdüléssel ejtjük.

Az orrhangú (*nasalis*) mássalhangzóképzés abban áll, hogy a szájüregben zárt létesítünk a kitóduló zöngé előtt, s így az csak az orrüregben át távozhathat. A zárképzés erőfoka kisebb, a zár lazább, mint a zárhangok képzése alkalmával.

A három főszempont figyelembevételével az egyszerű, rövid mássalhangzók rendszerét nyelvünkben az alábbi szempontok szerint

I. zöngéesség:

1. zöngétlen,
2. zöngés,

II. a képzés helye:

1. ajak,
2. ajak-fog,
3. fog,
4. fog-íny,
5. íny,
6. gége,

III. a képzés módja:

1. zár,
2. rés,
3. zár-rés,
4. oldalsó,
5. pergő,
6. orr,

a következőképpen szerkesztjük meg :

	1. zár		2. rés		3. zár-rés		4. oldalsó	5. pergő	6. orr
	a)	b)	a)	b)	a)	b)	b)	b)	b)
I. ajak	<i>p</i>	<i>b</i>							<i>m</i>
II. ajak-fog			<i>f</i>	<i>v</i>					
III. fog	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>sz</i> <i>s</i>	<i>z</i> <i>zs</i>	<i>c</i> <i>cs</i>	<i>dz</i> <i>dzs</i>	<i>l</i>	<i>r</i>	<i>n</i>
IV. fog-íny					<i>ty</i>	<i>gy</i>	(<i>ly</i>)		<i>ny</i>
V. íny	<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>ǵ</i>)	<i>j</i>					(<i>ŋ</i>)
VI. gége			<i>h</i>						

Ebbe a táblázatba mindössze egy olyan hangot vettünk fel, amely nem köznyelvi hang, csak nyelvjárási forduló. Ez az *ly*, az *l* mássalhangzó jésített változata (*l*), amely a palóc nyelvjárasterületen ma is eredeti dentipalatalis értékben él, a magyar nyelvterület legnagyobb részén azonban ma már részben *j*-t, részben *l*-et ejtenek helyette (*vályú*: *vájú*: *válú*).

A palatalis zöngés spiransnak — a *j*-nek — zöngétlen párja, amelynek jele a *ǵ*, a mai köznyelvben élő hangjelenség, de csak meghatározott hangtani helyzetekben fordul elő. A felszólító mód *j* jele általában zöngés palatalis spirans (*várj*, *dobj*, *hágj*), zöngétlen *p* vagy *k* vagy *f* után azonban szó végén zöngétlenül ejtjük (*ǵ*): *lépj*, *rakj*, *dőfj*. A zöngés *j* és a zöngétlen *ǵ* különbségét a magyar nyelvérzék nem tudatosítja: azaz nem teszünk különbséget a *várj* és a *lépj* kétféle spirans hangja közt. Ez az oka annak, hogy a helyesírás sem vesz tudomást a kétféleségről. Megjegyezzük, hogy olykor egyéni ejtésben a *ja* indulatszó végső *j* hangja is zöngétlenül hangzik, tehát kétféle palatalis réshang szerepel a szóban: *jaǵ*. Mivel azonban nyelvi funkciót nem tölt be a zöngétlen palatalis réshang, el is hagyhatjuk a magyar hangrendszerből.

A táblázatból kiderül, hogy nyelvünkben a *ty*, *gy* nem egyszerűen a *t*, *d* jésített párja (*t*, *d*), hanem mind a kettő affricata. A *ty* ejtése alkalmával ugyanis a *t*-féle zár fokozatosan egy *ǵ*-féle részbe megy át; hasonlóképpen a *gy* ejtése úgy történik, hogy egy *d*-féle zár egy *j*-féle részbe megy át.

A laikus beszélők nyelvtudata csak háromféle orrhangú mássalhangzót tart számon: *m*, *n*, *ny*. A lehúzott szárú *ŋ*-nel jelölt palatalis nasalis különbözik ugyan articulatio és hanghatás dolgában a dentális *n*-től, a magyar beszélők nyelvtudatában azonban mégsem él önálló hangként. A *senki* vagy a *harang*-féle szavainkban az *n*-nel jelölt orrhang egészen más természetű, mint például a *nem*, a *menet* vagy a *mén* szavak *n*-je. Az utóbbi esetben ugyanis (*nem*) a szájúreg elzárását a nyelv pereme és a foghús területe végzi, a *senki* és a *harang* szavakban ellenben a nyelv hátulsó tömege és a szájpaddlás hátsó része alkotja a nasalis zárt: *senki*, *harang*.

VI. A szótag

A hangelemek — a magánhangzók és a mássalhangzók — beszédünkben összefüggő hangsorrá, folyamatos hangjelenséggé egyesülnek. A hangelemekből alakult magasabb hangtani egység a szótag.

A magyar szótagalkotásnak meghatározott törvényszerűségei vannak: azaz a hangelemek bizonyos elvek uralma alatt csoportosulnak szótagokká. Nyelvünkben három elv szabályozza a szótagalkotás folyamatát, illetőleg a szótag szerkezetét: 1. a hangzósság, 2. a nyomaték, 3. az etimológia elve. Az első kettő fonetikai természetű: a hanganyag mechanizmusában gyökerezik, a harmadik viszont a nyelv gondolatartalmának logikai szerkezetét tükrözi. Bár a három szótagalkotó elv legtöbbször azonos eredményre — a nyelv hanganyagának szótagokra különítésére, illetőleg a hangelemek szótagegységgé való integrálódására vezet — meghatározott esetekben ezek az elvek különféle szótagegységeket eredményeznek. Ez másként azt jelenti, hogy a magyar nyelv hanganyagának szótagolása nem eleve meghatározott, változatlan és változhatatlan nyelvi tény, hanem eltolódásnak, változásnak van kitéve.

1. A hangzósság elve. A hangnak azt a sajátosságát, hogy meghatározott körre terjed a hangerőtől függetlenül, hangzósságnak nevezzük. A hangzósság egyenes arányban van a zöngésséggel, fordított arányban van az akadályképzéssel. Tehát annál hangosabbnak, hallhatóbbnak, azaz hangzósabbnak találjuk a hangot, minél nagyobb szerepe van képzésében a hangszalágrezgésnek, s minél kisebb a szájüregben az akadály hangképző szerepe. Beszédünk folyamatában a leghangzósabb hangelemek gócpontokat alkotnak. Ezek köré a gócpontok köré csoportosulnak a kevésbé hangzós hangelemek. Így a beszéd folyamatában a kisebb hangtani egységekre: szótagokra tagolódik. Nyelvünkben a leghangzósabb hangelemek a magánhangzók. Másképpen ez azt jelenti, hogy a magyarban a magánhangzó az igazi szótagalkotó hang. A magyar szótag szerkezetének tehát első törvénye az, hogy minden szótagban van egy magánhangzó.

A második törvény a szótagkezdetre vonatkozik. Szótagkezdő hangként szerepelhet:

- a) egy magánhangzó az, a-pa, e-ke, em-ber;
- b) egy mássalhangzó (+ mgh.) kéz, ka-pa, ken-der.

Magyar szótagot egynél több mássalhangzó nem kezdhet. Ez a szabály kivétel nélkül érvényes a szónak az első szótagon túli, további szótagjaira, pl. *part-ra*. Az első szótagra a szabály csak bizonyos megszorításokkal érvényes. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy van egynéhány hangutánzó magyar szavunk, amely mássalhangzótorlódással kezdődik: *krákgog, prüszköl*. Egyébként azonban két (néha három) mássalhangzóval csak olyan idegen szavaink kezdődnek, amelyeknek hangalakja még nem magyarosodott meg teljesen, s amelyekről éppen ezért a beszélők azonnal megérzik az idegen eredetet:

- c) két mássalhangzó (+ mgh.) tréfa, trón, krém, briliáns, professzor, spájz;
- d) három mássalhangzó (+ mgh.) .. strófa, stréber.

A kezdő mássalhangzótorlódás feloldása a hangalak megmagyarosodásának egyik legfeltűnőbb ismertetőjele. A feloldás történhet úgy, hogy 1. a torlódás elé beiktatunk egy feloldó magánhangzót (pl. *stolu* > *asztal*, *schola* > *iskola*,

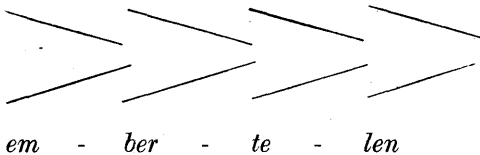
Stall > *istálló*, *Spital* > *ispotály*), vagy pedig 2. a két kezdő mássalhangzó közé ékeljük a feloldó magánhangzót (pl. *brat* > *barát*, *krajcár* > *karajcár*).

Szótagzáró hangként szerepelhet :

- a) magánhangzó *a-pa, ka-pa, no-sza, o-da*
- b) (mgh. +) egy mássalhangzó *ter-més, em-ber, kér-dez*
- c) (mgh. +) két mássalhangzó *kard, térd-re, korcs, szólt*
- d) (mgh. +) három mássalhangzó .. *lajst-rom* (csak idegen szavak-ban).

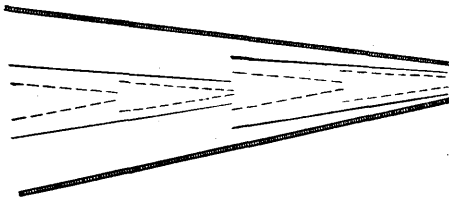
A magánhangzós szótagzárás nyílttá, a mássalhangzós zárás zárttá teszi a szótagot.

2. A nyomaték eloszlása szintén kisebb csoportokra tagolja a beszéd hangfolyamatát. Dinamikus szempontból az egy nyomatékkal ejtett hangcsoport a szótag. A magyarban a nyomaték rendszeren csökkenő jellegű (decrescendo) : ahol egy újabb csökkenő menetű nyomaték kezdődik, ott van a szótaghatár.

A szótagegységek közt hosszabb-rövidebb szünetet (pauza) tarthatunk, s ilyenkor maga a pauza jelzi legszembetűnőbben a szótaghatárt. A pauza azonban el is maradhat. Ha szünetvétel nélkül erősítjük újból a kilehelés erejét, akkor csupán a legkisebbre csökkent és a legnagyobb intenzitással kezdődő nyomaték ellentéte jelzi a szótaghatárt.

A közönséges beszédtempóban két-három szótag nyomatéka rendszeren egybeolvad : egy, csökkenő menetű nyomatékkal ejtjük őket. Például ezt a szót, hogy *barátságos*, ejthetjük teljes széttagolással : *ba-rát-sá-gos*; ejthetjük úgy továbbá, hogy két-két tagját egy nyomatékkal egybefogjuk : *barát-ságos*; végül ejthetjük az egész hangsort egyetlen csökkenő nyomatékkal : *barátságos*.

A nyomaték, a beszéd dinamikus szerkezete tehát végső fokon azonos szótagokat teremthet a hangzóssági szótagokkal, azonban a dinamikus szótag esetenként két és még több hangzóssági szótagot is magába foglalhat. A beszéd hangfolyamatának dinamikus tagolása nem egyértelmű, nem merev, hanem beszédhelyzetenként, egyénenként és az egyén pillanatnyi tudatállapota szerint változó. Megvan azonban a lehetősége annak, hogy a nyomaték változásai a magánhangzók köré kikristályosodott hangcsoportok — a szorosabb értelem-

ben vett szótagok — szerint tagolják a beszédet. Ilyen dinamikus szótagolás szerepel a beszédben különösen akkor, amikor valamit *fél-re-ért-he-tet-le-nül*, világosan akarunk másoknak tudtára adni, vagy amikor szavunk foganatjára nagy súlyt helyezünk. Innen van, hogy a vezényszók rendesen szótagolva szerepelnek : *Láb-hoz! In-dulj!*

3. Az etimológiai elv. A hangcsoportok kialakításában a sajátos fonetikai (hangzóssági és dinamikus) tényezőkön kívül szerepet játszik a logikai tényező is. A beszéd gondolattartalmának szerkezetét követi a beszéd hanganyagának szóegységekre, egységes szóhangsorokra való tagolása. A logikai elv azonban már a szótagegység kialakításában is közreműködik.

A szótagképződés logikai tényezőjét etimológiai elvnek is nevezhetjük, mivel a szóegység jelentéstani tagozódását, a hanganyagának a szó funkcionális alkotóelemei szerinti származását követi és tükrözi. Az etimológiai elv elsősorban az összetett szók tagolásában érvényesül. Az összetett szókat — amíg a nyelvérzék tudatában van a tagok külön jelentésének — az összetétel értelmi alkotóelemei szerint szótagoljuk : *kert-ajtó, arany-óra, el-ég (a gyertya)*. Tehát nem a fonetikai elv szerint : *ker-tajtó, ara-nyóra, e-lég (a gyertya)*! Alkalmilag ugyan a fonetikai szótagolás kényszere átüthet az összetett szavak hangoztatásában — mégpedig akkor, ha a beszélő pillanatnyilag nem tudatosítja az összetétel tagjait, hanem csak magára az egységes jelentésre figyelmez. *Vas-út*: manapság elég ritkán halljuk ezt a szabályos etimológiai tagolást, szokottabb a *va-sút* ejtés mód. Ennek oka az, hogy a beszélők tudatában már kezd halványulni az összetétel két eleme, az, hogy *vasból* való *útról* van szó, s kezdik egyszerű, logikailag tagolhatatlan szóegységnek érezni a *vasút*-at. Még inkább ez a helyzet a *vasút* összetétel továbbképzett alakja, a *vasutas* esetében. Itt valóban téves lenne jelentéstaniilag, azaz logikailag a *vas-utas*-féle tagolás, s a szó értelmi egységét a szótagolás fonetikai elvének érvényesítésével is kifejezzük : *va-su-tas*. Egyes esetekben tehát a fonetikai elv meg az etimológiai elv keresztezi egymást, s ilyenkor vagy a fonetikai elv jut diadalra, ha ti. a szó egységes jelentése dominál a nyelvtudatban, vagy pedig az etimológiai elv győzedelmeskedik, ha a beszélő még élénken tudatában van az értelmi tagok jelentésének. Ez persze bizonyos fokú ingadozást eredményez a beszédben : hol a fonetikai, hol az etimológiai elv javára billen a mérleg — a helyzet, az alkalom szerint s a beszélő pillanatnyi tudatállapotának megfelelően.

A képzett és a ragos szóalakokban is megnyilatkozik olykor az etimológiai tagolás elve. A *veresebb* szóalak fonetikai tagolása : *ve-re-sebb*. A nyelvérzék azonban igen gyakran tudatosítja azt aényt, hogy itt a *veres* alapszó középfokával van dolgunk. Ez viszont azt jelenti, hogy a nyelvtudatban a *ve-re-sebb* fonetikailag tagolt hangkép mellett él egy *veres-ebb* értelmi tagolás is, amely az alapszó és a képző, illetőleg a grammatikai jel pontos szétválasztását tünteti fel. Előfordul, hogy a fonetikai és az etimológiai szerkezetű szókép összevegyül, s akkor a következő vegyülékhangszerkezet jön létre :

$$\text{vere-sebb} \times \text{veres-ebb} = \text{veres-sebb}$$

Ezt a hangjelenséget ikerítésnek hívják, és közönségesen szótaghatáreltolódással magyarázzák. Természetesen eltolódott valóban a szótaghatár : az eredeti szótagkezdő egyszerű *s* egy szótagzáró és egy szótagkezdő mozzanatra tagolódott, azaz geminata lett belőle : de hogy mi ennek a szótaghatáreltolódásnak az oka, az indítéka, azt eddig nem igen kutatták. Az ok, mint a fentebbiekből

kitűnik, a fonetikai és az etimológiai tagolás keveredése. Ha a két elv összeütközik és egymással ellentétes eredményre vezetne, akkor az ellentét feloldása a szótaghatáreltolódásban, illetőleg a mássalhangzóikerítés jelenségében történik meg.

Ugyanilyen szótaghatáreltolódás, illetőleg ikerítés áll elő ragos szóalakok tagolásában is olykor. Fonetikailag a *veresen* szóalakot így tagoljuk: *ve-re-sen*. Ha azonban a hangsor articulációja közben tudatosul a beszélő előtt, hogy itt a *veres* alapszó *-n* ragos alakjával van dolgunk, akkor a tagolás megváltozik: *veres-en*. A két szerkezet ellentéte feloldódik egy *ve-res-sen* tagolásban. A fonetikai és az etimológiai tagolás elvének összeütközése a mássalhangzó ikerítésében jelentkezik: *veressen*.¹

VII. A hang funkciója

A beszédhangok az egyéni kiejtésben erős ingadozásokat mutatnak. Egyéni ejtési sajátosság nyelvünkben például az *r*-nek enyhébb (1—2 nyelvrezdülettel) vagy erősebb (4—5 nyelvrezdülettel) ejtése a közönséges (3—4 perldületű) ejtés helyett, továbbá a raccsoló ejtémód (uvularis *q*) stb. Az *r* egyéni ingadozásai tehát ilyenfajta hangváltozatokat mutatnak: r^1 : r^2 : r^3 : r^4 : r^5 : *q*. Az eltérések kivált idegen ajkúak beszédében szembetűnők, s olykor már az érthetőség rovására mennek. Ha a kiejtési ingadozások még nem veszélyeztetik a nyelv funkcióját, a gondolatközlést, akkor a beszédhangoknak az ingadozási határokon belül mutakozó sokféleségét a társadalom egynek veszi, azonosítja, azaz elhanyagolja a hangkülönbségeknek egész sorát. Így emeli ki a beszélő közösség az egyéni beszédhangok egész tömkelegéből azt az általános, típushangot, amelynek a gondolat realizálásában szerepe van. Ezek a hangtípusok, amelyeket a közösség a gondolat hanganyagba öltöztetésére felhasznál, alkotják egy nyelv hangrendszerét. A beszédhangoktól való megkülönböztetés kedvéért ezeket a funkcionális hangokat „nyelvi hangok”-nak nevezhetjük. Beszédhangok tehát például az r^1 : r^2 : r^3 : r^4 : r^5 : *q* hangváltozatok, nyelv hang ellenben az *r* hangtípus.

A nyelv hangok hasonlóságuk alapján sorokba, ellentéteik szerint pedig párokba rendeződnek. A képzésük és akusztikai sajátosságaik szerint rokon hangok sora arra való, hogy a gondolat azonosságát jelezzük a sor tagjainak kapcsolataival. Ilyen nagyfontosságú hangsort alkotnak például a magyar hangrendszerben egyfelől a magas magánhangzók, másfelől a mélyek. A szó gondolategységének biztosítására a magyar úgy fűzi egymáshoz a szótagokat, hogy a szótagalkotó magánhangzók lehetőleg egyneműek legyenek. Egynemű hangok sora ilyenféleképpen vesz részt a gondolatközlés nyelv funkciójában a magyar hangrend törvénye értelmében, amellyel külön fejezetben fogunk foglalkozni.

A hangrendszer hangjai úgy is kaphatnak szerepet a nyelv funkcióban, hogy ellentétpárokat alkotnak egymással. A hangellentét segítségével jelentéseket különítünk el egymástól.

A hangellentétek (kontrasztok) többféle módon létesülnek. Ellentétet alkot mindenekelőtt egy hang megléte és hiánya. Úgy is mondhatjuk, hogy a legtermészetesebb hangkontraszt a pozitív hang — negatív hang kontrasztja. A nyelv hangrendszerében ilyen módon helyet foglal mint nyelv hang a hanghiány vagy a hang $\emptyset$ foka.

¹ A mássalhangzóikerítésnek ezenkívül természetesen még más okai is lehetnek.

Hangellentétek létesülhetnek úgy is, hogy valamely hangsajátosság megléte vagy hiánya hozza létre a hangpárt. A hangsajátosságok megint többfélék: a hangok képzésfolyamatától és akusztikai hatásától függenek. Nem egészen azonosak a hangsajátosságok a magánhangzók és a mássalhangzók körében. A magánhangzók körében az időtartam, a nyelv horizontális helyzete, a nyelv vertikális állása és az ajkak szerepe szerint alakulnak a hangellentétpárok. A mássalhangzók körében az időtartam, a zöngéesség, a képzés helye és a képzés módja azok a szempontok, amelyek szerint az egyes mássalhangzók ellentétpárokba rendeződnek.

Vizsgáljuk meg először a magánhangzókontrasztok nyelvi értékét.

Magánhangzó megléte vagy hiánya olyan változatokat teremt, amelyek nyelvi funkciója többféle. 1. A *lány*: *leány* szópár hangtanilag abban különbözik egymástól, hogy az egyikben hiányzik, a másikban megvan egy magánhangzó, az *e*. A hangkontraszt tehát röviden így jelölhető: $\emptyset - e$. A hangsornak az a két változata, amelyet a $\emptyset - e$ hangellentét jellemez, nyelviileg csak a ritmusában, a jóhangzás fokában különbözik egymástól. Más a ritmikai lehetősége a *lány* hangsornak, mint a *leány*-nak, s így meghatározott kapcsolatokban hol az egyik, hol a másik bizonyul alkalmasabbnak a jóhangzás szempontjából. A nyelv ritmusigénye, a jóhangzás elve ugyan még elsősorban a hanganyag mechanizmusában gyökerezik, azonban már van köze a gondolatközléshez, s így van benne szociális mozzanat is. A beszélőnek érdeke, hogy a hallgató ritmusigényét, hangesztétikai érzékét kielégítse beszédével, hiszen akkor készségesebb meghallgatásra talál nála maga a közölt gondolat is. 2. A *szem*:*szeme* szópár szintén magánhangzó megléte és magánhangzó hiánya ellentétben alapszik ($\emptyset - e$). Ebben a két hangsorváltozatban a hangkülönbség már közvetlenül gondolatkülönbséget takar. Az egyik változat (*szem*) azt jelenti, hogy a hordozott fogalom alanyi funkciót tölt be a mondatban, a *szeme* hangalak pedig ezenkívül még egy személyes birtokviszonyt is magában foglal. Az *e* hang mint plusz a gondolatnak egy újabb viszonyítását jelöli. A hangkontrasztnak tehát ebben az esetben mondattani (szintaktikai) értéke van. 3. A *kar*: *akar* esetében a $\emptyset - a$ hangellentétnek jelentéselkülönítő szerepe van. Az *a* hangtöbblet megváltoztatta a szó fogalmi jelentéstartalmát, szótári jelentését. A hang—hanghiány ellentétnek tehát szóalkotó (lexikális) ereje is van.

Az időtartam szerinti (rövid—hosszú) magánhangzókontrasztnak is megvan nyelvünkben mind a három alapvető nyelvi funkciója: esztétikai, szintaktikai és lexikális ereje. 1. Az *a* — *á* hangkontraszt például ilyenféle ritmikai változatokat teremt: *ad* — *ád*. A két szóalak közt nincs jelentésbeli, sem mondattani különbség, csak a jóhangzás szempontjából ítéljük egyszer az egyiket, máskor a másikat alkalmasabbnak a beszédösszefüggésbe — az alkalomnak és a helyzetnek megfelelően. A változatok esztétikai értékkülönbsége természetesen stíluskülönbséggel is együttjár. 2. Szintaktikai kifejező ereje van az *e* — *é* hangellentétnek például az *embere*: *emberé* hangsorváltozatokban. Az *embere* változat egy harmadik személyű birtokoshoz tartozónak jelzi az 'ember' fogalmat, az *emberé* szóalak ellenben azt a viszonyt jelöli, amelyben az 'ember' birtokoshoz valami harmadik személyű birtokot rendelünk. A hangkontraszt tehát a szintaktikai viszonyt változtatta meg. 3. Lexikális, azaz jelentéselkülönítő értéke van az *a* — *á* ellentétpárnak a *kar*: *kár* esetében. A rövid — hosszú magánhangzóellentét két teljesen különálló fogalom (gondolatmozzanat) elkülönítésére szolgál.

A nyelv horizontális irányú mozgása szerint a magas — mély magánhangzó párok alkotnak ellentétet. Ennek a hangkontrasztnak is megvan az esztétikai értéke (a *dirr-durr* ikerszóban az egyik tag a másiknak hangtani változata, s csak hangesztétikai hatásuk különbözik egymástól), a viszonyjelölő funkciója (*ez — az*, ennek a szópárnak mindkét tagja jelentheti ugyanazt a dolgot, fogalmat, egyedet, csak a hozzánk való viszonya más az egyik és a másik esetben, mégpedig a helyviszonyban következik be változás), végül a lexikális szerepe (*család — cseléd*).

A magánhangzók zártsági foka (a nyelv vertikális mozgásának megfelelően) is teremt olyan hangkontrasztokat, amelyeket a nyelv esztétikai változatok teremtésére használ (pl. az *ú — ó* hangellentét az *abbúl — abból* párban), viszonyokat különít el egymástól velük (*o — a* hangellentét a *vágyok — vágyak* párban), s végül jelentéseket differenciál segítségükkel (*ő — ü* hangellentét az *öreg — öreg* szópárban).

Ajakműködés szerint az illabialis — labialis magánhangzók alkotnak hangkontrasztot egymással. Esztétikai értékű például a *felmegy — fölmegy* szópárban az *e — ö* hangellentét. Az *i — ü* hangellentétnek lexikális funkciója van például a *fizet : fűzet* szópárban. Szintaktikai értékben az illabialis — labialis kontraszt nemigen fordul elő nyelvünkben.

Nem minden hangsajátosság kontrasztjai fejlesztették ki egyformán a különféle nyelvi funkciókat. Ha valamelyik hangsajátosság változatai az egyik funkciót gazdagon kifejlesztették, akkor sok esetben ugyanannak a kontrasztnak nemigen vagy egyáltalában nem fejlődnek ki a többi funkciói. Illabialis — labialis vonalon például gazdagon kifejlődött az esztétikai érték (*felmegy : fölmegy, seper : söpör, kinn : künn, fil : fül* stb.), ugyanakkor erősen csökkent ennek a hangkontrasztnak lexikális ereje, s — úgy látszik — teljesen hiányzik a szintaktikai funkciója.

A magánhangzóellentétek nyelvi szerepét a következő táblázatban foglalhatjuk össze :

	ø : mgh.	rövid : hosszú	magas : mély	nyílt : zárt	ill. : lab.
esztétikai	<i>lány : leány</i>	<i>ad : ád</i>	<i>dirr : durr</i>	<i>abból : abbúl</i>	<i>fel : föl</i>
szintaktikai	<i>szem : szeme</i>	<i>embere : emberé</i>	<i>ez : az</i>	<i>vágyak : vágyok</i>	—
lexikális	<i>kar : akar</i>	<i>kar : kár</i>	<i>cseléd : család</i>	<i>öreg : öreg</i>	<i>fizet : fűzet</i>

A mássalhangzókontrasztok nyelvi kifejező ereje szintén háromféle : jóhangzásbeli, jelentéstani és viszonybeli elkülönítése a változatoknak. A különféle nyelvi funkciók azonban nem minden hangkontrasztnál vannak egyformán kifejlődve.

Mássalhangzó megléte és hiánya mint hangellentét sok esetben olyan változatokat teremt, amelyek közt 1. csak jóhangzásbeli különbségek, esztétikai értékfokozatok állanak fent. Ilyen például a mai magyar nyelvhasználatban a *bólingat* igének kétféle kiejtése : *bólingat* és *bóлиндat*. A hangsor belsejében a *d* (eredeti *t*) megléte vagy hiánya a hangváltozatok közt se szintaktikai,

se szemantikai különbséget nem idéz elő; csak a jóhangzás fokában különböznek egymástól. Az előbbi simábban lefolyó hangsor, az utóbbi némi zökkenőt mutat a közepe táján. 2. Szintaktikai értéke van a $\emptyset - t$ hangellentétnek az *asztal* : *asztalt* hangsorpárban. Az első változat az alanyi szerepet, a másik a tárgyi szerepet jelzi. 3. Jelentéselkülönítő ereje van a $\emptyset - t$ hangellentétnek az *akar* : *takar* pár esetében.

Az időtartamkülönbség is igen kifejező hangellentéteket hoz létre a mássalhangzók körében. 1. A *belőle* : *belőlle* változatok például, amelyek a mai köznyelvi ejtésben egyformán hallhatók, csak esztétikai és stílusérték dolgában különböznek egymástól : az első pontosabb, energikusabb, összeszedettebb hanghatású, egyben mesterkélte, az utóbbi kényelmesebb, hétköznapiabb, természetesebb hangulatot idéz. A két szóalak azonban sem viszonyjelölés, sem alapjelentés dolgában nem különbözik egymástól. 2. A *nézet* : *nézett* szópárban a $t - tt$ rövid — hosszú ellentét elsősorban szintaktikai elkülönítésre szolgál. Az első változat alanyi és esetleges állítmányi szerepet jelöl, a másik állítmányi vagy jelzői szerepet mutat. Az alapjelentés nagyjában ugyanaz — legalábbis akkor, ha globálisan tekintjük. 3. Igen fejlett a rövid — hosszú mássalhangzókontrasztnak a lexikális értéke, jelentéselkülönítő ereje. Csak egy példát idézünk itt is a sok közül : *hal* : *hall*, ahol az $l - ll$ hangellentét a változatokat alapjelentés tekintetében különíti el egymástól elsősorban.

A zöngesség szerinti mássalhangzókontrasztoknak a lexikális értéke fejlődött ki nyelvünkben igen gazdagon. Ez az oka annak, hogy a másik két irányban ezek a kontrasztok nyelvi funkciót nem igen végeznek. Gondoljunk az olyan esetekre, mint *por* : *bor* vagy *kép* : *gép*, *sír* : *zsír* stb., ahol a hangsorváltozatokat a $p - b$, a $k - g$, az $s - zs$ zöngétlen — zöngés ellentét jelentés szerint különíti el egymástól. A $t - d$ hangellentét olykor szintaktikai különbséget jelez olyanféle szópárokból, mint *házat* : *házad*.

A képzés helye szerint alakult hangkontrasztoknak hasonló módon elsősorban a lexikális értéke, jelentéselkülönítő ereje van meg a magyar nyelvrendszerben. Így a labialis — dentalis — palatalis zárhang hármas ellentéte jelentésében különíti el a következő három hangsort egymástól : *part* : *tart* : *kart*. Ugyanígy az orrhangú sorban a labialis — dentalis hangellentét ($m - n$) értelmileg differenciálja a *ma* : *na* hangsorváltozatokat.

A képzés módja is teremt nyelvi funkcióra alkalmas mássalhangzókontrasztokat. Ezeknek szintén a jelentésmegkülönböztetés irányában fejlődött ki gazdagon a nyelvi szerepe. Így a $b - m$ explosiva — nasalis hangkontraszt a *baba* : *mama* hangsorváltozatokat szemantikailag különíti el egymástól.

A hangellentétek s kiváltképpen a hanghiány — hangkontraszt szintaktikai és lexikális funkciójának részletes vizsgálata nem hangtani feladat, hanem a mondattan, illetőleg a szótan körébe tartozik. S teljességgel kívül esik a hangtan körén az olyan esetek vizsgálata, amikor nem két hangelem kontrasztjával, hanem hangkapcsolatok, hangcsoportok hozzáfűzésével változtatja meg a nyelv egy-egy szó (hangsor) viszonyjelölő szerepét vagy az alapjelentését. A szóragozás és a szóképzés javarészában mondattani és szótani s csupán kiindulásában hangtani probléma.

A fent megvizsgált hangsajátosságok mellett van még két fontos hangsajátosság : a hangsúly és a hanglejtés, amelyeknek nyelvi kifejező szerepét külön fejezetben kell megvizsgálnunk, bár ezek funkciójának részletes kutatása megint csak a mondattan feladata.

VIII. A hangsúly és a hanglejtés

A hangsúly és a hangmagasság olyan két hangsajátosság, amely egy egész hangsornak dinamikus és zenei jellegzetességét adja meg. A hangsúly a gondolategység, a fogalom anyagi realizálásában játszik fontos szerepet, megteremti, biztosítja a szó logikai egységének megfelelő hangtani egységet; amellet a közölt gondolat egész, a mondat egység materiális kiképzésében is közreműködik. A zöngés hangelemek magasságának változtatása pedig elsősorban a mondat egység hangtani szerkezetének megteremtésében játszik szerepet, egyes nyelvekben azonban a szó jelentés gondolati egységének biztosítását is elvégzi.

1. A hangsúly. A hangerő a beszélő szervek izomműködésétől függ. Nemcsak a tudómműködéshez szükséges bizonyos mértékű energia, hanem a többi, a felsőbb beszélő szervek működéséhez is. A hangerő fokát

- a) a kilégzést,
- b) a hangszalagok tevékenységét,
- c) a toldalékeső articulatioit

szabályozó izmok energiája szabja meg.

Ezeknek az izmoknak a tevékenysége nagy részben az akarat szabályozó uralma alatt áll. A hangképzésben jelentkező hangerő teljes mértékben akaratunktól függ: tetszés szerint változtatható. Nem szabad összetévesztenünk a hangerőt vagy a nyomatókat egy másik hangsajátossággal: a hangzóssággal. A hangzósság a hangnak az a tulajdonsága, hogy meghatározott körre terjed. Egyes hangok hangzóssági foka nagyobb, mint másoké, a magánhangzók sokkal nagyobb térre elhatolnak, szélesebb kört töltenek be, mint a mássalhangzók általában. A hangzósság egy-egy hanghoz minőségileg, szerveken hozzátartozó hangsajátosság, ezzel szemben a hangerő mennyiségi tulajdonsága a hangoknak. A nyomatók a képzési energia növelésével vagy csökkentésével szabadon változtatható hangsajátosság: a hangzósság ellenben nem változtatható, a beszélő akaratától független hangsajátosság. Éppen ezért a nyelv a hangzósságot nem tudja felhasználni a maga céljaira, a nyomatóknak viszont megvan a maga nyelvi jelölő szerepe.

A nyelvi kifejezésben azonban nem az abszolút nyomatók — tehát egy hangnak a többi hangokétól független, önmagában mérhető nyomatóka — szerepel, hanem az ún. relatív nyomatók. Relatív nyomatókról beszélünk akkor, ha egy hangsoron belül megállapítjuk a kiemelkedő dinamikus gócek nyomatók-többségét a többi szótagokhoz képest.

Relatív nyomatók szempontjából egy szó hangsorán belül megkülönböztetünk hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokat. Az elnevezések persze viszonylagosan értendők. Hangsúlytalan szótag nem azt jelenti, hogy az illető szótagnak nincs semmi hangereje — hiszen ilyen szótag és általában ilyen hangjelenség nem lehetséges —, hanem csak azt, hogy a másik, a hangsúlyos szótaghoz képest észrevehetően kisebb a hangerőfoka. A szó dinamikus szerkezetében olykor nem ez az egyszerű ellentézés (hangsúlyos — hangsúlytalan) jelentkezik, hanem az ellentétpárnak pozitív tagja (a hangsúlyos) megint megoszolhat a hangsúlyosabb és hangsúlytalanabb ellentét szerint. Ilyen esetben egy szó egységén belül három fokát különböztetjük meg a nyomatóknak: főhangsúly — mellékhangsúly — hangsúlytalan szótag.

A szóhangsúly történetileg kétféle :

- a) kötött,
- b) szabad.

Kötött a hangsúly akkor, ha az illető nyelvben a szónak mindig ugyanaz a tagja nyomatékos. (A hangsúlyt a magyarban a szótag után sor felett kitett ponttal, idegen szavakban a szótag magánhangzójára írt éles ékezzel jelöljük.) Kötött tehát a magyar szóhangsúly, mert a szó első tagjára esik a nyomaték (pl. *em'ber*, *em'berség*). Ugyancsak kötött a szóhangsúly a franciában, ahol az utolsó szótag hangsúlyos (pl. *alló'ns*, *excusé'z*). A lengyelben az utolsó előtti szótag hangsúlyos, ebben áll a szóhangsúly kötöttsége. A német nyelvben a szóhangsúly már nem tisztán ritmikai okokban gyökerezik, hanem logikai tényezők függvénye : a szójelentést hordozó tőszótag a hangsúlyos (*gé'ben* : *gegé'ben*).

Hosszabb szavakban több hangsúlyos szótag is lehetséges. Ezek közt van egy kiemelkedő, a legerősebb hangsúlyt hordozó szótag, s van egy vagy több csökkentett nyomatékú, de a hangsúlytalannál még mindig nagyobb hangerőfokú mellékhangsúlyos szótag. A főhangsúly (jele a pont) ilyenkor is a szó első tagjára esik, mellékhangsúly (jele a kettőspont) eshetik a harmadik, az ötödik s esetleg a további páratlan szótagokra. A második szótag mindig hangsúlytalan. Például a *lehetetlen* szót ejthetjük egy hangsúllyal : *le'hetetlen*, de meghatározott helyzetekben, illetőleg meghatározott tudatállapotnak megfelelően ejthetjük két hangsúllyal is : *le'hetet:le'n*.

A kötött szóhangsúly nyelvi szerepe a szóegység biztosítására korlátozódik. Értelmi (fogalmi) egységek elhatárolására szolgál. Más nyelvi funkció végzésére a kötött hangsúly éppen kötöttsége miatt nem alkalmas.

Persze, a kötött hangsúly sem jelent teljes kötöttséget, a szódinamika teljes megmerevülését. Értelmi vagy érzelmi indítékok hatására a kötött hangsúly is eltolódhatik alkalmilag. Különleges értelmi indíték bontja meg a *ki'ment* és a *ki'dobták* hagyományos dinamikai szerkezetét ebben az ellentétkezésben : *Nem kiment, ki'dobták*. Erős érzelem nyilatkozik meg abban, ha egyes szavak főhangsúlya a mellékhangsúly helyét foglalja el, például *Szerencsét:le'n!* (a hagyományos *sze'rencsétlen* vagy *sze'rencsét:le'n* hangszerkezet mellett).

Szabad hangsúly van többek közt az orosz nyelvben. Éppen mozgékony-sága miatt alkalmas az oroszban a szóhangsúly különféle nyelvi funkciók végzésére. Az orosz hangsúllynak van a) viszonyjelölő, b) jelentésváltoztató ereje.

Viszonyjelölő (szintaktikai) szerepe van a hangsúllynak akkor, ha egy szó különféle eseteiben a hangsúlyeltolódás egyedül vagy más kifejező eszközökkel együtt jelzi a mondattani viszonyok megváltozását. Esetvégzódésekkel együtt mutatja a hangsúlyeltolódás a grammatikai eset megváltozását a következő paradigmákban : *zó'pod* 'város' : *zó'podá* 'városok', *ó'dá* 'víz' : *ó'dy* 'vizek'. Máskor egyedül jelöli a szóhangsúly a szintaktikai viszonyt, pl. a *pyká* 'kéz' szó egyes genitivusa *pykú* 'kéznek...-je', többes nominativusa *pýku* 'kezek'.

Jentésváltoztató (lexikális) szerepe is van gyakran az oroszban a hangsúlyeltolódásnak. A szó objektív jelentéstartalmát változtatja meg a különböző hangsúlyozás például a következő esetekben :

<i>мы'ка</i>	'kín'	:	<i>мы'ка</i>	'liszt'
<i>за'мок</i>	'vár, kastély'	:	<i>за'мок</i>	'zár, lakat'
<i>yme</i>	'szűkebb'	:	<i>yme</i>	'már'

A szóhangsúly mellett beszélünk mondathangsúlyról is. Amott a különálló szó dinamikus szerkezetét vizsgáljuk, itt a mondatösszefüggésben megjelenő szavak hangsúlyviszonyait. A mondatban nem minden szó hangsúlyos. A mondat értelmétől függ, hogy melyik szón vagy mely szókon van a nyomaték. Általános szabály nyelvünkben, hogy a predikatív szerkezet (alany — állítmányi viszony) rendszeren két gócpontú dinamikus kiképzést nyer, tehát az alany is, az állítmány is hangsúlyos. Például: *Pénz — be-szél, kurtya — u-gat*. Ezzel szemben, a bővítményviszonyok (a jelzős, a határozós és a tárgy szerkezetek) általában egy központú dinamikus szerkezetet nyernek, tehát egy nyomatékkal fogjuk egybe az egész szerkezetet, de csak akkor, ha — s ez a közönséges szórend — a bővítmény megelőzi a bővített tagot. Például: *Jó-napot!*

A mondathangsúly ilyen természetű kötöttségei azonban könnyen feloldódhatnak, úgyhogy a hangsúlyozás szabadsága nemcsak a szóra, hanem nagymértékben a mondatra is érvényes. A jelzős szerkezet dinamikus kötöttsége például feloldódik a szórend megváltoztatásával, pl. *é-desanyám : a-nyám é-des*, továbbá különleges értelmi és érzelmi indítékok hatása alatt, pl. *kérek egy kis-kenyeret : kérek egy kis-kenyeret*.

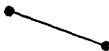
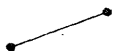
2. A hanglejtés. A hangmagasság olyan hangsajátosság, amely — legalábbis a hangok egy részében — tetszés szerint változtatható. A beszéd hangsorának nem minden eleme viselkedik egyformán a hangmagasság dolgában. A magánhangzók és a zöngés mássalhangzók hangmagasságát tudjuk változtatni, a zöngétlen mássalhangzókét nem.

A zöngés hangelemek magasságának változásai adják a hanglejtést.

A külön kimondott szónak is megvan a maga sajátos hanglejtésformája. A magyarban a szó hanglejtése ereszkedő :

A legtöbb ismert nyelvben a szó hanglejtésformáját a mondat, a szintaktikai összefüggés határozza meg. Az *otthon* szó hanglejtése például három különböző mondatban három különböző formát mutat :

Otthon volt? Nem volt *otthon*? Nem volt *otthon* egész délután.

Vannak azonban olyan nyelvek is, amelyekben a szó hanglejtése nem függvénye a mondathanglejtésnek. Ilyen ún. polyton nyelv többek közt a litván, a skandináv nyelvek, a lett, észt, lív, s ilyen a kínai. A norvégban például a szóhanglejtésnek jelentéskülönítő ereje van :

emelkedő hanglejtéssel :

kokken

'szakács'

eső-emelkedő hanglejtéssel :

kokken

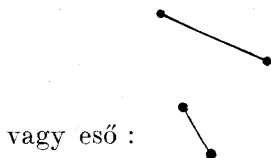
'szakácsnő'

A mondathanglejtésben különbséget teszünk a hangfekvés, a hangközök és a hangmenet közt.

A hangfekvés vagy alaphang az a hangmagasság, amelyen általában tartjuk a beszédünket. Ez változik elsősorban a nyelvek különfélesége szerint. Így a francia beszélő hangfekvése érezhetően magasabb, mint a magyar beszélőé. Változik a hangfekvés egyének szerint is. A melankolikus, búskomorságra hajló ember mélyebb alaphangon beszél, a vidám, vig kedélyű ember magasabb hangon tartja beszédét. Változik végül a hangfekvés a beszélők pillanatnyi kedélyállapota szerint is. Egy és ugyanaz a beszélő magasabb hangon beszél, ha jókedvű, ha valami hirtelen öröm felvillanyozta, észrevehetően alábbszáll azonban a beszédbeli alaphangja, ha bánat, szomorúság, csapás éri.

A hangközök azok a magasságbeli kilengések, intervallumok, amelyekben beszédünk magasságbeli változásai lefolynak. A hangmagasság intervallumai nagyobbak vagy kisebbek. Ezek a hangfekvéshez hasonlóan szintén a nyelvek, az egyének és a kedélyállapotok különbségeinek függvényei. Bárki megfigyelheti, hogy például a francia vagy az olasz beszélő nagyobb hangközökben beszél, mint a magyar. Ezt közönségesen úgy fejezzük ki, hogy a francia vagy az olasz éneklően beszél, a magyar beszédmodjában azonban monoton, egyhangú. Természetesen az ilyen megállapítások viszonylagos értékűek. A magyar nyelv is, a finn is nagymértékben monoton nyelvek. A magyar beszélő azonban a finn beszédet mégis éneklőnek érzi a maga beszédmodjához képest, a finn beszélő viszont a magyar beszédet fogja éneklőnek minősíteni. Ennek oka az, hogy minden nyelvnek vannak kisebb és nagyobb magasságkilengései, tehát változatos zenéje: csak hogy a nagyobb hangközök nem ugyanabban a mondathelyzetben jelentkeznek. A sajátos ejtésszokásunktól eltérő hanglejtésmódot hajlandók vagyunk önmagában éneklőnek, nagymértékben zeneinek minősíteni. Persze a hangközök nemcsak nyelvközösségenként különbözők, hanem a beszélő egyének karakterétől és pillanatnyi kedélyállapotától is függenek. Intellektuális típusú ember kisebb magasságkitérésekkel beszél, mint a gazdag érzésvilággal rendelkező ember. S érzéssel telített helyzetekben valamennyien nagyobb hangközökben szólalunk meg, mint közömbösebb tudatállapotban, érdektelenebb helyzetekben.

A hangnemet a hangmagasság változásainak irányát jelenti. Ha a hangmagasság alászáll, akkor ereszkedő:

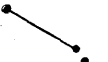

hangmenetről beszélünk. Ha a hangmagasság a mondat hangsora folyamán emelkedik, akkor emelkedő a hangmenet:

Ezeknek a hangmenettípusoknak egy mondaton belül különféle kombinációi is szerepelnek, ezenkívül másféle hanglejtésformák is jelentkeznek minden nyelvben ezek mellett a főformák mellett.

A hangmenet egy nyelven belül meglehetősen nagy állandóságot mutat : nagymértékben független az egyéni tényezőktől. Ez másként azt jelenti, hogy a hangmenetet — a tulajdonképpeni hanglejtésformát — a nyelv kifejező eszközként használja fel. Nyelvünkben például a szókérdést és a kérdőszócska nélküli mondatkérdést egyfelől, másfelől a kijelentő mondatot a különféle hangmenettípusokkal, hanglejtésformákkal különítjük el egymástól. Például

<i>Ki volt itt?</i>		ereszkedő hangmenet
<i>Te voltál itt?</i>		emelkedő hangmenet eső zárással
<i>Te voltál itt.</i>		lassan ereszkedő hangmenet

A hanglejtés mint nyelvi kifejező eszköz különben elsősorban az érzellemmel, a beszélők és a hallgatók érzésvilágával van szoros kapcsolatban. Emócionális értékénél fogva még a hangfekvésnek is van nyelvünkben nyelvi kifejező szerepe, nemcsak a hangmenetnek. A csodálkozás, elragadtatás érzését például a hangfekvésnek a szokott hangfekvés fölé való felemelésével jelezzük : *Hogy megnőtt ez a kislány!* A lemondás, szörnyűködés intenzív érzése viszont nyelvileg abban nyilvánul meg, hogy alaphangunkat a szokott alaphang alá szállítjuk : *Nahát ez borzasztó!*

Az erős érzés sajátos, hullámzatos hangmenetet is szokott teremteni. Ez a hanglejtésforma abban áll, hogy a hangmagasság egyenletesen hullámzik, magas csúcsok és mély völgyek váltogatják egymást, az intervallumok azonban végig egyformák. CSÜRY BÁLINT írta le először ezt a sajátosan érzéskifejező hanglejtésformát a szamosháti nyelvjárásban, pl.

Mit csi|náljak, | Uram | Isten, | mit csi|náljak?

A hullámzatos hanglejtésforma nyelvünkben meglehetősen általános használatú, de csak intenzív érzéskitörések esetén vagy egyenletes poétikus hangulatba ringatás céljából használjuk. Debrecenben egy derült, szeles tavaszi napon megállt egy kisfiú az utcán, mintha földbe gyökerezett volna a lába, úgy nézte az egymást kergető felhőket a magasban, s az ismeretlen járókelő felé csak ennyit mondott elragadtatással :

Hogy gyön | az ég!

A hanglejtésnek legfontosabb nyelvi szerepe azonban az, hogy a mondatot hangtanilag zenei egységbe foglalja. Legtöbb esetben a mondathatárt is egyértelműen megjelöli. A hangmagasság leereszkedése rendszeren a közölnivaló végét jelzi, a hangmagasság várakozásteljes felemelése pedig azt jelöli, hogy a mondanivalónak még nincs egészen vége.

IX. Hangtörvények a magyarban

A különféle hangtörvények a nyelvi hangjelenség sima lefolyását biztosítják: a hanganyag mechanizmusában gyökereznek. Másfelől azonban a hangtörvények arra valók, hogy a nyelv gondolattartalmának egységét és tagozódását a sima lefolyású, zökkenésmentes és kellően tagolt hangsorral híven vissza tudjuk adni.

1. Magánhangzótörvények. Legfontosabb magánhangzótörvényeink: a) a hangrend, b) az illeszkedés, c) a magánhangzókivetés.

a) **A hangrend.** A hangrend (magánhangzóharmónia) az a törvényszerűsége nyelvünk hanganyagának, hogy egy szó vagy csupa magas, vagy csupa mély magánhangzóból van felépítve. A hangrend a szótagok szavakká fűzésének legfőbb törvényszerűsége nyelvünkben. A magánhangzók egyneműsége anyagi biztosítéka a szó gondolati, fogalmi egységének. Természetesen a nyelv még több más módon is gondoskodik a szóegység hangtani biztosításáról, egyebek közt az egységes dinamikus kiképzéssel.

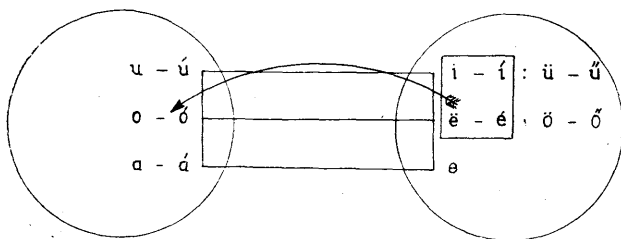
A hangrendi törvény értelmében vannak nyelvünkben:

1. magas hangrendű szavak, pl. *ember, öröm, fehér, idő*;
2. mély hangrendű szavak, pl. *bátor, álom, kurta, savanyú*.

Van azonban nyelvünkben négy olyan magas magánhangzó, amelyek mély hangokkal is megférnek egy szó egységében. Az ilyen szavakat úgy nevezzük, hogy vegyes hangrendű szavak. Ezek a mélyhangokkal is megférő magas magánhangzók az *ē, é, i, í*. Példák a

3. vegyes hangrendű szavakra: *lēány, béka, csikó, bíró*.

Szavainknak a hangrend szempontjából három csoportra különítését a magánhangzók táblázata alapján így szemléltethetjük:

1) mély hangrendűek

2) magas hangrendűek

3) vegyes hangrendűek

A vegyes hangrendű szók kivételt jelentenek az eredeti hangrendi törvény uralma alól. Ezeket a kivételeket úgy kell értékelnünk, mint az eredeti hangrend, magánhangzóharmónia bizonyos mértékű felbomlásának, összezavarodásának jelét. Történetileg úgy magyarázhatjuk, hogy az ősi magánhangzórendszernek ismernie kellett a hátul képzett (velaris) *i* és *ē* hangokat, amint hogy azok a rokon finnugor nyelvekben még ma is szerepet játszanak (vö. egyébként az orosz hátul képzett *i* hangot: *и*). Mikor azonban a hátul képzett *i* és *ē* hangok kivesztek hangrendszerünkől, akkor a megfelelő szavak részben magas hangrendűekké, részben vegyes hangrendűekké váltak, mint-

hogy a hátulsó *i* és *ë* hangokat leginkább a megfelelő elülső *i* és *ë* hangokkal helyettesítették. Vegyes hangrendű szavak keletkeztek még úgy is, hogy többtagú mély hangrendű szavakban a többeli magánhangzó a következő szótag mély magánhangzójának hatása alatt elhasonulással (dissimilatio) magassá vált (pl. bolgár-török *baka* ' > magyar *béka*).

A hangrend törvénye és az illeszkedés szoros kapcsolatban van egymással. Végeredményben egy és ugyanannak a hangtani törvényszerűségnek a megnyilvánulása mind a kettő. A hangrend azonban kész állapotot jelent, az illeszkedés pedig működést: a hanganyag alakulására, változási folyamatára vonatkozik. A hangrend okvetlenül egy ősi, nyelvünknek igen régi korszakában bekövetkezett illeszkedés eredménye. Finnugor szavaink már kész hangrenddel kerülnek elő nyelvemlékeinkben. Valamikor a finnugor együttélés ősi szakaszában alakulhatott ki úgy, hogy a szó első, nyomatékos szótagjának hangszíne részben vagy egészben magához hasonította a szó következő magánhangzóit. Az illeszkedés ugyanis nem más, mint egyfajta hasonulós jelenség (assimilatio), s így végeredményben a hangrend is egy progresszív irányú magánhangzóhasonulásban gyökerezik. Mint hasonulós jelenség fiziológiailag abból a törekvésből származik, hogy beszélőszerveink működését minél simábbá tegyük, a hangképzéshez szükséges szervi mozgásokban minél nagyobb fokú erőmegtakarítást érjünk el. Régebben a kényelemszeretetre vezették vissza a hangtörvények legjava részét. Ebben van is valami igazság, csak a kényelemszeretet kissé alkalmatlan megjelölése a tényállásnak. A nyelvi hanganyag mechanizmusának legfőbb törvényszerűsége ugyanis nem a kényelmességre törekvés, a beszélőszervek elrenyhülése, hanem az energiamegtakarítás. Persze, sok esetben a szervi mozgás elrenyhülése (mert ilyen is van kétségkívül) és az energiamegtakarítás ugyanahhoz az eredményhez vezet. A hangrend és az illeszkedés fiziológiailag azt jelenti, hogy egy szó egységes hangsorában nyelvünk vagy csak elülső, vagy csak hátulsó állást foglal el — az ismertett megszorításokkal: tehát közvetlen szótag egymásutánban nem kell a nyelvnek váltogatni az elülső és a hátulsó állást. Ezzel igen sok felesleges mozgást és így energiát takarítunk meg, más oldalról azonban valóban kényelmesebb is így a beszéd hanganyagának articulációja.

A hangrend és illeszkedés több finnugor nyelvben megvan, de nem mindegyikben. A suomi-finnben például pontosan úgy jelentkezik, mint a magyarban, még a megszorítások is pontosan ugyanazok. Jellemző azonban, hogy már a finnséghez tartozó észti nyelv nem ismeri a hangrendi törvényt. A suomi-finn *hätä* 'baj, szorultság' szó észti megfelelője például így hangzik: *häda* (az *ä* egészen nyílt *e*-hangot jelöl). Ez azt jelenti, hogy egyes finnugor népeknek semmiféle nehézséget nem okoz egy szó egységében, közvetlenül egymás után elülső és hátulsó magánhangzókat képezni, azaz a nyelvválást elülről hátra és fordítva váltogatni. Még kevésbé ismerik a hangrendet és az illeszkedést az indoeurópai nyelvek. A francia beszélő számára például semmi nehézséget nem jelent ilyen szavak kiejtése, mint *couleur* (olv. kulőr) 'szín', *constitution* (olv. kősztitüszio) 'alkotmány' stb. Annyival nehezebb azonban az ilyenféle szók biztos és sima articulációja a franciául tanuló magyar ember számára — azért, mert hangképző szervei az ilyen irányú mozgássorokat még nem szokták meg, azok az anyanyelvi képzési szokásoknak megfelelően nem idegződtek be.

b) **Az illeszkedés.** A magánhangzóilleszkedés törvénye abban áll, hogy a járulékelemek (ragok és képzők) magánhangzója az alapszó hangszínéhez

hasonul. Az illeszkedés, azaz a magánhangzóhasonulás kétirányú: beszélünk palatalis — velaris (magas — mély), másfelől labialis — illabialis (ajakműködés szerinti) illeszkedésről.

A magas — mély irányú illeszkedés a ragoknak és képzőknek két alakját teremtetten meg. Vannak nyelvünkben kétalakú ragok és képzők: ezek magas hangrendű alapszóhoz magashangú alakban, mély hangrendű szóhoz mélyhangú alakban járnak, például

-ban/-ben	<i>házban : kézben</i>
-ás/-és	<i>sürgés-forgás</i>
-nak/-nek	<i>élnék : halnak</i>
-hat/-het	<i>várhat : kérhet</i>

Vegyes hangrendű szavaink az illeszkedés szempontjából általában mély hangrendűeknek számítanak, pl. *lánytól, békának, csikóvá, bíróság*. Csak egy-néhány — idegen eredetű — vegyes hangrendű szóhoz (mégpedig csupán velaris-palatalis (típusúhoz) járnak a kétalakú ragok és képzők magashangú alakban, pl. *mágneses, októberben*.

Az egytagú *i, í* magánhangzós tövek illeszkedés szempontjából hol magas, hol mély hangrendű szókként viselkednek, például

<i>víz — vizet</i>	<i>nyíl — nyilat</i>
<i>hisz — hisznek</i>	<i>iszik — isznak</i>

Ennek a kétféleségnek történeti okai vannak. A palatalis irányú illeszkedés eredeti elülső *i*-re mutat (pl. *víz*, vö. finn *vete*-), míg a velaris illeszkedésű többeli *i* eredeti hátsó *i*-ből származhatott (pl. *nyíl*, vö. finn *nuole*-). Vannak azonban történetileg igazolható hangrendi átcsapások is. Így például *szirt* szavunk régebben mély hangúnak számított illeszkedés dolgában. Csokónainál még: *szirtok*, ma azonban a szó már magas hangrendűnek számít: *szirtek*.

A magas — mély irányú illeszkedés alól vannak kivételek is. Ezek teljesen megfelelnek a hangrendi törvény kivételeinek, illetőleg megszorításainak. Vannak ugyanis nyelvünkben egyalakú ragok és képzők, amelyek alakjukat nem változtatják, hanem egy és ugyanabban a formában járnak magas és mély hangú szókhöz egyaránt. Azok a járulékelemek tartoznak ide, amelyekben *é* vagy *i*, illetőleg *í* magánhangzó szerepel. Például:

<i>mell-ék</i>	—	<i>táj-ék</i>
<i>kér-ni</i>	—	<i>jár-ni</i>
<i>ép-ít</i>	—	<i>tan-ít</i>

A labialis — illabialis, tehát az ajakműködés szerinti illeszkedésnek már sokkal kisebb szerepe van nyelvünkben, mint a palatalis — velaris illeszkedésnek. Van egy-néhány háromalakú rag és képző nyelvünkben. Egyik változat mélyhangú, a magashangú síkban pedig van egy labialis és egy illabialis változat. A háromalakú ragok és képzők mély hangrendű tőhöz mélyhangú alakban, magas illabialis tőhöz magas illabialis alakban, magas labialis tőhöz magas labialis alakban járnak. Például:

-hoz/-höz/-höz	<i>házhoz : kézhez : földhöz</i>
-dos/-dös/-dös	<i>kapdos : verdes : öldös</i>

c) **Magánhangzókivetés** (elisio). Ha két magánhangzó közvetlenül egymás mellé kerül, akkor az így előállott hangkapcsolatot a magyar beszélők kényelmetlennek érzik, s az ún. hangűrt (hiatus) többféle módon igyekeznek megszüntetni. A hangűr megszüntetésének egyik gyakori módja a magánhangzókivetés, hogy ti. a két szomszédos magánhangzó közül az első kiesik.

Magánhangzókivetéssel van dolgunk például a szóvégen, amikor a magánhangzóra végződő szó *-i* melléknévképzőt vesz fel. Ilyenkor a tövégi magánhangzó sokszor kiesik, pl. *Nyíregyháza* : *nyíregyházi ember*, *Oroszi* : *az orosz pap*.

Összetételben a tagok érintkezésén szintén sokszor támad elisio. Ilyen például a *gazda-uram* hangalakjának *gazduram*-ra változása, a *gazda-asszony*-ból a *gazdasszony* keletkezése. A nép nyelvében a különálló szavak határan támadt hiatus is olykor elisióval szüntetik meg. Például : *egyel a fene a lábát* (= *egye el*).

Ezek az esetek azt mutatják, hogy a magánhangzókivetés törvénye egyrészt a szó hangtani egységét biztosítja, másfelől az ún. hangszakasz zökkenés nélküli lefolyását segíti elő. A hangszakaszt a mondatnak azok a szavai alkotják, amelyeket egy lélegzettel ejtünk. Egy szakaszba rendszeren az értelmileg egyívű tartozó mondattagok kerülnek, a fiziológiai elv javára csak kisebb értékű eltolódások, átvonások történnek. Például : *Egyszer volt egy — szegény ember*. A két hangszakasz nagyjában összeesik a szintaktikai egységekkel (*egyszer volt*: határozós szerkezet, *szegény ember*: jelzős szerkezet), csupán az *egy* határozatlan névelő vonódott át a jelzős szerkezettől a határozós szerkezetbe.

2. Mássalhangzótörvények. A mássalhangzótörvények részint a szó, részint a hangszakasz hangtani egységét, zökkenés nélküli, sima lefolyását biztosítják. Legfontosabbak nyelvünkben a mássalhangzóhasonulás jelenségei. Ha két nem egyenmű mássalhangzó kerül közvetlenül egymás mellé beszédünkben, akkor az egyik mássalhangzó a másikat magához hasonlóvá formálja. A hasonulás indukciójelenség : azt a mássalhangzót, amely a változást megindítja, hasonítótnak (indukáló), amelyiken a változás végbemegy, hasonítotttnak (indukált) nevezzük. Beszédünkben a közvetlenül egymás után következő ellentétes hangok zökkenőt jelentenek. Ezt úgy küszöböli ki a nyelv, hogy a hangellentétet hasonlóságba oldja fel. Ez a feloldás, azaz a hasonulás kétféle : részleges és teljes. A részleges hasonulás ismét kétféle : zöngés-ség szerinti és képzés helye szerinti hasonulás. Amott a zöngés-zöngétlen hangellentét feloldása történik meg, itt a képzés helye szerinti hangellentétek oldódnak fel. A hasonulás törvényei mellett még fontos szerepet játszanak nyelvünkben az összeolvadás jelenségei, amikor két szomszédos mássalhangzó ellentéte úgy oldódik fel, hogy egy minőségében új, egyszerű mássalhangzó lép a kapcsolat helyébe. Ezenkívül ismeri nyelvünk a mássalhangzókivetés törvényét is, amikor — legtöbbször — három szomszédos mássalhangzó kapcsolatát úgy oldjuk fel, hogy egyet a torlódo mássalhangzók közül kiküszöbölünk.

A továbbiakban tehát a következő mássalhangzótörvényekkel foglalkozunk :

- a) hasonulás zöngés-ség szerint,
- b) hasonulás képzés helye szerint,
- c) teljes hasonulás,
- d) összeolvadás,
- e) hangkivetés.

a) **Zöngéesség szerinti hasonulás.** A törvény általános fogalmazása így hangzik: ha a magyarban közvetlenül egymás mellé kerül a szó vagy a hangszakasz hangsorában egy zöngés és egy zöngétlen mássalhangzó, akkor az egyik a másikat zöngéesség szempontjából részlegesen magához hasonlóvá formálja.

Ez a fontos assimilációtörvény tehát a zöngéesség szerinti hangellentéteket oldja fel. A zöngéesség szerinti assimilációnak két feltétele van. Egyik az, hogy a nyelvtudatban a hangok a zöngéesség hangsajátossága alapján egyfelől hasonlósági sorokba, másfelől ugyanazon az alapon ellentétpárokbba rendeződnek. A nyelv a hangellentéteket távolsági viszonyban (különálló szavak viszonylatában) jelentések elkülönítésére használja fel, és erre a célra hozza létre őket (vö. *kép*: *gép* szópárunkban a *k* — *g* zöngéesség szerinti hangkontraszt jelentéselkülönítő szerepét), a közelségi viszonylatban, azaz közvetlen érintkezés esetén azonban a véletlen hangellentéteket a hasonlósági hangsorok értelmében feloldja azért, hogy a hangtani egyneműséggel a szó vagy a hangszakasz gondolategységét biztosítsa. *Hágtam* szavunkban a *g* — *t* ellentétes hangok (egyik zöngés, a másik zöngétlen) hangtani zökkenőt jelentenek, s ezzel a szó értelmi egységét is széttagolnák, veszélyeztetnék, ezért a nyelv ezt az ellentétet feloldja, s a zöngéesség szerinti ellentét helyébe zöngéesség szerinti hasonlóságot teremt, amikor úgy ejtjük a szót, hogy *háktam*. A *k*:*t* hangkapcsolat egynemű sort alkot zöngéesség szerint, hiszen most már a két szomszédos hang egyformán zöngétlen. Érdekes azonban, hogy ennek az egynemű hangkapcsolatnak nemcsak a kiindulópontja hangellentét (*g*:*t*), hanem a közvetlen létrehozása is megfelelő hangkontrasztok irányában történt. A *g*:*t* hangellentét feloldása ugyanis úgy történik, hogy a *t* zöngétlen mássalhangzó az előtte álló zöngés *g* hangot az annak megfelelő zöngétlen *k*-ra változtatja, s így lép az eredeti *g*:*t* hangkapcsolat helyébe a *k*:*t* kapcsolat. A hasonulás irányát ennél fogva egy *g*:*k* hangkontraszt jelölte ki. Az eredmény azonban egy olyan egynemű sor, amelynek tagjai a *k*:*t* zöngétlen hangelemek. Más esetben egy zöngés hangelemekből álló egynemű kapcsolat a hasonulás eredménye, például a *hat gazda* szerkezetben (amely a beszédben egy hangszakaszba tartozik) az érintkező *t*:*g* ellentétes kapcsolat helyébe egy zöngés *d*:*g* kapcsolat lép a beszéd mechanizmusában. Kimondhatjuk tehát, hogy a zöngéesség szerinti hasonulás alapja és eredménye a zöngéesség szerinti egynemű hangsorok megéléte, illetőleg létesítése a nyelv hangszerkezetében. A magyar beszélők tudatában a mássalhangzók valósággal két egynemű sorba rendeződnek: egy zöngétlen (*p, t, k, f, sz ...*) és egy zöngés sorba (*b, d, g, v, z ...*), ezeknek az egynemű, hasonlósági soroknak létesítését azonban a fennálló hangkontrasztok, a zöngés-zöngétlen hangellentétek (*p—b, t—d, k—g, f—v, sz—z* stb.) indítják el és irányítják.

A hasonulás egyes mozzanatait tehát a *hág-tam* esetében így különíthetjük szét egymástól:

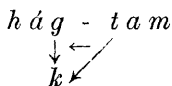
1. A *g—t* hangellentét ilyen érintkező helyzetben szétbontaná a szó hangtani és így jelentéstani egységét is, azért szükség van az ellentét feloldására.

2. A kapcsolat második tagja (*t*) lép fel indukáló hangként, hasonító hatást fejt ki az előtte álló *g* hangra: *g* ← *t*.

3. Egy, a tudatban élő *g—k* hangkontraszt irányítja a kiegyenlítődést, azaz a tudatbeli *g* helyébe a valóságos beszéd folyamatban annak zöngétlen párja lép: a *k* hang.

4. Az egész hasonulási folyamat végső eredménye egy $k \rightarrow t$ egynemű, hasonlósági hangkapcsolat (*hák-tam*).

Sematikusan ábrázolva tehát a *hągtam* hangsorban ilyenféle változás történt:

A hasonulás szándéktalan, gépies folyamat. A tudati hangkép és a külső, beszélő szervekkel megképzett hangjelenség ellentmond egymásnak. A beszélő a fenti példa esetében (*hągtam*) g -t akar ejteni, a nyelvtudat síkján g hangkép jelenik meg, ennek ellenére a beszélő az artikulációs mozgások sorában megtakarítást igyekszik ösztönösen elérni, ezért a szándékolt g helyett k hangot ejt. Ha ugyanis $g \rightarrow t$ kapcsolatot ejtenénk valósággal, akkor a hangképzési helyzeteket a beszélő szerveknek nagyon gyorsan kellene egymás után változtatni, hiszen a g képzése a hangszalagok zárállását és rezgésbe hozását kívánja, a t képzése ezzel szemben a hangszalagrezgés teljes és hirtelen megszüntetését. Vegyük még ehhez azt, hogy a *hągtam* hangsorban a t után megint a hangszalagzár hirtelen létesítését és a rezgés megindítását kell a beszélő szerveknek elvégezni. Így világos, hogy energiát takarít meg a szervezet, ha a különmemű $g \rightarrow t$ hangsor helyébe az egynemű $k \rightarrow t$ hangsor lép, mert itt legalább két egymás után következő hangelem képzése alkalmával a hangszalagállás ugyanaz marad. Mindez azonban tudatosság nélkül, a beszélőszervek mechanizmusának törvényei szerint folyik le. Persze ez nem jelenti azért azt, hogy a zöngésség szerinti hasonulás fiziológiai szükségyszerűség; hiszen vannak nyelvek, amelyekben a zöngés-zöngétlen hangellentét nem oldódik fel érintkező helyzetben, tehát a hasonulás törvénye nem, vagy nem úgy működik, mint a magyarban.

A hasonulás jelenségére jellemző az indukció iránya. A *hągtam* (*hąktam*) példában és általánosságban a zöngésség szerinti hasonulás hátraható (regresszív): a mássalhangzókapcsolat második tagja hasonítja magához az előtte levő mássalhangzót. Van azonban nyelvünkben példa az előreható (progresszív) hasonulásra is, de csak egyetlen esetben: a *lépj, rakj, döfj* felszólító alakokban a p , illetőleg a k meg az f zöngétlen mássalhangzó zöngétleníti az utána álló szóvégi j -t, tehát azt zöngétlen palatalis spiransra ($\acute{x}$) változtatja.

A hasonulás érvénye nem terjed ki egyformán minden mássalhangzóra. Nem is terjedhet ki, hiszen mássalhangzóink közt vannak a kétvariációs (zöngés — zöngétlen) hangok mellett egyvariációsak (csak zöngések vagy csak zöngétlenek). Mivel pedig a hasonulás a zöngés — zöngétlen hangellentétek irányában megy végbe, természetes, hogy csak a kétvariációs hangok vesznek részt benne teljesen, az egyvariációsak szerepe az asszimilációban vagy csökkent, vagy pedig semmivé válik.

A mássalhangzókat a hasonuláshoz való viszonyuk szerint négy csoportra oszthatjuk:

1. Vannak mássalhangzók, amelyek egyáltalában nem vesznek részt a hasonulásban — sem mint indukáló, sem mint indukált hangok. Idetartoznak az egyvariációs zöngések: az oldalsó, a pergő és az orrhangú mássalhangzók: $l, r, m, n, \acute{h}y$. Például az l mássalhangzó nem indukál a *vaklárma* szavunkban, azaz nem zöngésíti az előtte álló k -t, viszont nem is indukálódik az *alkat*

szóban, azaz az utána álló *k* hatására nem zöngétlenül. Ez utóbbi egészen természetes, hiszen az *l* zöngés laterálisnak nincs hangrendszerünkben zöngétlen párja.

2. Van olyan mássalhangzó, amely csak indukáló szerepben jelentkezik : ez a *h* hang. Például : *adhat* (athat), *nézhet* (nészhet), *hagyhat* (hatyhat).

3. Csak indukált hangként szerepel nyelvünkben — legalábbis a közmagyar nyelvben — a *v* mássalhangzó. Például : *tévhit* (téfhít), ellenben : *ötven* (ötven, nem : ödven, ez utóbbi csak nyelvjárásiilag van meg nyelvünkben).

4. Az összes többi mássalhangzók kölcsönösen indukálnak, azaz indukáló és indukált szerepben egyformán előfordulnak. Vegyük például a következő hangkapcsolatokat :

<i>p—d</i>	<i>kapdos</i> (kabdos)
<i>d—p</i>	<i>ezredparancsnok</i> (ezretparancsnok)
<i>sz—gy</i>	<i>diszgyűlés</i> (dízgyűlés)
<i>gy—sz</i>	<i>hagysz</i> (hatysz)
<i>t—g</i>	<i>hat gazda</i> (had-gazda)
<i>g—t</i>	<i>szagtalan</i> (szaklatan)

A zöngéesség szerinti hasonulás nagymértékben irányítja, szabályozza a magyar nyelv hangszerkezetét : egyik fő jellemző sajátága nyelvünk hangalakjának. Vannak azonban nyelvek a nem rokon nyelvek sorában is, amelyek szintén ismerik a hasonulást. Ilyen például az orosz nyelv. Az oroszban a hasonulás zöngés—zöngétlen irányban nagyjában ugyanúgy működik, mint a magyarban. Iránya az oroszban is regresszív. A *ece* orosz szót tehát fszjének mondjuk : az *sz* hang ugyanis az előtte álló *v*-t zöngétlenítette. Van azonban egy szembetűnő különbség az orosz és a magyar hasonulás hatókörében. Az oroszban a szó végén álló zöngés mássalhangzó zöngétlenül, míg a magyar az ilyenféle hasonulást nem ismeri (egészen más, progresszív hasonulással van dolgunk a *rakj* végső *j*-jének zöngétlenülésében). A magyarban azt mondjuk : *had*, *dob*, *hász* stb. A szóvégi *d*, *b*, *z* stb. megmarad eredeti zöngés mivoltában, nem lép helyükbe a megfelelő zöngétlen mássalhangzó (nem : *hat*, *dop*, *hász*). Az oroszban ellenben a *zod* 'év' szó kiejtésében a végső *d* helyett *t* szerepel : *got*. Hogy a szó végén eredetileg *d* állott, azt mutatják a továbbképzett, illetőleg a suffixummal ellátott alakok, mint például : *zoda* (gen.), *zodobuyuha* 'évforduló'. Az orosz szóvégi zöngés mássalhangzó zöngétlenülését regresszív hasonulásnak kell felfognunk. A szó egységes hangsora után ugyanis az élő beszédben áll vagy állhat hosszabb-rövidebb szünet. A nyelvtudat a szünetet mint hanghiányt, mint negatív hangelemet fogja fel, s annak — mint a nyelvi kifejezésben egyáltalán — itt is szerepet tulajdonít. Most már ez a negatív hang (vagy a hang $\emptyset$ -foka) természetesen zöngétlen, s mint ilyen regresszív hasonlítással zöngétleníti a megelőző, azaz a szóvégi zöngés mássalhangzót.

A németben is megvan bizonyos mértékig a hasonulás jelensége, de ott elsősorban progresszív irányú. A *was ist das?* hangsort például magyar ember a beidegződött regresszív hasonulás alapján s a *t* mássalhangzó kivetésével így mondja : *vász-iz-dász*. A német kiejtés azonban előre irányuló hasonulással : *vász-isz-tász*.

b) Hasonulás képzés helye szerint. Ha két — képzés helye szerint különmemű — mássalhangzó kerül közvetlenül egymás mellé, akkor feloldódik

a hangellentét regresszív részleges (ti. csak a képzés helye szerinti) hasonulás-sal. Az egyes esetek a következők:

1. *azonban* (azomban), *színpad* (szímpad). A labialis *b*, *p* a megelőző *n* dentalist megfelelő ajakhangra, tehát labialis nasalisra (*m*) változtatja.

2. *szemfedő* (szemfedő), *színfal* (színfal), *kinvállás* (kinvállás). A labiodentalis *f*, *v* a megelőző *m* labialist hátrább képzett, azaz alsó ajakkal és felső fogsorral alkotott nasalisra változtatja (*m̃*), a dentalis *n*-et pedig elülrébb képzett, szintén alsó ajak és felső fogsor segítségével alkotott nasalisra (*ɲ*). Gyakorlatilag az *m̃* = *ɲ*.

3. *mondjuk* (monygyuk), *hantja* (hanytya). A dentipalatalis *ty*, *gy* a megelőző dentalis *n*-et palatalizálja, tehát megfelelő dentipalatalis nasalisra változtatja (*ny*).

4. *tankerület* (tar̃kerület), *Orbán Gábor* (orbár-gábor). A palatalis *k*, *g* az előtte álló dentalis *n*-et palatalis nasalisra változtatja (*ŋ*).

c) **Teljes hasonulás.** Vannak olyan esetek, amikor az egymás mellé kerülő különmemű mássalhangzók egyike a másikat teljesen magához hasonlóvá formálja: ez a teljes hasonulás jelensége (régebben pótlónyújtásnak mondták). A teljes hasonulás iránya legtöbbször progresszív: az első tag változtatja meg az utána következő tagját a mássalhangzókapcsolatnak. A teljes hasonulás főbb esetei a következők:

1. A névragozásban a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* határozóragok kezdő *v*-je hasonul a szó végső mássalhangzójához, pl. *emberrel*, *haddal*, *bölcsé*, *naggyá*.

2. Az *az*, *ez* mutató névmás ragos és képzett alakjaiban jelentkezik a teljes hasonulás (a tárgyalak kivételével), pl. *annak*, *ettől*, *abbeli*, *akkora*. A *-val/-vel* ragos alakok két változatban használatosak: *azzal*, *ezzel* (progresszív hasonulás) és *avval*, *evvel* (regresszív hasonulás).

3. Az *s*, *sz*, *z* tövű igék felszólító módjában és a tárgyas ragozású alakokban a tövégi spirans + *j* hangkapcsolat progresszív teljes hasonulással kettőzött sziszegővé válik, pl. *olvassuk*, *vadásszunk*, *nézzük*.

d) **Összeolvadás.** Két szomszédos különmemű mássalhangzó ellentétét sokszor úgy oldjuk fel, hogy egy új, harmadik mássalhangzót ejtünk a mássalhangzókapcsolat helyett — úgy azonban, hogy az új egyszerű mássalhangzó az alkotó mássalhangzók képzési sajátságait magába egyesíti. Az összeolvadás kétféle:

1. **Palatalisatio** (jésítés). Dentalis zárhang vagy orrhang + *j* = jésített (dentipalatalis) mássalhangzó, pl. *botja* (bottyá), *adja* (aggya), *fonja* (fonnya).

2. **Affricatio**. Dentalis zárhang + homorgán réshang = affricata, pl. *metszve* (mecve), *vadság* (vaccság).

e) **Mássalhangzókivetés.** Hármás mássalhangzócsoporthoz középő tagja kieshetik, kivált ha az *t* vagy *d*, pl. *bólingat* (eredetileg: *bólintgat*), *kösd meg* (közs-meg).

X. A helyes magyar kiejtés

1. **A beszéd technikája.** A helyes, szép beszédnek vannak technikailag elsajátítható feltételei. Ezekkel mindenkinek tisztában kell lennie, de különösen azoknak, akiknek hivatásukhoz tartozik a folytonos és a folyamatos beszéd.

A zökkenésnélküli, folyamatos beszédnek legelső feltétele, hogy a tüdőben mindig elegendő levegő álljon rendelkezésre. Ha alkalmatlan helyen fog ki a tüdőből a levegő, úgyhogy a beszélő kénytelen lélegzetet venni szó vagy hangszakasz közepén, az a beszédmegértést nagymértékben zavarja, de egyúttal esztétikailag is kellemetlen a hallgatókra. Legfőbb szabály, amelyet azonban csak folytonos gyakorlással lehet megvalósítani, mechanikus biztonságúvá formálni: minden lehető alkalmat használjunk fel a lélegzetvételre, sohasem szabad megvárni, míg kifogy a levegő a tüdőből. Beszéd közben a lélegzetvételt tökéletesen beidegződött, automatikus műveletté kell tennünk, továbbá arra is kell ügyelnünk, hogy lélegzetvételünk ne járjon a fújtató kellemetlen zajával, mert a lélegzés zajos volta a legtökéletesebben képzett operanékesi hanganyagot is kellemetlenné, elviselhetetlenné teszi.

Egy másik technikai feltétele a helyes kiejtésnek az, hogy nyitott szájjal s örökké mozgó ajakkal beszéljünk. A motyogó, értelmetlen beszédnek nem azzal vehetjük elejét, hogy a hangképzés energiáját a tüdő- vagy a hangszalagműködésben növeljük, hanem azzal, hogy mindent nyitott szájjal és kellő ajakmozgással mondunk. A gyermekek különösen hajlamosak arra, hogy úgyszólván csak maguknak beszéljenek, s nem törődnek azzal, hogy mások értik-e vagy sem, amit mondanak. Az ellenkező véglet az, hogy a beszélő túlságosan hangos beszédmódot sajátít el, amivel a hallgatók fülét kemény próbára teszi, s a normális nyelvi érintkezés elé ezzel megint akadályt állít. Érthetőbbé, világosabbá nem a megerősítő hangos articulatio teszi a beszédünket, hanem a nyitott szájjal való beszédmód.

2. Artikuláció-bázis. Azok a jellemző hangképzőszervi állások, amelyek az egyes hangok létrehozásához szükségesek; az a mód, ahogy a különféle hangsajátosságokat nyelvi kifejezésre felhasználjuk; azok a szervi mozgások, amelyek egyik beszélőszervi állásból a másikba való átmenethez szükségesek; s végül a hangok egymással való kapcsolásának sajátos módjai: mindezek a folytonos beszédgyakorlat révén megszokottakká válnak, tökéletesen beidegződnek, s együttvéve adják beszédünk tudati és szervi alapját, az ún. artikuláció-bázist. Minden nyelvnek sajátos, a többi nyelvtől eltérő artikuláció-bázisa van. Az artikuláció-bázis tudatosan is fejleszthető a hanglefolyás tudatosításával, továbbá a folytonos és céltudatos nyelvgyakorlással.

A mi artikuláció-bázisunk például olyan, hogy a rövid és a hosszú magánhangzók és mássalhangzók közt éles különbséget teszünk, mert ennek elhanyagolása félreértésekre adna alkalmat. A magyar hangképzés továbbá a szó és a mondat hangsorának minden részén egyformán világos, határozott. A szónak nemcsak az első szótagjában képezzük határozottan, világosan a hangokat, hanem a következő szótagokban is: a szó végén éppúgy, mint a szó elején. A helyes magyar kiejtésnek ez a mindvégig tiszta, világos és határozott hangképzése nyelvünk hangalakjának egyik legfeltűnőbb sajátossága.

A magyar beszéd hangsúlyozása a nyomatéknak meglehetősen egyenletes elosztását jelenti: a hangsúlyozás nem teremt túlságosan nagy különbséget a nyomatékos és a nyomatéktalan szótagok közt. A magyar beszéd dinamikája — ami a magyar artikuláció-bázisnak egyik fővonása — sima és egyenletes lefolyású, kellemesen hullámzó, nem fülsértő, nem dobpergésszerű.

Nyelvünk sajátos ritmikájában az időmérték (hosszú — rövid) és a hangerő (nyomatékos — nyomatéktalan) különbségei egyaránt szerepet játszanak, s hozzájuk társul még a hangmagasságváltakozás zenei lejtése (magas — mély). A hangdinamizmus és a zenei hanglejtés szoros függvényviszonyban van

egymással: mindkettő egyformán ereszkedő jellegű általában. A beszéd dinamikája és időmérték-megoszlása ezzel szemben nem függ össze ilyen szorosan. Rövid szótag éppúgy lehet hangsúlyos, mint a hosszú, s hasonlóképpen a rövid is meg a hosszú is állhat hangsúlytalan helyzetben. Artikuláció-bázisunkban a rövid — hangsúlyos vokális, valamint a hosszú — hangsúlytalan éppolyan fontos szerepet játszik, mint a hosszú — hangsúlyos és a rövid — hangsúlytalan kombináció.

Említsük meg itt a zöngés-zöngétlen hangkülönbség nagy nyelvi szerepét és a különbség világos kitüntetésére való törekvést. Magyar articulatio a zöngés mássalhangzót meglehetősen távoltartja a zöngétlen mássalhangzótól, mivel a kettő különbségének elhalványulása a megértést akadályozná. A tiszta zöngés-ség és a határozott zöngétlenség a magyar artikuláció-bázisnak fontos kelléke.

Az egyes hangok sorában jellemző artikuláció-bázisunkra az *r* hang képzése. Hangrendszerünkben az *r* lingualis hang, a nyelv hegyének háromnegy rezdületével képződik. Idegen a mi hangképzési szokásunktól a nyelv-csap megrezegtetésével képzett, uvularis *r*, de idegen az egy-két nyelvrezdület-tel ejtett elmosódott, magánhangzóba vesző *r*, valamint az öt-hat nyelvrezdü-lettel képzett, erősen ropogtatott *r* is.

A magyar artikuláció-bázisnak egyik legnehezebben tudatosítható, leg-finomabb sajátsága az a mód, ahogy a hangelemek az összefüggő beszédben, a nyelvi hangsorban egymáshoz fűzzük. A hangkapcsolás módja különösen a zöngés—zöngétlen viszonylatában jellemző egy-egy nyelvre. Hangkapcsolás-nak szorosabb értelemben azt a kapcsolásmódot nevezzük, ahogy a magán-hangzóhoz (zöngé)-a mássalhangzót, továbbá a zöngés mássalhangzóhoz a zöngétlent illeszteni szoktuk. A hangkapcsolás kétféle: erős és laza. Erős a hangkapcsolás akkor, ha a zöngétlen hang vagy hangkomponens abban a pillanatban illeszkedik a megelőző zöngéshez, amikor annak zöngéssége éppen elérte a csúcspontot. Laza a hangkapcsolat akkor, ha az első zöngés hang már túljutott a zöngésség csúcspontján, amikor a következő zöngétlen hang vagy hangkomponens megszakítja részben vagy egészen a zöngét. *Hat* vagy *hatalom* szavunk hangsorában például az *at* kapcsolatban az *a* zöngéje már túljutott a zöngésség csúcspontján, amikor a *t* hozzáillesztésével a zöngét megszakítjuk. Itt tehát a hangkapcsolás laza. *Hattal* szóalakunk hangsorában az *att* hangkap-csolása már erősebb, ti. az *a* zöngéje éppen a csúcsponton áll, vagy csak alig haladt túl a csúcsponton, amikor a *tt* hozzáfűzése megszakítja a zöngét. Egy nyelven belül is megvan tehát az erős és a laza hangkapcsolásmód egyaránt. Ennek ellenére nyelvünket — más nyelvekhez viszonyítva — elsősorban a laza hangkapcsolásmód jellemzi. A németben ugyanis ugyanaz az *at* (pl. *hat*) vagy *att* (pl. *hatte*) erősebb kapcsolású, mint a megfelelő magyar hangkapcsolat, bár egymás közt a kettő megint különbözik. Az ismertebb európai nyelvek sorában a szláv és a román nyelveket a lazább hangkapcsolás, a germán nyelve-ket pedig az erősebb hangkapcsolás jellemzi. A magyar artikuláció-bázis tehát hangkapcsolás dolgában közelebb áll a szláv és a román nyelvekhez, mint a germán nyelvekhez, tehát például a némethez.

3. Rendellenességek a kiejtésben. Az anyanyelv artikuláció-bázisát nem kapjuk készen, hanem hosszú, soha meg nem szűnő gyakorlattal s felmérhetet-len energia ráfordításával szerezzük meg. A gyermekkor nyelvtanulásával nagyjában megszilárdul az a beidegződési rendszer, amely az anyanyelv hang-anyagának, hangsorainak megképzését szinte csalahatatlan biztossággal irá-nyítja.

A nyelvtanulás kezdő szakaszában a beszélőszervek még alkalmatlanok a beszédhangok képzésére, s meg-megújuló erőfeszítések szükségesek ahhoz, hogy egy-egy hang és hangsoport képzését a gyermek meghódítsa a maga számára, s hogy a hangok kapcsolásának zökkenésmentes lefolyását elérje. Egy-egy nehezebben képezhető hang meghódításával a szokottnál hosszabb ideig kell birkóznia; bizonyos kiejtési rendellenességeket tartósan magával cipelhet az iskolaköteles korba is. Ezek a rendellenességek a beszélőszervek nehézkességében, rendellenes felépítésében, az idegtevékenység pillanatnyi vagy állandó jellegű zavaraiiban gyökereznek. A kiváltó okok a felnőtt korban is fennállhatnak, úgyhogy az artikuláció-bázis fejletlenségében gyökerező kiejtési rendellenességek, fogyatékoságok a felnőtt korban is jelentkeznek — de csak egészen szórványosan.

A kiejtés rendellenességei két csoportba oszthatók. Jelentkezhetik a rendellenesség a hangképzésben úgy, hogy egyes hangokat vagy hangsoportokat nem a megszokott, a közösség nyelvhasználatában rögzített helyen képezük. Vagy pedig a hangsor idői lefolyásában következnek be eltolódások, azaz a hangsor tagjait nem a kellő időpontban artikuláljuk. Az első csoportbeli hibákat lokálisaknak, az utóbbiakat temporálisaknak szokták nevezni. Amott ugyanis a hangképzés helyében, emitt a hangképzés idejében történik rendellenes eltolódás, elváltozás.

A helyi rendellenességek (egyes hangok képzését érintő zavarok) közül fontosabbak: az általános és a részleges selypítés, továbbá a raccsolás.

Az általános selypítés (dyslalia) abban áll, hogy az ún. folyékony mássalhangzók (*l* és *r*) helyébe egyformán a *j* hang lép a beszéd folyamatában, az *s* mássalhangzó helyét pedig az *sz* foglalja el. Ennek a képzésbeli eltolódásnak az az oka, hogy a magyar nyelv hangelemei közül a gyermek fejletlen beszélőszervei számára különösen az *l*, az *r* és az *s* mássalhangzók képzése okoz bonyolult, nehezen elsajátítható műveletet. Gondoljuk meg, hogy kivált az *r* képzése milyen összeszedettséget követel a beszélő részéről, hogy a hangképzés energiáját a nyelv hegyének megfeszítésére és megpergetésére fordítsa. De majdnem ilyen körülményes az a beszélőszervi állás, illetőleg működés, amelyet az *l* hang megképzése igényel. A nyelv hegyét a foghúshoz szorítani, közben oldalt annyira nyitva hagyni az utat, hogy a kiáramló levegőtömeg akadálytalanul távozzék: tehát magánhangzóyszerű is legyen a keletkezett hang, de azért mégis lényegében mássalhangzó jöjjön létre. Az *s* hang képzése pedig az *sz*-szel szemben azért okoz külön nehézséget, mert a nyelv elülső részének peremkiképzése nem a legegyszerűbb izomművelet, s mert az alsó állkapocs előreugrása, ami a szűk résen kitóduló levegő útjának megfelelő irányításához szükséges, egyébként szokatlan a magyar hangképzésben. Ezek a nehézségek okozzák azt, hogy az *l*, *r* helyett egy könnyebb képzésű, de hasonló hanghatású *j* hangot mond a gyermek, az *s* helyett pedig az egyszerűbb *sz* hangot ejti, s csak fokozatosan és türelmes munkával sajátítja el a helyes hangképzést. Sokat jelent itt természetesen — mint az egész nyelvtanulás folyamatában s annak minden mozzanatában — a környezet hatása. A tanulótársak részéről tapasztalt éles megszólás nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a selypítő gyermek minden erejének megfeszítésével igyekszik levetkőzni a selypítésnek társadalmilag kényelmetlen hibáját. Micsoda öröm számára, amikor végre sikerül a kinevetett és kicsúfolt régebbi beszédmód helyett: *A madár jársájt a góéja:* „*Te góé, ajtassz ej engem*” úgy beszélni pontosan,

ahogy a többiek és ahogy a felnőttek beszélnek: *A madár rászállt a góréra: „Te góré, altass el engem”*.

A részleges selypítés az, hogy a beszélő az *l*, *r* hangokat már pontosan tudja képezni, de az *s* hang még mindig nem sikerül neki, s helyette *sz*-et mond. Ez a selypítés egyes egyéneknél belenyúlik a felnőtt korba, sőt olykor az öregkorban is újra kezdődik. Ez az utóbbi körülmény azt mutatja, hogy a foghiány is nagy szerepet játszik a selypítés beszéd fogyatékosságában. Részleges selypítéssel így beszélnek: *Itt szenki sze szir* (= *Itt senki se sir*).

A raccsolás a lingualis *r* képzésének nehézségeiben gyökerezik. Ha a gyermekkorban nem sikerült a nyelv hegyének megpergetését létrehozni, akkor — esetleg a *j*-vel való selypítés korszaka után vagy pedig közvetlenül — a beszélő a nyelvcsap megpergetésével igyekszik a pergő hanghatást létesíteni. Persze, az uvularis *r* nem adja a lingualis *r* dobpergésszerű, egészen energikus hanghatását, de ha a gyermeknek minden erőlködése ellenére sem sikerül a nyelvpergetést produkálni, akkor kénytelen megelégedni a nyelvcsap-pergéssel. A raccsolás (az uvularis *r*-rel való beszéd) azt jelzi, hogy a beszélőnek a gyermekkorban nem sikerült elsajátítania a lingualis *r*-et. A raccsolásról felnőtt korban már nemigen lehet leszokni, mert az már szervesen hozzátartozik a rendellenesen fejlődött artikuláció-bázishoz. Az írásban közönségesen *ch*-val jelölik az uvularis *r*-et, mert hanghatása közel áll, bár nem azonos a kemény *ch* (*χ*) hanggal. A raccsoló ember tehát így beszél: *ochosz* (orosz), *ichodalom* (irodalom), *kéchlek* (kérlek).

Az idői rendellenességek körébe tartozik a megakadás, a dadogás és a hangátvetés. Ezek már nem maguknak a beszélőszerveknek az alkalmatlanságán, fejletlen voltán alapulnak, hanem elsősorban a hangképzés mozgató idegpályáinak pillanatnyi vagy állandóbb jellegű zavarain. A temporális rendellenességek tehát már nem egyes hangok képzését, hanem a beszéd szerkezetét (struktúráját) érintő zavarok.

Tor k á n a k a d a szó bárkinek olyan esetben, ha valami váratlan jelenség az idegműködés egyensúlyát hirtelen felborítja. Ilyenkor egy szó hangsorának képzése közben megakad hirtelen a beszédlefolyás, vagy a mondat hangsorának egésze törik ketté, és válik csonkává, befejezetlenné. Lelki megrendülésen kívül a lélegzetvétel mechanizmusának zavarai is okozhatja. Szórványosan, nagy ritkán bárkinél felléphet, egyeseknél azonban gyakori jelenség, s akkor az idegzet ingerlékenységének, a rendellenes idegműködésnek a jele.

A d a d o g á s hasonlóképp jelentkezik különleges helyzetekben minden embernél — akkor, ha valami kihozza sodrából, azaz az idegek mechanizmusában külső ok hatására pillanatnyi zavar áll be. Vannak azonban állandó dadogók. Az ilyen dadogás az idegrendszer állandó jellegű zavaraira mutat. Legtöbbször azonban a gyermekkori nyelvtanulás korában állott fenn valami állandóbb zavar az idegéletben, s ennek következtében az illető egyén artikuláció-bázisa rendellenesen alakult, a dadogó hangképzésmódot is magába foglalja. A dadogás különben abban áll, hogy egyes hangokat vagy hangcsoportokat a beszélő nem tud kellő időben azonnal megképezni. A dadogó fokozódó erőlködéssel többször megkísérli az illető hang megképzését úgy, hogy a megelőző hangot vagy hangcsoportot többször ismétli. Neki-nekifut az akadálnak, míg végre sikerül az akadályon túljutni, a kérdéses hangot létrehozni, s ilyenkor aztán a hangsor következő tagjai nekilódulva, a kelletténél sokkal gyorsabban artikulálódnak. A dadogást ugyan a felnőtt korban is lehet gyógyítani, de

a gyógyítás természetesen nagyobb sikerrel kecsegtet a gyermekkorban. Főképp lelki ráhatással: az akaraterő fejlesztésével, az önfegyelmzés kialakításával, a dadogást kezdetben kiváltó ok tudatosításával, végül a hangképzés mechanizmusának megismertetésével segíthetünk a bajon. Főszabályként tartsuk mindig szem előtt, hogy a dadogó tanulót nem szabad beszédhibájára figyelmeztetni, mert ez csak súlyosbítaná a helyzetet. Általában őrizkedjünk attól, hogy avatatlan kézzel nyúljunk a beszédhibák javításához. Ha szüksége mutatkozik, küldjük a növendéket szakemberhez, illetőleg beszédjavító tanfolyamra.

A hangátvetés abban áll, hogy egy szó vagy mondat hangsorának hangelemeit vagy hangcsoportjait nem a meghatározott, a kellő sorrendben képezi meg a beszélő, hanem a későbbit hamarabb, s az előbbit később artikulálja. Bárkinél felléphet váratlan és intenzív élmény esetén, az idegzavarokra hajlamos egyénéknél azonban gyakoribb jelenség. A hangátvetéses szóalak állandósulhat a nyelvhasználatban, közösségi szóalakká válhat: kezdetben azonban mindenképpen kiejtési rendellenességnek számít. Egy időben a *memorandum* szó elég gyakori használatnak örvendett, s igen sok beszélő az első két szótag magánhangzóinak sorrendjét felcserélve *momerandum*-ot emlegetett. Egy 12—15 éves gyermek megpillantva a hatalmas betűkkel kiabáló mozihirdetést így kiáltott fel: *Anyu, nézd már, mi van a moziban: „Te csak ladálj, Pipányi!”* (Te csak pipálj, Ladányi!).

4. A kiejtés idegenszerűségei. A magyar nyelvközösség idegen származású tagjai — sokszor még a második nemzedékben is — megőrzik anyanyelvük artikuláció-bázisát, és magyar kiejtésüket az idegen hangképzési és kapcsolási beidegződés irányítja. Az idegenszerűségek szórványos jelenségek, helyi jelentőségűek, azonban egyesek közülük szélesebb körre is elterjedhetnek, s veszélyeztethetik az ép magyar nyelvréket. A közösség tudatosítja az idegenszerűségeket, utánozza azokat — eleinte csúfoló szándékkal, később azonban éppen az ilyen gyakorlat következtében egyesek meggyökeresedhetnek.

Nálunk főképp a zsidós, a cigányos és a németes beszédmód emelkedett többé-kevésbé általános jelentőségre. Lássunk példát rá, hogyan utánozza a magyarság ezeket az idegenszerű kiejtismódokat:

A zsidós (jiddis) beszédmódot a zárhangok erősen hehezetes ejtése, a zöngés és zöngétlen mássalhangzók pontos megkülönböztetésének elhanyagolása, továbbá az időmértékkülönbségek felcserélése jellemzi, nem beszélve a nyelvrítmus alapjainak megváltoztatásáról meg a hanglejtés különösségeiről. Csokonai (Gerson du Malheureux) ezt így jellemzi:

Ábrahám. *Már nékhem fendighfogadho khellene mekhint; dhe csakh nem lehne itthen Oroszshaluba jó ephilet. Phesten is phudán enyim zobát elfetthik mint emphosztornak, nincsen phiz, phokholba lement. No ez a Thámathi úr csinos quartir, szép, minthogy arra való, dhe szörnyű mihreg drága. Nem pholontság 2000 thaller. Ha hitelbe által adnának, akkor látnák az árrát, mikhor ith engem. Eszthendő muhlfa aló Amsterdám. Phiz phizon sokh megh khell lenni. Ha ertekh megh adja is, a phizt megh kheritem. Majd most khörül niszem a háznál a quartirt.*

Ugyanitt Csokonai a cigányos kiejtismódot is bemutatja, kiemelve annak tompa hanghatású hangképzését: hogy ti. az *sz-et s-sel*, a *z-t zs-vel*, a *c-t cs-vel* helyettesíti. Íme egy ilyen részlet:

Antal. *Tudja a jó szerencse, itt voltam a pütarba, nekem jön azs a pokolbéli izsé, olyan fekete feketis vót, mint a marok vas; de hát a seme, ippen mint azs ihel holt rókának, csupa tüzsés volt a sarva, bígett mint a vesett medve. Bejűttek ngyen kutya kípibe, s arany zsaráknakot sórtak a semem közsi. In meg nem ijedtem, hanem oda búttam a kemencsibe la . . .*

A németes ejtismódot Madách jellemzi kitűnően „A civilizátor” című darabjában. A németajkú ember a maga anyanyelvi artikuláció-bázisában nem tesz éles különbséget a zöngés és zöngétlen mássalhangzó közt, a magánhangzók és mássalhangzók időtartam-különbségét nem tünteti ki, hangsúly hatása alatt a rövid vokálist megnyújtja, hangsúlytalan helyzetben a hosszút megrövidíti :

*Mikor én katona fót,
Ó her Jézisz majd meghót,
Nem folt nékem egy tál kása,
Csak egész nap íres hása,
Nincs van nékem jó leni!*

*Itt hagyom én Mátyarország,
El menem én Némedorszak.
Oh én szegény némedi,
Nincs van nékem szeredi.
Ott lesz nékem jobb leni.*

A német ejtésnek nem egy sajátja kezd egész általános ejtészhibaként jelentkezni. A fontosabbak a következők :

a) **Magánhangzók.** Az első szótag rövid magánhangzóját a hangsúly hatása alatt megnyújtják. Pl. *kümegey | beeszél | foolyó | eezt a tuudományt aazért műveljük | igen foontos | . . . hogy Rázsó Imre prooffessorral megbeszéljük | kiiváló | iismét viitás.*

Ezzel együttjár a hangsúlytalan hosszú vokális megrövidítése. Meg kell jegyezni, hogy a hangsúly hatása alatt való nyújtás nem ad tökéletes hosszú magánhangzót, hanem csak félhosszút, s ez korántsem olyan feszes ejtésű, mint a magyar hosszú vokális. A hangsúlytalan hosszú magánhangzó rövidítése szintén nem esik egybe a rendes magyar rövid magánhangzóval. Vegyük még ehhez azt a németes artikulációmódot, hogy a hangsúlytalan szótagok hangjait elnagyoltan, gyorsan és határozatlanul képezik, akkor nagyjában előttünk áll a német ejtismódnak a magyar nyelvrítmus alapjait felforgató hatása. Például : *Csaak aazér neem aadták meeg.*

Német hatás elsősorban az a helytelen szokás is, hogy egyesek az idegen eredetű szavainkban megtartják az illabialis rövid *ä* hangot, pl. *akadémikus, kászínó, párk.*

b) **Mássalhangzók.** Itt a legáltalánosabb a hosszú mássalhangzó rövidítése : *szelemes, a viszonthalásra.*

c) **A hangsúly.** Idegenszerű hangsúlyozás az összetétel második tagjának dinamikus kiemelése. Ezzel együttjár a mondathangsúlynak olyan felforgatása, hogy a bővítményviszonyokat széttagolják, nem a tárgyat, a határozót vagy a jelzőt hangsúlyozzák, hanem a bővített tagot, azaz az igét, illetőleg a jelzett szót. Ezzel a beszéd szétdarabolódik, szétesik. Veszedelemesen terjedt egy időben. Például: *ahol a kizsákmányolás a legnagyobb és a kapitalizmus*

lánca a leggyengébb | ebben az esetben | arról van szó, hogy | persze, itt meg kell jegyezni, hogy | itt tér át a nyelvnek a kérdésére | ami azzal foglalkozik | s ez a közös nyelv nem lesz sem orosz, sem ... | fölteszi a kérdést | nyelvek kereszteződésénél nem keletkezik harmadik nyelv | ebben a korszakban tehát nem két nyelvvel lesz dolgunk | mindkettő igaznak bizonyul | az egyik tétel a kapitalizmusra érvényes, a másik tétel a szocializmus világméreteken bekövetkezett győzelmére érvényes.

5. Modorosság a kiejtésben. Vannak esetek, amikor a kiejtésben különösen a foglalkozás megszokása következtében egyes hibák állandósulnak.

Ilyen kiejtési hibát figyeltek meg néhány évvel ezelőtt a rikkancsok nyelvében. Az újságok nevében (Friss Újság stb.) a végső *á* hangot úgy ejtik, hogy az érezhetően *é*-be hajlik: *Esti Újság! Világosság!* Az okát ennek a modoros ejtésnek bizonyára abban kell keresnünk, hogy a szóvég hangmagasságának felhívó jellegű felemelése vonja maga után a mély *á*-nak a magas *é* hangba való átcsapását. Ez a megadott mélyhangú környezetben (*újság, világosság*) mindenestre rikitőbb, kiabálóbb hang, mint a mély *á*.

Pincérek, kiszolgálók, akiknél a gyors mozgás, a rohanás a foglalkozással együttjár, megszokták, hogy a kiejtésben is a legnagyobb gyorsaságra törekedjenek. Ennek következménye az, hogy a hangképzés határozottsága elvész, összevonások, hangkibobások egészen gyakoriak, vö. *kremalássan* (= kérem alássan, azaz: alázatosan), *ásszolgája* (= alászolgája, illetőleg: alázatos szolgája). Ma azonban — úgy látszik — az ilyenféle ferdítések, mint egyébként is az ízléstelen nyelvszokások, kezdenek teljesen eltűnni.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a nevelők beszédében itt-ott mutatkozó ejtésbeli modorosságot. Az iskolai foglalkozás, amely pontosan, világosan tagolt, könnyen követhető előadást, magyarázatot követel a nevelőtől, olyan iskolás beszédmodort teremtet, amely erősen tagolja, szinte szóegységekre darabolja szét a beszédet. Olykor még a rag vagy a képző is elválik az alapszótól, s szinte önálló életet kezd élni a beszédben. Mert még annak is szükségét érzi olykor a nevelő, hogy a szóegységet megbontsa, s abban külön hangsúllyal kitüntesse az alapjelentést hordozó alapszót és a viszonyító vagy a jelentésváltoztató járulékelemet. Íme néhány példa: *a parasztság nem — találta meg a forradalomra hivatott — proletárságnak a kezét | a — párt vezetésével — vihathja csak — meg a szabadságharcát | mi a koreai szabadságharc — megoldásának egyetlen — módja? | a helyes megoldás — nak — két — tényezője van | a — meg szálló imperialista — csapatoknak — Koreából való — kivonásával.*

Nálunk régebben a színpad is termőtalaja volt a beszédbeli modorosságoknak. Arany János korában még a drámai iambus ritmusát is éreztetnie kellett a színésznek, ahogy Arany megírja a Bolond Istókban első színpadi élményeként:

Másnapkorán hivatja a regisseur:

Jól van, barátom; tudta szerepét,

De mondja fel csak, kezdje újra, többször —

No lássa, hogy az accentusba vét;

„Ke-gyelmes herceg” így, halkán először,

Ott hangsúlyozza gyel, a közepét.

„Ke-gyelmes” érti hát már? nem „kegyelmes”.

Maga nem kap rollét, ha nem figyelmes.

6. Az uraskodó beszédmód. Vannak olyan beszélők, akik az írástudók beszédmódját mindenben követendő példának ítélik, de túlbuzgalmukban sokszor túllőnek a célon, és igazi hiperkorrekt ejtésmódot sajátítanak el. Debrecen környékén az ízés mint nyelvjárási sajátság nagy elterjedtségnek örvend. Persze, az iskolázott emberek általában gondosan kerülik ezt a nyelvjárási ejtésmódot, s a *szíp*, *kik*, *píz*, *nímet* stb. alakok helyett *szép*, *kék*, *pénz*, *német* stb. korrekt köznyelvi alakokat használnak. Ugyanúgy az *l* nélküli népi szóalakokkal szemben (*vót*, *szóga*, *hónap* stb.) a szabályos *l*-es alakokat ejtik a művelt köznyelvben (*volt*, *szolga*, *holnap* stb.). Az iskolázatlan, illetőleg a kevésbé iskolázott ember igyekszik ezeket a korrekt ejtésmódokat elsajátítani, de túlbuzgalmában sokszor olyan alakokat képez újra a tájnyelvi és a köznyelvi szokott hangviszony alapján, amelyek a nyelvben sohasem éltek, mint például *szoldavéz* (*szódavíz* helyett).

Van azonban ennél enyhébb módja is az uraskodó beszédnek. Ez már az iskolázott embereknel jelentkezik elsősorban. Az iskolában alsó fokon az írás-, olvasástanulás betűzéssel történik. Ennek a betűző olvasásmódnak hatása később is megmutatkozhatik a beszédmódon. Sokan ugyanis olyan ejtésmódot sajátítanak el, hogy szolgai módon követik az írásképet betűit, mintha folyton betűzniük kellene. Az iskola nem tudatosította eléggé bennük azt a tényt, hogy a nyelv írott képe nem fedti teljesen a nyelv hangzós képét, hiszen az írásnak a kiejtés elve mellett van egy etimológiai és egy hagyományon alapuló elve is. Persze, a *lát-ja* ejtés kialakításában (*láttya* helyett) az írásképpel mellett a beszélők nyelvtudatában működő önkéntelen etimologizálás is szerepet játszhat.

Nyelvünk hangjelenségei közt eléggé általános például a ragos és képzett szóalakokban fellépő mássalhangzóikerítés. Az írásmód azonban itt nem az élőnyelvi formát követi, hanem az eredeti hangállapotot, illetőleg a szó eredeti szerkezetét veszi alapul. Úgy írjuk tehát etimológikusan, hogy *egyetlen*, *utána*, ellenben a geminatio hangtörvénye szerint úgy mondjuk, hogy *eggyetlen*, *utánna*. Az iskolázott embereknek egy része most már az írásképpel alapján korrigálja — helytelenül! — a kiejtést, és „uraskodó beszédmóddal” úgy akar beszélni, ahogy írni szoktunk: *egyetlen*, *utána* stb.

Még bántóbb ejtési hiba az, ha különösen a *j*-s származékalakban és néhány más hangtani helyzetben az összeolvadás és hasonulás törvényét megakadályozzák a kiejtésben, s külön, korrektül akarják ejteni a hangkapcsolat egyes tagjait — így: *termel-jünk többet* (e helyett: *termejjünk többet*), *él-jen* (éjjen), *lát-juk* (láttyuk), *hagy-ja* (haggya), *any-ja* (annya). Egyébként jó szavalók sem merik például Majakovszkij versében a *Balra, balra, balra!* refrént a magyar hangtörvénynek megfelelő természetességgel így mondani: *Barra, barra, barra*, hanem a mesterkélt, hiperkorrekt, betűszerinti kiejtésmódot terjesztik még szélesebb körökre.

Külön említést érdemelnek a *h*-val végződő szavaink (*méh*, *düh*, *juh* stb.). A természetes magyar kiejtésben a szótagzáró *h* néma, nem hangzik, s csak szótagkezdő helyzetben hangzós. Nem hangzik tehát a ragtalan formán kívül ilyen származékalakokban sem, mint például: *méhkas*, *dühtől*, sőt: *juh-akol*, mert összetett szóban a szótagolást az etimológiai elv irányítja. Hangzik ellenben a *méhes*, *dühös*, *juhok* stb. alakokban. Sokan most már az írásképpel hatása alatt ott is kiejtik a *h*-t, ahol az nem törvényszerű: *méh*, *méhkas*, *dühtől*, *juhakol* stb. Mindenképpen durva vétség a magyar nyelv hangszerkezete ellen.

A kevésbé iskolázott emberek egy-két, csak könyvből vagy felírásból ismert családnévvel nem tudnak mit kezdeni. *Széchenyi István* nevét eléggé általánosan *szécsenyi*-nek ejtik a helyes *szécsényi* helyett. Persze, a hagyományos írásmód, amely itt még nagymértékben következtelen is, tévesztette meg a nyelvtudatot. Érettségi feleletben is lehet elvétve hallani *Eötvös József* nevének *e-ötvös* ejtését *ötvös* helyett. Vagy itt van a *Desseffy* családnév hagyományos és körülményes írásmódja. Nem csoda, ha a villamoskalauz a megfelelő utca nevét így kiabálja: *desev-fi-utca* a helyes *deszöfi* helyett.

Előfordul az is, hogy idegen eredetű szavakat — nem ismerve kellőképpen az átadó idegen nyelv helyesírási szabályait — tévesen olvasnak ki, s így hibás kiejtés terjed el. Az orosz szavak, tulajdonnevek átírását régebben nem szabályozták kellőképpen, és sok esetben egyszerűen a német átírás honosodott meg nálunk. Így vagyunk a *Potemkin* névvel. Betű szerint írták át az orosz nevet — bizonyára német közvetítéssel — s így *Potemkin-falváról* beszéltek. Holott ha jelezték volna a *t* jésítését, továbbá az első szótag magánhangzójának a hangsúlytalan helyzet miatt bekövetkező megváltozását, akkor helyesen *Patyomkin-falváról* kellett volna írni is, beszélni is. Ugyancsak az íráskép megtévesztő hatása alatt terjedt el nálunk a *Lenin* névnek ilyen betűszerinti ejtése a helyes *Lenyin* helyett. Ugyanígy sokan *szuggeszció*-nak ejtik a *szuggesztió*-t, mivel hallottak valamit arról, hogy a latinban a *ti* szótagot *ci*-nek kell ejteni, de hogy milyen esetben, arra már nem terjed ki a tudományuk, illetőleg a hallomásuk.

Mindezek azt mutatják, hogy a magyar beszédkultúra még nem valóság, csak követelmény. Igen sok a tennivaló ezen a téren. S elsősorban az iskolára vár a feladat orozslánrésze. Nemcsak a hibákat, mulasztásokat kell ezen a téren megszüntetnie, hanem a beszédkultúra megteremtésének pozitív feladatait is magára kell vállalnia. De természetesen: a nyelvtudomány útmutatásai alapján.

PAPP ISTVÁN

Irodalom

1. BALASSA JÓZSEF: A fonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. 1886. Második kiadása 1904. Első rendszeres fonetikánk, bár Kempelen Farkas már a XVIII. század végén megteremtette a beszédhangok tudományos vizsgálatát.
2. HORGER ANTAL: Általános fonétika. 1929. Alapos, részletes mű. Kezdőknek ma is jó szolgálatot tesz.
3. GOMBOCZ ZOLTÁN: Magyar fonétika (Magyar történeti nyelvtan. Hangtan. 1940). Kitűnő, tömör összefoglalás.
4. LAZICZIUS GYULA: Fonétika. 1944. Az általános fonetika néhány főkérdését kiragadva a legújabb külföldi és magyar szakirodalom eredményeinek bemutatása. Kezdőknek nem ajánlható.
5. CSÜRY BÁLINT: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Magyar Nyelv XXI (1925). Sok tekintetben úttörő módon vizsgálja egy nyelvjárás hanglejtését.
6. ECKHARDT SÁNDOR: A jó magyar ejtés aktái. 1941. Közli Kodály Zoltán iránymutató előadását „A magyar kiejtés romlásáról” (1937), továbbá a budapesti Tudományegyetemen annak idején rendszeresített kiejtési versenyek tanulságait.
7. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. 1948. Foglalkozik a nyelvrítmus kérdésével is.
8. BÁRCZI GÉZA: Fonetika. 1951. Egyetemi tankönyv. A fonetikai alapismerteknek érdekes és tömör összefoglalása.
9. DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 1953 (Nyelvtudományi Értekezések 3). A szerző a „Vitatott pontok a fonetikában” című fejezetben a magyar nyelvjárás hangjelenségek figyelembevételével sok tekintetben újszerű fonetikai rendszerezést kísérel meg.

Lautlehre

Die vorliegende Schrift ist eine Zusammenfassung der phonetischen und phonologischen Kenntnisse, zugleich eine deskriptive Lautlehre der ungarischen Sprache. Die einzelnen Kapitel sind : Einführung. Sprache und Schrift. Die Funktion der Sprachwerkzeuge. Das ungarische Lautsystem. Die Vokale. Die Konsonanten. Die Silbe. Die Funktion des Lautes. Dynamischer und musikalischer Akzent. Lautgesetze im Ungarischen. Die richtige ungarische Aussprache.

I. PAPP

A népi kendermunka Gacsályban

Bevezetés

A népi kendermunka kutatásának művelődéstörténeti jelentőségét régen felismerték néprajzi és nyelvészeti szakembereink. Bizonyítja ezt az is, hogy talán egyetlen népi mesterségről sem jelent meg annyi adatközlés, mint erről,¹ az egyes eszközökre, munkamozzanatokra stb. vonatkozó figyelmeztetéseket nem számítva is. Az adatközlések végső értelmét azonban csak az országos, összesített kép megalkotása adhatja meg, s ehhez még mindig eléggé kevésnek tűnik, illetőleg szeszélyes megoszlású az eddigi anyag. Legkívánatosabb, természetesen, az atlaszszerű, kártografikus feldolgozás volna. Minthogy azonban egy általános néprajzi atlasz kereteit ez szétfeszítené, s ma még ettől is eléggé távol vagyunk, legajánlatosabbnak az látszik e téren, ha folytatjuk az adatok gyűjtését egy későbbi összesítés számára.

A régi módszerű adatközlés ellen nemrég a kendermunkák egyik legkiválóbb hazai kutatója, SZOLNOKY LAJOS emelt szót.² Véleménye szerint a nagyjából azonos, egyszerű munkamenet-részleteknek a különböző vidékről származó közlésekben „unos-untalan elismétlését” bízvást el lehet hagyni.³ A pontos részletezésre csupán ott van szükség, ahol a munkafolyamat az eddig publikált módoktól eltér. „Ebből a célból helyesnek látszik az egyszerű leírásoknál is minél többet hivatkozni a már megjelent adatközlésekre, mert ebből a párhuzamok megvonásán kívül az az előnyünk is származik, hogy elkerüljük a feleslegesen sok részletezést, ami leírásunkat különben hosszadalmassá és »híggá« is teheti.”⁴ Mint kifejti, az a veszély is fenyeget, hogy a sok „hogyan” leírása mellett eltűnnek a munkamenet fő mozzanatai, fordulópontjai.

Nem kétséges, hogy az ilyen — a korábbi irodalom teljes ismeretén és összehasonlító párhuzamosításán alapuló — adatközlés magasabb színvonalú lenne az eddigi, csak egy községre figyelő típusúnál. Vannak azonban olyan meggondolandók is, melyek a régi módszerű adatközlés létjogosultsága mellett szólnak:

1. A javasolt új adatközlés SZOLNOKY szerint is „bizonyos mértékig már feldolgozó” forma.⁵

¹ A Magyarország Néprajzának 3. kiadásában fellelhető 1941 előtti legfontosabb közlések — vö. I. kötet 320—323 — óta megjelentek közül az alábbiakat említjük meg: VINCZE LAJOS A kender termelése és feldolgozása Bálványosváraán. Ért. XXXV (1943), 150—172; GÁBORJÁN ALICE A kender feldolgozása és a nyert termék felhasználása a Borsod megyei Tardon. Ért. XXXVII (1955), 109—129; BABUS JOLÁN Kender és lenmunkák a beregmegyei Lónyán. Néprajzi Közlemények II (1957), 204—234; stb. vö. Ethn. LXI (1950), 53—54.

² Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethn. LXI (1950), 29—56.

³ I. m. 30.

⁴ Uo.

⁵ I. m. 29. Én emeltem ki S.Á.

2. Ilyen módszerű adatközlést csak azok készíthetnek, akik az eddigi teljes irodalomhoz hozzáférhetnek, tehát a vidéki, éppenséggel falusi gyűjtő számára ez az út szinte járhatatlan. Pedig kár lenne a néprajznak ezt a tekintélyes számú gyűjtőgárdáját kiszorítani a munkából, hiszen egy-egy leírás sokszor hézagpótló értékű, összevetések nélkül is.⁶

3. Ezek az „unalmas” leírások esetleg olyan nyelvi formákat, elnevezéseket, kifejezéseket vethetnek felszínre, amelyek azonos munkamenet és eszközök esetében is fontos tanulságokkal szolgálhatnak a kutatásnak. A közös mozzanatokat átlépő, csak eltéréseket részletező módszer a nyelvi oldal elhanyagolását eredményezheti, pedig ez az országos kép megrajzolásakor nem lehet közömbös. Mert — bár elismerjük, hogy egy ilyen munkamenet leírása elsősorban néprajzi fontosságú —, nem szabad lemondanunk nyelvtudományi hasznosításáról sem.⁷

4. Ami pedig a munkamenet kulcspontjainak elhomályosulását illeti az ilyen leírásban, ennek elkerülésére éppen SZOLNOKY adott igen jó példát, azt tudniillik, hogy egy táblázatban ábrázolni kell ezeket. A táblázat azonban „nem *pótolja* a leírásokat, hanem mintegy kiegészítésképpen azoknak csak kulcspontjait, summázatát adja.”⁸

A SZOLNOKYtól ajánlott közlési módot — saját idézett munkáján kívül — nem alkalmazzák az azóta megjelent leírások sem. Az alábbiakban magam is nagyrészt a régebbi eljárást követem, de kiegészítem a vidékünkre vonatkozó irodalomhoz hasonlítóssal, illetve a valóban fontos táblázat megadásával.

*

G a c s á l y Szatmár megye csengeri járásában, a Szamos és Túr közti Erdőhídon fekszik.⁹ E vidékről már több kenderre vonatkozó közlés látott napvilágot.¹⁰ Ezek közül főleg a teljességre törekvő NAGY KÁLMÁN csengeri közlését kell figyelemmel kísérnünk a két község közelsége (kb. 15 km), s az ennek ellenére mutatkozó lényeges eltérések miatt.

Gacsály lakóinak száma 1200 körül van. Azon falvak közé sorolhatjuk, melyekben a kendermunkáknak százados múltja van — ezt igazolják a ma már nem élő *Kenderföld*, *Kendereskert* dűlőnevek¹¹ —, ma azonban már, mint általában, a háborús pusztításból eredő kényszerű konjunktúra megszűnte óta egyre inkább háttérbe szorul.¹² Mégis, a kis- és középparaszti háztartás

⁶ Lásd a „Népünk hagyományai” című sorozat számos értékes közleményét.

⁷ Vö. NAGY JENŐ A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. Debrecen, 1938. 3.

⁸ SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 31.

⁹ Történetének legfőbb mozzanataira lásd SEBESTYÉN ÁRPÁD Földrajzi nevek Gacsályban. Acta Universitatis Debreceniensis II (1955), 55 kk.

¹⁰ Pl. LUBY MARGIT A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében. MNy. XXIV, 217—220; NAGY KÁLMÁN A kender megmunkálása Csengersimában. Táj- és népkutatás a középiskolában. Írta és tanítványai munkáiból összeállította VÉGH JÓZSEF Bp., 1942. 120—142; HADADY BARNA A szamosbecsi fonó uo. 143—148. E vidék minden falujára kiterjedő, Gacsályt is felölölő saját gyűjtéséből közöl adatokat: SZOLNOKY LAJOS Próbálapok korszerűbb néprajzi kartográfiához. Ért. XXXVI (1954), 65—70; valamint Uő. már idézett tanulmányában: Ethn. LXI (1950), 29—56. Ezeken kívül igen fontos e szempontból is CSÜRY BÁLINT Szamosháti szótára, mely a kendermunkák szókincsének nagy részét is tartalmazza.

¹¹ Vö. SEBESTYÉN, i. m. 62.

¹² Vö. SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 32.

abrosz, kendő, lepedő, de különösen ponyva és zsák szükségletét ma is elsősorban a kendervászon fedezi. Fehérneműnek ritkán, felső ruhának ma egyáltalán nem használnak vásznat. Sokan már nem évről évre vetik és dolgozzák fel a kendert, hanem csak mikor a vászonnemű nagyobb arányú pótlása válik szükségessé. A munkafolyamatokat azonban a mai fiatal generáció is ismeri, s abban tevékenyen részt vesz.

*

A terjedelem korlátai nem engedik meg, hogy a munkamenet leírását még egy szakszóttárral is megtoldjam. Ezért csak arra szorítkozom, hogy a Csúry Szamosháti Szótárából hiányzó, illetőleg ott ilyen jelentésben vagy alakban elő nem forduló szavakat megcsillagozom. Ezek jelentését — ahol az összefüggés nem magyarázza meg eléggé — lábjegyzetben adom.

A kendermunkálatokra vonatkozó adataimat részben korábbi nyelvjárási feljegyzéseimből, részben az utóbbi időben kifejezetten e cél érdekében végzett gyűjtésemből vettem. Főbb adatközlőim voltak: id. Máté Károlyné 70 éves, id. Sebestyén Endréne 65 é., özv. Váradi Lajosné 66 é., Sinkó Terézia 68 é., Borgyos Sámuelné 55 é., ifj. Gergely Gyuláné 29 é., id. Székely Károly 72 é. és mások.

A mellékelt táblázatot én terveztem és Menyhárt József rajzolta; a fényképeket magam készítettem.

I. Elő munkálatok

1. A kendermag

A *kendermag* beszerzésének egyszerűbb módja a vásárlás. Erre rendszerint tavasszal kerül sor. A nem szerződéses alapon termelt kendermagból általában a saját szükségleten felüli maradékot adják el. Ezért néha *vóút uty, hogy más faluba is émentün kendermagér*. Általában a *buzává vóút egy árba*. Ezért cserélni is szokták: *aki akarta péziér attá, aki akarta cserélte*. Vásárláskor vigyázni kellett, mert a nedves helyen tartott kendermag *megvonúlt, megnyirkúlt, megdohosodott* és nem kelt ki. A vevők *mekkóustölgatták, hogy méik keserű, méik nem. Ha ièdes vóút, jóv vóút*. A kendermagot régebben főként az a földtelen réteg vásárolta, melynek nem állt módjában termelni, illetőleg a *kenderfőjt szíèlín* meghagyott *makkender** termése kevésnek bizonyult.

A kendermag termelésének több módja van szokásban. Leggyakrabban társnövényként a *máléi közzéi*, annak a *sørjába* vetnek néhány sor *csádéit*, és együtt gondozzák a tengerivel. Sokszor a *rèpa közzéi* vetik: *körüll a szíèlín* vagy *sorba* vagy *szèjjél*. Más társításban, pl. *krumpli* közt csak kivételesen látható. Ugyancsak *csádé** vagy magkender a neve a kenderföld szélén körül *mekhagyott*, nyövéskor ki nem tépett *magos kendernek* is. Szélen ugyanis, a kedvezőbb életfeltételek hatására, rendszerint erőteljesebben fejlődnek a szálak. Ezek közül a magvasokat meghagyják, s ezzel gyakran a jövő év egész magszükségletét fedezik. (L. 1., 2. kép.)

A társnövényként termelt csádét *ritkán* (= ritkára) vetették, majd *mikòr kihánta a bugáját* akkor *améik magos vóút* (= magvas) *asz' mekhatták csádéinak*. A *virágost* kitepték közüle, de nem mindet, hogy a porzódás meg-

legyen. Ezt aki akarta *elásztatta szöszenek* vagy — miután megszáradt — *étüzte a kemencébe* vagy *levárfőzésre a katlamba* vagy télen a *pladba*. A csadét, mikor a *budájába* már *megért* a mag, *kizsáltával** vagy *sallóúval tübe*, a *főjt színen* kivágták. Néhány napra *csomóba*, *kugba* (= kukba*)¹³ *összeálogatták** száradni, majd egy leterített *ponyván* vagy *hammason* szálanként vagy kis csomónként *kicsipélték*. Ezt vagy bottal csinálták, vagy egy lefektetett deszkához *csabdosták*, hogy a mag kihulljék. A beérlelt csadé megmaradó szárát csak igen ritkán áztatják el: az őszi hideg idő és víz miatt csak a következő *tavaszon* lehet *vizre vinni*. Egyébként is *bajos a munkája*: a szétálló *ág-bogok* miatt nehezen kezelhető, a *szösi* is durva, *boncos**. Leggyakrabban ezt is megszáritják és *éltüzelik* vagy *élfútik* (*fűteni* csak a kemencében lehet, a plattban nem).

A csépléskor még levél- és magháztörmelékekkel, *zözmével**¹⁴ vegyes magot *mek kél tisztítani*. Ez leginkább *rostával* történik: rázogatós közben az apró, silány szemek kihullnak, a törmelék a felszínre kerül, s onnan *marokkal* leszedik. *Palolni* nemigen szokták a kendermagot (inkább a *paszújt*), mert a könnyebb szemek nem különülnek jól el a szélben. Ha sok a kendermag, *vidacsóják*.

A tiszta kendermagot télire *zságba* vagy *tarisznyába* öntve felviszik a *hászijára*, s a *kokasülő*kön végigfektetett rúdra akasztják, hogy száraz, szellős helyen legyen. Leönteni nem szokták, *mer az eger ehörta vóum meg a cinkőü egész télen*. Ha sok termett, még *piészt is látod belőlle* a gazdasszony.

A kendermagnak ipari célra termelése az utóbbi évtizedekben vált szokásossá. Az így nyert kenderszárát azonban régebben szintén elégették. Ma szerződéses alapon tekintélyes mennyiségű mag- és rostkendert termelnek, a szárát pedig mindkettőnek megszáritva átadják feldolgozásra a kendergyáraknak. A *szérzőüdeses rostkendert* (= rostkendert) nem nyövik, hanem *lekaszáják* és *félkötik*.

2. A kenderföld

A régi, fordulós gazdálkodásmód művelési kényszere alól kivételt képező kendernek rendszerint a községek határának legjobb talaján különítettek el egy-egy dűlőt. A kendertermelés elterjedtségét bizonyítják a vidékünkön gyakori Kenderes, Kendereskert, Kenderhely dűlőnevek.¹⁵

Napjainkban a kendert a teleknek udvari részéhez kerített *szilvásán* kívüli *kértbe* szokás vetni vagy a *mezőün* a legjobb földekbe. Hogy ki mennyit *vét*, azt a család szükséglete, a *staféirunggal** ellátandó lányok, s a kendermunkában részt vevő munkaerők száma dönti el. *Vóut ojan aki évetett egy v ékát, vaty két nedrész, három nedrész* (egy véka = 32 liter; egy negyedrészt = 8 liter). A *nagygazdák* régen *hármados kendert* is vetettek: az *éltört* szöszből az addigi munkákat végzők munkadíjként egy harmadrészt kaptak. A szöszfölsöletet — ha a kender *jóul beütött* — el is adták.

A kenderföld táperejét jó előkészítéssel fokozzák: *Kéiccé-háromszor is mekszántyák neki ja főüdet*, miután *éürd ganéivál*, vagy *tyugganéivál megganéisz-*

¹³ 'Kúpalakba összeállított kévecsomó.'

¹⁴ 'Zöme' apró ágdarabokból, levelekből adódó törmelék'.

¹⁵ Vö. CsÜRY, SzamSz.

ták.* Az ilyen talaj jól bírja nevelni. De vigyázni kell — ami túlságos, minden ártalmas — a nagyon megtrágyázott földbe nem jó vetni, mert *lágý lessz a szára, a szöszi meg gyenge, szakadós.*

3. A vetés

Április végén, május elején vetik. Előtte a földet sekélyen megszántják, szinte csak meggaraszóják,*¹⁶ lekeverik.*¹⁷ Vetni kézzel szokás, zsákból, melynek maddzagját a sárkához kötik, s úgy vetik nyakba. A mag felét boronálás előtt vetik el, majd becsapattýák a berenávál, s úgy vetik el a másik felét. Ezután addig berendýák, míg a magok föld alá nem kerülnek.

Fontos, hogy a vetés egyenletes legyen. Ha ritka, vastakszálu lesz, ha sűrű, sok marad ájba. Vetési babona, hogy az első félmarék magot behumt* szemmel hajították el, akkor ui. nem szája (=szállja) ugy a madár. Van aki a vetés végeztekor hámányosodik.*¹⁸ felhajítja az üres zsákot és kijáúbl: *ijem magosra nőjjon a kendere!* — A vetést férfiak végzik, minthogy ez mezőgazdasági munkának tekinthető.

A vetést ijesztőüvvel, csóúvával védik a madarak: galamb, veréb, vörju, csóúka stb. ellen. A kertben még a kerítésen kibúvó apróúmarha is árt neki: *kirugja, kifiridi, kieszi.* „Van annak sok mőjja! (‘kártevője’) — panaszkolta egyik adatközlőm. Ijesztőül leginkább kóúróúra kötött ringy-rongy vagy papír használatos: ez, ha a szél fúja, zürög és fél tőle a madár. Ha nagyon rákapott a madár, őrizni kell a vetést.

A mag — ha esőt kapott — néhány nap múlva kikőütt. Baj, ha zápor jön, mert az összemossa, és cserepes*¹⁹ lessz a főúggye, nem tud kikelni vagy főútos lessz. Ha a víz megáll rajta, megnyomja, kiveszi* a viz. A zsenge vetést néha élepi a kenderbálha* és megjukacsója,* rágja a leveleket. A szépen fejlődő kendent olykor egy-egy zivár is tenkreteszi: lefeteri*²⁰ a földre és többé nem tut feldlni, csak félkankarodik, s a szár földön fekvő részén a rostok megromlanak.

II. A kender

4. A nyüvés

Vetés után 12—13 héttel szoktak nyüni, mikor a kender szára meksárgúl, a virága meg pörzik, füstől ha megüti az ember. Jó ha van egy kis eső, úgy könnyebb kitépni a gyükrít. Rendszerint kalákát hívnak rokonokból, jó-smerősökből. A nyüvés végén a nyüvőüket mektraktáják.

Nyövéskor a sűrűre vetett rostkendert mind kitépik, nem különítik el a virágos és magvas szálat, mint némely vidéken.²¹ A jó kender a másfél

¹⁶ Meggaraszol 'igen sekélyen megszánt vagy megkapál'.

¹⁷ Lekever 'vetés előtt sekélyen újra megszánt'.

¹⁸ 'Mókázik, tréfál'; itt: 'mókázva babonázik'.

¹⁹ Cserepes 'kemény, összeszáradt, megrepedezett felszínű föld'.

²⁰ 'Ledönt, leteter — zivatar a szálás növényt.'

²¹ SZOLNOKY szerint — vö. Ethn. LXI (1950), 32—33 — ez az együtt kezelés azt jelzi, hogy már nem él elég elevenen a munka, nem különítik el annyira a minőségeket. Adatközlőim nem emlékeztek rá, hogy a sűrűre vetett kendent valaha is szétválogatták volna.

mért is eléri, szép *egyélő, vékőszalu*. Egy összemarkolt kendercsomót²² két kézzel kirántanak, *gyükriről* lábukhoz csapkodva leverik a földet, majd a *tövet* tenyerükkel egy síkba veregetve a földre fektetik. Gondosan vigyáznak arra, hogy *eggyőve* csak azonos hosszúságú szálak kerüljenek. Mikor egy-egy csomóban elég van, tépnek a már kinyűtt szálak helyén ottmaradó, térdigérő fejletlen *ajkendérből*,²³ a *hegyit összefördítyák* és *kötelet csavárnak* belőle. Ezzel *kötig be* a 20—25 cm átmérőjű *kiévéket*; a rövidebb szálúakat derékban, a hosszabbakat két kötéllel, *a töve fele, meg a hegyinél*.²⁴ A körülvelt kötelet megcsavarva *alácsiptetik* a szálaknak. Az *ajjakendért*, minthogy ez szösznek nem alkalmas, csak kötélcsinálásra használják. Ha erre nem fogy el, kitépik, összekötik, elteszik össze, *málékóúróut kötni* vele.

A délután kinyűtt kendert rendszerint másnap *viszik vízre*. Addig is *összedlogattyák kugba*.²⁵ A kinyűtt kendert ritkán szokták áztatás előtt megszáritani: *van aki megszárássza, osz leveri a bozótytját, hoty könnyebben elásztassa*.

Nem szokták kinyűni a kendentábla szélén növény fejlettebb magvas-kender szálakat. Ezekből nyerik a kendermagot — *ha a verep ki nem veri*.

A kender földjét nyűvés után föl szokták szántani, vagy — ha *szoros hejjen* van és *jóúszággal* nem lehet rámenni —, *félkapáják* és a gazda *tallóúrépát* véd bele*.

5. Áztatás

Régen a falu *Mocsoja* nevű tavába *ásztattak*. Ennek és a hasonló, kisebb tavaknak a húszas években történt lecsapolása *kenderásztató* nélkül hatyta a falut*. Esős években még megpróbálnak ezekbe áztatni, egyébként a *Túr* vagy a *Hóútszamos* szolgál e célra. A halállomány védelmében ma a folyóvízbe, *elővízbe** nem szabad áztatni, így 10—16 km távolságra kell szállítani a kendert.

A kévéket *cserepcsépek*²⁶ közé szorítva helyezik vízbe. Két darab 4—7 méteres *sugár rúd* ez. A cserepésépbe a kendert a sekély partmenti vízben, a *palajon* vagy kint a parton *rakjág be, etysörjával* vagy *kétsorosan*; *tűvel-heggyel váltogatva*. A *berakás* a cserepésép vastagabb végénél kezdődik, ezeket előzőleg *köteldarabbal, maddzaggal* összekötik. Az összeszorított kévéket még középen és a berakás befejeztével is megkötik. Az így megerősített *cserepésép kendent nem sodorja ki a víz vagy az áradás*.²⁷ (L. 3. kép.)

²² Csengerben — vö. NAGY, i. m. 121 — ennek *tépés* a neve. Nálunk ez nem határozott számolási egység, kérdezősködésekre is csak *egy maroknyi*-nak mondták. Ez érthető is: olykor még az egyszerre kitépott szálakat is szét kell választani nagyság szerint s így más-más kévébe kerülnek.

²³ Ajkender 'leamaradt növény, aljban maradt vékony szálak'.

²⁴ A két helyen kötést azzal indokolták, hogy *ugy jobbá lehet vele bánni*.

²⁵ A *kuk* neve Csengerben *nyaláb* — vö. NAGY, i. m. 121. Nálunk ez ismeretlen. Különbség az is, hogy a *kuk* nem meghatározott számú kévéből áll. Vö. még SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 39.

²⁶ Az ugyancsak szatmári Tunyogon *csépkékaró*, Csekében *pamacs*. Ezek a szavak — akár a gacsályi —, a rudak közé szorított kendermennyeiség nevéül is szolgálnak. Vö. MNy. XXIV, 218.

²⁷ Csengerben — a NAGY által közölt rajz szerint — i. m. 122 — a kévék rendszerint lazán vannak a rudak között. Ezzel a cserepésép tulajdonképpeni funkciója: a kévék összeszorítása és együtt tartása hiúsulna meg.

Ezután a kendert *betoszittyák* a *méjvízre*, s ott — vagy már a berakás helyén *leföldelik*. Általában a *kötésig érő* víz már jó, az annál mélyebb nagyon hideg. Földelés nélkül a kender *fē libogna* a vizen. Előbb szalmát hintenek rá, hogy a föld a rostokat ne rothassza meg, majd a *fenékről* kapával, *sárt, iszapot, homokot* raknak rá. Ha sokat tesznek rá, a cserepcsép *lesíjjed*,* *leül a víz fenekére*, és rosszul ázik.

A végleges helyére tolt cserepcsép kendert *víz mentibe* fordítják: hogy a cserepcsép a folyás irányában legyen. Így *nem burittyá fēl, nem fordittyá ki* a víz. S hogy el ne vihesse, *lekarózzák**: egy vagy két *karót* vagy *cöveket* a kévék és a cserepcsépek közt átszúrva a víz talajába vernek. Kiálló végükre *jegyet kötnek*: ismerős rongydarabot; illetőleg az oldalt megfaragott karóra tintaceruzával ráírják a tulajdonos nevét.²⁸

Az áztatást a család férfi- és nőtagjai közösen végzik. A szekérre rakás, a fogat hajtása, a berakás cserepcsépbe, leföldelés, *lecövekelés* férfierőt igényel. Szükség esetén *segíccséget** is hívnak, akinek majd *visszaseggitik** a munkát. Vízbe menet előtt rossz, *ócska* ruhát, *cafrangokat* húznak magukra. Az *áztató*-*høj* bűdös vize után tisztább helyen *mekfiridnek*.

6. Költés

A kendernek *álóvízen* 8—10, *fojóvízen* 5—8 napig kell áznia. A *köýtés** előtt 2—3 nappal *látóut veszneg belőülle*: a cserepcsép kender különböző részeitől kihúznak egy-egy *félmaroknyit*, megszáritják és megvizsgálják, lehet-e már *köytetni*. Ha a *szála* még kemény, *vesszős*,^{29*} nehezen törik, és a rost nem válik le elég könnyen róla: *ázatlan*. Ha meg nagyon is *lág*y, gyorsan költeni kell, mert *elázik*.

Költéshez gyakran hívnak segítséget, *köýtőt*. A cserepcsépet tartó karókat *félhúzzák*, a sárt, szalmát *letakaríttják*, aztán tisztább és sekélyebb helyre tolva a köteleket kibontják, s a kévéket egyenként kiszedve *mosni* kezdik: a levél és virágmaradványokat ujjaikkal a kéve *hegyi fele lefűsüllik*; óvatosan, nehogy közben a rostokat is *összeboncoják*.* A kéve köteleit *odéb nyomják*, hogy *ne legyen kéz alatt*. A *mosást* asszonyok végzik. A *kimosott* kévéket *kihörgyák* a partra és *kiterítik*, hogy *főj le a vize*: a köteleket egészen felhúzzák, majd ügyes mozdulattal kőralakba lendítik a kéve tövét, miáltal a kéve kúp alakú sátort képezve megáll.³⁰

A *kiköýtött* kendert a víz gazdája — ha van — *megdézsmája*. A *dézsmát** — minden tizedik kévét — folyóba áztatáskor az állam szedi.

Míg a kender vize lecsorog, a *köýtők lekíridnek*, majd esznek valamit, *szílvát, puhakenyeret*, s a kévéket, cserepcsépet szekérre rakva hazaviszik. Az udvaron újra *kiteregetik* a kévéket az előbbi módon. Napos időben pár nap alatt *kiszárad*, ekkor *kifördíttják*, hogy a *belője* is *mekszikaggyon*. Ezután már *ccakára* nem hagyják *széjjel*, nehogy a *hármát megesse* vagy *eső érje*, hanem egy nagy *kugba* rakják, vagy fedél alá, hogy *meg ne vonújon*.

²⁸ A Csengerből közölt, nyalábokban áztatás — vö. NAGY, i. h. — nálunk ma nem ismeretes. Másutt viszont gyakori — vö. A Magyarság Néprajza 3. kiadás I, 299; Ethn. LIX (1948), 186.

²⁹ 'Keményszálú, rugalmas, szívós.'

³⁰ A kévéknek ezt a kúpszerű leállítását Magyarvalkón úgy mondják: *kikecskél*, de a főnévi forma már nincs meg — vö. NAGY JENŐ, i. m. 74. Nálunk sem a leállítottkévére, sem a leállítás műveletére nem találtam külön szót.

Költés idején az udvarokon száradó kender orrfacsaró bűze szinte az egész falut betölti. Csak a *puja* örül neki: a *kunyhó* forma kévek közt lehet *bujócskát* játszani.

7. A törés

A *törés* egyik fontos fordulópontja a kendermunkának: az eddigi *kender* itt megszűnik; belőle *szös* és *pozdorja* lesz.

A száraz kévek 3—4 napig *pihennek* a kukban, s mikor jó száraz idő van, *mekkezdik törni*. Az egy napra előirányzott mennyiséget még egyszer *kiteregetik* a napra, s a legmelegebb déli órákban kezdik a munkát. Hűvös, borús időben nem lehet *törni*: *nem megy* jó*l, *guzsos* a szára, *beletapad* a pozdorja. (L. 4. kép.)

A *törő* részei: a *gerendája*, négy *lába*, a gerenda *vé*ése vagy *hasitékja* s az ebbe belejáró *nyelve*. A nyelv egyik vége *fogó*úvá van kifaragva, másik vége átfűrt, s egy *szeg* vagy *tengő* segítségével forgathatóan van a gerendához rögzítve. A nyelv alul *éles*. Törője nem mindenkinek van. Leginkább tölgyfából készül, *furó*ú-faragóú emberek készítik. Van *eggyágu* és *kéitágu* törő; ez utóbbi egy hosszabb gerendába vésett, a végeknél nyíló két nyelv. A durvább *törésre* és a finomabb *tilolásra* ugyanaz a törő szolgál, nincs külön *tiloló*. Igaz, a kétágu törő egyik ága rendszerint szűkebb résű, ezt használják az apróbb pozdorja *kitöréséhez*, a *tiloláshoz*.

Egyszerre egy *marok* kendert kezdenek törni. Bal kézzel deréktájon megfogják, s a *hegyiből* visszahajlított néhány szállal mintegy kezükhöz kötik. Előbb a *tövit* törik. A marok kendert 2—3 *fogásra** hajlítják szét, s az első fogást gyökerénél kezdve a résen átfektetik, a nyelvvel meg erőteljesen csapkodják. Minden ütés után aládugnak néhány centit. Ez a *nagyolás**. Ha minden fogást *elnagyoltak**, még egyszer együtt is *megrágattylák**, majd kétkézre fogva a kéve derekát, az elnagyolt részt a törőhöz csapkodják, hogy a *naggya pozdorja* kihulljon belőle. A rázogatós, csapdosás addig tart, míg a pozdorja nagy része ki nem hull. Az így nyert szösz a törő asszony a *keze szárára* csavarja, s a hegyit is *eltöri*, most már rendszerint egy fogásban. A hegye *nehezebben megyen*: vékonyabbak a szálak, hajlékonyabb a pozdorja.³¹

A nagyolást a tilolás követi: a szűkebb résű törőágnál a nyelv rászorítása közben húzzák keresztül a résen a szösz, rázogattják, csapkodják, hogy minél jobban kitisztuljon. (L. 5., 6. kép.)

Ha nagyon megázott a kender, *lemegy*: *elszakadozik a szála*, s a pozdorja közé kerül. A jó szös *megmarad*: a rostok egész hosszúságukban megmaradnak. Ami tiloláskor *kicsebzik**³², az a *tilló*úszakadék. Ezt kitépik, övükbe tűzik, s később a csomóhoz fogják.

A jó szös *puha*, nem *kieg*es, szép *vi*ekőszálu. A vastag szálaokról a szös gyakran kéregként válik le, *nem ömlik sz*éjjel, ezt *lik*ának mondják, az ilyen szös *likás*. Ilyen lesz az áztatlan kender szösz is.

Miután *kitilolták* a szösz, *márkonként*, csillagszerűen egy leterített *hammasra* vagy lepedőre fektetik. (L. 5. kép.) Ezután hosszúság szerint csoportosítják: 4—5 egyforma hosszú marokból lesz egy *fű*. A *fű szösz* derék-

³¹ A szék vagy asztal sarkán törés, gerendához csapkodás csengeri módszerei — vö. NAGY, i. m. 124 — nálunk nem ismeretesek.

³² 'A többtől elszakadva kicsüng, elesapódik.'

ban megcsavarva *kettéjtürik* (l. 7. kép). Hús ilyen fű egy *kita* szosz. Ezt kötéllel összekötve, vagy hamvasba rakva száraz helyen tartják.

Törni is szoktak *kőücsön* vagy szoszért: a *törő* asszony egy kitából 2—4 főt kap. A pozdorjával tüzelnek.

III. A szosz

8. A dörzsölés

A töréskor nyert szosz szálai még merevek, s még apró pozdorja is akad köztük. A *puhitást*, finomítást szolgálja a *dörzsölés*. *Dörzsölni* lehet *lábbal* vagy *dörzsölőn*. A lábbal dörzsöléshez kalákát, *dörzsölőt* szokás rendezni: egy-egy estére a házilányok *barátnéjait* hívják meg, traktát készítenek, rendszerint *gyenge málét* főznek, hiszen ekkor, augusztus végén, szeptemberben van a *főút máléi szezonnya*. A lányok után legények is jönnek, úgyhogy a dörzsölő szórakozásszámba megy: *danolásznak*, esetleg befejezésül táncolnak is.

A portól megtisztított udvarrészen vagy a *törnácon* — ez *le vam mázólva*, *nem poról* — le szoktak állítani két *mosóuszéiket* és keresztülfektetik köztük a *rietőját*. Ebbe *fogóznak* a mellette álló *dörzsölők*. A fű szoszt előbb *meggömlök**: két végét diónyi csomóba sodorják, mert különben *összegubancólódná*. Ezután leteszik a földre, *mezütláb* ráállnak és *tapossák*, *söndörgetik** a *tálpok alatt*. Addig dörzsölik, míg a szosz *mekpuhul*, *megömlik*.³³ Az ellenőrzést a háziasszony vagy más hozzáértő végzi.³⁴

A *dörzsölőn* vagy *fadörzsölőbe* való dörzsöléskor is szokás segítőket: *hajtókat* hívni. Ilyen eszköz néhány éve még kettő volt a faluban, ma már egy sincs. A szomszédos erdőháti falvakban azonban még ma is sokat látni.³⁵ Az egyszerre berakott *dörzsölő szosz*ből használati díjként egy fűt kellett adni a gazdának.

A dörzsölő főrése a központi oszlop, a *bálvány*. Ennek *feje** át van fúrva a *hajtórudnak**. A bálvány körül méternyi magas *keret** van. Ez felül és a föld szintjén vastag *tőtyfadesszkával vam berakva*. Az ebbe fűrt lyukakba állított hat vagy nyolc *páca* hordódongák módjára veszi körül a bálványt. A szoszt a bálványon levő *kétunnyi viészézsbe* húzzák be fejenként hol egyik, hol másik oldalról, kb. egyharmad részükig. Hogy *mennél tőp téirjem bele*, a résen átdugott *feszítőfával** időnként lenyomtatják: kézzel vagy ráállva, *billektetve* nyomják össze a szoszt, mintha *lőuginyáznának*. Ez a *berakás*. Miután *berakták*, a *bálványfűn** átdugnak egy 3—4 m hosszú erős rudat, rendszerint *őudárudat* vagy erős *csapófút*, s ezzel kezdik körbe forgatni a bálványt, miközben a szoszt kétoldalt *éingedik ráfele*, míg az egész *rátekeredik*. A pálcák szorosan tartják a szoszt. Most a bálványt ellenkező irányba kezdik *hajtani*, miáltal az összeszorult szoszcsomó egymáshoz sűrűlódik, gyűrődik, puhul.

A továbbiakban ez folytatódik. A forgatás irányát akkor változtatják meg, mikor *meksimúlt* a szosz, tehát a rácsavarodás egyirányú lett. Mikor

³³ 'Megpuhul, elveszti merevségét'.

³⁴ A dörzsölés előtti dézsába áztatásról — vö. Ethn. LXI (1950), 41 — nem hallottam.

³⁵ Rajzát l. SzamSz. I, 179.

eggyik viégirül megdörzsölődött, kiszedik, s a már megdörzsölt végét fűzik át a résen. A belső rész ui. nem törik úgy meg, mint a külső.

A szösszel telt dörzsölő *hájtása* nem kis erőt kíván. A szép *hóúdvilágos* esteken tartott dörzsölő szintén szórakozási alkalom.

A dörzsölőt gazdája télire *félveszi, kiadssa*, nyáron meg *leteszi, kirakja*. A keret négy sarki oszlópa ugyanis kb. 30 cm-rel *tulér* az alsó deszkákon. Ezeknek gödröt ásnak, így rögzítik a szerkezetet. Előfordul, hogy *teálljére is ki haggyák*; ilyenkor *zsuppal, náddal bekötött tetőt* tesznek rá, hogy *ne verje az eső, ne szíja a fagy*.

A dörzsölőt csak kevés ügyes ember tudja készíteni. Ez magyarázza ritkaságát. A dörzsölést ma gyakran cigányokkal végeztetik.³⁶

9. A „szöszcsinálás”

A *szöszcsinálás** nem más, mint *gerebenezés**. A címbeli kifejezés, ha az összetétel első tagját eredménytárgynak vesszük, logikátlannak látszik, minthogy már a törés eredménye a *szősz*. Arra lehetne gondolni, hogy nyelvjárásközi kölcsönzéssel állunk szemben: van olyan vidék ugyanis, ahol a gerebenezés által különül el a *kender* és a *szősz*³⁷. Ez azonban a szó adatolatlansága miatt nem dönthető el.

Mikor *ki van dörzsölve* a szősz, egy hétre leteszik, hogy a *pörjába ájom, pihennyen*. Akkor a törőn újra kitilolják, *kirázzák a pörtül*. A szöszcsinálás már őszi, meleg, napos délutánok munkája. A *gerebent* felteszik egy *kádlábra* vagy *dagasztóulábra*, jó erősen rákötözik, tesznek mellé *sújnak* egy jó nagy *disznóútököt*, elébe meg egy *gyalokszeleket* vagy egy *sámedlit*, s erre ráülve *huzzák a szősz*. A műveletet végző általában *huzza**, *mekhuzza*, *gerebeneli* a szősz, s csak igen ritkán *csinálja**.

A gerebenezés célja a por és maradék pozdorja végleges kifésülése mellett a szősz minőségi osztályozása és a szálak hosszanti *elhazsgatása*, finomítása. A gerebennek van *fája* és maga a *vazsgereben*. Ezt a kovácsok csinálták. *Mentül sürvebb, anná jobb*. Nincs mindenkinek, kölcsön szokták kérni.³⁸

A szőszből egy maroknyit derékban megfognak, egyik végét kezükre csavarják, s lecsüngő végéből mind hosszabb és hosszabb részt *huznag bele* a gerebenbe. Eközben a rövidebb szálak ottmaradnak, a hosszabbak vékonyá hasadoznak. Ami a gerebenben marad, az a *lehánt**. Mikor a *fogak köze* megtelik, megfognak az elől kicsüngő részt, és az egészet kiemelik a gerebenből, s leteszik oldalt. Ami a korábbi fű szőszből a tövéről és hegyiről történő kifésülés után megmarad, az *ety fű fejeszősz*. Ezt újra *fűbe csavarják*: mindkét végére bogot sodornak, *begömlik**, hogy ki ne bomoljon.

³⁶ A dörzsöléssel finomítás eléggé elterjedt vidékünkön, de országosan nem általános. A gerebenezést néhol, pl. Tardon, csizmával taposás, bunkolás, ágyban puhítás stb. előzi meg — vö. Ért. XXXVII (1955), 109 kk — másutt a dörzsölés nem is szerepel külön munkafolyamatként, pl. Bálványosváralján és Magyarvalkón. Vö. Ért. XXXV (1943), 150 kk; illetőleg NAGY JENŐ, i. m.

³⁷ NAGY JENŐ — i. m. 14 — szerint pl. Magyarvalkón „Ennek a munkának eredménye, hogy a kenderszál két részre válik: magára a *kenderre* és a *durvább, apróbb szálú szőszre*”.

³⁸ Csengerben — vö. NAGY, i. m. 124—126 — megkülönböztetnek kis-, nagy- és fésülő gerebent. Nálunk ez a nagyság szerinti megkülönböztetés nem szokásos. A drótkefeszérű fésülő gerebent sem ismerték közlőim.

A lehántot *szálmentibe** összegöngyölik és újra *mekhuzzák*. A kézben maradó hosszabb, *szálasabb* részből lesz a *natyszősz* vagy *koccsa*. Nagyszőszot nem mindig *vesznek* (= különítenek el), csak ha jó hosszú a szősz. A kifésült nagyszőszot derékban *mektúrve* összefonják, elvékonyodó *hegyire* kis *gömöt* csavarnak. Ennek is *fű* a neve. A nagyszősz fésülésekor gerebenben maradó szőszből még egyszer *kitépik*, *kicsipegetik* a rövid, de fonható szálakat, ez lesz az *aprószősz*. Ami még ezután is a gerebenben marad, az a *cseppű*.³⁹ Az aprószőszot henger alakú csomókba *göngyölik össze*; egy-egy csomó neve: *göngyöl*. A cseput is megőrzik: a fonni még nem tudó gyermeklány *fakanálon meksodórja*, s ha van elég, bolti festékekkel vagy *gubiccsal* megfestik, és *pokrócyot* szőnek belőle a *hász főnggyére*. Egyébként *mázoláshoz**, a *platt* vasporozásához használják, *pásmamaddzagot* sodornak belőle stb. A többi három fajta szőszot — a cseppű nem szősz — száraz helyen, a *kaszli fiába* vagy a *karosládába* tartják, még fonásukra sor kerül.

Ha a szőszcsinálás kalákában történik, *kéit-három asszony huzza a fejét, három-négy meg a lehántot*.

A fejesszőszból lehet legvékonyabb fonalat fonni: leginkább a *viékövászó** *félmenőjéül* vagy *pamutos vászon** keresztszálaiul használják. Az aprószőszből vastagabb szálú fonál készül: *szákvászón** hosszanti és keresztszálainak egyaránt alkalmas.

10. A fonás

A *lekszaporátlanabb* kendermunka. Ősztől, mikor a mezőn *szűnik a dolog* tart egész télen át. Két módja a *kéizzel* és a *kerekesen* fonás.

A kézi fonáshoz *guzsáj* meg *örsőy* kell. A guzsaly részei a 15—20 cm átmérőjű, *félslukk* magas, háromlábú *guzsájszélek*, meg a közepébe fűrt lyukba állított 6—8 szögletű, 140—160 cm hosszú *guzsájpáca*. Asztalos vagy ügyes ember csinálta, a pálcát könnyű fenyőből, a széket nehéz tölgyfából, hogy *fél ne burúnjon*. A szék szélét *kicifrásták*; *reccésre* faragták. A pálcá enyhén *sugárodó* ('vékonyodó') felső végére, egy *rováték*-ba kötötték a *guzsájszallag*-ot, amivel a szőszot *félkötötték* a guzsalyra.⁴⁰ Ezt régen rendszerint a legények ajándékozták. Asszonyoknál gyakran *maddzag*, *gyóucsszél*,⁴¹ *rongymaddzag**, *doházsíneg** pótolja.

Az *örsőy* (eredetileg a kézi orsó neve, de ma már a rokka fonáltartóját is így nevezik) két fő része az *örsőypácája* meg az orsó *karikája*. Előbbit az orsó *szára*-nak is nevezik. Az orsópálcá elhegyesedő végét az *örső hegyi*-nek hívják.

³⁹ A Csengerben — vö. NAGY, i. m. 125—126 — megkülönböztetett szőszfajták erősen eltérő nevek: tőszősz, szálfonal és aprószősz. Talán más-más irányú hatások keverednek vidékünkön.

⁴⁰ Magam csak székes guzsalyt láttam a kerekesen kívül. Mikor azonban SZOLNOKY adatai nyomán — vö. Ért. XXXVI (1954), 65—70 — utánakérdeztem, kiderült, hogy régebben valóban ismerték és használták a talpas, sőt a tönkös guzsalyt is — vö. SzamSz. I, 136. A székes guzsaly mai kizárólagossága annál érdekesebb, mert az országos elterjedtség térképén a dunántúli, palóc és Kolozsvár vidéki előfordulásai mellett a székes guzsaly vidékünkön szigetként jelentkezik. Vö. SZOLNOKY, Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye Bp. 1951. térképeivel.

⁴¹ *Gyolcsszél* 'széles, bolti pertli'.

A fonás modern, egyre elterjedtebb eszköze a *kerekezsquzsáj* vagy röviden *kerekes**⁴². A guzsalyszékbe itt két állvány van vésve, ezek közt forog a *kerek*. A kerék kinyúló *hajtóújjához* kapcsolódik a *lábítóúj**. A kereket a *vitörla** vasára húzott *örsőúj* kerekével *sziűj* fogja át, s ez viszi át a forgómozgást. A vitorla egyik *ága** *ki van fűrkálva*, s egy a lyukakba dugható drót *külcs** (vagy *kóucs*) irányítja a fonalat az orsón egymás mellé sorakozó *cikkek*-be.* A szösz vagy a kerekesre épített guzsalypálcára kötik, vagy egy székes guzsalyt állítanak a kerekes mellé. (L. 8., 9. kép.)

A fonás kizárólag női munka. Először általában a fejeszöszt fonják meg. Van úgy, hogy a család idősebb, gyakorlottabb tagjai a finomabb munkát igénylő vékony fonalat fonják, a kisebbek az aprósöszst. A fűt vagy göngyölt *kibontyák* s a guzsalyra kötés előtt *megágggyák** vagy *felágggyák*: az egész csomót balkézbe fogva jobbkezével kis csomókat tépnek ki, s raknak egymásra belőle. Az *ágyás szösz*-t *összegöngyölik* és felkötik a guzsalyra. A többször körülcsavart guzsalyszalagot 10—15 centivel a csomó alsó része fölött kötik meg. Az alul maradó rész a szösz *szakállá*. A guzsalyra egyszerre felkötött mennyiség *egy guzsáj szösz*.

A fonó nő a bal *téirgye* mellé állított, lábával rögzített guzsalyról *huzza* bal *bütyök*.*⁴³ és *mutatóújjával* a szösz, míg jobbójával az orsót *sodörja*, *pergeti*. A szöszben esetleg előforduló *cseppügömmöt*, pozdorját fogaival tépi ki, ujjait nyelvével nedvesíti meg. Hogy elég nyála legyen, olykor valami *nyálazót* (pl. főtt aszaltgyümölcsöt) fogyaszt. Az orsó fonás közben egyre távolodik a guzsalytól. Mikor már tovább nem tudja nyújtani karját, felcsavarja a megsodort szálat a *nyútást*. *Nyútani* persze csak kézzel fonáskor lehet. A megsodort fonal felcsavarásakor vigyázni kell, mert a rosszul felcsavart fonal száradásakor *lefürög**⁴⁴, *összeboncolódik*. A nagyon megsodort fonal *összemacská-sodik*, *sodros*, *macskás**⁴⁵, *örsőuhegyes* lesz, a *sodratlant* meg nem lehet megszöni, mert *széjjfelmájlik*. A kerekesen fonó is balkézrel húzza a szösz, de szabad jobbkezevel *egyengeti aláfele* és nyelvvel *nyálazza*. A lábítóúj jobblábbal *hajtja*. Vigyáznia kell, nehogy túlságosan nagy *cikkeket* engedjen az orsóra, mert *lefürdül**. Ezért több *sört** fon rá.

A *fonóúj* különösen régebben igen elterjedt volt. *Összejártak* fonni részben a szórakozás kedvéért, részben meg a *világítóújval* való takarékoskodás céljából, hogy *kéméjék a petróút*. A *danolászás*, tréfálgozás, *fársangolás* mellett a *citera-szóra* táncolás és más játékos időtöltés tette kedvessé az ilyen alkalmakat. A legények *élesítették* a lányok orsóját: ha elejtette, felkapták, s csak csók-váltásdíj ellenében adták vissza. Ha a lány *nem váltotta ki*, az nagy szégyen volt a fiúra: a lány *lenézte*. A sértett fiú ilyenkor elvitte az orsót, s a rajta levő fonalat *kikötözte* az utcán egyik kaputól a másikig, meg egyik oldalról a másikra. Az ilyen fonóban mindenki a *maga szöszit fonta*.

Ha valakinek nagyon sok a *fonnivalóúja* szintén fonót, *kálákafonóút*, *fonóúkját híj*. 15—20 lány, asszony, meg a hivatlanul is elvárt legények teszik mulatságossá az ilyen alkalmat is. Ez tulajdonképpen kölcsönmunka vagy

⁴² A szakirodalomban *kecskerokka* néven ismert típust — vö. SzamSz. I, 136; NAGY, i. m. 127 — már teljesen felváltotta a merőleges vázra épített, modernebb, kisebb fajta.

⁴³ *Bütyökujj* 'hüvelykujj'.

⁴⁴ *Lefürög* 'eredeti helyéről leforogva fellazul összegubancolódik — a fonal'.

⁴⁵ *Macskás* 'túlságosan megsodrott volta miatt összezsavarodó'.

szívesség. A gazdasszony kalácsot süt, *málét főz* (de most már *szemesen*), és ha van, *bagójtüdőt*: vegyes *aszálgyümölcsöt*. Ezeket megcukrozva eszik, hogy a fonóknak *legyeny nyálok*.

A szegényebb asszonyok *bérbe* is szoktak vállalni fonást. Pénzt vagy természetbeni ellenértéket kapnak érte. E munka gyenge kereseti lehetőségére utal a szólás: *ű se font a nyelvijér!* Merész, *mérmondó*, nyelves nőkre mondják. Aki ui. valamit fonással keres, nagyon meggondolja, mire használja el.

IV. A fonal

11. Motollálás

A *teli* orsókat leteszik. Régebben az *orsótártóba** rakták, ez a platt vagy annak *blóudérje* fölé a falra volt szögezve. Itt száradt a fonál *hetfütül szombatig* — ha volt elég orsó.

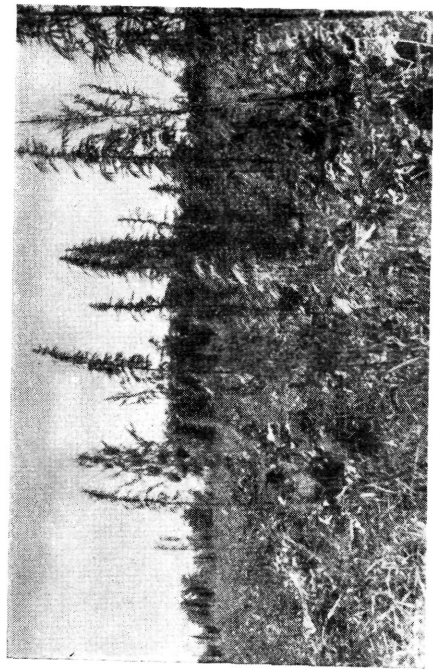
A *motóulláláshoz* két ember kell: aki *motóullál* meg aki az orsót *fogja* — rendszerint gyerek. Motollálni nem mindenki tud, viszont gyakran férfiak csinálják. A fogó tenyerébe állítva vagy karikájánál fogva *tártya* az orsót. A kerek orsóját vasra, *gatyamaddzaghuzóyra* dugva fogják, vagy a kerekesen hagyják, csak a *szijjat lelökik*, hogy szabadon foroghasson.

Motollálás előtt *pászmamaddzagot sodornak*: csepüből az egyik *ereszti*, a másik *sodórja* két tenyere közt, míg 50—60 cm lesz. Ehhez kötik a fonál *kezdő végét*, majd balkézrel hozzáfogják a *motóulláshoz*. Ennek részei: az *ina*, a két keresztnen bevésett *ága* vagy *levele* és a *végi*, ez olykor faragásos. A fonál a motollán úgy helyezkedik el, mintha egy kör két-két szemközti pontját egymáshoz közelítve a kerületet négyrétű egyenessé alakítanánk. A motollálás célja a fonál hosszának, mennyiségének mérése és a további szárítás. A motolla ina 100—110 cm, egy körülvezetett *szál** tehát 4—4,5 méter.

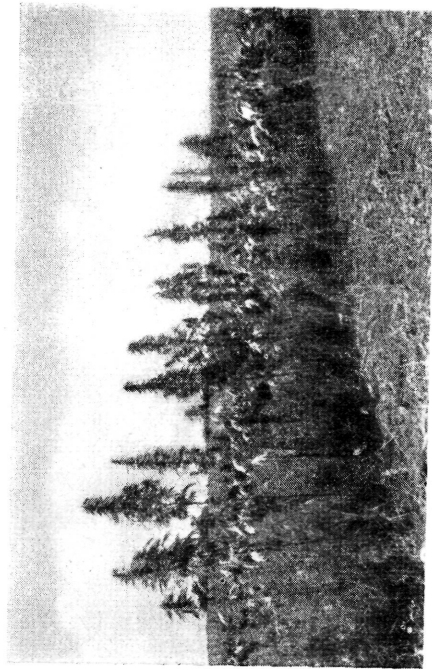
A motollán *mególvassák* a szálakat: három szál egy *ige*, ötven ige egy *pászma*.⁴⁶ *Ólvasni* vagy motollálás közben szokás, vagy a fonál csomójának megbecsülésekor. Ha számoláskor már több a fonál egy pászmánál, akkor is össze kell kötni, nem szabad elválasztani. Az ilyet *igésep pászmának** nevezik. A *kiszámolt* pászmát a pászmamaddzaggal lazán, *egygömré* megkötik. Az *apróúszószfonál*-ból* négy pászmát, a *vékófonál*-ból* hat-nyolc pászmát motollálnak egyszerre a motollára. Ennek neve: *egy darap fonál*. A fonál végéből néhány métert ujjukra csavarva bekötik az utolsó pászmát. Ez a darab *kezdő végi*. Egy orsón vékony fonalból kb. egy pászma fonal van, a kerek orsóján kettő.

A motollát rendszerint a *mestèrgerenda* és a *padlás* közé dugják. Rajta a fonál megszárad, merev tartású lesz, *nem ugrik össze, nem macskásodik*. A darabot az új motolláláskor *leveszik* a motolláról, megcsavarják, összefonják és a *rudra** teszik vagy *kóvcsolat*-ba szedve felakasztják.

⁴⁶ Noha a fonalmérés egységei vidékenként erősen különböző hosszúságokat takarnak — vö. SZOLNOKY, Ethn. LXI (1950), 50 —, az ige viszonylag szilárd számolási egység. Ebből épülnek a magasabb egységek nemcsak a motollán (pászma), hanem a vetőn is (lásd alább). Sőt, úgy látszik, a régebbi számolásban nem is szerepelt pl. a *pászma*. LUBY szerint ugyanis — vö. MNy. XXIV, 219 — Csekében a pászma helyett az *egyhatvan*, *kéthatvan* kifejezések használatosak, egyszer hatvan ige, kétszer hatvan ige jelentésben. Gacsályban is a vetőre engedéskor az ötven ige és száz ige a számolási egység. Persze ez így is a motolla hosszának a függvénye. A motolla — úgy hisszük — mégsem csupán a szapuláshoz előkészítő elrendezési szerszám, mint SZOLNOKY vallja, hanem helyi mérőeszköz is.

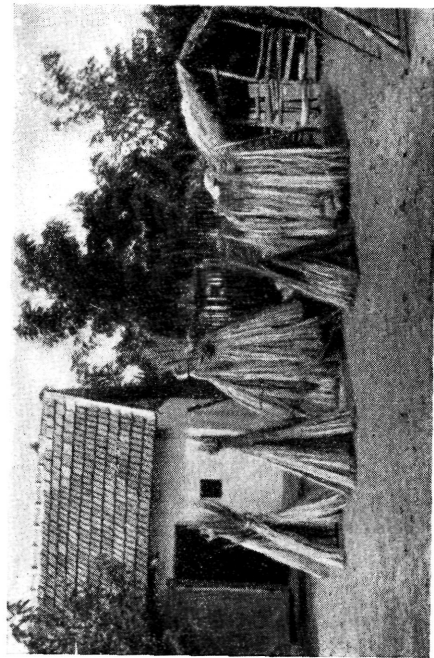
1. kép: Répa közé vetett csádé

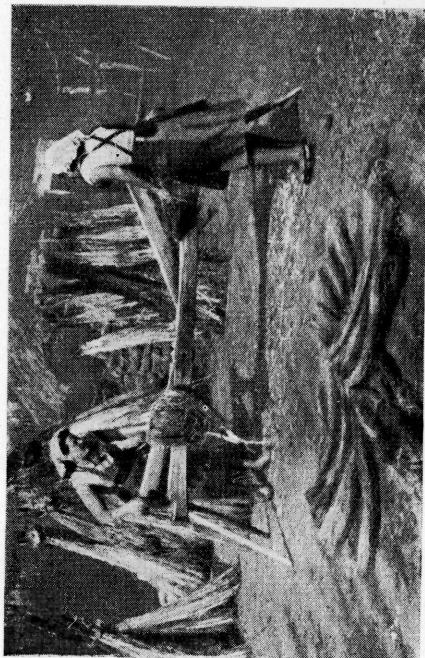
2. kép: Nyüvéskor meghagyott csádé

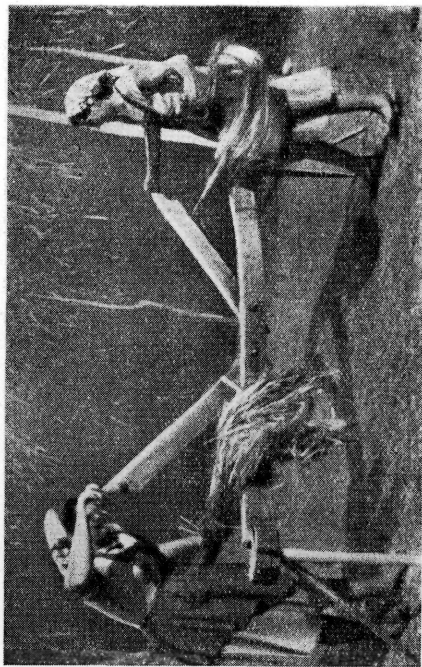
3. kép: Áztatás a csereposépban

4. kép: Szárítás törés előtt. Középen a kuk

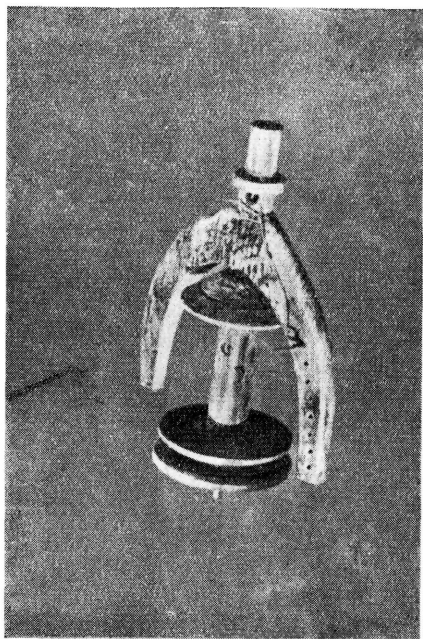
5. kép. Törés

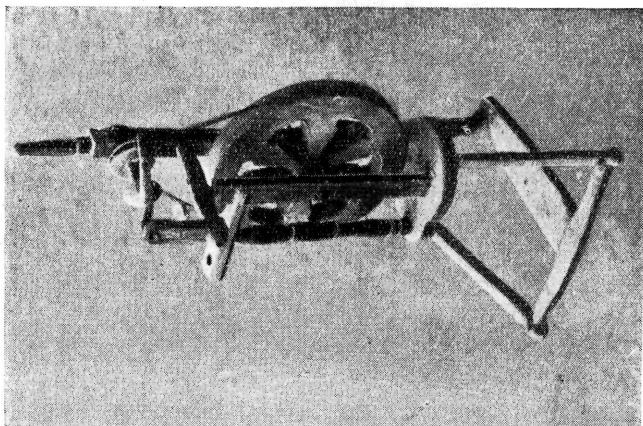
6. kép: A nagyolás és a tilolás

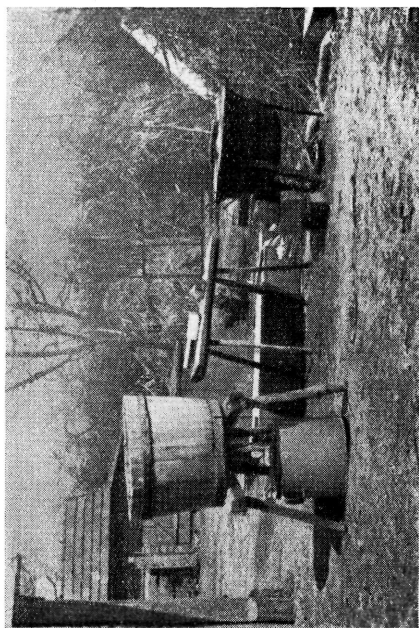
7. kép: Fű szöszök törés után

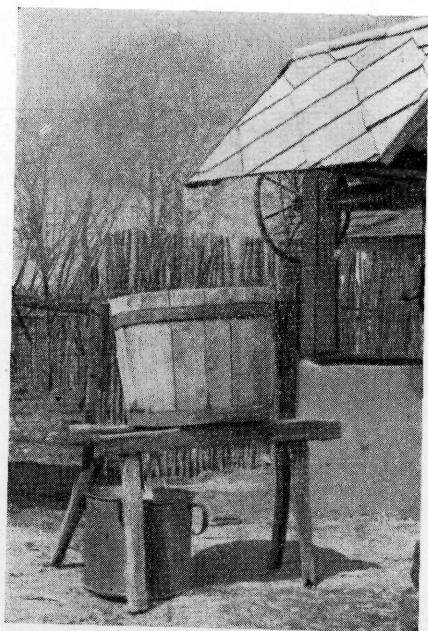
9. kép: A kereksguzsaly vitorlája és orsója

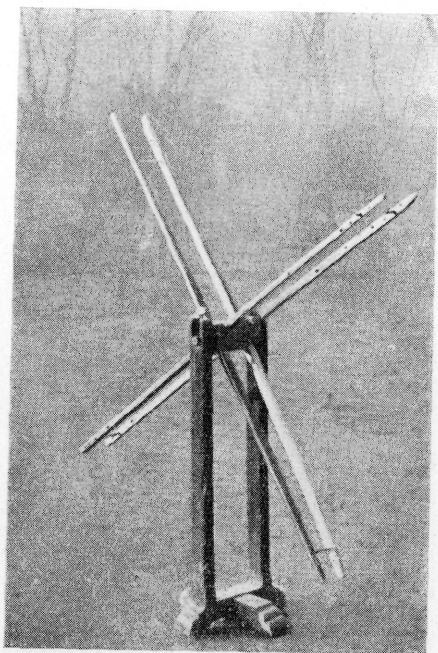
8. kép: Kereksguzsaly

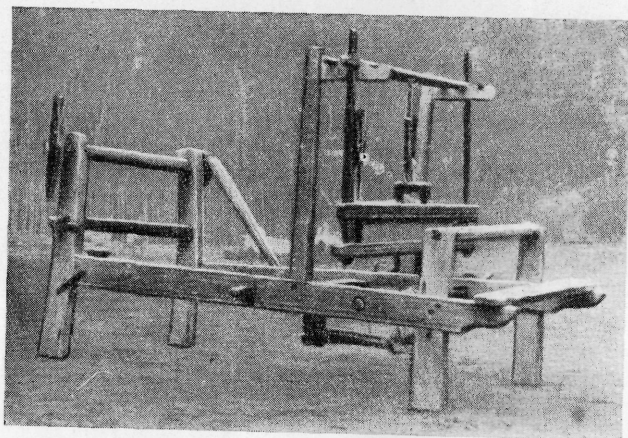
10. kép: A szapulás eszközei

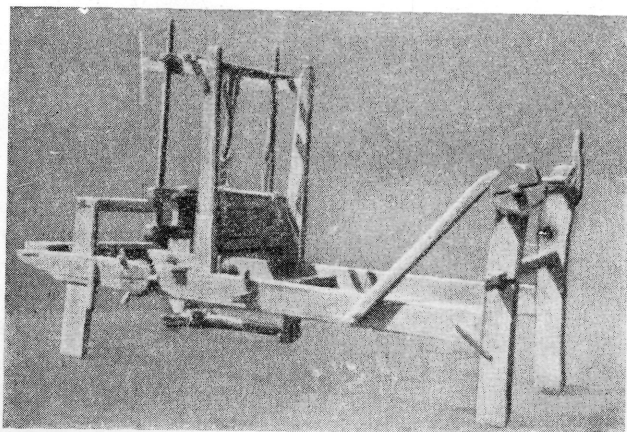
11. kép: Kád a kádlábon

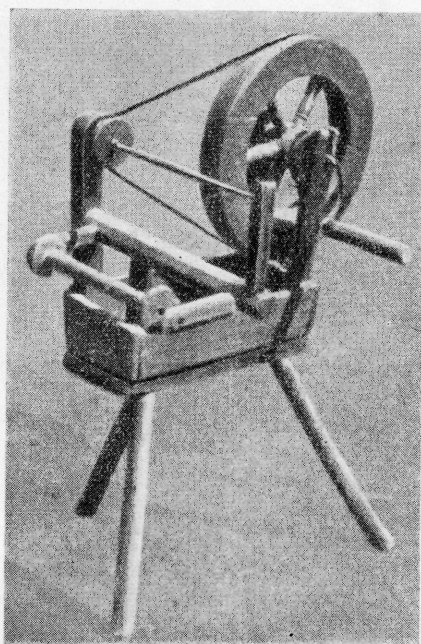
12. kép: „Fennjáró” tekerő

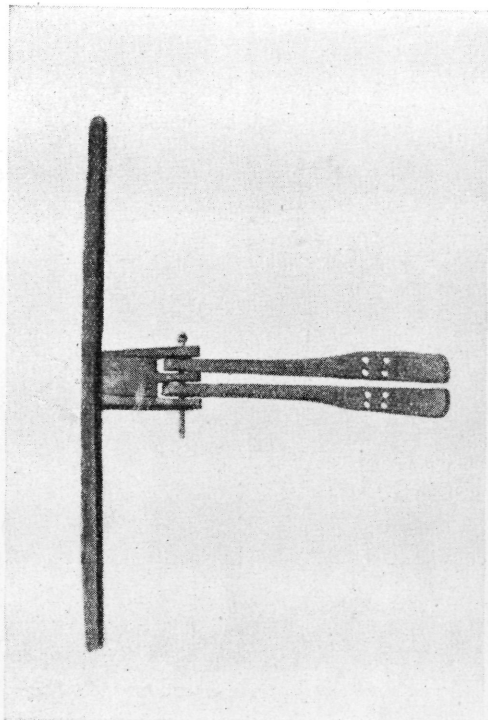
13. kép: A „tótos” esztovája

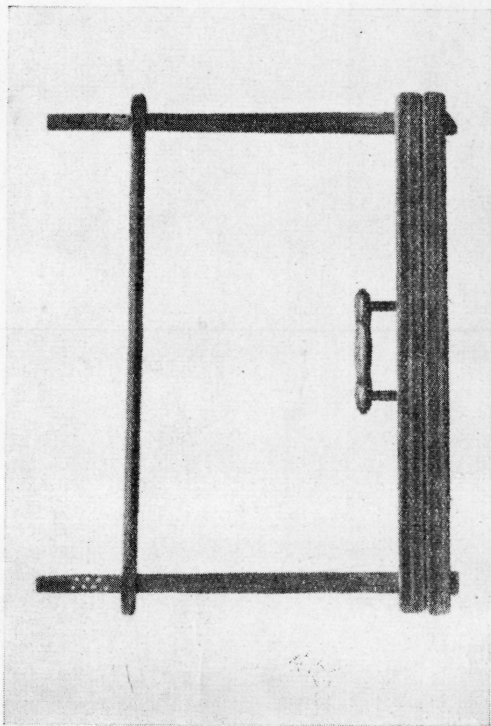
14. kép: A „totos” esztováta

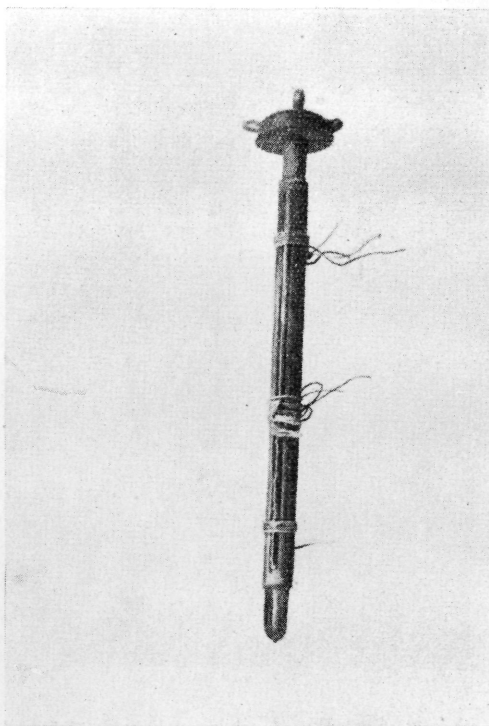
15. kép: A csüllő

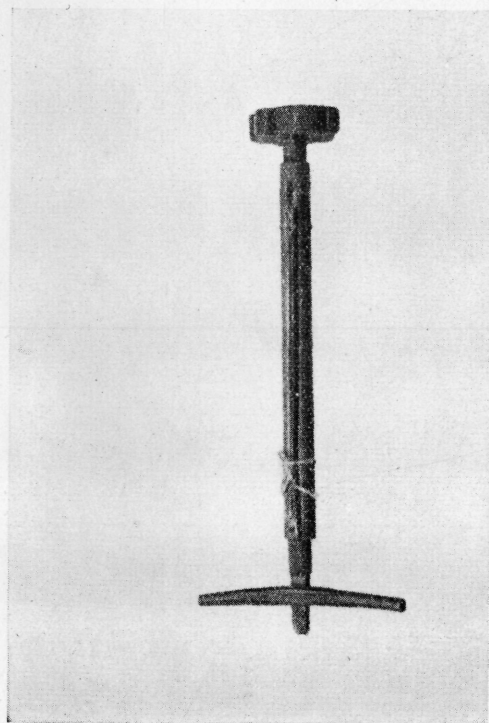
17. kép: Lábitótartó a lábitókkal

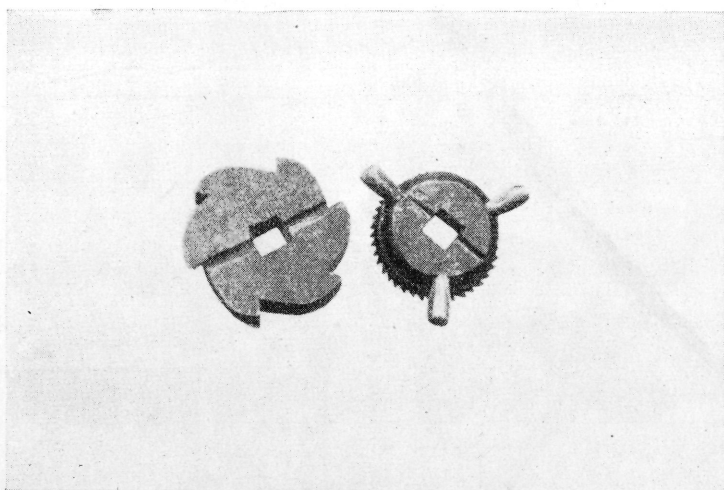
16. kép: Bordahaj; ina; tartója

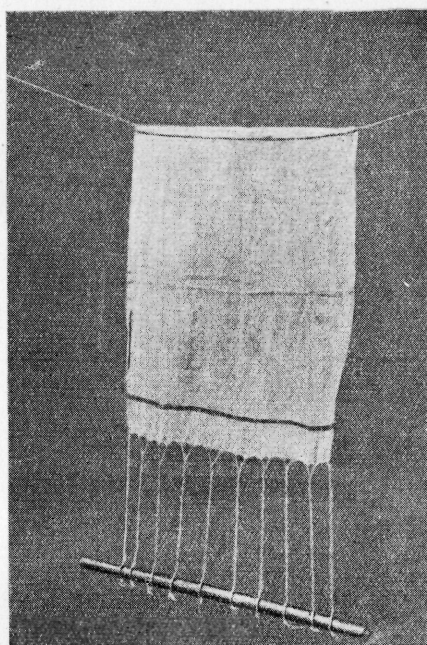
19. kép: Első hasajó a fesztőkerékkel

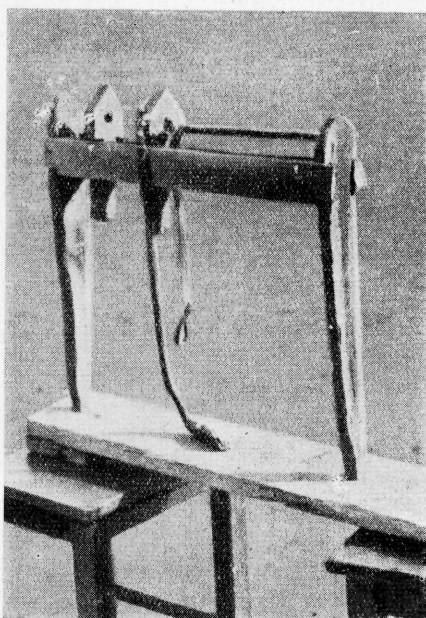
18. kép: Hátsó hasajó a fakutyával és eresztőkerékkel

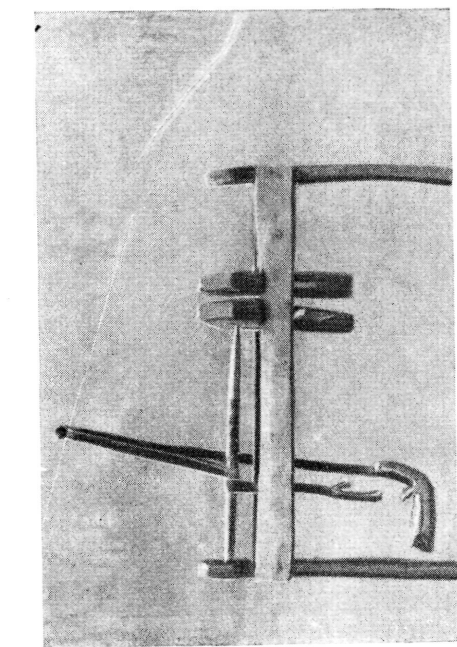
20. kép: Az eresztő- és fészítőkerék

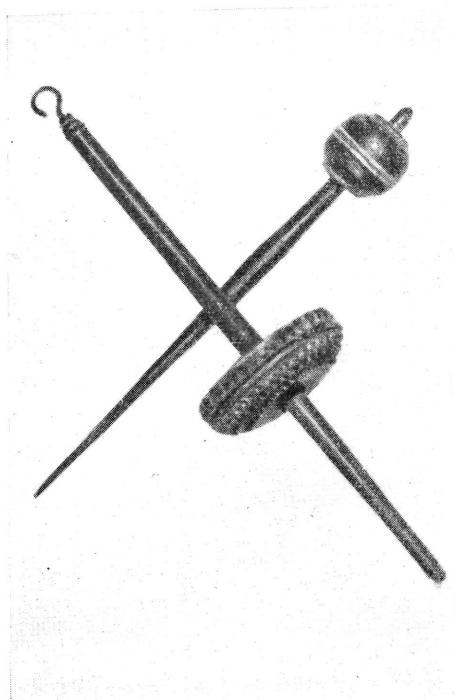
21. kép: A kötözővászon

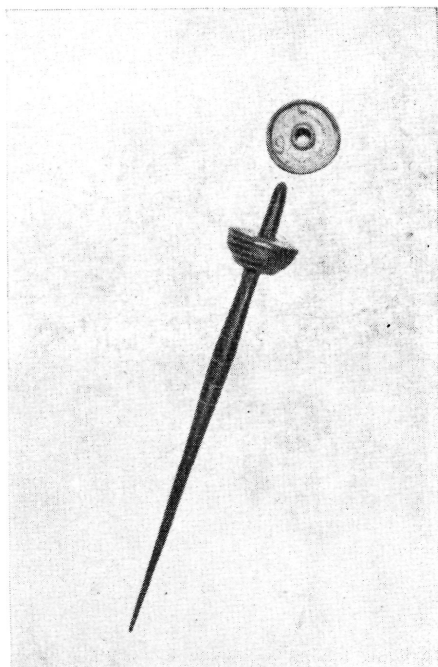
22. kép: Az eszterga

23. kép: A szij elhelyezkedése forgatáskor

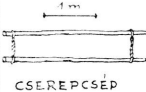
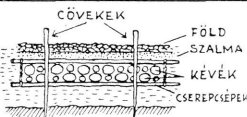
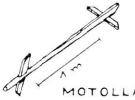
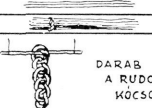
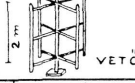
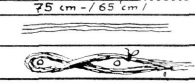
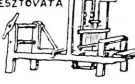

24. kép: A vizsgáló és a csörgős orsó

25. kép: A csörgős orsó karikája szétválasztva

A KENDERMUNKÁK ESZKÖZEI ÉS EGYSÉGEI GACSAJYBAN

AZ ANYAG	A MUNKA FÁZIS		A FELDOLGOZÁSI EGYSÉG		MEGJEGYZÉSEK
	NEVE	SZERSZÁMA	NEVE	FORMÁJA	
KENDER MAG	VETÉS	 ZSÁK	VÉKA		A VÉKA A MENNYISÉG ÉS TÁRGY NEVE IS. A NEGYEDRÉSzt ÁLT-BAN SZAKÍTOKOSÁRRAL MÉRİK.
			NEGYEDRÉS		
	NYÜVÉS		MAROKNYI		TÖBBNYIRE KALÁKÁBAN TÖRTÉNIK. FŐLEG ROKONOK, SZOMSZÉDOK A SEGÍTŐK.
			KÉVE		
KENDER			KUKK	 5-20 KÉVE	
	ÁZTATÁS - KÖLTÉS	 1 mm CSEREPCSÉP	CSEREPCSÉP KENDER	 CÖVEKEK FÖLD SZALMA KÉVEK CSEREPCSÉPEK	A MUNKA RÉSZLETEI: BERAKÁS, SZALMAZÁS, LEFÖLDELÉS, LECÖVEKELÉS. KÖLTÉSKOR: KIBONTÁS, MOSÁS, KITEREGETÉS.
	TÖRÉS - TIOLÁS	 TÖRŐ	MAROK FOGÁS	 EREDMÉNYE: MAROK-SZÖSZ FÜ-SZÖSZ	A MUNKA FÁZISAI: NAGYOLÁS, RÁGATÁS, TIOLÁS; ELŐBB A TÖVET, MAJD A HEGYÉT TÖRIK.
SZÖSZ	DÖRZSÖLÉS	LÁBBAL DÖRZSÖLŐN	FÜ /EGY DÖRZSÖLŐ SZÖSZ/ /AMENNYI BELEFÉR/	 MEGGÖMÖLVE	MINDKÉT DÖRZSÖLÉSI MÓD KALÁKÁBAN TÖRTÉNIK. ÚJABBAN CIGÁNYOKKAL TAPOSZTATJAK FIZETÉSÉRT.
	SZÖSZ-CSINÁLÁS	 GEREKEN	FÜ /FEJ/	 EREDMÉNYE: EGY FÜ FEJESZÖSZ EGY FÜ KOCCSA EGY GÖNGYÖL APRÓSZÖSZ CSEPÜ	ELSŐ MEGHÚZÁSKOR KÉZBEN MARAD A FEJESZÖSZ, A LEHANTOT ÚJRA MEGHÚZZÁK, AMI A KÉZBEN MARAD: KOCCSA. HARMADIK HÚZÁSKOR: APRÓSZÖSZ. GEREKENBEN MARAD: CSEPÜ.
	FONÁS	 SZÉKES-ÉS KERES-GUZZALY	GUZZALY ORSÓ	 → EGY GUZZALY SZÖSZ → EGY ORSÓ FONÁL	A FEJE- ÉS KOCCSÁBÓL LESZ A VÉ-KONYFONAL, AZ APRÓSZÖSZBŐL A VAS-TAGFONAL. A CSEPÜT NEM FONJÁK MEG.
FONÁL	MOTOLLÁLÁS	 MOTOLLA	1GE = 3 SZÁL PÁSZMA: 50 IGE DARAB VEKONY F-BÓL 6-8-P VASTAG F-BÓL 4-P	 DARAB A RUDON KÖCSOLATBAN	A MOTOLLA HOSSZA NINCSPONTOSAN MEGHATÁROZVA. A KÉSZÜLŐ ÚJ MOTOLLÁT A RÉGIHEZ MÉRİK.
	SZAPULÁS	 ÜST KÁD	DARAB	/AMENNYI VAN/	FÁZISAI: BEÁZTATÁS, FELRAKÁS, SZAPULÁS, MOSÁS.
	TEKERÉS	 TEKERŐK	GOMBOLYAG FÁJFA	 LYUKAS G. KÖ G. ÜRES TELE	A KÉT ELSŐ TEKERŐ-TÍPUS GYAKORIBB. A FÁJFARA GOMBOLYÍTÁS CSÜLLÖVEL TÖRTÉNIK.
	VETÉS	 VETŐ	SZÉLESÍTŐ HÖSE RÖP. SING 1GE = 3 SZÁL PÁSZMA = 10 IGE	 75 cm - 65 cm	A VETŐNÉL CSAK A FOGÁS EGYIK OLDALÁN LÉVŐ SZÁLAKAT SZÁMOLJÁK, MIVEL EGY BORDAFOGBA KÉT SZÁL KERÜL.
	SZÖVÉS	 TÓTOS, ESZTÓVÁTA	A VÁSZON FELMENOZTE BELEVEROZTE EREDMÉNY: VÁSZON	 CSÜLLŐ	A CSÜLLŐ HARMADIK TÍPUSA A KERES-GUZZALY MAGA, A LEÍRÁSBAN JELZETT ÁTALAKÍTÁSSAL.

A motolláló kétféle hibát követhet el: *keresztet vét* (= vet), illetve *nyaklót vet*. A *kereszt* olyan szál, amelyik csak félig megy körül. Ezt *él két szakasztani*, mert összehuzza az egész darabot. *Nyaklót* akkor keletkezik, ha az ág és in találkozásánál átlósan veszik körül a fonalat. Ezt *kikötik*: eltépik és a szabályos úton vezetve újra megkötik a két szál végét.

12. Szapulás

A darabok gyűlnek *egész télen át*. A fonás befejeztével következik a fonal *szapullása*. Ennek február—március az ideje: *Akkor jó csinálni, mikor a biéka beleaggattya ja lábát* — szokták mondani, tehát mikor már melegebb van. A munka célja a tisztítás, puhítás. Van aki nem is *szapujja*, csak *párgója*. *Párgolásra kenyér után*, tehát *sütéskor* kerítenek sort. Előző este a darabokat *bédszattyák* meszes lébe. Reggel *kifacsarják*, *ákácfa*- vagy *kóróruhamu*-val* beszórják, vizes zsákokba dugják és deszkákra rakva *betoszattyák* a kemencébe. A deszkát alatta hagyják, nehogy *mekpérgelő* ggyön. Egy nap múlva kiveszik a kemencéből és kimossák.

A meszes vízbe áztatás szapuláskor sem marad el: előző este, vagy reggel a *férakás* előtt *gyúrák meg* benne, míg meg nem puhul. A *kádlábra* helyezett *kád* vagy *szapulló* jukába *szálmacsutak*-ból *csörgőt* csinálnak: szálas *buzavagy gabonaszálmából* egy maroknyit *kétrét hájtanak*, a *türés*-be a kádon belül egy pálcát dugnak át, hogy ki ne csússzon, majd valami *cserebdarabot*, fenekeketlen *pléitángyért* *burítanak* rá. A kád *fenekire zapszálmát* hintenek, erre rakják rá a megrostált hamuval *behammazott* darabokat. Felülre *hammast* terítenek, s rá hamut öntenek. Négy *sarka* kívül lecsüng a kád szélén. (L. 10., 11. kép.)

Közben az *üst*-ben vizet melegítenek, s mikor már *sütős*, de még nem forr, egy *lugosedénnyel** vizet *mèrnek* a hamura. A hamurétegen és hamus fonalon átszivárgó víz a csurgón mint erős *lug csorog le* a *csörgő* alatti *déjszába*. Innen újra az *üstbe* kerül, s felmelegítve ismét a kádba. Az első lúgot, ha nagyon *erőss*, *veress elöntik*, s gyengébbet csinálnak, mert az erős lúg *megveressíti* a fonalat. A megrakott kád neve *szapulló*. A szapulás tulajdonképpen ez a *lugozás*, amit aztán egész nap végeznek: estig *szapújják* a fonalat. Éjszaka hűlni hagyják, másnap reggel jön a *mosás*. Mosni víz partján vagy a kútnál, kád mellett szokás. A hamvast kiemelik, a hamut elöntik a *ganésziélbe*.* A darabokat egyenként kiszedik, *bü vízbe* jól *kirázzák* a hamutól. *Mosószeiken*, *sujokkal* gyengéden *meksújköjék*, majd *kiöblítik*, *kifacsarják*, *szüttesre** kiterítik. Mikor *félzsáraz*, következik a *mincselés*. Néhány liter vízbe 3—4 *tojás-sárgáját* ütnek, elkavarják, s a darabokat egymás után *belenyomogattyák* ebbe a lébe. *Mincselni* főleg akkor kell, ha a fagy *nem szítja meg* a kiterített fonalat. A fagy ui. puhítja a fonalat. Ezt érik el a mincseléssel is, meg a sárgásra színezést. Ezután a darabokat kicsavarják, megrángatják, hogy a szála *kinyújon*, ahol *macskás* volt *kifürdűjön*.*⁴⁷ Félzsárazon még egyszer meghúzgálják.

A szapulás akkor sikeres, ha a fonal szép sárga színű, ilyenkor *nyitik*, *mint a citrom*. Ha rossz volt a hamu, a fonal szürkés színű, *daru* lesz. A kád aljára is azért tesznek zabszálmát, hogy *sárgiccsa* a fonalat.

A szapulásra vonatkozó *tanulós* kérdés: „*Aki szombatō szapul mikor mos?*” Ugyanis másnap kellene, de az vasárnap. A kérdésben megtévesztő szójáték van. A helyes válasz ez: „*Az üst feneké körmös!*”

⁴⁷ *Kifürdül* 'az összekapódott fonal kiegyenesedik'.

13. Tekerés

A *tekerés** vagy *gombajítás** a fonalnak könnyebben kezelhető formába : *gombajog*-ba vagy *fájjára**⁴⁸ csavarása. Eszköze a *tekerő* vagy *gombajító*.* Három változata van : *améik fē jár*, vagyis függőlegesen tartja a fonalat ; a másik *csak amojan*, ez vízszintesen forog, a harmadik a *hengeres**. A *fējárou* részei : *ájja* vagy *tálpa** s az erre helyezhető *tengēj**, melyből a *levelek** állnak szét. (L. 12. kép.) Egy-egy levél hossza nagyjából a motollaéval egyezik meg. A levelek átfűrt végeibe *cifrafát* dugnak, ezek tartják meg a feltett darab fonalat. Több furat van, hogy a fonalat megfelelő feszesre állíthassák. A vízszintesen forgó tekerőnek is van *ájja*, *levele* és *szege*, amire ezt fölteszik ; valamint a levelek végén *cifrafák*. Ezeket beszúrt orsóval is lehet helyettesíteni. A hengeresnek van *áldánya*, lécekből *álkottott* két *hengere**, meg az ezek tengelyén és az állvány szemközti lyukain átvezetett *vaspácák*.* A három típus közül kétséget kizáróan ez a legfejlettebb.

*Gombajítani** vagy *tekerni* lehet gombolyagba vagy fájjára. A gombolyagnak két fajtája van: a *kűgombajog** és a *jukaszgombajog**. Utóbbit a *kóutis*-on vagy *kóutics*-on készítik. Ez félméteres bot, melyet balkézben tartva haránt-hosszanti irányban *tekerik* rá a fonalat. Közben a botot lassan forgatják, hogy a fonal egyenletes eloszlású, *hálós* legyen. A kűgombolyagot összegyűrt papíresomóra vagy *csutkára* kezdik. Ezt nem hálósra, hanem *cikkés*-re csavarják : a forgatás nem szabályos és nem folyamatos, hanem egy ideig *egy nyomon* vezetik a szálát, majd más cikket kezdenek.

Egy gombolyagba egy darabot csavarnak. A pászmamadzagot kibontva egyszerre mindig csak egy pászmát szabadítanak fel. A gombolyítás gyakran *csüllő*-vel történik, ezzel *szaporább*. A fájját ráhúzzák a csülló *vasára*, melyet aztán kerékáttétellel forgatnak. A tekerő asszony *győucsot* köt az ujjára, hogy a fonal el ne vágja. A munka közben adódható leggyakoribb hiba, hogy az összeakadt szál *beleszakad*. Ha nem sikerül a végét megtalálni, *új végét szakítanak* : tetszőleges helyen eltépve folytatják a munkát.

14. A vetés

A *vetés** már a szövés előmunkálata : a vászon szélességének és hosszúságának megtervezésére szolgál. Noha a fonál hosszúságának mérésére szolgáló mértékek, mint a motolla hossza, a sing, rőf, vetőkőz nem pontosak és vidékenként is különböznek, a hosszú gyakorlatban anyáról leányra szálló, tétellé vált meghatározások általában kellő eredménnyel járnak.

A fonalat tehát *mek kél vetni*. Ez a *vető*-vel *megyen*. A vető azonos az országszerte ismert típussal : középső hosszabb *ruggya** a *mestergerend*ába fűrt lyukban, s egy az alsó vége alá tett, kimélyített deszkadarabra állítva forog. E lyukakat *disznóúzsírral* kenik meg. A vető nagy *pécáját** az átlósan futó *keresztpácák** rögzítik. Tartozéka még a két *fogas** ; ezeket a kezdő és végző ponton a fonál irányának megfordítására és *keresztezésére* használják. Zsineggel kötik őket a két *vetőpáca* közé.

Hogy számítja ki az asszony, hogy mennyi és milyen széles vászon szőhető a rendelkezésére álló fonálból? Mint láttuk, a motollán az ige a legbiztosabb egység : a pászmába több vagy kevesebb ige, a darabba több vagy

⁴⁸ *Fájja* '30—35 cm hosszú fonalorsó'.

kevesebb pászma tartozhatik. Ezért a számítások alapegysége az ige, a motollán háromszor körbefutó szál. Külön számítás szükséges az *aprószőszfonálnak* vagy *vastakfonálnak**, a *fejefonálnak** vagy *viëköfonálnak**, a *pamutosvászonnak** meg a *pokrócnak* is.

Az aprószőszfonalból rendszerint zsák készül, általában nyolcas bordában. Az erre vonatkozó vetési szabály ez: *Vastakfonalból ötven ígérül vetnek egy sing vászont* (egy sing = 62—65 cm). Számba kell tehát venni, hogy hány ötven ige fonala van, és annyi singet engedni a vetőn. Ez akkor a legkönnyebb, ha már motolláláskor is ötven ígés pászmákat csináltak: így ahány pászma volt, annyi sing vászon lesz. Minthogy azonban szövéskor a fonal hosszának egy része *félverődik**⁴⁹, vetéskor minden singre *ráhagynak két-két unnyit*. A *lemérés* úgy történik, hogy egy szál fonalon lemérik az egy sing + *ráhagyást*. Ezt a *kelincsre* vagy valakinek az ujjára vagy a vető asszony alsó karjára körbefogva, a többit *egy nyomon*, mérés nélkül, csak a köröket számolva csavarják rá. Ha tehát valakinek *husz ötven ige* (20 pászma) fonala van, abból husz sing + *ráhagyás* hosszúságot kell *félvetni*, hogy ebbe a hosszanti szálcsomóba, a vászon *félmenőjébe* elegendő keresztzszál, *béli* vagy *beleverőjébe* is teljék a fonalból. Minthogy egy zsákra négy sing vászon kell, a fenti fonalmennyiségből öt zsák szőhető.

A kimért szál egyik végéhez aztán hozzákötik egy másik gombolyag végét, s a hurkot az alsó fogásra téve, s a szálakat a két fog közt *keresztelve* megkezdik a vetőre való *felengedést**. Ehhez két személy kell: egyik a fonalat vezeti, másik a vetőt tartja feszesen, hogy a fonal feszesen álljon, *meg ne lötytyennyen*.* A vető forgatásával spirálisan fölcavarodik a kimért hosszúságú fonalpár. Ahol véget ér, oda kötik a másik fogast, s ennek fogai közt nyolcas alakban visszafordítják a szálakat. A vetést ettől kezdve egy személy végzi: egyik kezével vezeti a fonalpárt, másikkal meg folyamatosan továbblandíti a vetőt a pálcák meglökésével. A kezek munkája a fel vagy le vezetéstől függően cserélődik. A fonálnak felül is, alul is *keresztetettje** van. Alul a keresztetnél történik a *számolás* vagy *olvasás*. Ennek egysége a három szálpárból álló *ige* illetőleg a tíz ígéből álló *pászma*. A pászmákat itt is pászmamadzag befűzésével választják el.

Amikor a nyolc pászma (= a *zsáknakvaló** szélessége = *nyóucas vászon*) megvan, befejeződik a vetés. Ekkor az egyik fogasról lehúzza *lándzba** *szedik* a megvetett fonalat. Ehhez megint két ember kell: az egyik *visszátartja* a vetőt. A két végen, a keresztzetekbe madzagot fűznek, hogy *össze ne zavaroggyon* a szálak rendje.

A vékonyfonalból készítendő vászon hosszának kiszámítása más. Alapszabály: *Viëköfonalból tizennégyezs bordába száz ígérül vetnek egy rőf vászont*. Tehát ahány száz ige (= két pászma a motollán) a rendelkezésre álló fonal, annyi rőföt kell felengedni a vetőre — persze itt is a *ráhagyásokkal*. Ha a vászon nem tizennégyes, hanem keskenyebb, megfelelően hosszabb lesz a felvetendő hosszúság. Ha pl. 15-ször száz ige a megszövendő fonal, akkor 14-es bordában 15 rőf, 13-as bordában 16 rőf, 12-es bordában 17 rőf vászon telik belőle, béivel együtt értve.

Az előző *fonálvászon** vagy *tiszta vászon** féléllel szembenálló vászonfajta a *pamutos vászon*.* Ennek hosszanti szálait a *pamut* adja, keresztzszálait vékony fonal. A bolti csomagolású kétkilós pamutcsomag neve *egy pak pamut*.

⁴⁹ *Félverődik* 'a keresztzszálak beverése közben megrövidül'.

A pamutos vászon hosszúságát csak *vetőköz* szerint számítják (= a két vetőpálca közti távolság). Egy pak 18-as pamutra 12-es bordához 42 vetőköt engednek a vetőn. Ebben az esetben beleverőül minden vetőköz pamuthoz egy pászma, tehát ötven ige vékonyfonal szükséges. Tehát ahány ötven ige fonalunk van, annyi vetőköt kell felvetni a vetőre.

A *pokróc* (itt rongy vagy csepüpokróc értendő) felmenőjét *inának* nevezik. Ennek hosszúságát kevésbé fontos kiszámítani. Többnyire *taná-lomra** vetik, illetőleg a tervezett hosszúság és a rendelkezésre álló rongy vagy csepü mennyisége szabja meg a felvetendő hosszúságot.

15. A szövés

A szövőszék neve *esztováta*, *észováta*. A vidékünkéről eddig bemutatott típusok mellett van olyan is, amely némi eltérést mutat.⁵⁰ Amazokat *magyaros**, az itt leírtat *tótyos esztovátának** hívják. Lényeges különbség van az *első hasajó* elhelyezésében: ez a magyaros szövőszéken az első lábakon fekszik. Hátránya, hogy a felgyűlő vászontekeres akadályozza a szövőt. Itt a lábak tetején az *összekötő páca** van, ezen csúszik a vászon a két *talp** közé helyezett első hasajóhoz. A hasajó áthelyezésével vált lehetővé a vászon feszesen tartásának egy egészen más megoldása is: a *hátsó (hátulsó) hasajó* végére szerelt *eresztőkerek** és az első hasajó végén levő *feszítőkerék** alkalmazása; ez sokkal egyszerűbb a magyaros típusénál. (L. 13., 14. kép.)

Egyébként az esztováta részeinek elnevezései nagyrészt azonosak a Szamosháti Szótárban találhatók: 1. *talpa* (2 db), 2. *lába** (4 db), 3. *ülő-deszka**, 4. *kocsa* (2 db), 5. *borda*, 6. *bordahaj*, 7. *bordahaj ina*, 8. *bordahaj-tartó**, 9. *nyüstök*, 10. *nyüstártó bot**, 11. *sikkattyu* (2 db), 12. *sikkattyu-karika** (2 db), 13. *első hasajó*, 14. *hátsó hasajó*, 15. *lábító*, 16. *lábító-tartó**, 17. *eresztőkerek**, 18. *támaszfa**, 19. *eresztőmadzag**, 20. *feszítőkerék**, 21. *összekötő páca** (3 db), 22. *pockok**, 23. *csipkepáca* (2 db), 24. *kölönc*, 25. *cövekek*.⁵¹ (L. 13—20. kép.)

A hátsó hasajó a *felmenő* felcsavarására és tartására szolgál. Hengeres, *gömbejű**, a lábaknál *levékenyített*, a lábakon kívül *nyityszegletes* keményfa dorong. Végére jobboldalt az eresztőkerek kerül. Ezt a rajta levő *rovátékon* s a hasajó furatán át dugott *faszeg* rögzíti. Másik végére a fonal *felcsavarásakor* a *fakutya** illeszkedik. A hasajón végigvonuló *rováték*-ba egy *páca* illeszthető, amit *zsineggel* kötnek meg. (L. 18. kép.)

Az első hasajó a vásznat csavarja fel. Vége csak jobboldalt ér a talpon kívülre: ide húzzák rá a feszítőkeréket, melynek vasfogai a talphoz for-gathatóan szögelt *feszítő* kapaszkodik. Az első hasajón is van hosszanti rováték: ide a *kötővászón** végére erősített pálcát illeszkedik be. (L. 19., 21. kép.)

Ha esztovátája nincs is minden családnak — szomszédtól, rokontól szokás kölcsönözni —, nyüstöt meg bordát mindenki igyekszik beszerezni.

⁵⁰ Vö. a SzamSz. II, 191. és NAGY, i. m. 134. rajzait.

⁵¹ Itt két megjegyzést kell tennem. Adatközlőim egy része *fakutyának* az itteni *eresztőkeréket* nevezte, a fakutyát pedig csavarófának. A SzamSz. magát a fogaskerekbe beakadó fát hívja fakutyának (itt: támaszfa). Hasonlóan nem egységes az első lábak tetején futó fa neve sem: ezt többen nem összekötő pálcának, hanem első hasajónak nevezték. A bizonytalanság oka feltehetőleg a típusok keveredése.

A nyüstöt maguk a fonó-szövő asszonyok készítik. Anyaga ma néha *bóyti spárga, cukórspárga**, *befőjtkötöző spárga**, de még ma is gyakrabban a maguk készítette *nyüstfonál*. A fejeszösz jó *vastagra huszták, összeviszálták**, mint a cérnát,⁵² és a *nyüskötő deszkán mekkötötték*. A *nyüskötés** így történt: 3—4 szál nyüstfonalat összefogtak, *mekhuszták vijasszal*, ez lett a *nyüst ina*, erre hurkolták rá a *szemeket*.^{*} A nyüst inát *karikába tekerték*, egy *húrkot löktek rá*, hogy le ne bomoljon, s a végét a bal *hóynok alá* szorított deszka előrenyúló vastagabb pereméhez fogták. Aztán a kész nyüstfonalat vagy *nyüstmaddzagot** a deszkán *körülvették* és *ráhúrkolták* a nyüst inára. Majd még egy hurkot vetettek, anélkül, hogy a deszkán körülvették volna a szálát. Így csak minden második huroknál képződött nyüstszem, egyenletes lett az elosztás. A nyüst inán a hurkok szorosan egymás mellé sorakoztak. A nyüst szélességét a szemek száma szerint mérik: 3 szem = egy *ige*, 10 ige = egy *pászma*. Általában széles, *tizenniégyes* (= 14 pászmás) nyüstöt szokás kötni. Ebből — ha keskenyebb vásznat akarnak szőni — *elhagynak* a széleken. A kellő szélesség elérésekor a nyüstöt lehúzzák a deszkáról, s inának két végét a rajta át dugott *nyüstpáca* két végéhez kötik. Ezután a szemközi hurkok megkötése következik, az előzőhöz hasonlóan. Különbség csak az, hogy a nyüstfonal gombolyagjának végét átfűzik az előbbi huroksoron, s az új hurokszemek kötésekor mindig egy szemmel odább húzzák ki, azaz egy-egy szemet *leejtenek*. Végül a második huroksorba is nyüstpálcát dugnak, a nyüst inán pedig tinta-ceruzával megjelölik a pászmák határait. A nyüst esztovátára szerelésekor a *felső nyüspácahoz kötik a sikkattyut, az ásóhoz meg a lábitóyt*.

A bordát vidékiünkön ma már csak a cigányoktól veszik, nem készítik. A *borda fogái* a két *bordaina* közé erősített *náttülapok*-ból (= nádtő-) vannak. A fém bordát nem ismerik. A *borda mértékegységei* azonosak a vetőn és nyüstön talált ige- és pászma-egységekkel. A szövendő vászon, illetve fonal vastagsága szerint különbözik a *borda fogainak távolsága* is.

A fonal felhúzása

Szűni tavasszal, a mezei munka megkezdése előtt szoktak, s többnyire bent a házban. Az esztovátát *összerakják, beállítják, bemérik, lecövekelik*. A *bemérés* azt jelenti, hogy egy zsineget átlósan a lábak tetejéhez illesztenek. Ezek távolságának pontosan egyeznie kell, egyébként *kajács* lesz az esztováta, a vászon egyik oldalon feszes lesz, másikon *meglöttyen*, meglazul. Noha a pockokkal beszorított keresztpálcák eléggé szilárdan tartják a szövőszéket, mégis *lecövekelik*: a két hátsó láb elé egy botot fektetnek, s a bot elé két cöveket vernek, nehogy a szerkezet szövés közben *érángatóuggyon*.

A *fonal felhúzása**, *félszavarása* a hosszanti szálaknak a hátsó hasajóra göngyölítését jelenti. A felmenőnek a vető fogasán alkotott nyolcas alakú keresztzetébe bedugják a két *csiépképácát**, ezáltal egymás mellé rendezik a szálakat. A kezdő hurokba egy pálcát illesztenek, s ezt a hátsó hasajó hosszanti rovátkájába helyezve három helyen megkötik. A *csiépkéiket* a fonalszálak közt lehúzzák a kocsokig, így ez a szakasz rendezve van. A láncból kibontott fonalköteget az első keresztpálcán megfordítva még egyszer elvezetik a hátsó hasajó alatti keresztpálcához, majd újra vissza az ülődeszkán helyet

⁵² Lásd alább a cérnafonásnál.

foglaló személy kezeihez. A borda és nyüst ekkor természetesen még nincs felszerelve. Most a hátsó hasajó szögletes végére felteszik a *fakutyát* vagy *csavaróufát*, s ennek forgatásával kezdik a fonál felcsavarását. A felhúzáshoz tehát legalább két személy kell: aki *tártya*, fogja a fonalesomót, meg aki csavarja a fakutyát. Sőt egy harmadik is jó ha jelen van: az *egyengetés*, a csépkék továbbítása meg a *bunkóy** berakása kedvéért. A bunkó a *gőújáhugy* növény (*dipsacus fullonum*) méternyi, bunkós szára, amit időnként *odacsip-tetnek* a fonállal, hogy *meg ne buggyannyon*: az utóbb felcsavart szálak közt az alatta levő fel ne lazuljon.

Befogás a nyüstbe és a bordába

A felcsavarás addig tart, míg a fonalköteg másik vége az első kereszt-pálcáig jut. Ezután következik a nyüstbe való *befogás*. A csépkét kiveszik *hátúrúnnét* és az első keresztzetbe teszik. Egy méternyire beviszik, majd a fonál hurkát kivágják. A kocsra tett botról lecsüngetve készítik elő a befogást. Felszerelik a nyüstöket. A szálakat a két nyüstbe egyszerre *fogják be*: az *adogatóy* és a *beszedőy* egymással szemben ülnek, köztük csüng a fonál és a nyüst is. Egyszerre két szálát fognak be a nyüstbe: a beszedő két ujját átdugja az *első**, illetőleg *hátsónyüst** szemei közt; a másik ráakasztja a megfelelő szálakat, mire visszahúzza. Így a szálak felváltva az egyik nyüst által emelhetőkké, illetőleg lehúzhatókká válnak.

Ezután a bordát a nyüstök fölé erősítik. A hátul ülő a borda fogai közt sorban átdug egy kést, ennek a *fokára* az elől ülő két-két szál fonalat akaszt a nyüst sorrendjében: egy első meg egy hátsó nyüstbelit. Végzéskor a bordát leveszik és behelyezik a *bórdahájba*, a szálakat *csomóynkiént* lazán összekötik, hogy *ki ne csuszkájon*.

A vászon elindítása

A vászon *elindítása* a *kötődővászon** segítségével történik. Ennek egyik vége egy pálcá révén az első hasajóhoz van rögzítve, másik vége az első lábak tetején levő keresztpálcán át a borda felé vezet, s ott *rojtokban* végződik. A rojtok vége csomóként összekötve huroksort alkot, ide van bedugva a *kötődőpáca*.* Ehhez a bothoz kötik a bordától hozott fonalvégeket kis csomóként, most már elválasztva a felső és alsó szálakat a lábító lenyomása által. (L. 21. kép.)

A felmenő fonalszálakat szövés előtt *kenőyvel mekkenik** vagy *félkenik*, hogy ne *szöszölőgyggyön*, mert akkor a borda *félcsiszkója** és elszakad a szál. A kenőt főzni kell. Valami *lugosedénybe* vizet tesznek, ebbe *sonkójt*, ha van egy kis *enyvet* (régiesen *enyőy-t*), *jokhagymát*, *zsírt*, *szappant*, esetleg *nyárfa-bimbóy**⁵³, s mikor jól *összefőytt*, *méléliszet* szórnak bele, míg *puliszkaszerű* sűrű massa lesz. Mikor kihűl, még *tojássárgáját* is szokás hozzá keverni.

Ezzel kenik meg a fonalat, rendszerint rossz kefével használnak hozzá. A *kenés** műveletéről vette nevét hátsó hasajó meg a kocskok közti fonalhosszúság, a *kent*. A csépképálcákat ugyanis a kocskoktól mindig fölvitték a hátsó

⁵³ *Nyárfabimbó* 'fakadás előtti mézgás nyárfarügy'.

hasajóhoz, miután a szálakat megfelelően elválasztották egymástól: *felírtották* vagy *féltepték*.* Ez után következett a kenés, majd rendszerint a szemetes lapátra tett *eleven széinnél* vagy *parás széinnél** megszáritották a kentet. Ezután még egyszer felírtották, a nyüstök mögé keresztülfektettek egy botot, melyről középen egy *kölönc* csüngött le, hogy a fonal feszességét elősegítse.

A vászon keresztoszálait, a *beleverőűjét* a fonalsíkok *nyíllásába* a *vetéllő*-vel öltik be. A vetélőbe a *csőre* csavart fonalat a *bélfa** segítségével helyezik be. A *bakaraszos* hosszú cső *náttűből* vagy *boddzafából* van, újabban vékony *kóyróból* is. A csőre *csüllővel csüllik* a fonalat. A csüllőnek több típusa ismeretes. Lényeges része mindegyiknek a lendítőkerék — ez ma már legtöbbször áttételes megoldású — meg egy vékony *vas*, amire a csövet felhúzzák. Egy csőre természetesen csak annyi *bélinek valógt* szabad csavarni, amennyi a vetélőbe befér. (L. 15. kép.)

A szövés

Maga a *szövés* a *lábítással**, a lábító lenyomásával kezdődik. (L. 13., 14., 16. kép.) Ily módon a nyüstök által szétnyitott fonalsíkok közé, a *hasítékba* bedobott vetélőben a csőről lecsavarodik a vászon szélességének megfelelő fonal. Az átdobó kéz már nyúl is a bordahaj felé, míg a másik kéz a fonalnyílás másik végénél elkapja és kiemeli a vetélt. Eközben feszesre húzódik a befűzött szál, s a borda már oda is szorította a kezdő részhez. Általában kétszer ütnek be egy szálát, de a második ütés előtt már megtörténik az ellentétes nyílás előidézése is, a lábító fordított lenyomásával, úgyhogy a vetélő visszadobása lehetővé válik. A szövés jellegzetes zaja a két *beütés** és a közbeékelődő lábítónyiszorgás.

Szövéshibák. Ha egy szál fonal *kiszakad a bórdából*, akkor két szomszédos szál azonos módon kerül felülre és alulra. Ez a *belezna*. Ezt *ki kell kötni* : az elszakadt szálát a nyüstön és bordán átvezetve egy tele cső fonal végéhez kötik. A csőre hurkot tesznek, s a szövő mellénél csüngetik egy ideig, míg a beszótt szál már önmagában is megáll. Ekkor a csőt ollóval, levágják *tübe*. Az elszakadt szálak rojtjai alul maradnak az lesz a vászon *fonája*, a felső a *színe*. A beleznának észre nem vett szakaszát utólag kell *kivárni* tüvel, mert egyébként *utas* lesz a vászon. Ha a nyüstbe van rosszul befogva a szál, akkor kétszer két szál megy egymással párhuzamosan. Ennek *elbáb* a neve. Ilyenkor a két hibás szálát eltépik, s az előbb látott módon két csővel kötik ki.

Ha a szövés közben a beszótt rész már a borda közelébe ért, s a nyíláson nem siklik elég könnyen a vetélő, *eresztenek egyet* : a feszítőkereket *megéngedik*, erre meglazul a fonal. Az eresztőmadzag meghúzásával a támaszfát kiemelik az eresztőkerék fogából, s eggyel odább engedik vissza. A feszítőkerekkel felcsavarják a vásznat, s megfeszítik újra. A nyüstöket *hátratoszittják*, s folytatódik a munka. A kent hossza általában kb. két rőf. Ha ez *lefogyott*, vissza kell vinni a csépkéket a hátsó hasajóhoz, és fel kell kenni a következő kentet.

Az utolsó kent a *lógóúkent*. Ezt *szűttesen**, *ruhaszáritóú kötelen* engedik le a kocsokig. Így is marad a végén 30—40 cm meg nem szóhető rész. Ezt a

vászón szélénél le szokták vágni. A maradék fonal neve *veléznék*.⁵⁴ Kötözésre, olykor varráásra használják.⁵⁵

A szövésre vonatkozó *tanálóusmese* : „*Hasam a hasathoz, lábom a lábot-hoz, az én kis hegyessem a te hasitékothoz*” — *Mi jaz?* A szövőszék : a szövő hasánál van a hasajó, lábával működteti a lábítót, s a vetelő hegye a fonal hasitékához illeszkedik. Él az a hiedelem is, hogy ha terhes asszony a szövés befejeztekor a kihúzott csépképálcával az ablakon kinéz, olyan nemű gyermeke születik, amilyen nemű élőlényt először meglát.

A vászon

Régebben, mikor a vászon alsó és felső ruhát, meg minden egyéb szövet-szükségletet hivatva volt adni, sokkal több minőségben készítették. Az eltérő fajtákat nemcsak a fonal vastagsága, hanem a használt nyüstök száma is befolyásolta. Ma már szinte kizárólag *kétnyüstös* vásznat szőnek, régebben a *négynyüstös* is járt. Külön dolgozatot igényelne a *szedeccsikos** vászon-fajták — és általában a díszítési módok — tanulmányozása.

A vászonnélék mellett az esztováta szolgál a *pokrócszüvítés*re is. Ehhez a használatban *élnyűtt* legkülönbébb textiliát használják fel. A varratokat és *szegéseket* ollóval levágva másfélcenti széles *csikokra hazsgattyák a rongyot*, majd szín szerint *szórtéjözva** *félgombajítyják*. Ez lesz a *pokróc béli*. A felmenője, *ina** ritka : itt egy bordafogba csak egy szálát fognak. A *pokrózd-borda** fogai párosával összefordított nádlapokból készülnek, hogy a borda erősebb legyen.

A *sima-** vagy *vetéllőus pokróc** rendszerint keresztcsikozású : a különböző színű szalagok beverése adja a *mintáját*. Rongy helyett gyakran *cseppü-ből* szőnek pokrócot. Ezt előzőleg *meksodörják* és megfestik. A pokrócot általában hetes-nyolcas bordában szövik, s két *szíelt* varrnak össze egy *pokróccá*. A pokróc elnevezésen általában rongypokrócot értenek, a gyári készítménynek *szőürpokróc** a neve. Felhasználása változatos : *takaróu* lehet a *kiságyon** vagy *dikóun*, éjjel *takaróuznak* vele, esetleg a *dunnaháj kémélése* céljából alsó takaróul szolgál. Nyári melegben gyakran egy pokrócot szögelnék az ajtó *szemőüdőkfájára*, hogy a *léiggy* ne tudjon bemenni. Ilyenkor az ajtót kitarják vagy leveszik. A *szedet pokróc** már modern mintákat követ. Készítéséhez csak kevesen értenek. Ezt csak a *hász főügggyére*, azaz szőnyegnek, vagy *fál-védőünek* használják.

A kész vásznat *kiszapúják*, *fejjièritik* : vízbe mártva a tiszta *gyepré* vagy a *rekeszre*⁵⁶ terítik, hogy a nap felé fordított színe *kifejjièreggyen*. Ha megszárad, újra *megmártják* és *kihuzzák*, míg a kívánt fehér színt eléri.

Végezetül a *vég vászont* — ha nem *szabják fél* mindjárt —, a beleznák kivarrása után hosszában *kétrièht hájtyák*, *mektürük* ; *félvizessen meg-* vagy *bemangurúják**, s a kész *türet* vászont összegöngyölve a *karosládába* teszik a többi *vászonnèemü** közé.

⁵⁴ SZOLNOKY — Ethn. LX (1949), 213 — szerint Kemencén a szövés kezdetén és végén is van be nem szőhető *vereznék*. A kezdő végnél ennek keletkezési módját nem látom világosan.

⁵⁵ Régebben a *szóttteshez*, a *kötélszövőü bordán* szótt ruhaszáritó kötél készítéséhez is felhasználták. Ilyen kötelet ma már csak a cigányok készítenek.

⁵⁶ *Rekesz* 'földbe szúrkált napraforgóköréből font, felül egyenesre metszett kórókerítés'.

Az esztovátát pedig — ha nincs egyéb *szűnivaló* — *kilöki*, hogy *ne lomójon* tovább. *Szűjjélszedik* és felhordják a *hászijára* vagy *kőüccsönaggyák* valakinek, ha kéri.

V. Függelék

Orsókészítés

A kézi fonáshoz az orsót nemrég még ügyes legények, ma ugyanolyan módon főleg cigányok készítik.

Az *orsóucsnálás** eszköze az ügyes emberek által készített, évszázados típust fenntartó *esztërga* volt.⁵⁷ Egy kb. 100—120 cm hosszú, 15—20 cm széles keményfadeszkába négy lábat faragtak, ez volt az *esztërgaszék*.* Ebbe egymástól 50—60 cm-re két 40—50 cm magas, 6—8 cm széles keményfa állvány volt bevésve, melyeket felül két lécc kötött össze. A lécek közé tologatható és *ipékkel* rögzíthető *féjek* jártak. A szerkezethez tartozott még egy nyirettyű, a *hajtóú*, meg egy *esztërgakés*.* Előbbi egy alul elhajló, fogásra alkalmas bot volt, ennek felső végére egy *szűjat* *hűrköltak*. (L. 22., 23. kép.)

Az orsókészítő ráült az esztërgaszék szabad végére, hogy a belső állvány mellénél volt. Az előre kiszáritott, *kétnyelükéssél* megfelelően előkészített, végein meghegyezett *orsóúnak valóú fát* a néhány milliméterre befűrt és ott megzsírozott pófák közé szorította, s azt *beékélve* rögzítette. A hajtó szíját egyszer körülsavarta az esztërgálandó fán, a két lécc közt leeresztette, s a botot tartó balkezének *bütyökujjára** húzva a szíj *hűrkát* megfeszítette. Majd a bot fel-le mozgatásával a *gömbefég**⁵⁸ fát ide-oda forgatta, s a jobbkezben tartott esztërgakés hozzászorításával a fa fölösleges részeit lefaragta. A kés természetesen csak akkor vágott, mikor kezét lefelé húzta, csak ekkor volt a fa forgása a késsel szemközti irányú.

Az 1920-as években Gacsályban még 3—4 ilyen esztërga volt, ma azonban már egy sem teljesen ép, darabjai sorra *hányódnak el* a *hászijákon*.

Az orsót a legények csináltatták annak a lánynak, *akihez jártak*. Ők adták a fát, s munkadíj fejében *áldomást* fizettek. Orsónak jó a *szűlvafa* mivel merev, nem görbül el idő múltán sem, vagy a *kecskerágóú*, esetleg a *juhárfa*, bár ez *puha* és *nagyó viszi* a kés. Az orsó *szárának* először a *karika* felőli, vastagabb végét *esztërgálták ki*. Mikor a *hegyit* csinálták, beiktattak egy teljesen átfűrt fejet, hogy a levékonyított rész *él ne roppannyon*.

A *karika* úgy készült, hogy a megfelelő vastagságú száraz *ficfát* előbb korongokká *firiészelték*, középen átfűrták, felhúzták egy e célra szolgáló fára, így szorították az esztërgapófák közé.

A közönséges orsók leggyakoribb adatai: a szár 24—30 cm hosszú, legvastagabb átmérője 10—12 mm; a karika átmérője 4—6 cm, magassága 1,5—2,5 cm. A szár alul 1—1,5 cm-re áll ki.

⁵⁷ Az orsókészítésnek itt leírt módja igen régi. A nyirettyűs forgatási módnak orsó esztërgályozására alkalmazásáról eddig is több közlés, kép, rajz jelent meg — vö. A Magyar-ság Néprajza 3. kiadás I. kötet XXXIII. tábláját a 272—273. lapok közt; NAGY JENŐ, Orsófaragás a kalotaszegi Magyarvalkón Ethn. LVIII (1947), 264—266, stb. E típusok összehasonlító vizsgálata érdekes néprajzi feladat lenne.

⁵⁸ *Gömbölyű* nemcsak gömb alakút, hanem hengerest is jelent.

Az orsókat díszítik *cifrázzák* is. Ennek két módja van: az *esztérgályozással* vagy a *színessel*⁵⁹ való *cifrázás*.* Az előbbi körbe futó gyűrűzésnek az az előnye, hogy nem *csuszkál* rajta a rácsavart fonál. A két díszítési mód kombinálódik is. A színezést is az esztérgályozó végezte: tintaceruzát, illetőleg piros vagy kék *színessel* érintett forgatás közben a megvizezett orsószárhoz. A festés ma főleg a *cigányörsők* sajátága. A karikát is díszítették: felső, sima részét színezéssel, külső peremét inkább esztérgályozással.

Érdekesség, virtus, értékes ajándék volt az úgynevezett *csörgős orsó** (vagy *zörgős, zűrögős orsó*). Két fajtáját sikerült földerítenem. A középén kettészelt karikába egy csatornát faragtak, *kivőgyélték** és apró *kavicsot* vagy *puskába való sréitet** tettek bele. Ezután összeillesztve az orsó szárára húzták. A vágás szinte észrevehetetlen maradt, a kavicsok pedig forgatáskor összeütődve *zűröttek*. (L. 24., 25. kép.) A másik fajta is ügyes esztérgályost kívánt: a karika peremébe V alakú bevágást csináltak, s mikor a két bemetszés találkozott, egy *gyűrű* keletkezett, mely lazán ottmaradt, nem esett le. Forgatáskor ez is csörgött.

Az esztérgán nem csupán orsót csináltak, hanem a tekerőbe való cifrafát meg a cérnafonásnál használt vizsálót is ezen készítették.

Cérnafonás

A *bótyi céirna* mellett ma is szinte kizárólag házi készítésű *vászonn-céirnat** használnak a zsákok összevarrásához és *főúdozásához*, valamint a *vászonnémű** és más vastagabb anyag varrásához.

A *cérnafonásra** általában a többi fonál elkészülte után kerül sor, de *akinek céirnája nincs, hamaréibb is mekfonnyá*. A már korábban kiválasztott, *céirnának való fejeszösz*t kézzel vagy kerekese fonják meg. A lehető legvékonyabbra kell *huzni*, mert *két szál megyen egyőve*, s ha vastag, *nem megyem bele a tűbe*. A megfont fonalat két szálával *egyőve gombajittyák* majd *összeviszálják*.* A vizsálás az összefogott két szálnak az eredetivel ellentétes irányú összesodrása. A gombolyagot beleteszik egy *szülkébe*, vizet öntenek rá, s úgy *éingedik* a kerekesebe, melyet ilyenkor *visszafelé* hajtanak.

A vizsálást régebben nem kerekese, hanem *viszálló** vagy *sodró** segítségével végezték. Ennek részei: a *szára**, *karikája** és a szár végén a *hárka**. A karika alul és oldalt *ki vóyt cifritva**; ez volt a *cifrája*. (L. 24. kép.)

A kettősen fogott fonalat rákötötték a karikán levő horogra, s félméternyire megfoglák. Majd a sodró karika alatti részét jobb kézzel a jobb *sódorra* fektetve a térd felé sodorintották, s a bal kézzel tartott fonálnál fogva függeni hagyták. A nehéz karika sebesen sodorta a fonalszálakat cérnává. Közben egyre több *sodratlan* fonalat engedtek ki, míg csak a vizsáló kellőképp összesodorta. Volt aki *gyalokszékre, sámedlire* állt, vagy egy a gerendába vert szegen átvette engedte a fonalat a *sodró alá*, hogy egy lendülettel minél hosszabb *szálat vizsáljon*. Mikor a forgás megszűnt, a megsodort részt felcsavarták a szár karikán felüli részére, s a továbbiakban már ez is lendítő erőként hatott. Az új szál eresztésekor a megsodort szál végét néhányszor körülcavarták a horgon. Így folyt a munka fonal fogytaig. Asszonyok, férfiak, gyerekek csinálták. Csak arra kellett vigyázni, nehogy túlságosan *sodros* legyen, mert akkor *macskásodott*.

⁵⁹ Színes (rég): 'foglatat nélküli iskolai színes kréta'.

A *meg-** vagy *összeviszált** cérnát *kismotóullára*⁶⁰ motollálják, apró, *négy-öt igéjs* kis pászmákba kötözik, megszáritják, s a fonallal együtt kiszapulják, mert az is *uty szépp, ha mekkéil, szépp sárgára*. A kiszapult és megszáritott vászoncérnával már lehet varrni. Szokás volt egy részét megfesteni feketére, ezzel varrták a sötét színű felsőruhákat. A cérnát vagy úgy hagyták, ahogy levették a kismotolláról, s a pászmákat elválasztva használták, vagy *félgombajították*. Az előbbi mód hátránya az volt, hogy könnyen *összeboncolódott*.

A viszálóval lassúbb a munka, mint a kerekessel, de ma is viszálóval kell összesodorni a *nyüstfonalat*, mert ezt olyan vastag szálakból kell összeviszálni, hogy a kerek *nem tuggya beszíjni*.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Hanfverarbeitung in Gacsály

Die Gemeinde Gacsály liegt im Kom. Szabolcs-Szatmár, zwischen dem Szamos und der Túr. Das Flechten und Weben ist eine noch heute wichtige Hausindustrie des Dorfes. Bettzeug, Tischtücher, und hauptsächlich Säcke und Wische werden aus Hanf gemacht.

Verfasser stellt die einzelnen Arbeiten der Verarbeitung in chronologischer Ordnung dar. Er beschreibt die Arbeitstufen, und schildert auch die dazu gebräuchlichen Werkzeuge. Die Fachausdrücke sind phonetisch geschrieben.

Um die ganze Verarbeitung zu übersehen, finden wir eine Tafel beigelegt, worauf die Fachausdrücke und die Zeichnen der Werkzeuge sind. Etliche derselben sind auch in Photographie wiedergegeben.

Á. SEBESTYÉN

⁶⁰ *Kismotolla* '50—60 cm hosszú, csak cérnához használt motolla'.

A *-ni* főnévi igenévképző a rokonnyelvek tükrében

A magyar *-ni* főnévi igenévképző eredetének, ősi hangalakjának és elsődleges funkciójának oly sokszor vitatott,¹ de mindmáig megnyugtató módon meg nem oldott problémáihoz — megpróbálnék ezúttal a rokon nyelvek tanúvallomásai alapján közeledni.

Elsősorban azokat a rokon nyelveket szeretném vizsgálat alá venni, amelyekben a kutatók egységes — vagy nagyjából egységes — álláspontja szerint a m. *-ni* főnévi igenévképző szabályos megfelelői megtalálhatók, így a permi nyelveket — különösképpen a zürjént —, valamint a vogult. Nézzük meg először a permi nyelvek tanulságait.

1. A permi *-ni* (*-nis*) képzőnek a magyar *-ni*-vel való genetikai kapcsolát a szorosabb permi-magyar (ill. ugor) érintkezés egyik perdöntő bizonyítékának szokták tekinteni. Idézem BÁRCZI-t: „Vajon elképzelhető volna-e, hogy két ilyen idegen nyelv között szinte a nyelvi egységig menő oly szoros kapcsolat létesüljön, hogy nemcsak közös szerkezeti elemek (mint pl. a főnévi igenév ragja) mutatkozzanak, de közös hangváltozások is menjenek végbe bennük (pl. a *denasalisatio*)” (MNY. XXXIX, 287). Hasonlóan: MOÓR E.: NYR. LXXII, 244, ALH. II, 426—7; PAIS: MNY. XLIX, 287; HAJDÚ P.: MKE. 44—5; V. V. GUDKOVA—SZENKEVICS, COB. 3TH. 1951/2, 190 kk.

ITKONEN, a magyar és szovjet állásponttól eltérően, a permi és magyar nyelvekben kimutatható hangtani, morfológiai és lexikális egyezésekben nem látja e nyelvek közötti lényegesebb és sz o r o s a b b kapcsolatok feltétlen bizonyítékait (FUF. XXXII, Anz. 72—73).

Én azonban, az ő meglehetősen szkeptikus álláspontja ellenére is, inkább a BÁRCZI és HAJDÚ-féle felfogás mellett tartanék ki, és egyáltalában nem tartanám a véletlen egyezés művének sem a lexikális, sem a hangtani egyezéseket, de legkevésbé az egyes morfológiai elemek (így pl. a főnévi igenévképző) hangalaki és jelentéstani (funkcionális) azonosságát, amellyel a zürjén képzőrendszer beható tanulmányozása közben elég szép számmal találkoztam.

Ha a magyar *-ni* főnévi igenévképző a permi-ugor kapcsolatok (?permi-magyar kétnyelvűség)² idején került bele nyelvünk — valamint az obi ugor nyelvek — formáns állományába, akkor a képző ősi hangalakjának, eredetének és elsődleges funkciójának megállapításakor — úgy vélem — döntő súllyal eshetik latba mindaz, amit e vonatkozásokban a permi *-ni* (*-nis*) inf. képzővel kapcsolatban megállapíthatunk.

¹ E kérdés irodalmára vonatkozólag l. SIMONYI, TMNY. 511 kk; MELICH: MNY. XXXIII, 71 l. lábjegyzet; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 99—101; KÁROLY S., Nyelvtv. Ért. 10: 25 kk.

² L. erről: MOÓR E.: ALH. II, 414—429, NYK. LIV, 90 kk; PAIS: MNY. XLIX, 287.

2. Mit mondanak a permi adatok a *-ni* képző ősi hangalakjára és egyszersmind eredetére vonatkozólag?

MOÓR ELEMÉR szerint „a permi nyelvekben ez a végződés abban az eredetibb mélyhangú alakjában szerepel, amely a mai magyar alaknak is előzménye” (Nyr. LXXII, 244). Megállapítása helyes, mert ha megvizsgáljuk a *-ni* infinitívus képző permi megfelelőit, akkor csaknem valamennyi nyelvjárásban (kivéve az *i*-ző nyelvjárásokat; l. LITKIN, Dial. Chr.³ 22) *i* véghangzós képzővel találkozunk. Sőt, ha nem a mai nyelvéllapotot vesszük alapul, hanem a nyelvemlékek koráét, akkor nem is *-ni* elemmel találkozunk, hanem *-nīs*-szel. Pl. *мыскыныс 'омыть, мыть'*; *вöйпныс 'говорить'*; *вормöдчыныс 'разговаривать'* (l. LITKIN, Drevn.⁴ 114). Ez az ősbibb alak őrződött meg feltehetőleg az udorai nyelvjárás *-nīs* infinitívus végződésében is. Pl. *dugdī kośas nīs* 'höre auf zu streiten'; *dugdī ju nīs vina* 'höre auf Brantwein zu trinken' (WICHM.—UOT., Wortsch. 402); *bīd mort kēsjas kuv nīs, kolē jen-nogñi ov nīs* 'Alle Menschen werden sterben, man muss [also] gottesfürchtig leben' (WICHMANN, Syrj. Volksd. 176). És ez annál inkább is elképzelhető, mert tudvalevőleg az udorai nyelvjárást beszélők alkották egyikét azon törzseknek, amelyek a nyelvemlékes kor kezdetén (permi szent István idejében, a XIV. sz. végén) a Vicsegda mentén lakó és az ópermi nyelvet, illetőleg nyelvjárásokat beszélő őslakosságra rátelepedtek (l. erről Drevn. 121). Így egynéhány archaikus vonás megőrződhetett nyelvükben.⁵

A mai zürjén és permják nyelvjárások *-ni* [a jusvai nyelvjárásban *-n(i)* is], KP. (GEN) *-no* végződése, valamint a votj. (WICHM.) M. J. MU. *-inī*, G. U. *-inī* (*-ni*) alakjai (l. ezekről: Drevn. 144; LAKÓ, i. m. 42—43; MEDVECZKY: NyK. XLI, 422—4), feltehetőleg csak a viszonylag egységes ópermi nyelvnek nyelvjárásokra bomlása után szilárdulhattak meg és terjedhettek el — külön nyelvi fejleményként — a rövidebb, *-s* nélküli formákban (kb. a XV—XVI. sz.-tól kezdve). A XIV. sz.-ból való permi nyelvemlékekben a *-nīs* rövidebb alakváltozataival ugyanis nem találkozunk, mint ahogy a magyarban sem találkozunk a XV. sz. előtt *-ni* végű infinitívusokkal, csupán *-nia*, *-nie* végű ragozott infinitívusokkal, pl. HB. *elnīe*; *ovdonia ef ketnie*; *iochtotnia* (OMO. 69—70).

Hogy miért éppen ezekkel az alakokkal állítom párhuzamba az ópermi nyelvemlékek alapján ősbibbnek tartható *-nīs* végű infinitívusokat, annak egyszerű magyarázata az, hogy alakilag, illetőleg szerkezetileg tökéletesen megfelelnek egymásnak, még ha genetikailag látok is közöttük eltérést. Mindkét járulék ugyanis egy *-n* + magánhangzó elemből és a 3. személyű birtokos személyragból áll (l. fent LAKÓ megállapítását; 5. lábjegyzet, valamint LITKIN, Szovr.⁶ 240, Примечание). A két alak közötti különbség csupán annyi,

³ В. И. Лыткин, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам. Москва 1955.

⁴ В. И. Лыткин, Древнепермский язык. Москва 1952 (a továbbiakban: Drevn.)

⁵ Meg kell jegyezнем, hogy az udorai nyelvjárás *-nīs* inf. alakját LAKÓ, WICHMANNNA hivatkozva 3. szem. személyraggal megtoldott „újabb fejlemény”-nek tartja (Fgr. Ért. II, 42). Én azonban az általa idézett helyen (SUSA. XXI₃, 26) — semmilyen korhatározó értékű megjegyzést nem találtam, csupán ennyit: „Das Verbalnomen I. geht in U. auf *nīs* (sonst auf *-ni*) aus, ist also mit dem Possessivsuffix der 3. Pers. versehen.”

⁶ В. И. Лыткин, Современный коми язык. Сиктивкар. 1955. (Rövidítése: Szovr.)

hogy a XIII. sz.-ból kimutatható magyar *-nia*, *-nie* képző nem egyenes és szabályos folytatása a feltehetően még a permi nyelvemlékes kort megelőző, tehát már az őspermiből átkerült **-n* + **-s*⁷ elemekből álló képzőmorfémának, hanem annak a nyelvemlékes kor kezdetén (a XI. sz. után) újraragozással előállott alakváltozata.

Mielőtt ebben a kérdésben tovább mennénk, le kell tehát szögeznünk, hogy a permi infinitívus ősi hangalakja nem *-ni* volt, amelynek végéről egy ősi **-k* lativus rag lekopott (vö. MELICH : NyK. L, 274 ; LAKÓ : Fgr. Ért. II, 42), hanem a permi nyelvemlékek tanúsága szerint *-nis* (még előbb **-nis*).

Így, ha a permi és a magyar infinitívus képző genetikailag összetartozik — ebben a kérdésben pedig eléggé egységes a kutatók álláspontja —, akkor a magyar *-ni* *i*-jében sem kereshetünk lekopott, illetve beleolvadt **-k* ~ **-γ* lativus ragot, mint ahogy ezt eddig tettük (e kérdés irodalmáról l. B. LŐRINCZY É., i. m., 100 ; KÁROLY, i. m. 27), hanem ősi **-s* 3. személyű birtokos személyragot, amely a tövégi magánhangzóba beleolvadva éppen úgy eredményezhetett *i* képzővéghangzót, mint a **-k* > **-γ*, vagy talán még helyesebben a **-j* lativus rag (az előbbiről l. BÁRCZI, Hangtört. 66, 67, MNy. XLIII, 44—45 ; az utóbbiról : TOIVONEN : FUF. XXVIII, 10 kk.). Ebben az esetben pedig az e kérdéssel foglalkozó kutatók azon táborá áll közelebb az igazsághoz, amelyik a magyar főnévi igenévképző személyragos alakjait tekinti ősibbnek, és ezekből próbálja levezetni a *ni* (illetve *-nia*, *-nie*) végű infinitívusi alakot is (l. MELICH : NyK. L, 272 kk. ; MÉSZÖLY, Nyelvt. fejt. 18, ÓMSz. 182—183), mégha a képző eredetének magyarázatában nem is tudok velük minden tekintetben egyetérteni.

Mind a magyar, mind pedig a permi nyelvemlékek [jóllehet az utóbbiakban 1. és 2. személyű alakokra, sajnos, nem találtam adatokat] azt bizonyítják, hogy a nyelvemlékes kor hajnalán az infinitívus birtokos személyragos használata volt az általánosabb ; „nyelvi emléke”-ként . . . „a nem absztrakt, hanem konkrét gondolkodásnak. A *-ni* képzős igenév kifejezte fogalomnak nem általános, nem elvont voltát, hanem konkrét esetül voltát jelzi a valakihez, vagy valamihez kapcsoló személyrag. Ősibb lelki és nyelvi állapot emléke.” (l. MÉSZÖLY, Nyelvt. fejt. 17, ÓMSz. 182). Másképpen látják a kérdést : SZINNYEI (MNy. XXXII, 217 kk.), PAPP I. (MNy. XXXIII, 38 kk.) és ZOLNAI GY. (MNy. XXXIII, 288), akik eredet szempontjából teljesen különválasztják a *-ni* végű és a birt. személyragos infinitívusi formákat,⁸ és a kettő keveredésével magyarázzák a szokásostól eltérő *-nia*, *-nie* (tb. *-niuk*, *-niük*) alakokat. KERESZTES (Nyr. LXXVII, 341) és KÁROLY (i. m. 71) a birtokos személyragos alakokat a személyragtalanokhoz viszonyítva későbbi, analógiás és még több más tényezőtől függő alakulatoknak tartják. — A ragozott alakoknak a régiségből kimutatható szélesebb körű használatában feltétlenül szerepet játszottak a KERESZTESTŐL és KÁROLYTÓL említett tényezők. Abban a kérdésben viszont, hogy a személyragos vagy személyragtalan alakok voltak-e az elsődlegesek, én inkább MÉSZÖLY alapján állok, annál is inkább, mert álláspontját nemcsak a magyar, hanem a permi nyelvemlékek is támogatják.

⁷ Az egyes szám 3. személy birtokos és igei személyragjainak őspermi **s* ~ **z* alakjáról l. LAKÓ, i. m. 51.

⁸ Az előbbieken egy *-n* deverbális névszóképzős névszó lativus ragos, utóbbiakban ugyanezen képzős névszó személyragos alakjait látják.

A permi nyelvemlékek *-nis* végű alakjairól már szoltam. Lássuk most a magyar nyelvemlékeket! A legrégibb összefüggő nyelvemlékünkben, a Halotti Beszédben személyragos infinitívusokkal találkozunk (*elnie, ovdonia* stb.).

Ide vehetjük még az Ó-magyar Mária-siralom KÁROLY SÁNDORTól „kétes értelmezésű”-nek mondott (i. m. 70) „*tuled ualmun*” (!) = tőled válnom [kell?] alakját is. A XV—XVI. sz.-i kódexek birtokos személyragos alakjait (l. ezekről MELICH : NyK. L, 269 kk., és KÁROLY, i. m. 67 kk.) már ide se vonom, mert lehetséges, hogy a KERESZTESTől és KÁROLYtól vázolt módon keletkezett újabb analógiás alakulatok, vagy „a tudóskodó szabatosság” (vö. KÁROLY, i. m. 68) hívta őket életre. Véleményem szerint azonban azt sem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy megőrzött régiségek. Hiszen pl. a BécsiK. „*ki ki hozta mē atainkat Egiptōnac földēbpl a d n i a mēnēknc a tēyl [v] a mēzzel folo földēt*” (99) ragozott infinitívusi alakja alakilag — de szintaktikailag is — pontosan megfelel a HB. *iov felevl i o c h t o t n i a ilezie wt* (ÓMO. 70) alakjának.

Most már az a kérdés, hogy a legrégibb magyar nyelvemlékek *-nia, -nie* egyes szám 3. sz. személyragos infinitívusa miért nem szabályos megfelelője a permi *-nis*-nek, amellyel alaki és szerkezeti azonosságot mutat?

E kérdés boncolgatásakor azonban először szembe fogunk találkozni a magyar hangtörténet egyik nehéz és még maig sem eléggé tisztázott kérdésével, a veláris *i* problémájával. Ez azonban a szövégi **-s* elemnek a tövégi magánhangzóba való beleolvadását és a képzővégi *i* keletkezését nem befolyásolja. Mert akár egy **-ni* + szem. ragból labializációval keletkezett ómagyar **-nu* (illeszkedéssel **-nü*) + személyragos alakot teszünk fel elsődlegesnek⁹ [feltéve, hogy hiszünk a veláris *-i*-nek az ősmagyar kor végén való meglétében], akár pedig egy **-ni(s)* > ősm., ill. ómagy. **-ni* alakot [ha az *i* > *i* változást az ősmagyar korban már lezártnak tekintjük], a képzővégi magánhangzóba beleolvadó **-s* mindenképpen *o*-s diftongust eredményez. Ebből pedig szabályszerűen fejlődik az *é ~ i* (illeszkedéssel *á*), rövidüléssel : *e ~ i* (*~ a*) (l. BÁRCZI, Hangtört. 66—67). Én a labializációs magyarázat bizonytalansága miatt (l. HIDVÉGI : MNyjár. I, 109 ; BÁRCZI, Hangtört. 41), inkább az utóbbi alakváltozat elsődlegességét vallanám, és ezt úgy magyaráznám, hogy az **-s* eltűnése, illetve a képzővégi magánhangzóba való beolvadása akkor következhetett be, amikor az *i* > *i* változás már lezárult. Az ily módon keletkezett *ii*-s diftongus azután szabályszerűen válhatott *i*-vé, majd *i*-vé.¹⁰

Így tehát az ő s m a g y a r k o r e l e j é r e én a következő alakokat rekonstruálnám :

**ou̯donim*● (v. **ou̯donim*)

**ou̯donid*● (v. **ou̯donid*)

**ou̯donis*● (v. **ou̯donis*)

**ou̯donim*●k (v. **ou̯donim*●k)

**ou̯donit*●k (v. **ou̯donit*●k)

**ou̯donis*●k (v. **ou̯donis*●k)

Ezekből az ő s m a g y a r k o r v é g e felé kifejlődhetett az : **ou̯donim*, **ou̯donid*, **ou̯doni* (**kēnim* stb.); az ó m a g y a r b a n pedig illeszkedéssel

⁹ MELICH : NyK. L, 273.

¹⁰ Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget sem, hogy a magyarság ősei olyan ópermi nyelvjárásokkal is megismerkedhettek, amelyek a szuffixális szótagban *i* helyet *i*-t használtak (pl. a felső-vicsegdai és komi-jazvai nyelvjárásokkal) — (l. e nyelvjárásokról LITKIN, Drevn. 121, Dial. Chr. 22, 53).

az: **oudonum*,¹¹ **oudonud*, **oudoni*¹² (**kētnūm* stb.) féle birt. személyragos paradigma.

Azért tartom a *-ni* végű 3. szem. alakot az ősibbnek, nem pedig a SZINNYEITŐL (MNY. XXXII, 222) és MELICHTŐL (NyK. L, 272) feltett **-na* ~ **-nē* alakot (**oudana*, **kētnē*), mert az utóbbi végződésekre a legrégibb nyelvelmélekekben nem találtam példát. — A kódexekben található *-nya*, *-nye* végű alakok nem eredeti **-na*, **-nē*-re mennek vissza, mint ahogy pl. a *-nye*-vel kapcsolatban MELICH megállapítja (NyK. L, 271), hanem *-nia*, *-nie*-re [a *-nia*, *-nie*-ről l. MELICH, i. m. irodalommal, KÁROLY, i. m. 69]. Pl. MünchK. 78: *adanac nēki i n n a*; BécsiK. 101: *pāzāoltal nēki m ē g i z n a t e t o r u e n e d ē t* (a *m ē g i z n a* MELICH szerint hiba *m e g i r n a* helyett. i. m. 267). — MÉSZÖLY **vēnni-m*, **vēnni-d*, **vēnni-e*, valamint **hoznim* stb. alakokból indul ki és nyiltabbá válással, illetve illeszkedéssel magyarázza a mai birtokos személyragos alakokat (Nyelvt. fejt. 19, ÓMSz. 183). A 3. sz. kikövetkeztetett **vēnni-e* alakja azonban kissé kérdéses előttem [én ugyanis a **vēnni* > **vēnni* > **vēnni* alakot tartanám eredetibbnek].

Véleményem szerint a nyelvelmélek *-nia*, *-nie* végű birtokos személyragos alakjai úgy keletkezhettek, hogy a *-ni* *i*-jének birtokost jelölő értéke lassan elhomályosodott, és így a nyelvérzék újraragozással hozzáfűzte a *-a*, *-e* birtokos személyragot.¹³

Ily módon jöhettek létre a HB. *munda neki elnie*; *kinec odut hotolm ovdonia ef ketnie* stb. féle határozott személyhez [részeshatározóval kifejezve] főződő ragos infinitivusok. Ezek mellett tovább élhettek a rövidebb *-ni* végű infinitivusok is. A két alak használatában később funkcióelkülönülés mutatkozott.

a) Ha a cselekvő személyhez kötés a személy ismeretlen volta miatt nem volt lehetséges, akkor az *-a*, *-e* birtokos személyrag nélküli, rövidebb *-ni* végű alakot kezdték használni.

Erre a lehetőségre mutatna a permi (zürjén) nyelvek analógiája is. A zürjénben is a rövidebb *-ni* végű alakok — amelyekkel csak a nyelvelméles kor utáni időkből származó népköltészeti termékekben találkozunk — csak akkor használatosak, ha az igenév kifejezte cselekvés nem köthető határozott személyhez.¹⁴ Pl. (VdKomi 445) V. *medalasnĭ sešša gort v e t s n ĭ* 'Dann nimmt man einen Sargmacher auf'; (uo. 450) V. *kažneĭ rĭt pástášanĭ* — *med o z t e d n ĭ* — *nĭvjas zonmen, zonjas nĭlen* 'Jeden Abend verkleiden sich — damit man sie nicht erkenne — die Mädchen als Burschen, die Burschen als Mädchen'; (uo. 451) V. *užnaĭtasnĭ da o z i m ĭ š k ĭ n ĭ* 'Man nachtmahlte, wäscht aber [das Geschirr] nicht ab'. A közölt példák tanúsága szerint a főnévi igenév rövidebb alakja ilyenkor névszói állítmányként áll, és benne általános alany fogalma rejlik. Hasonló példákat találunk a magyarban is. Pl.: *Nehezen úszni a köntösben. Hát a szépet, s a faképet Nem különböztetni*

¹¹ Ez az alak őrződött meg feltehetőleg az ÓMS: **ualmun* (kell. v. van; utóbbi lehetőségről PAPP I.: MNY. XXXIII, 40) alakjában.

¹² A 3. személy nem illeszkedett alakját talán úgy magyarázhatjuk, hogy abban a korban, amikor a második szótagban az *i* > *u* hasonulás bekövetkezhetett (az adatok tanúsága szerint már a XI. sz. elején, l. TA.: *aruk tue*) — a *-ni* *i*-je még hosszú volt, tehát **-ni*, így nem illeszkedett.

¹³ Lehetséges, hogy először éppen olyan nyelvjárásokban keletkeztek, amelyekben az *-i* birt. szem. rag nem volt ismeretes.

¹⁴ ЛІТКІН az inf. személy ragtalan formáját, „неопределенная форма инфинитива”-nak nevezi, tehát: határozatlan alaknak (Szovr. 188 §, 240).

meg? (KLEMM, Tört. Mttan. 48; példákat uo. és KÁROLY, i. m. 57, 59).

b) A *-nia*, *-nie* végű infinitivusi alakok eredetileg 3. személyt jeleztek. Fejlődésük egy másik irányára MÉSZÖLYT idézve mutatok rá:

„Az uráli nyelvek személyragozásában gyakori eset, hogy a 3. személyű alak kerül helyébe az első és második személyűnek: ezt észlelhetjük abban a régi jelenségben is, hogy mind az egyes, mind a többes számú és bármely személyű állítmány mellett is egyes harmadik személyragos *-nia* suffixumú igenév a bővítmény” (ÓMSz. 182).

Erre az ősi jelenségre igen sok példát találunk kódexeinkben. Pl. 1. szem.: JókK. 15: *nem akarom ewtett bantanya*; 2. szem.: uo. 18: *latatol haborodotnac lenye*; JordK. 656: *atyatoknak kywanfagat akaryatok tennye* stb. (Példákat l. még KÁROLY, i. m. 68; KERESZTES K.: Nyr. LXXVII, 341.) Meg kell említenem, hogy KÁROLY (i. m.) a XVI. sz.-i kódexekből vett adatok mellé — összehasonlításuképpen — nagyon sokszor kiteszi a XV. sz.-i kódexek hasonló értelemben használt adatait, amelyekben az 1. és 2. személyhez kapcsolás még 1. és 2. szem.-ű személyragokkal történik. Pl. JordK. 656: *atyatoknak kywanfagat akaryatok tennye* (vö. MünchK. 211., *tënnëtec*). — Ezen példáknak az 1. és 2. személyre vonatkozó *-nia*, *-nie* (*-nya*, *-nye*) végű alakjaiban nézetem szerint megőrzött régiséget kell keresnünk. — A *-nia*, *-nie*-nek eme összes személyi vonatkozást jelölő szerepéből könnyen magyarázható az, hogy egyes esetekben teljesen elvesztette nemcsak eredeti, egyes szám harmadik személyre vonatkozó funkcióját, hanem minden személyi vonatkozását is, és a *-ni* végű igenévképzőhöz hasonlóan, általános és határozatlan alanyt jelölő igenévképzővé értékelődött át.¹⁵ KÁROLY lehetőnek tartja, hogy e funkciójában alakilag is elkülönült a *-nia*, *-nie* végű 3. szem. ragos alakoktól, és így vált *-nya*, *-nye* végűvé (i. m. 69).

Ezt a kérdést azonban még a példák tüzetesebb egybevetése alapján kellene megvizsgálunk.

Én inkább nyelvjárási eltérésnek magyaráznám a két alakváltozatot. Hiszen a mai nyelvjárásokban is megtaláljuk a személyrag funkcióját elvesztett, ragtalan infinitivus képző szerepre átértékelődött *-nia* (*-nie*) képzőt, mint megőrzött régiséget, *-nia* (*-nya*) ~ *-nie* (*-nye*), tehát mindkét alakban. Pl. a szlavóniai nyelvjárásban: *Azok tudnak dälötniä. Énném, csak volna mit ënnie* (l. MELICH, i. m. 266); a dunántúli nyelvjáróterületen: *innya, kërnye; hinya* (KÁLMÁN B., A mai magyar nyj. 24). A személyragtalan *-ni* igenévképzővel ily módon teljesen egyenértékűvé vált *-nia* képző azután e funkciójában teljesen kiszorult a nyelvhasználatból, csupán néhány kódexben — talán nyelvjárási sajátságként —, valamint némely nyelvjárásban őrződött meg. Helyét elfoglalta a *-ni*. Mint 3. személyre mutató képzőalak azonban továbbra is eleven. (Másképpen: KÁROLY és KERESZTES, i. m.)

3. A képző eredetének kérdését a fentiek szerint nagyjából tisztázottnak is tekinthetnők. A *-ni* tehát az ősmagyar korban **-s-* birt. személyraggal [eredetileg **s-* determinatív elemmel] ellátott *-n* képzős igenév volt s a képzővégi magánhangzóba beleolvadó **-s-* funkciójának elhomályosodásával, később, a XI. sz. után vehette fel az *-a*, *-e* birt. személyragot; de a XV—XVI. sz.-ban [az előbbi korból nincsenek rá adataink], bizonyos mondattani helyzetben az eredetibb, rövidebb *-ni* formával is találkozunk.

¹⁵ A *-nia*, *-nie* végződésű igenév e szerepéről l. MÉSZÖLY, Nyelvt. fejt. 18, ÓMSz. 182; MELICH: NyK. L, 271; KÁROLY, i. m. 68—69; KERESZTES, i. m. 341.

Ez később azután lassan kiszorította a *-nia* alakot. Hogy a személyrag nélküli *-ni* képző *i*-jében a kutatók egy része *-i* lativus ragot keresett, az természetesen adódik abból a tényből, hogy az infinitivus elsődleges szerepének a cél- és véghatározói szerepet tartják, és hogy a magyarban van *-i* lativus rag is (pl. *neki, teli, messzi*). Az, hogy ez a lativus rag, mint a kutatók többsége gondolja **-k > *-γ*-re megy-e vissza (vö. BÁRCZI: MNy. XLIII, 44—45), vagy pedig **-j (*-i)*-re (l. TOIVONEN: FUF. XXVIII, 10 kk.) — a *-ni* igenév képzőnél másodrendű kérdés. Ebben az *i* ugyanis nem lativus rag.

Hátra van azonban még az *-n* elem eredetének tisztázása.

Mi lehetett eredetileg az *-n* elem? Deverbális nomen képző-e, aminek a kutatók zöme tartja, vagy pedig lativus rag, amelynek megfelelői meglennének az obi-ugor nyelvekben (vog. *-nə, -nā, -nä, -n* 'hoz, -nek'; osztj. *nā* 'hoz, -nek'; SZINNYEI, NyH.⁷ 137), és amely máig is megőrződött volna a palóc és északkeleti nyelvjárasterület *-ni (-ngi)* lativus ragjaiban?¹⁶ (l. erről MÉSZÖLY, i. m.; KÁLMÁN: MNy. XLVIII, 118).

Ha az *i* nem lativus rag, hanem egy a tövéghangzóba beleolvadt **s* 3. szem. birt. személyragnak a maradványa, akkor az ősinék, eredetinek vélt vég- és célhatározói funkció hordozója csak az *-n* lehet, és ebben az esetben az *-n* nem deverbális nomen képző, hanem határozórag.

MÉSZÖLY és KÁLMÁN is határozórag — mégpedig lativus — eredetűnek tartják a *-ni* inf. képzőt (i. m.), csak arról nem nyilatkoznak, sajnos, hogy egységes, egyszerű suffixumnak tartják-e, vagy pedig két elem kapcsolatának.

Ha egységes járuléknak tekintjük, rögtön felvetődik az első probléma:

Volt-e a fgr. alapnyelvben egy **-n* lativus rag is? A finnugor nyelvészek elég széles köre vallja, hogy volt. Ezt a lativusi **-n*-t találják meg SETÄLÄ szerint a finn illativus és allativus *-n* végződésében, mint egy ősfinn **-η* folytatásait (Über einen gutturalen Nasal im Urfinnischen; Festschrift til W. Thomsen 239—241). PAASONEN nem **-η*-re, hanem finn-permi **-ń*-re vezeti vissza a fenti végzések *-n*-jét, valamint a permi lativusi *-ń*-t (Vir. 1917: 28).¹⁷ [BEKE a locativusi és lativusi **-n* mellé még egy ősi **-n* genitivus ragot is felvesz (Nyr. XLIII, 92), tehát nemcsak két, hanem három különböző eredetű **-n* elemet tesz fel a fgr. alapnyelvre vonatkozóan.]

Én azonban — eddigi kutatásaim alapján — inkább TOIVONEN véleményéből indulnék ki, aki — a RAVILÁTÓL és WIKLUNDTÓL is azonos eredetűnek tartott — genitivusi és instructivusi *-n*-et kapcsolatba hozza a régi finn irodalmi nyelvből és a cseremiszből kimutatható (lativusi értékű) *-n* adverbium raggal: fi. *edemen* 'weiter, vorwärts'; *taghan* 'hinter' (Akk.), 'hinten'; *tygön* 'nach, zu'; cser. *li-šan* 'in der Nähe, zu'; *β-rlän* 'auf, (wohin?)', valamint a birtok többségét jelölő *-n* elemmel, és valamennyit egy *-n* casus-ragra, ill. adj. képzőre vezeti vissza (FUF. XXVIII, 18). De hogy mi volt ez a casus, arról nem szól. WIKLUND is a meglehetősen tág értelmű *k o n n e k t i v u s* nevet adja ennek a bizonyos *n* casusnak (vö. RAVILA: FUF. XXVII, 78), amely azonban a hozzá fűződő jelentések alapján (l. uo.), inkább *h o l* kérdésre felelő határozónak volna tekinthető, tehát *l o c a t i v u s n a k*, mintsem a *h o v á* irány jelölőjének, *l a t i v u s n a k*.

¹⁶ BERRÁR „Családi helyrag”-nak nevezi. (M. Tört. Mttan. 33.)

¹⁷ L. erről még UOTILA, KonsP. 233. irodalommal; HAKULINEN, SKRK. I, 48; PAPP I., Finn nyelvtan 67.

A fgr. locativusnak az instructivussal való jelentéstani kapcsolatát elismerik ugyan kutatóink (l. RAVILA : FUF. XXVII, 80 ; ITKONEN : Vir. 1957 : 15 ; KETTUNEN : uo. 300), hangtani szempontból azonban mégis elválasztják a *-na*, *-nä* loc. ragot az *-n* genitivus-instructivus ragtól, így természetesen az utóbbival egyeztetett *-n* lat. ragtól is, és a kettőt egészen különböző eredetűnek tartják (l. ITKONEN, i. m.).

Ezzel szemben én inkább azokhoz csatlakoznék, akik a két rag-elem kapcsolatát nem vonják kétségbe, és az instructivus (genitivus, *l a t i v u s*) *-n* ragját a *-na*, *-nä* bizonyos mondatfonetikai helyzetben keletkezett meg-rövidült alakjának tartják (l. erről BUDENZ, UA. 378 ; TAULI : FUF. XXXIII, 194—197 irodalommal ; legújabban KETTUNEN : Vir. 1957 : 300).¹⁸ Mint lehetőséget felvetném azt a gondolatot, hogy a fent tárgyalt rag- és képző-elemek mind egy ősi **-n● localis elemre* vezethetők vissza, amelynek eredetileg talán nem is volt sem határozottan hol, sem pedig hová irány jelölő szerepe, hanem csupán valamilyen statikus helyviszonyt jelölt ; különböző szerepei (locativus, lativus, instructivus, genitivus, adj. poss. stb.) a mondat összefüggésében kapcsolódtak hozzá. Hogy egyes ősi suffixumok idők folyamán különféle funkciókra adaptálódhattak, arra KLEMM is utal : „az eredeti közös határozóragok az egyes fgr. nyelvek külön életében különböző funkciókat fejlesztettek ; továbbá az analógia hatása folytán a határozós szerkezetek nagy változásoknak vannak alávetve, és az egyes nyelvek a határozós viszonyok kifejezésében sokszor más-más észjárásból indulnak ki” (MNY. XVIII, 14). Az analógián és észjárásbeli sajátságokon kívül az ilyen funkcióváltásban nagy szerepet játszott a főige jelentése is, mert ettől függően érzett bele a nyelvérzék egy bizonyos esetraggal ellátott bővítménybe hol locativusi, hol pedig lativusi funkciót.¹⁹ De a pregnáns kifejezésekre törekvés is elősegíthette a funkcióeltolódást (vö. erről még FOKOS : Nyr. XLIV, 130 ; hasonlóan GENETZ : Vir. 1900 : 27 ; KERTÉSZ : MNY. X, 57 kk. ; BEKE : Fgr. Fü. 18 ; KLEMM : MNY. XVIII, 14, Tört. Mttan. 158—164 ; TUNKEL : Vir. 1931 : 205 kk.).

Az ősi **-n●* elemnek a mondat összefüggésében kialakult szerepeit néha alakí módosulás is követhette — a mondatfonetikai helyzettől függően (esetleg más járulékkal való kombinációja folytán).²⁰

Fenti feltevéseknek még az sem mondana ellent, ha abból indulnánk ki, hogy az **-n●* elemnek a *l o c a t i v u s* volt eredeti funkciója — ebben a funkcióban használják ugyanis a legtöbb finnugor nyelvben, sőt a távolabbi rokonnyelvekben is —, mert ebben az esetben is a l a k a l m i használatban felvehetett *l a t i v u s i* (prolativusi) funkciót, és ebben idők folyamán meg is szilárdulhatott. Az *-n* prolativusi használatára van példánk a magyarból is : *A kígyó bebújt száján a gyomrában* (KLEMM, Tört. Mttan. 187).

¹⁸ Érdekes KETTUNEN fejtegetése : „Tuo vokaalin loppuheitto (myös murteitten samojedissa) on lokatiivin genetiivissä funktiossa niin luonnollinen, että sitä vastaan ei luulisi väittävän kenenkään, joka tuntee vähääkään avarammin äännehityksen lakeja” (i. h.).

¹⁹ Pl. <i>messze lakik</i>	(hol?) ;	<i>messze ment</i>	(hová?)
<i>ott van</i>	(hol?) ;	<i>ott hagyta</i>	(ered. hová?)

²⁰ A rövidebb, véghangzó nélküli alakok keletkezésére elfogadnám KETTUNEN magyarázataát (l. fent), a *permi -n-t* pedig a loc. **-n* + lat. **-j* összeolvadásával magyaráznom.

Ilyen alkalmi funkcióváltással találkozunk a fi -ssa, -sü iness. rag használatában is, amely szintén előfordulhat lativusi értékben, ha konkrét cél érdekében történő foglalkozást jelöl; pl. *hän on kalassa, mansikassa, heinässä* 'ő halban, eperben, szénában van' = *halászni, eprészni, szénát gyűjteni*.²¹ — Egy alkalmi használat végleges megrögződésére pedig példa a permi transitivusi, ill. prolativusi -t, amely eredetileg locativus rag volt (LAKÓ: SUST. XCVIII, 228).

A példák felsorolását még folytathatnám, de — úgy vélem — ennyi is elég annak bizonyítására, hogy egy eredetileg locativusi értékben használt *-n is hordozhat lativus rag funkciót. Ha most már MÉSZÖLY magyarázatát is úgy értelmezzük, hogy a főnévi igenév -ni végzete eredetileg locativus rag volt, és csak bizonyos mondattani helyzetben, pl. helyváltoztatást jelentő igék mellett jutott lativusi funkcióhoz, amely azután bizonyos analógiás ráhatások folytán hozzá is tapadt — akkor az ő elgondolása volna a legmeggyőzőbb. Ebben az esetben a KÁLMÁN BÉLÁTÓL feljegyzett ivádi alak: „*Elmentem a Bálindvól kukoricászárnyai* = kukoricaszarat hozni vagy vágni (MNY. XLVIII, 118), ugyanannak a szemléletnek tükrözése volna, mint a már említett fi. *hän on kalassa* 'ő halászni van', vagy a kovásznai: *sosdiba voltam* = sóskát szedni voltam-féle inessivusos szerkezetek.

Ha azonban továbbra is egy alapnyelvi *-n lativus ragot keresünk a -ni-ben, akkor ismét csak ott állunk az ősi *-n lativus rag meglétének, és az *-n locativustól való genetikai elkülönülésének a problémájánál, amelyben — mint láttuk — máig sem tudnak egységes álláspontra jutni finnugor nyelvészeink.

4. Bármelyik feltevést fogadnánk is azonban el, mindenképpen tisztáznunk kell a -ni infinitivus képzőnek a vogul -na (-ne) igenévképzőhöz (ill. lativus raghoz), valamint a palóc nyelvjárásból ismert -ni (-nyi) „család helyrag”-hoz való viszonyát.²²

A palóc -ni (-nyi) képzőről egyelőre nem beszélve, nézzük meg a -ni főnévi igenévképző és a vogul (MUNK.) -né, (LAKÓ) -ne igenévképző egymással való kapcsolatát.²³

Hangtani szempontból nem volna az egyeztetésnek akadálya, hiszen a 3. szem. birt. személyragból (*-so-ból) mássalhangzó utáni helyzetben *e* lett (pl. *koŕe* 'háza'; LAKÓ, i. m. 27), így a -ne *e*-je szabályszerű fejleménye lehetne egy mássalhangzó utáni helyzetben álló 3. szem. *so névmáselemnek. Funkció tekintetében azonban látok nehézségeket. Az igenévnek azt a bizonyos lativusi értékét, amelynek alapján SZABÓ D. (MNY. XXXIV, 423) és MÉSZÖLY (i. m.) a magyar -ni és vog. -ne igenév képző lativusi eredetét bizonyítani próbálják, csak átvitt értelemben lehet a tőlük felsorolt példákba

²¹ Hasonló funkcióban találkozunk a magyar inessivussal néhány nyelvjárási adatban, „*sosdiba*” (= sóskában) voltam, *eperbe, málnába,ogyoróba* jártam = sóskát stb. szedni. (Háromszék m. Kovászna; vö. SZINNYEI: NYK. XXVIII, 216).

²² Genetikai kapcsolatukat vallja: SZABÓ D: NYK. XXXIV, 423; MÉSZÖLY, Nyelv. fejt. 19, ÓMSz. 183; másképpen: BUDENZ: UA. 386. és FOKOS: KSz. VIII, 326, akik lativus ragos névutóból származtatják a vogul -né lativus ragot, és MUNKÁCSI: NYK. XXII, 6, 23, valamint BEKE: NYK. XXXV, 170—173, legújabbban LIIMOLA: SUST. LVII, 43, akik a -nél-ből rövidült alaknak tartják. Utóbbi a vogul -né ragot el is különíti a -né igenévképzőtől (i. m. 33).

²³ MUNKÁCSI *e* betűjelének két hangértékben (*e*, *ə*) való használatáról l. LAKÓ, Északi manyisi nyelvtanulmányok 45.

belemagyarázni, SZINNYEI szerint pedig egyáltalán nem. „A *-ne* (*-nə*) képzőben nincsen semmi lativusi érték; funkciói részint a magyar *-ás*, *-és*, részint a magyar *-ó*, *-ő* képző funkcióinak felelnek meg, pl. *mənnə* 'menés, menő'; *əlnə* 'ölés, ölü'” (MNy. XXXII, 219). — A m. *-ni*, vog. *-nə*, osztj. *-nə* lativus r a g tárgyalásakor meg sem említi a magyar-permi infinitívus végződést (NyH.⁷ 137: Fgr. Spr.² 66). — LAKÓ is csatlakozni látszik ezen felfogáshoz: „Feljegyzéseimben legtöbbször jelen idejű melléknévi igenévi funkciója van; néhány példában passzív jelentésű”, pl. *əlne mā* 'településre kijelölt hely' (tkp. „laknivaló hely”), vagy *tòtne tūp* 'evező, melyet visznek' (i. m. 45). Véleményem szerint a *-ne* igenévképzőnek ezen passzív használatát értelmezték kutatóink infinitívusnak, ill. lativusnak. Pl. az *ānem tēnē matēr totēn*-féle mondatot SZABÓ D. — MUNKÁCSI nyomán — így értelmezi: „nekem enni (v. evésre) valamit hozz” (i. m. 423). Ez pedig szerintem szó szerint azt jelenti: nekem hozz valamit, ami megehető (amit megehetek), vagy SZINNYEI szerint: 'nekem evő-valamit hozz!' (MNy. XXXII, 219). Ugyancsak passzív part. praesensnek értelmezhetjük a MÉSZÖLY-től 'csép, verni (való) fa'-értelemben használt *wāχnə jiw*-et is (i. m.), és így adhatjuk vissza: 'verő fa, amivel vernek, amit verésre használnak'.

Az infinitívusi és lativusi érték tehát feltehetően a passzív használat révén alkalmilag tapadt a *-ne* végű igenévhez. [Másképpen vélekedik LŐCSEI, aki a *-ne* infinitívusi szerepét tartja elsődlegesnek, és a más irányban való differenciálódást későbbinek (NyK. XLVII, 353).] Ez a körülmény azonban még nem jelentené az egyeztetés akadályát. Az, hogy a képzőnek a vogulban eredetileg part. praesens képző szerepe volt, és csupán alkalmi használatban tapadt hozzá az infinitívusi érték, még nem zárna ki a permi-magyar *-ni* inf. képzővel való genetikai kapcsolatát.²⁴ Azonos képzőelemnek különféle funkciókban való megszilárdulása az egyes rokon nyelvekben külön nyelvi fejleménynek is tekinthető.

Az a kérdés azonban, hogy a vog *-nə* (*-ne*) igenévképző kapcsolatba hozható-e a *-ne* lativus raggal — amelynek ma már KÁLMÁN B. szóbeli közlése szerint csak a véghangzó nélküli *-n* ragos alakja használatos —, még tisztázásra vár, hasonlóképpen a palóc nyelvjárásból ismert ún. „családi helyrag”-gal való összefüggése is.

Anélkül, hogy ennek a kérdésnek végleges megoldását még csak meg is kísérelném, két lehetőségre szeretnék rámutatni.

a) Lehetséges, hogy a *-ne* igenévképző passzív használata folytán jutott egy bizonyos lativusi mellékértékhez, pl. *əlne mā* = lakó hely, ill. laknivaló hely, az a hely, ami lakásra, településre alkalmas (mire?), v. *tēnē matēr totēn* 'evő-valamit' = evésre valamit [vö. m. *öltőruha*; Szamoshát: *Két öltőű ruha*, azaz: 'két öltözni való, két felöltésre alkalmas ruha'].

Ez a lativusi érték azután hozzátapadhatott a *-ne*-hez, és így az alkalmassá vált a *hová*, *mire* irány jelölésére, lativus ragként való használatra.²⁵

²⁴ L. erre vonatkozóan RAVILA megállapítását: „Eräät suffiksit näyttävät kelpaavan samassakin kielimuodossa johtamaan tekijän, teon ja teon tuloksen nimiä, lisäksi infinitiivejä ja partisipeja, vieläpä erinäisiä finiittimuotojakin” (Vir. 1945: 148; hasonlóan jóval korábban KERTÉSZ: NyK. XLIII, 385).

²⁵ Képzőelemnek raggá fejlődése igen gyakori jelenség a finnugor nyelvekben (l. a kérdés irodalmát: TAULI: FUF. XXXII, 186).

Ezen kiindulópont helyességének ellenőrzéséhez azonban vogul nyelvemlékek tanúvallomása volna szükséges, hogy megállapíthassuk a *-ne*-nek igenév funkciójában való használata a lativushoz viszonyítva elsődleges volt-e (esetleg egyidejű), vagy sem. Ilyenekre azonban sajnos nem támaszkodhatunk. Egy meggondolkoztató szempontra azonban mindenesetre felfigyelhetünk, és ez az, hogy pl. a *permi* ben, amelyből a *-ni* igenév képző a magyarba (és talán magyar közvetítéssel az ugorba is) átkerült, a *-ni*-nek *n i n c s e n l a t i v u s i* funkciója. Találkozunk ugyan egy lativusi *-ń* elemmel, (pl. zürj. *kĩmĩn* 'mit dem Gesicht nach unten umgestürzt'; votj. (AMIN.) *kõmĩn* id. stb.; vö. UOTILA, KonsP. 233), ez az *-ń* azonban semmiképpen sem hozható összefüggésbe a főnévi igenév eredeti *-ńis* (< **ńis*•) végződésével, hanem feltehetően egy ősi **-n*-nek más elemmel, esetleg az ősi **-j* > *-i* lativus raggal való kapcsolatával. Ez az *i* palatalizálhatta az *-n*-t, majd eredeti funkciójának elhomályosodásával le is kophatott.²⁶ A jésülési folyamat UOTILA szerint az ősspermi korban ment végbe (i. m. 427), az *i* lekopása pedig a magyar végmagánhangzók lekopásával egy időben, a XIII. sz. közepén fejeződhetett be.

Meg kell említenem, hogy erre az *-ń* lativus ragra — amelyet megtalálunk az approximativus *-lań* ragjában is (*mortlań* 'zu einem Menschen') —, nem találtam példát a nyelvemlékekben. Fenti *-ń*-nek a votj.-ban előforduló *-n* alakváltozata (G. *k i m i n u s ń i n i* 'auf das Gesicht niederfallen, vorwärts fallen'; AMINOFF, VÄM. 26), valamint az instrumentalis raggal való funkcionális egyezése is arra mutat, hogy egy ősi **-n*• raggal függ össze. (Másképpen UOTILA, KonsP. 233, aki funkció egybeeséssel járó alakkeveredéssel magyarázza.)

b) Most pedig áttérnék a vog *-ne* lativus suffixum egy másik magyarázatára is. Lehetséges, hogy a vog *-ne* lativus rag genetikailag nem is egészen azonos a permi-magyar *-ni* infinitivus képzővel, legalábbis magánhangzó-elemét tekintve. Míg ugyanis a permi-magyar *-ni* (*-ńi*) *-i*-je 3. személyű birtokos személyragra megy vissza, a vog *-ne* (*-ně*) és talán a palóc *-ni* (*-nyi*) második eleme, egy lativusi **-j* (**-i*)-re.

Utóbbinak ugyanis éppen úgy lehet *-e* megfelelése a vogulban (pl. KANN. AK. *l-ŋŋə* 'stromabwärts'; MUNK. K. *ŋŋkhe*, *-khwe*, P. *nunŋ* 'nach oben, aufwärts'; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 12), mint *i* megfelelése a magyarban (*neki*, *teli*, *messzi*).

Olyasféle alaki egybeeséssel állhatunk szemben, mint az ilyen alakpároknál: *felibe* vág (birt. szem. rag), *telibe* talál (lativus).

A ma csak egyes nyelvjárásokban — „családi helyrag”-ként használt *-nott* (*-nött*), *-nól* (*-nöl*), *-ni* suffixumok, amelyeket egyeztetni szoktak a vog. *-nat*, *-nəl*, *-nə* és osztj. *-năt*, *-nă*-val (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 131, 133, 137), nézetem szerint megengedik azt a feltevést, hogy az említett nyelvekben, ill. nyelvjárásokban különnyelvi fejleményként jöjjenek létre, két elsődleges esetrag összetapadásából, függetlenül a permi eredetű *-ńi* (vog. *-ne*) igenév-képzőtől (a másodlagos esetragok között tárgyalja őket SZINNYEI is: Fgr. Sprw.² 67, NyH.⁷ 131, 133, 137 és BERRÁR, Tört. Mttan. 33—35).

Ennél többet a képző eredetének és rokon nyelvi megfelelőinek kérdésében egyelőre nem tudok mondani.

²⁶ Hasonló fejlődést találunk a zürj. *-ńi* kicsinyítő képzőben, amely szintén előfordul *-ń* alakban (pl. KP. *vėkńi* 'eng, schmal', de: *šomah* 'sauer'; vö. KÖVESI, kézirat), mindkettő eredeti *-n*-je az *-i* hatására vált *-ń*-nyé (vö. LAKÓ: Fgr. Ért. II, 37).

5. Egy kérdésre kell még röviden kitérnem és ez a *-ni* főnévi igenévképző ősi funkciójának kérdése. Erre alapozták ugyanis kutatóink a *-ni* i elemének [illetve az egész *-ni* képzőnek] lativusi eredetét is.²⁷

Úgy érzem, hogy ez a felfogásmód erősen az indoeurópai szemléletben gyökerezik. MELICH is HIRTre hivatkozva szögezi le végső álláspontját a főnévi igenévképző eredetével kapcsolatban: „Minthogy azonban a főnévi igenév a mondatban eredetileg cél- és véghatározó, azért alakulása mind a finnugor nyelvekben, mind az indogermán nyelvekben lényegileg azonos. A fgr. nyelvekben is a főnévi igenév határozói eset, mégpedig egy elvont nomen actionis értékű deverbális névszónak a határozói esete” (NyK. L, 274), [szerinte lativusa]. Hasonlóan nyilatkozik KÁROLYI — BRUGMANNT és SCHMALZOT idézve — (i. m. 11). De ha HIRTre és az indoeurópai analógiára hivatkozik MELICH, akkor kissé másképpen kellett volna megfogalmaznia végső következtetését.

HIRT szerint ugyanis az idg. nyelvekben az infinitivus gyökérvévszónak vagy deverbális névszónak a locativusa²⁸ (l. H. HIRT, Indogerm. Gram. IV, 90—93).

Ezen megállapítás az én felfogásommal sem áll szemben, amely szerint az infinitivus egy gyökérvévszó vagy helyesebben igenévszó *-n locativus* ragoalakja, amely speciális mondattani helyzetben jutott lativusi (cél- és véghatározói) funkcióhoz. És talán jobban megmagyarázná a képző változatos funkcióit is: állapot-, eredethatározó, kettős tárgy stb. (A különböző funkciókról l. KÁROLY, i. m. 27. NyK. LVI, 149; TOMPA: NyK. LVI, 129.)

A főnévi igenévképzőnek a legrégebbi magyar és permi nyelvemlékekben való előfordulása ugyanis nemcsak az ún. irányhatározói (lativus) szerepről tanúskodik, hanem arról a bizonyos állapothatározói szerepről (locativus) is, amely a mai kettős tárgyú szerkezetek kiindulópontja lehetett. (Vö. *Látja anyját jönni* = látja az anyját közledőnek, jöve, jöttében, mint aki jön; vö. TOMPA, i. m. 136 kk.) De találunk példát az inf. képző alanyi szerepére is.

Nézzük meg ezeket a példákat!

a) Először a magyar nyelvemlékek adatait: HB. *Ef mend paradisumben uolov gimilcictul munda neki elnie*. E példában az *elnie* igének tárgy funkciója van. De tekintettel arra, hogy itt a *mond* nem a tulajdonképpeni *verba dicendik*hez tartozik, hanem 'parancsol, meghagy' jelentésben szerepel (l. KÁROLY, i. m. 47), így a *munda neki elnie* nem a latin accusativus cum infinitivo-féle szerkezetek analógiájára jött létre, hanem eredeti véghatározóból tolódott el a tárgyi szerep felé. De eltolódhatott állapothatározóból is. A fenti szerkezettel párhuzamba állítható: *hagytam, engedtem futni*-féle inf. szerkezet nézetem szerint nemcsak azt fejezhetette ki: engedtem őt futásra — mint ahogy TOMPA gondolja — (i. m. 135), hanem: hagytam, engedtem őt, mint futót azaz: futó állapotban lenni [*munda neki elnie* = hagyta élő állapotban lenni].

²⁷ A képző eredetére vonatkozó véleményeket KÁROLY így összegezi: „A főnévi igenév, mint lativusragos alak, eredetileg cél- és véghatározó volt” (i. m. 27. irodalommal). E kérdésről l. még KLEMM, Tört. Mttan. 260; MÉSZÖLY, Nyelvt. fejt. 18—9; KÁLMÁN B.: MNy. XLVIII, 118; a vogul infinitivus képző eredeti lativus rag szerepéről pedig SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 426.

²⁸ Én ritkítottam.

A *kinec odut hotolm ovdonia ef ketnie* példában az infinitivusnak határozottan véghatározói funkciója van. (Mire? mi végre adott hatalom?)

Hasonlóan vég-, illetve célhatározói szerepe van az infinitivusnak a *iov felevl iochtotnia ilezie ut* példában (a példákat l. ŐMO. 69—70). Az Ő-magyar Mária-siralom: *Tuled ualmun* példájában a személyragos infinitivusnak — akár a *kell*, akár a *van* igével egészítjük is ki — *alanyi* funkciója van. Amint látjuk tehát, a legrégibb adatokban a képző valamennyi funkciójára van adatunk.

Az ugyanezen korból származó ópermi adatok is ugyanezt látszanak bizonyítani. Nézzük meg ezeket is! (Drevn. 39; Tr.²⁹ 3). *Мэд вайс'ас ва мыскыныс пѳѳс туйан* ['Hadd hozzanak vizet (hadd hozassék víz) megmosni a ti lábaitokat']. E példa infinitivusa: célhatározó; (uo. 43. Szos.²⁹ 10) *сэс' пѳндисныс вѳйпныс мѳд кыл'асѳн, куз'и пѳлтѳс с'этус нылу вормѳдч'уныс* ['és akkor kezdének szólni más nyelveken, ahogyan a Szentlélek adta (engedte) nekik szólniok']. A *вѳйпныс* véghatározói funkcióban, a *вормѳдч'уныс* a HB. *munda neki elnie* féle adatával teljesen azonos ún. *kettős tárgyú* szerkezetben fordul elő. Utóbbi is visszavezethető állapothatározóra: 'ahogyan a Szentlélek engedte az ő szólásukat, őket, mint szólókat'³⁰; (uo. 66; LE.³¹ 60) *сыз' с'этас ниислы кутныс олѳмѳс ас пычкас* [Így adta a fiúnak is, hogy élete legyen őmagában'] (mi célból? mi végre?); (uo. 66; LE. 62.) *ызѳаланѳс с'этас сылы йорѳйалѳмѳс уз'алныс* ['hatalmat adott neki arra, hogy ítéletet hozzon'] (mire?); (uo. 68; LE. 129.) *бара локтыс' н'ималанкѳм ворѳйалныс лѳлйайаслы и кулѳмайаслы* ['Ísmét eljön dicsőséggel ítéletet mondani elevenekre és holtakra']. Mindhárom példában vég-, ill. célhatározói funkciója van az igenévnek.

A LITKINTől utolsónak említett adatban (i. m. 114) pedig az ŐMS. *ualmun* alakjáéhoz hasonlóan *alanyi* szerepe van az inf.-nak (uo. 68; LE. 164) *туйас выим, вэвс'кыд ина гырыс'эдныс тэѳѳ* ['illő (méltó dolog), téged igazán dicsőíteni'].

Mindezen funkciókra, sőt később a rövidebb infinitivusi alak állítmánya *alanyi* funkciójára is bőséges példaanyag áll rendelkezésünkre mind a magyar kódexirodalomból, mind pedig a permi népköltészetből. Előbbire l. példákat KÁROLY, KERESZTES, TOMPA idézett munkáiban; utóbbiakra SZENDREY: NYK. XLVI, 205, 207, 222, 229, 233; KÖVESI, kézirat.

E funkciók elsődleges vagy másodlagos voltára nem mernék olyan határozott következtetéseket levonni, mint fent említett kutatóink. Nézetem szerint minden igenév, így pl. a főnévi igenév funkciója is a mindenkori mondatbeli helyzet, illetőleg az állítmány függvénye.

Nem beszélhetünk tehát elsődleges és másodlagos funkciókról: „Mert nincs a fgr. igenévnek eredeti és másodlagos jelentése: gazdag és változatos használatát simultannak és nem successivnek kell tartanunk” (vö. KERTÉSZ: NYK. XLIII, 385).

Ennek igazolására legyen szabad MÉSZÖLY példáját alapul vennem. *Favágni van* (hol? milyen állapotban?) állapothatározó (vö. SZEG-

²⁹ Ópermi nyelvmélekek rövidítései. (Tr. = Троици; Szos. = Сошествия св. буха).

³⁰ Az igenevék állapothatározói funkciójáról l. MÉSZÖLY, Nyelvt. fejt. 58. kk.; TOMPA: NYK. LVI, 137. kk.

³¹ LE. = Лепехипские—Евгеньевские тексты.

LETI: NyF. XXIII, 17—18; másképpen KLEMM, Tört.Mttan. 261); *favágni megy* (hová? mi célból?) vég- és célhatározó; *favágni* (= *fát vágni*) **kell, szükséges** (mi kell?) alany. *Gly szívós, hogy nem vághatni szét [a fát] baltával sem* (mit állítok a fáról?) állítmány.

A tanulságokat a következőkben foglalhatom össze:

1. A *-ni* főnévi igenév képző, amelynek szabályos megfelelője a permi *-ni* és vog. *-ne* igenévképző, eredetileg **n*• lokális suffixumból (*locativus* ragból) és 3. szem. birtokos személyragból álló képzőelem volt.

2. Kezdetben — mint igeneveinket általában — személyragosan használták. Hasonló jelenséggel találkozunk a rokon nyelvekben is.

3. A 3. szem. birtokos személyragos alak mellett tovább élt a rövidebb, „határozatlanabb” alak az általános vagy határozatlan alany jelölésére.

4. Eredeti funkciója nemcsak a lativusi (vég- és célhatározó) funkció lehetett. Ősi funkciójából — feltehetően egyidejűleg — fejlődtek ki összes ismert funkciói, részint a főige függvényeként, másrészt a pregnánsabb kifejezésre törekvés folyományaképpen.

A. KÖVESI MAGDA

Das Infinitivsuffix *-ni* im Spiegel der verwandten Sprachen

Die Verfasserin versucht auf Grund der syrjänischen und wogulischen Entsprechungen festzustellen, daß:

1. Das Infinitivsuffix *-ni*, dessen regelrechte Entsprechung das permische Verbalnomensuffix *-ni*, sowie das wogulische *-ne* ist, war ursprünglich eine Zusammensetzung aus dem Lokalsuffix **n*• (Lokativendung) und einem Bildungselement der Possessivendung 3. Person.

2. Wie unsere Verbalnomina auch sonst, wurde es anfangs mit Personalendung gebraucht. Ähnliche Erscheinungen finden wir auch in den verwandten Sprachen.

3. Die kürzere (unbestimmtere) Form wurde zur Bezeichnung des allgemeinen oder unbestimmten Subjekts angewendet.

4. Ihre ursprüngliche Funktion wird nicht nur die lativische (finale bzw. Resultatsbestimmung) Funktion gewesen sein, sondern vermutlich gleichzeitig entwickelten sich auch ihre sämtlichen anderen Funktionen, teilweise als Ergänzungen zum Hauptverb, teilweise im Bestreben nach mehr praegnanten Ausdrücken.

A. M. KÖVESI

Társzómagyarázatok

Bábánánúská. A kakukkfüvet hívják így Barslédecen.¹ Nyilvánvalóan szlovák jövevényszó, a végződése tipikusan az. De ilyen szóval a szótárakban nem találkozunk. A kakukkfű közkeletű szlovák elnevezésének a segítségével azonban megfejtethjük a szó értelmét. *Materina dúška* a kakukkfű szlovák neve. Az elnevezés második eleme szavunkban könnyen fel is ismerhető. De mi lehet a jövevényszó első eleme? A mássalhangzók világos útbaigazítást nyújtanak: Ha nem *materina dúška* — 'anya lelke', hát minden bizonnyal *babina dúška* — 'vénesszony lelke', ami jelentéstanilag is kézenfekvő, ha szem elől nem tévesztjük, hogy a vénesszonnak, a javaşasszonnak, a boszorkánynak mitológiai szerepe is volt a régi szlávoknál.

Cigát 'uszít'. — *Tegnáp is odágyütt á pujkájá, rácigáttám á kutyát*² (M). Ghymesen és Lédecen is *cigátták* a kutyát, másutt *huszították* (pl. Cs, G, K), illetve *uszították* (P). — Hangutánzó szó a legjavából. Azokban a falukban is inspirációs bilabiális *c*-félével uszítják a kutyát, és esetleg megtoldják a *csib meg!* bátorítással, ahol egyébként nem *cigátásnak*, hanem *huszításnak* nevezik a műveletet. — A MTsz. a szót nem ismeri.

Dërik. Vicsápapátin a Nyitra folyó régi, kiszáradt medrét *dëriknek* nevezik, a menyheieknél ugyanez *Örög dërik*. A vicsápapátiak egyik ottani dűlőjének a neve *Dëriknä*. A falu mellett mostani medrében folydogáló Nyitra vize azonban, úgy látszik, már csak *tó*. A folyón túl elterülő szántóföldeket *Tómëgnek* hívják.

A MTsz. nem ismeri sem a *derék*, sem a *tó* szavakat ebbeli jelentésükben. Nem ismerik így a folyót a vidék más falvai sem — kivéve tán a mellette fekvő Lajost és Egerszeget —, de nem használatos a *folyó* elnevezés sem, hanem csak a *Nyitra vize*.

A 'folyó' jelentésű *tó* Nyitra mellett általánosabban elterjedt volt. Tanúskodik erről a Nyitra várostól délre fekvő, szlovák nyelvű Ivánka határában a *Tóba* dűlőnév.

A folyót jelentő *derék* azonban a folyó mindkét partján használatos a szlovák nyelvterületen is, fel egészen a Nyitra vize legfelső folyásáig. A szlovák nyelv *i*-ző területén, Nagytapolcsányon túlig *drík* formában, onnan tovább

¹ A falvak nevét a szövegben kezdőbetűs rövidítésben is használom: B = Béd (Badice), Cs = Csitár (Alsócsitár — Dolné Štitáre), G = Geszte (Hostová), Gh = Ghymes (Jelenec), Gr = Gerencsér (Nyitragerencsér — Nitrianske Hrnčiarovce), K = Kolon (Koliňany), L = Lédec (Barslédec — Ladice), M = Menyhe (Mechenice), P = Pográny (Pohranice), V = Vicsápapáti (Výčapy-Opatovce), Zs = Zsére (Žirany).

² Hangtani megjegyzés. Cs, G, Gh, Gr, K, L, Zs: *á — ä; e — ě*. V: *á — ā; ě* (nem ismer nyílt *e*-t). B, M: *á — á; ě*. P: *a — á; e — ě*.

ie-ző területen *driek* formában. Magában Nyitra városában is *drik* a folyó, a Nyitra vize neve.

Kézenfekvő szlovák jövevényszóként magyarázni szavunkat. Igaz is, hogy *derék* szavunk, mely szláv jövevényszó, KNEZSA ISTVÁN (SzlJöv. 151) szerint legvalószínűbben a szlovákból való, de mindennek ellenére és saját korábbi véleményem ellenére (FRANT. SIMA: Z lexikálnych vplyvov slovenčiny na maďarské nárečia nitrianske — Szlovák jövevényszavak a nyitravidéki palóc nyelvjárásokban, *Linguistica Slovaca* I/II., Bratislava, 1939/1940, 173), valamint annak ellenére, hogy 'folyó' jelentésben is használatos a szlovák népnyelvben (szlovák nyelvész kollégáim szerint Zsitva völgyében is) — mégsem tartom a vicsápapáti *derikot* szlovák jövevényszónak, hanem fordítva, a szlovák *drik*, *driekot* 'folyó' jelentésben magyar jövevényszónak.

Szlovák szakos hallgatóink között érdeklődtem, ismerik-e nyelvjárásukból 'folyó' jelentésben a *driekot*, de mindössze a Nyitra mentiektől kaptam igenlő választ. Meglepetésemre azonban Nagysurányban (Šurany), mely tudvalevőleg XVIII. sz.-beli morva település, nem így nevezik Nyitra vizét, és a szó ott ilyen jelentésben ismeretlen is. Ebből a körülményből s abból, hogy csak a magyar nyelvterülettel érintkező Nyitra és Zsitva völgye használja a *drik*, *driek* szót 'folyó' jelentésben, arra következtek, hogy ebben a jelentésben magyar jövevény a szlovákban. Noha egy tüzetesebb földrajzi vizsgálat sok érdekességgel járhat még, aligha változtat majd azon a tényen, hogy a 'pars corporis superior, der Oberleib; truncus, der Rumpf, törzs' jelentésű szláv *drěko*, esetleg szlovák *driek* a magyarban fejlődött 'summa; Wesen, Inhalt' és 'pars praecipua, principalis; Hauptteil, Mitte' jelentésű *derékká*, mert ilyen jelentések a szlovák forrásokban nem találhatók, s ennek alapján jöhetett létre a *deréknyár*, *derékpénz*, nyár *dereka* stb., s nem utolsósorban a szabályozatlan, mocsaras folyók világában a főfolyást jelentő *derék*. (Vö. *víz dereka* (SzD²); *víz dereka*, azaz közepe, fonala (CzF); az előbbi adatokhoz pedig KNEZSA i. m. és a NySz.)

A szlovák népnyelvben még itt-ott előforduló 'tőkepénz' jelentésű *driek* ('derékpénz') is magyar jelentésfejlődmény.

Dudu. A MTsz. 'öreganya' jelentésben közli Csallóközből. Az EtSz. ennek alapján gyermeknyelvi szónak minősíti. Nyitra vidékén 'nagyapa, értelemben használják a szót, amiben egyezik a szlovák *dedoval*. Szlovák jövevényszónak is tartom. (KNEZSA i. m. nem tárgyalja.) Igaz ugyan, hogy a gyermeknyelvben számos szótagismétlő szó van, mint a *kaka*, *baba*, *mama*, *ee* 'kaka, kakás', *nono* 'nem, nem szabad', *gogo* 'ijesztő', *tutu* 'víz', *zsizsi* 'tűz' (vidékünkön is) stb., s ennek alapján szinte kézenfekvő a gyermeknyelvből való értelmezés, de a 'nagyapa' jelentés a szlovák *dedo* felé tereli a figyelmet. Viszont hogy lehetett a *dedoból* *dudu*? *Dodon* keresztül. Ghymesen, Lédecen az *öregapá* mellett még ma is használatos a *dodo*, Menyhén a *dodo*, *dodoká*, *dodi*, Vicsápapátin *dodo*, *dotko*. (A *dotko* aztán tisztán szlovák ízű forma, de alighanem másodlagos — az effajta becéző kicsinyítés V-i változata.) A többi falvakban a *dudu* (pl. Cs, Gr, K, P) vagy a *pási* (G) járatos, vagy pedig már inkább az *öregapá* (G, Gh, L, P — itt: *öregapa*). A *dudu* forma zártabb válási tendencia érvényesülésével keletkezett a *dodo* formából. Erre az eleven tendenciára, mely a középső nyelvállású magánhangzókat sújtja, számtalan példa van Nyitra vidékén, és főként veláris hangrendben mutatkozik. A tendencia mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan helyzetben jelentkezik. Pl. a hangsúlyosban: *bugār*, *bühā* 'bolha', *bukritā*, *burit*, *fujtot levegő*, *gund*,

muzi, rúzsá, rüggöny, 'röntgen' stb., a hangsúlytalanban : r. éskulá, fátyú 'fátyol', ihun 'itt', kámurá 'kamra', kápusztá, kukuricá, lőfurmátus 'református', szálunná stb. (valamennyi adat Cs-ról).

Hasonulással tehát a szlovák *dedoból dodo* lett s ebből zártabb tendencia eredményeként *dudu*. Nem tartom kizártnak azonban a gyermeknyelvi szótagismétlő szavak analógiájának közreműködését sem.

Rátérve a *dudu* jelentéstani oldalára, tisztáznunk kell a szó Nyitra vidéki és csallóközi jelentése közt fennálló látszólagos ellentmondást, amely kizárja vagy legalábbis kétségesse teszi a szlovákból való magyarázatot: Nyitra vidékén 'öregapa' a szó jelentése, Csallóközben pedig 'öreganya'. Nem komoly ellentmondás ez, mert ilyen jelentésbeli kétarcúság szokott dolog a rokonsági viszonyt jelölő szóknál a magyarban. A magyar nyelv — alapjában véve, az indogermán nyelvekkel ellentétben — nem tesz különbséget a rokonsági fokozatokban, hanem a megkülönböztetést korhoz viszonyítva tartja nyilván: öregebbik-e vagy fiatalabbik. Ezért *öcs* a 'jüngerer Bruder' és a 'Neffe' (így szótározva nem találtam) is, *bátya* az 'älterer Bruder' és az 'Onkel' is. Ezért lehetett az ÉrdyK.-beli *teta*: 'Grossmutter; nagyanya' és a bajai *téta*: 'Tante' (vö. KNEZSA i. m. 523). De részben elmosódott a megkülönböztetés nemek szerint is. *Pási* 'nagybátya, bácsi' is, meg 'nagynéne, néni' is (Eszék vid., Dráva mell. — MTsz.), *mási* 'öreganya' is (Dunántúl, Komárom m., Perbete vid., Esztergom vid., Hont m., Kecskemét — MTsz.), meg 'öregapa' is (Komárom m. — MTsz.). Az *öcs* a régiségben nemcsak fiatalabb férfiszemélyt jelentett, hanem fiatalabb személyt egyáltalán, tehát *húgot* is (NySz.). A mai köznyelvi és népnyelvi *fiam* megszólítás éppúgy vonatkozhat lányra, mint fiúra. Ezeknek alapján semmi bökkenőt nem látok a *dudu* csallóközi és Nyitra vidéki jelentése között. A csallóközi normális módon fejlődött a Nyitra vidéki jelentésből.

Még egy körülmény tisztázása marad hátra, mégpedig az, hogy *dudu* szavunk alapszókincsbeli szó, és az alapszókincs jóformán mentes az idegen nyelvi behatástól. Alapjában véve így is van, ez a szókincs legellenállóbb része, mindamellett azért itt is találkozunk jövevényszavakkal, l. pl. a közmagyar *patakot*, *kancát*, *kabalát* vagy a Nyitra vidéki 'ajak' jelentésű *ápárt*, *ápárt*, *ápárát* (vö. FRANT. SIMA i. m. 171).

Végül pedig a szó szlovák eredete mellett szól elterjedése is. Csak a szlovák nyelvterület közelségéből mutatható ki.

Íllisládá. Így hívják a 3—4° fiókos, alacsony, hosszúkás ládát Csitáron, Kolonban, Pogrányban (itt: *íllisláda*), de hallottam *íllisládá*ként is emlegetni (Cs, Gh) és *ílléstládá*ként is (Cs, G, Gh, K), *üllisládá* (Cs), sőt *üllisládá*ként is (P) — így pedig állítólag azért hívják, mert rá lehet ülni. Valóban ülő alkalmatossággként szolgál ma is nem egy házban, ahol még megvan. Az *i* is elképzelhető az *ü* helyén. Ám bökkenő az *íllisládá* alak (Gh, Gr, K, M, Zs) a maga hosszú szókezdő *i*-jével, mert *i* > *i*-féle megnyúlásra nem tudok példát, csak a fordítottjára: *pinték*, *szivánó*, *illesztő*. A MTsz. a szót nem ismeri, tehát csak a hosszú szókezdő *i*-igazíthat el etimológiájának tisztázásában, meg némileg a hosszú -*ll*-, ámbár az *üllis* 'ülés' is hosszú -*ll*-es alak. A szó első komponense *élés* 'élelem, eleség', mely úgy alakult itt, mint az *él* ige az 'élet' és 'élesztő' jelentésű *illet* és *illesztő*ben. Hogy az *íllisládá* csakugyan 'élésláda' és nem a népetimológiás 'ülesláda', bizonyítja az is, hogy eredetileg konyhabútor volt, a konyhán pedig csak főzni lehetett, vagy a

kamrában állt, amely viszont sose volt tartózkodási hely. Ebben az *illislādā*-ban a gazdasszony tejet, kenyeret, hagymát, borsot stb. tartott.

Kifojkāz 'gallyal kaszálásra kijelöli rétrészét' (Cs). Elavulóban levő szó. Az igében a szlovák *chvojka* 'gally' szerepel.

Kilicske. KNEIÉZA i. m. két helyen is foglalkozik a szó eredetével. Egyrészt a *kilicske* 'Türklinke'; kilincs' címszó alatt (668), ahol kétes eredetűnek tartja, azt mondva, hogy talán a szlovák *klučka* 'ajtókilincs' átvétele, vagy a magyar *kilincs* deminutivuma; másrészt pedig a szláv szavak közt *kulicska* 'die Holzklinke des Türschlosses; az ajtózár fakilincse' (293) című cikkben, ahol a *kulicska* és a *kilincs* keveredésének minősíti.

Az utóbb idézett helyen kifejtett véleményével KNEIÉZA önkéntelenül is különbséget tesz a 'Türklinke' és a 'Holzklinke des Türschlosses' jelentésű *kilicske* között, amiben alighanem félrevezette az, hogy külön találta forrásiban a 'Türklinke' és külön a 'Holzklinke des Türschlosses' jelentést s azonkívül ebben a jelentésben a *kulicskát*. Nem tudni miért, de nem látja a két más hangrendbeli szónak az azonosságát. A *kilicske* címszó alatt nem tartja ugyan kizártnak a szlovák *klučkat* mint eredeztető formát, de téves érveléssel. Van persze a szlovákban *lu* > *li* változás, mely egyébként a csehre jellemző, de ez a változás Nyitra völgyében nincs meg, mint ahogyan KNEIÉZA gondolja, úgyhogy ez nem jöhet számba.

Régebben a *kilicskében* jómagam is (i. m. 175) a *kilincs* és a *klučka* keveredését láttam, de most azon a nézetem vagyok, hogy a *kilicske* nem más, mint egyszerűen a *klučka* átvétele, aminek éppen a *kulicska* a bizonyítéka.

Fakilincset jelent a *kulicská*, ahol még ismerik (L) és nem fém-, ill. újabban már műanyag *kilincset* — használata megrekedt a fából készült tárgynál. Lédecen ma már a köznyelvből származó *kilincs* a 'Türklinke' neve. A szomszéd Ghymesen már szintén *kilincs* a 'Türklinke' neve, a *kilicská* (!) pedig szintén a 'fakilincs' jelentésnél rekedt meg. A ghymesi *kilicskán* keresztül persze nem nagy már az út a pogrányi (és a Cs, G, Gr, K stb.) 'Türklinke'; kilincs' *kilicskéhez*, amely a MTsz. tanúsága szerint 1841-ben még 'az ajtó fazárának fogantyúját' jelentette, vagyis maga is fából volt. A múlt század közepe óta pedig nemcsak a fatengelyek, fatányérok, fakanalak, faekék stb. anyagát váltotta föl a vas vagy más anyag, hanem a *kilicskéét* is!

A *kilicske*: *kulicskával* kapcsolatban még két körülményre kell kitérnünk.

Azért kopott ki a használatból a *kulicská*, *kilicská*, s adta át helyét a köznyelvi *kilincsnek*, mert nagyon elütött a köznyelvi formától. Ez a körülmény erős alakító tendencia nyelvjárásaink további kialakulásában. Ezért kopott ki a használatból vidékünkön a *bábábuk*, a *jószág*, a *törögbúzá*, a *tyukmony* s adta át a helyét a köznyelvivel egyező *szívárválynak*, *gábonának* és *márhának*, *kukuricának*, *tojásnak*, ezért megy ki a használatból a *dudu*, *pási*, a *mányi*, s jön használatba az *öregapá*, az *öregánya* és a *kéd* megszólítás helyett a *mágá* stb.

A másik körülmény — ezzel pedig a *kulicská*: *kilicske*-félék azonosságát demonstrálnám és azt, hogy nem okvetlenül szükséges az átmeneti forma — az, hogy jelentéskülönbség nélküli hangrendi átcsapás elég gyakori jelenség ahhoz, hogy módszertanilag számba vegyük. Az olyan kisebb területen is, mint amilyen Nyitra vidéke, szép számmal találhatók erre illusztráló példák [*csotross* (L) — *csétröss* (Cs, P) 'lucskos'; *gigá* (G) —

gége (Gh) 'gége'; *guról* (L), *guró* (Gh) — *gürő* (Cs, P) 'gurul'; *mégbuggyvád* (M) — *mégbuggyved* (Cs) 'megsavanyodik, megromlik (az étel)'; *porzso* (K, M) — *përzsó* (P), *pörzsó* (Cs) 'perzsel'; *susnyá* (Gr) — *sűsnye* (Cs) 'fejlődésében elmaradt'; *torcs* (Gh, M, P) — *törcs* (Gr, L) 'fatuskó' stb.], hát még a MTsz.-ból!

Végül még arra az esetlegességre kell kitérnünk — a *kilincs* > **kilincske* > *kilicske* ötlet (KNIEZSA i. m.) fordítottjára —, hogy a közmagyar *kilincs* nem a *kilicske* fejlődménye-e, melyből elmaradt a deminutivumi képzőnek érzett végződés — vö. *čardak* > *csárda*; *medvěď* > *medve*; *kaucsuk* > *kaucsu* (P), —, s a szóvégi -cs elé inetimologikus -n- járult, mint pl. a *bógács* (Cs): *bogács*; *bogrács*: *bográncs*; *girbics*: *girbincs*; *patécs*: *paténcs*; *kopács*: *kopáncs* (MTsz.) esetekben. Ennek valószínűsítéséhez azonban — többek közt — hiányzik a régiségből legalább egy -n- nélküli forma is!

Kracus. Egy pogrányi nagynya rosszalólag beszélt az unokájáról, hogy még mindig nem készül nősülni, holott a hozzá való lányok sorra férjhez mennek: *Másogylk kracusra várzs?* Kérdésemre ezt úgy magyarázta, hogy 'fiatalabb évfolyamra'. Azonban nem 'évfolyam'-nak bizonyult további utánaérdeklődésem során a számomra addig ismeretlen *kracus*, hanem 'minőségi osztály'-nak. A gabonát minősítették *első klacusúnak* (Cs, G stb. *klacus*), *másogylk*, *harmagylk klacusúnak*, azaz 'első osztál'-únak (P).

A mai *osztál*, *osztáj* (P), *osztály*, *osztāj* (Cs, Gr, K stb.) helyett a latin eredetű *klasszus* szóval végezték a minősítést. Nem lesz érdektelen a szó többi följegyzett változatait is ideírni: *klászus* (K), *klácos* (Cs), *klácis* (K), *plácus* (Cs), *lácus* (Cs).

Nem háty kimbá (K); *nem háty kintēt* (P). 'Nem hagy békét, nem hagy nyugton' a jelentése ennek a két szólásnak. — *Nem háty kimbá, mingylk hív váláhová* (K). *Nem háty kintēt, mindik kiri*. *Nem háty kintēm má, csak mindig abajgattya a fejem*. *Kintēt nem hagyok a kalandárnak még el nem olvasom* (P).

A koloni szólás főnevének csak annyi a köze a *kín* 'Pein' szóhoz, hogy önálló használatból kihalt, s a szólásban — formájában elhomályosulva — a *kín* 'Pein' szóhoz *használt*. Eredetileg a magashangúak közé tartozott, éppúgy mint a pogrányi szólásé. A pogrányi szólás főnevét önálló használatból szintén nem ismerem, de a kettő eredetileg egy és ugyanaz volt, *kény*, ill. nyelvjárásunkban *kíny*. Megvan még a szó rokon jelentésben a vidékünkön általánosan használatos *kintelen* 'kénytelen' [*Ugyi ő kintelem mennyi* (Cs)] határozószóban s a következő kifejezésekben: *kínyő-kintelen* (G), *kínyin-kintelen* 'kénytelen-kelletlen' (K). A pogrányi *kint* -t-je tehát járulékhang, éppúgy mint a *pofont* (Cs, K, P stb.), *nyákont* 'nyakonütés' (Cs), *áraszt* (Cs, M, K stb.), *rekeszt* (P) szavaké.

A *kíny*, *kény* szó nem ismeretlen a MTsz., ill. a Pótlékok számára, noha úgy látszik, nem éppenséggel a két szólásban szereplő jelentésével.

Pákmácá. *Pákmácának* hívják Menyhén a szőrös hernyót. A MTsz. a szót nem ismeri.

Elhomályosult összetétel. A szó második komponense a 'macska' jelentésű elavult *maca* — az öregembernél szolgáló árvalányról szóló népmesében is *cica-macá*nak szólítják a macskát, és ilyen becéző használattal kötetlenebb stílusban is találkoztam, Pogrányban: *cicum*, *cicukám*, *macukám*! A MTsz. magát a *maca* szót ismeri, de 'szerető', 'acerina cernua' és 'hernyó' jelentéssel.

Béden és Zsérén *pápmácá* változatban él a hernyónak a neve; a vidék más falvaiban *hërnýún* (Gh, L) és *hornýún* (Gh) kívül pedig *pápmácskának* (G, Gr, K), ill. *papmacskának* (P) hívják — sőt *pápmácská* néven ismerik a hernyó valamilyen nagyobb vagy fekete fajtáját Ghymesen és Lédecen is. — A MTsz. a *papmacskát* sem ismeri, a NySz. azonban igen.

Világos tehát az összetétel első komponense is: 'pap'. A $p > k$, ill. $k > p$ változás nem ismeretlen a magyar népnyelvben l. pl.: *klácus* — *plácus* (vö. a *kracus* cikket); *pákosztoss* (P) — *páposztoss* (Cs) 'nyalánk, falánk'; R. *kedig* > *pedig* (vö. KNEZSA i. m. 705); *paplany* — *paklan* (MTsz.) 'paplan'; *pucok* — *kucok* (MTsz.) 'vakondok'].

Az elmondottak után még megjegyezhetjük, hogy a MTsz.-beli *maca* 'hernyó' jelentése tapadással keletkezhett a *maca* 'macska' szó fentihez hasonló jelzős használatából, s így a MTsz. *macájában* alighanem két szót kell látnunk.

Pároskés. Ghymesen jegyeztem föl, és evőkészleteti kést értenek rajta. Kolonból is ismerem. Az elnevezés onnan van, hogy a vőlegény egy párnak: keresztapjának—keresztanyjának ad ajándékba — egy kést, egy villát és egy kanalat (Gh). Kolonban a vőlegény és a menyasszony kést és villát ad keresztapjának—keresztanyjának.

Szurok. Kétféle szurok szava van Nyitra vidékének. Első a 'Pech' jelentésű, leginkább gazdag képes értelemben használt *szurok*. — *Sétít vót, mind á szurok* (Cs, Gr). *Hà vãn ęty hátossãm is, szuroké vãllyák!* (Cs). *Męg nęm mozdónã, csãk ęl, mind ã szurok* (K). *Męnny a szurogba!* (P) 'fenébe'. A másik pedig a 'növényhüvely' jelentésű *szurok*. Tehát van *bãpszurok*, *borsószurok* (B, Cs, K stb.), *cicęrszurok* (Cs, K) 'csicseriborsó-hüvely', *pãprikãszurok* (M). A fokhagyma gerezdje is *szurok*. Ha jól fejlődnek a bab hüvelyei, *mã keszt szurkosonnyì* (Cs) vagy *mã szurkoss ã bãb* (Cs). A vidéknek azonban nem minden falujában nevezik *szuroknak* a hüvelyt. Gerencséren *kãlãsznak*, *hüvejnęk*, Lédecen *sztruknak*. A 'hüvely' jelentésű *szurok* szó a szlovák *struk*-nak az átvétele. KNEZSA (i. m. 514) csak melléknévi formájában ismeri.

Úrattyã. A forgó, szántóforgó, a szántóföld végének a neve, ahol a szántóvetőnek ekéjével, vetőgépevel a föld másik felére kell befordulnia, hogy fordított irányban is folytathassa munkáját. A *forgó* (Gh, K, L stb.) szó kevésbé használt szinonimája. Ghymesen és Kolonban jegyeztem fel. Szlovák jövevényszó. KNEZSA i. m. nem ismeri. A szlovákban *úvřat* a neve, a környékbeli szlovákban *úrate* (tbsz., pl.: Čeladice — Család). Ez a *v* nélküli forma szoros kölcsönhatásban áll a magyar nyelvjárásbeli *úrattyával*.

Zsëlle. Egy öregebb ghymeskosztolányi embertől hallottam a lédeci szőlőhegyen, hogy a belső pincét Lédecen *zsëllének* hívják. Ghymeskosztolány (Kostolany pod Tribečom) szlovák község, önáluk a *zsëlle* neve *žrillo*, ami azonos az irodalmi *žriedlo* 'forrás' szóval. Noha maguktól a lédeciektől mind ez ideig nem sikerült adatolnom, nem tartom a szót nem létezőnek, ill. esetleg nem létezettnek. Ghymeskosztolányt hegyek veszik körül, és Barslédecen keresztül közlekedik a szélesebb vidékkel. Lédeccel való közlekedése tehát igen szoros. A két község viselete is olyan feltűnő közös vonásokat mutat, amilyenek sehol másutt a vidéken nem találhatók. Ezért a helyzet tán az lesz, hogy a lédeci *zsëlle* szóra az illető öreg ember még gyerek korában lett

figyelmes, s a szó tán már akkor elavult volt, de mivel az ő nyelvjárásában szlovák tartalmi és formai megfelelője mind a mai napig megmaradt, eleven számára ez a terminus. Egyébként a 'forrás'-hoz közelálló szemlélet visszatükröződik a belső pince, vagyis a pince föld alatt levő részének bodoki (Alsó-bodok — Dolné Obdokovce) elnevezésében, a *merőben* is.

A *zsélle* szó a lédeci szókinsnek egykor nemcsak következtethetőleg, hanem bebizonyíthatólag is eleven közszava lehetett. A község határában ti. két *Zsélle* nevű dűlő is van, mégpedig a *Keskő Zsélle* és a *Szilész Zsélle*. Megszemlélttem ezt a két *Zsállét*. Két oldalról egymásnak hajlanak ott a szántóföldek. Köztük alig pár lépésnyi szélességben girbe-gurba gyepes sáv húzódik, s a sávon végig egy barázda szélességű időszakos ér; az elnevezés jogosultságát aláhúzza egynéhány szétszórtan álló fa. Szóval az 'ér, forrás' szinonimumát a szó elavultával ráértették a két dűlőre. Nem egyedülálló dolog ez a vidékünkön. Kolon határában van egy *Síd* nevű dűlő, amely ma szintén szántóföld, s amelyen keresztül szintén húzódik egy ér.

A szó etimológiája tehát világos. Ami feltűnő, az egyesegyedül az *-r*-kiesése, amire nincsen hangtani ok, s nemigen van kézenfekvő hangtörténeti analógia, hacsak fel nem hozzuk biztos adalékul a lédeci *cépäkot* és a vidéken általánosabban használt *csépäkot* ('agyag-' s újabban 'üvegkancsó' is, vö. szl. *črpák*), a közmagyar *kocsmát*, a Nyitra vidéki *kosztyínkät* (vö. szl. *kostrnka* 'gyümölcsnek a kocsánya, madártollnak a szára'), mely előfordul néhány községben (K, L, Zs) s egynéhány *Vécsi*, *Bocsi* 'Vercsi, Borcsi' (K) típusú keresztnév-változatot. A szó hosszú *-é*-je a felhozott szlovák szó *-i*-jével szemben könnyen magyarázható abból a körülményből, hogy vidékünk a szlovák *i*-zés (*vríc* 'zsák gen. pl-a', *vím* 'tudom') és *é*-zés (*vréc*, *vém*) határán fekszik. A szlovák nyelvjárási szó hosszú *-ll*-je az irodalmi *dl*-lel szemben nyugat-szlovákiai jelenség, mely északon felhúzódik Trencsénig s nyugaton jóformán a morva határig.

Úgy is magyarázható esetleg a lédeci *zsélle*, hogy egy nem adatolt, de elképzelhető (vö. *hrľlo* 'torok', *hrľička* 'gerlice') szlovák nyelvjárási *žrllonak* az átvétele. A szótagalkotó *-r*-t a lédeci tájszólás magánhangzóval helyettesítette, mint a fennebb említett *črpák* és *kostrnka* szavakban. Magyarázatlanul marad azonban a lédeci szó hangsúlyos magánhangzójának a hosszúsága, mely a ghymeskosztolányi szlovák adatban sem mutatható ki.

SÍMA FERENC

Наблюдения над некоторыми областными словами

Автор — сотрудник братиславского университета им. Коменского — изучает венгерские областные слова, собранные им в Чехословакии, в областях с венгерским языком, с целью выяснить их происхождение. Семь слов из исследованных 14 [*bábánánuská*, *dudu*, (*ki*)*fojká(z)* *kilicske*, *szurok*, *úrattyá*, *zsélle*] он считает заимствованными из словацкого языка, а в связи с остальными словами он приходит к заключению, что они являются результатами внутреннего развития венгерского языка. Несколько раз автор статьи касается и некоторых теоретических вопросов деривации.

Ф. ШИМА

Szláv eredetű tájszavainkhoz

KNIEZSA ISTVÁN nagyszabású könyvével (SzlJsz. I) korszerű kritikai összefoglalást kapott legszámosabb jövevényszórétegünk. KNIEZSA szigorú vizsgálatai alapján szláv eredetű szavaink száma így alakul:

	Köznyelvi	Tájnnyelvi	Elavult	Összesen
	szó			
Szláv eredetű	484*	694	74	1252
Kétes — esetleg szláv — eredetű	147	209	26	382

* A *muszka* nincs benne ebben a számban. Vö. KNIEZSA. SzlJsz. I, 893.

Ezek a számok, bármilyen nagyok is, természetesen nem véglegesek. Az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavaink között még több szláv jövevény lappang. A SzlJsz. I megjelenése óta különösen megélenkült etimológiai kutatások néhány szóval kapcsolatban máris felvetették — vagy felújították — a szláv származtatás gondolatát. Ilyenek például a *dáridó*, *kunyhó teher*, *viskó* (HADROVICS, I. OsztKözl. X, 143—4, 148—9, 163—5), *csap*, *plundra*, *létra*, *zemes* (MOÓR, Acta Univ. Szeged. Sectio Phil. Nyelv és Irodalom I, 1955. 109—10, 116; Studia Slavica II, 95—6; MNy. LIII, 229—30), *genny* (ÚRHEGYI, Pais-Emlékkönyv 392—8), *erge* (SZABÓ, Pais-Emlékkönyv 375—93), *béna* (TÖRÖK, MNy. LIII, 229—30), *pazarol*, *tunya*, *piszlicsár* (KISS, MNy. LI, 225—6; LIII, 203—4, 472—3) stb. Valószínű azonban, hogy a KNIEZSA által szláv eredetűnek minősített köznyelvi szavaink számát a további kutatások is csak kisebb mértékben fogják módosítani. A népnyelvi szavaknál már jelentősebb szaporodás várható. KNIEZSA ezen a téren nem törekedett teljességre (vö. SzlJsz. I, 5, 7; Pais-Emlékkönyv 329—30). A gyűjtést általában az első világháborúval, 1914-gyel lezárta. Időhiány miatt nem volt módjában feldolgozni a készülő Új Magyar Tájszótár és a Magyar Nyelvatlasz anyagát. Egyéb okok következtében is kimaradt munkájából néhány szó. Hajdúböszörmény ukrán eredetű tájszavaira már a SzlJsz. I közzététele után hívta fel a figyelmet BALECZKY EMIL (Studia Slavica II, 346) stb.

Az alábbiakban néhány tájszóval szeretnék szláv jövevényszavaink adattárának a bővítéséhez hozzájárulni. A szavak különböző vidékekről és forrásokból valók. Többnyire a nyelvészeti és néprajzi irodalomban, szótárakban bukkantam rájuk, de akad közöttük saját feljegyzésű szó is.

1. *Blaska*. — 1957-ben Miskolc-Tapolcán jegyeztem fel 'számozott ruhatári bádoggjegy' jelentésben. Változata: *pleska* 'pléhgomb' (1914. Tata; Nyr. XLIII, 311); 'pléhbárca' (1914. Tatabánya; Nyr. XLIII, 311).

A *blaska* a szlovák *bliaška* 'bádogdarab, pléhdarab' (HVOZDZÍK) átvétele; ez a *bl'acha* 'pléh, bádog' kicsinyítő képzős alakja. A szlovák *bl'acha*, akárcsak a cseh *plech*, lengyel *blacha*, orosz, ukrán, fehérorosz *бляха*, bolgár *блех*, szlovén *pléh*, valamint a magyar *pléh* is, a német *Blech* 'bádog' átvétele (BERNEKER SIÉtWb. I, 59; BRÜCKNER SIÉt. 28; MLADENOV EtReč. 34; HOLUB—KOPĚČNÝ EtSl. 277; VASMER RussEtWb. I, 97; SzófSz. 244). Az *e > a* hangváltozás a szlovák nyelv idegen eredetű szavaiban gyakori; vö. *t'ava* < magyar *teve*, *čara* < magyar *cseré*, *ratovat'* 'ment' < német *retten* stb. (JÁN STANISLAV, Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod i hláskoslovie. Bratislava, 1956. 358—62).

A *pleska* más szlovák alakváltozatnak — **pleška* — lehet az átvétele. A szlovákból azonban *p*-s kezdetű alak csak hímnemben mutatható ki: *plech* 'bádog, pléh' (HVOZDZÍK).

2. Bursza. — 1907 óta van nyilvántartva mint Nyíregyháza környéki tájszó 'legények vasárnap délutáni zenés táncmulatsága a bokortanyákon' jelentésben (MNY. III, 238; NYR. LV, 112; A Magyarság Néprajza¹ IV, 179; MÁRKUS MIHÁLY, A bokortanyák népe. Bp., 1943. 107; EtSz.).

A *bursza* az EtSz. szerint ismeretlen eredetű. Amint ezt MÁRKUS (i. m. 234) megállapította, a szó a nyíregyházi tírpák-szlovák *bursa* 'ua.' átvétele. A szlovák szó Zólyomban, Liptóban és a nyugati szlovák nyelvterületen is használatos 'zenés táncmulatság; civakodás' jelentésben (KÁLAL; HVOZDZÍK). Származékai a *bursovat'* 'mulatozik', *bursovník* 'mulatozó'. Eredet szempontjából a *bursa* összefügg a következő szláv nyelvi szavakkal: cseh *bursa* 'erszény; konviktus; tőzsde' (KOTT); lengyel *bursa* 'papnevelde, konviktus', *bursownik* 'diákoskodik', (XVI. század) 'garázdálkodik, rakoncátlankodik', *bursownik* 'kicsapongó életű ember' (BRÜCKNER SIÉt. 50); orosz, ukrán, fehérorosz *бýрца* 'papnevelde, konviktus' (VASMER RussEtWb. I, 149). A szlovák, cseh stb. *bursa* — némelyik valószínűleg a középfelnémet *burse* 'konviktus; közös kasszán élő diák- stb. csoport' közvetítésével — a középkori latin *bursa* 'erszény' szóra, ez pedig a görög *βύρσα* 'bőr' szóra megy vissza (KLUGE—GÖTZE¹⁶ 115). A szlovák *bursa* közvetlen forrása feltehetően a latin *bursa* volt. Az 'erszény' → 'táncmulatság' jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy — egy Zólyom megyei leírás szerint — a *bursa* résztvevői közösen fedezték a mulatság költségeit (zenészek fizetése stb.). MÁRKUS (i. m. 234—5) valószínűnek tartja, hogy a burszák szokását zólyomi származású tírpák-szlovák telepesréteg honosította meg Nyíregyházán is.

3. Bűrögle. — A MTsz. szerint (egy adat 1884-ből) Alsólendva vidékén *bűröglé*-nek hívják a főzőfazekak betolására és kihúzására szolgáló kemencevillát; vö. A Magyarság Néprajza¹ I, 82, 198. Máshol — például Göcsejben — a kemencevillát általában *kuruglya* néven ismerik (I. KNIEZSA SzlJsz. I, 681—2).

Az EtSz. szerint a *bűrögle* ismeretlen eredetű. A szó, amint erre BÁTKY ZSIGMOND rámutatott (A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője. XXIII, 125—6), a vend-szlovén *börkle*, *bürkle* 'pizskavilla, fazekat tűzre tevő eszköz' (FLISZÁR JÁNOS, Vend—magyar szótár. Bp., 1943. 9, 11; vö. PÁVEL ÁGOSTON, A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője. XIX, 135) átvétele. PLETERŠNIK a *bürkla* szót 'kemencevilla; ügyetlen ember' jelentésben szótározza. Szerinte a szlovén szó a közép-latin *furcula* 'villa' szónak, a *furca* kicsinyítő képzős alakjának az átvétele. A szókezdő

b a latin *f* helyén azonban a közvetítő nyelv, ill. nyelvjárás problémáját veti fel. A jövevényszavak tanúsága szerint ugyanis a szláv nyelvek a hangrendszerükből eredetileg hiányzó *f* hangot *p*-vel helyettesítették: (magyar *paszuly* <) szerb-horvát *pšulj* < görög *φασούλι*; (magyar *pogácsa* <) déli szláv *pogača* < velencei olasz *fogaccia*; stb. Idegen *f*-nek *b*-vel történő helyettesítése többnyire csak vulgáris latin vagy német átvétel (közvetítés) esetében figyelhető meg. Ez a helyettesítés tehát bizonyára a közvetlen átadó nyelv kiejtési sajátosságában, feltehetően az *f*-nek bilabiális *v*-szerű ejtésében leli magyarázatát. Vö. (magyar *bérmál* <) déli szláv *běrmati* < vulgáris latin *fermare*; (magyar *barla* 'mankó' <) szlovák *barla* < ófelnémet *ver(a)la* < latin *ferula*; cseh *bažant* 'fácán' < ófelnémet *vássant* < latin *phāsiāna* (*avis*); stb. A latin *furcula* is valószínűleg olyan, közelebből még meg nem határozott nyelv, ill. nyelvjárás közvetítésével került át a szlovénba, amelyik az *f*-et bilabiális *v*-szerűen ejtette. A jelenségre vö. A. VAILLANT, *GrammComp.* I. 26—8; J. STANISLAV, *Dejiny slovenského jazyka*. I. 532—5; A. MEILLET, *Le slave commun*². § 48, 49; N. VAN WIJK, *Geschichte der aksl. Sprache*. § 8; KŇIEZSA, *SzlJsz.* I. 82—3, 89—90. — Alkalmasint a *furcula* alapszavára, a latin *furca*-ra megy vissza a magyar *furkó* (SzófSz.; EtSz.).

4. *Kozsina*-égetés. — Kapnikbányán a bányászlegények minden évben a június 24-éhez legközelebb eső szombat estéjén egy lombos ágaitól megtisztított sudár fára, az ún. *kozsina*-fára felaggatják a községben található elhasznált háti kosarakat, és a *kozsina* (-fa) alján felhalmozott rőzsét meggyújtva az egészset elégetik. A szokás neve *kozsina*-égetés. BELLOSICS BÁLINT írta le először 1902-ben (*Ethnographia*. XIII, 71—2, 75, 124—5; vö. RÓHEIM GÉZA, *Magyar néphit és népszokások*. Bp. s. a. 312, 316—7; A Magyarorság Néprajza¹ IV, 332). BELLOSICS szerint (i. m. 28—9) Kapnikbánya magyarjai német és szlovák telepek leszármazottjai.

A *kozsina* a szlovák *kožina* átvétele, noha a szót megfelelő jelentésben nem tudjuk a szlovákból kimutatni. KÁLAL 'vakolás; bőralma, bőrkörte' jelentésben ismeri. A *kožina* azonban megvan a csehben 'bőrholmi; bőrszijak' jelentésben (TRÁVNÍČEK), és feltehető, hogy a szlovák *kožinanak* is volt ilyen jelentése. A *kožina* a *koža* 'bőr' származéka; a képzés módjára vö. szlovák *perina* 'dunya' (I. KŇIEZSA *SzlJsz.* I, 393—4). A *kozsina*-égetés elnevezés onnan van, hogy Szent Iván napján néhol korhadt deszka-, bőr-, kosár- és ruhadarabokat gyűjtanak meg a gonosz elűzése végett (A Magyarorság Néprajza¹ IV, 332).

A szlovák eredetű kapnikbányai *kozsina* megerősíti azt a feltevést, hogy az ugyancsak kapnikbányai *lutna* 'légvezető csővezet a bányában' (MTsz.) szlovák közvetítéssel került át a németből (vö. KŇIEZSA *SzlJsz.* I, 686—7).

5. *Krápca*. — Göcsejben a köleses-tejfeles lepényt *krápcának* nevezik (A Magyarorság Néprajza¹ I. 1933. 99; szótárainkban nem szerepel).

A *krápca* a szlovén *krápec* 'lepényfajta' (PLETERŠNIK) genitívus partitívusi alakjának — *krápca* — az átvétele; vö. *kleba* 'kenyér', *ostyepka* 'füstölt juhsajtfele' stb. (KŇIEZSA *SzlJsz.* I, 270, 364). A szlovén szónak több szláv nyelvben van megfelelője: cseh *krapl* 'lepény' (JUNGSMANN), lengyel *krepel* 'lepény' (LINDE), ukrán *кpénлuku* 'töltelekes sütemény' (HRINČENKO). A szláv szavak közvetlenül vagy közvetve — az ukrán *кpénлuku* például lengyel közvetítéssel — a német *Krapfe(n)*, *Kräpfel* 'zsírban sült ünnepi tészta, fánk-

fajta', bajor-osztrák *krápl* 'kalácsfajta' szóból erednek (BERNEKER SIETWb. I, 607; BRÜCKNER SIET. 265). — A Hegyalján feljegyzett *kröpli* 'fánk' (MTSz.) a középnémet *kröppel* 'ua.' átvétele (DOLw.).

6. *Kulicska*. — Közép-Baranyában jegyezték fel 1875-ben 'bicska' jelentésben (MTsz.).

A *kulicska* a szerb-horvát *kulica*, *kuljica* 'pásztorbicska' (HASz.) kicsinyítő képzős **kulička* alakjának az átvétele. A -*ka* kicsinyítő képzőre vö. A. LESKIEN, Gramm. der serbs-hrvat. Sprache. Heidelberg, 1914. 270. A szerb-horvát szót a *kuljati* 'vág, nyiszál' igével vetik össze.

A Nyitra vidéki *kulicska* 'az ajtózár fakilincse' más szónak, a szlovák *kl'učka* 'ajtókilincs'-nek az átvétele (KNIEZSA SzJJs. I, 293).

7. *Pugyivéter*. — Rozsnyón jegyezték fel 1879-ben 'szeleburdi' jelentésben (MTsz.).

A *pugyivéter* a szlovák *pudivietor* 'széltoló, széllébélt, szeleburdi' (HVOZDZÍK) átvétele. A szlovák szó imperativuszos összetétel: *pudi vietor* tkp. 'kergesd a szelet'. Megfelelője a csehben: *pudivitr* 'szeleburdi'. Az ukránban az imperativusz más igéből való: *зохуїємep* 'szeleburdi'; az oroszban és a fehéroroszbán az összetétel tagjai megcserélt sorrendben következnek: orosz *сөмпозюх* 'szeleburdi', fehérorosz *сөмпазюх* 'ua.'. A képzési módra vö. W. VONDRÁK, Vergl. Slav. Gr.² I, 677; E. DICKENMANN, Untersuchungen über die Nominalkomposition im Russischen. 1934. 356—68.

8. *Siba*. — A Duna—Tisza közti Peregen *sibá*-nak nevezik azt a fűzavesszőből font korbácsot, amellyel a lányokat húsvét hétfőjén trefásan megveregetik. A szokás neve *sibálás* (f. j., Húsvéti népszokások. Népszabadság 1957. ápr. 21. 4. o.). Szótáraink *siba* főnevet nem ismernek; a *sibál* igére a MTSz. Zentáról hoz egy adatot 1880-ból 'aprószentek napján vesszőkorbáccsal játékból megvereget' jelentésben.

A *siba* a szerb-horvát *šiba* 'vessző' átvétele; ennek igéje a *šibati* 'megvesszőz'. A *šiba*, *šibati* megfelelőire az egyes szláv nyelvekben vö. HOLUB—KOPEČNÝ EtSl. 368; BRÜCKNER SIET. 559; PREOBRAZSENSKIJ EtSl. III, 98; VASMER RussEtWb. III, 396; MLADENOV EtReč. 693; a szlovákban *sibačka* 'húsvéti vesszőzés' (HVOZDZÍK).

Lehetséges, hogy a *sibál* magyar képzés a *sibá*-ból a *kasza* — *kaszál*, *borona* — *boronál* stb. szópárok analógiájára, és nem külön átvétel a *šibati* igéből.

A dél-dunántúli *sibár* 'vékony fűzavesszőből font korbács, amellyel aprószentek napján az ismerősöket játékból megveregetik' a szerb-horvát vagy szlovén *šibati* ige származékának, a **šibar* főnévnek lehet az átvétele (KNIEZSA, SzJJs. I, 475). — A *sibárlás* szokására vö. A Magyarság Néprajza¹ II, 406; RÓHELM GÉZA, Magyar néphit és népszokások, Bp., s. a. 218, 252.

9. *Szercsika*. — A pomológiai irodalom *szercsika* néven tart nyilván egy zöldes színű almafajtát (RAPAICS RAYMUND, A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 107, 200, 253, 256, 279, 284). Ismert a nemes, szegedi és szabadkai szercsika (Új Idők Lexikona. XXII. [1941] 5653—4). 1804-ben olvashatunk először róla, de a német szövegbe ágyazott *Szercika* nyelvi hovatartozása itt kétes: „... zu Kroatien sind die zwei eigenen Äpfelsorten, Mandafi und *Szercika* als sehr gute Sorten bekannt”. (Patriotisches Wochenblatt für Ungern.

Pesth, 1804. 45). A MTsz. a szó *szerecsika* (-alma) alakváltozatát ismeri Kalotaszeg és Arad vidékéről. MIKSZÁTH műveiben a *szerecsika* változaton kívül *sarcika*, *sercika* alakokban is előfordul (RUBINYI MÓZES, Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., 1910. 216, 217, 237).

A *szerecsika* a szerb-horvát *srčika* 'növénybél; zöld almafajta' (VUK; IVEKOVÍČ—BROZ; RISTIĆ—KANGRGA) átvétele az utóbbi jelentésben. A szerb-horvát szó a *srce* 'szív' -ika növényképzős származéka (A. LESKIEN, Gramm. der serbokroat. Sprache. Heidelberg, 1914. 280); megfelelője megvan a szlovénban: *srčika* 'bélfű; szívlevél; almafajta' (PLETERŠNIK). A *srčika* alma Szlavóniában honos a pozsegei medencében és a Papuk hegység északi részén. Gyümölcse már a XVIII. században kiviteli cikk volt Dél-Franciaországba (Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. IV. Zagreb, 1929. 341). Magyarországon a XIX. században terjedt el (RAPAICS i. m. 256).

A *szerecsika*, *szerecsika* változatok a szóeleji mássalhangzótörölődés feloldásával keletkeztek. A *sercika*, *sarcika* változatok ún. nyelvállásceserével jöttek létre; vö. DEME, MNyTK. 69. sz. 40; KÁLMÁN, Pais-Emlékkönyv 318—9; KISS, MNy. LIII, 473.

A MTsz. *szērēcsika* 'mérges arcfehérítő szer; arzén; hashajtószer' szava más szerb-horvát szónak, talán az ismeretlen eredetű *siridžik* 'fehér kenőcs'-nek az átvétele (KNIEZSA, SzJsz. I, 500). Lehetséges, hogy alakilag hatott rá a fentebb vizsgált *szerecsika* is.

10. Vörsnyeg. — A *sütőharang*, *bujdosó*, *cserepulya*, *puplika* szinonimájaként a szerbséggel és horvátsággal érintkező magyarság között a *vörsnyeg* szó használatos (A Magyarság Néprajza¹ I, 46, 189; szótározva nincsen).

A *vörsnyeg* a szerb-horvát *vřšnik* 'sütőharang' (VUK) átvétele. A szerb-horvát szó a *vřh* 'tető, felső rész' származéka; ennek megfelelőire az egyes szláv nyelvekben vö. VASMER, RussEtWb. I, 190.

A *vörsnyeg* szóvégi *g*-je zöngésülés eredménye. Ez a jelenség szláv jövevényszavaink körében nem ritka: *görög* < szláv *grьkь*, *hőrcsög* < szláv **chьrčьkь*, szó elején *gerezna* < szláv *kьrznь*, *guzzsaly* < szláv *kuželjь*, *göndör* < szláv *kьdьrь*, *gácsér* < szlovák *káčьr* stb. (vö. KNIEZSA, SzJsz. I. a megfelelő címszavaknál). A *vörsnyeg* *ny*-je a magyarban palatalizálódott; a jelenségre vö. MELICH, MNy. VIII, 150, 156; HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp. 1934. 104—5; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet, Bp., 1957. 98—9.

KISS LAJOS

Zu den slawischen Lehnwörtern der ungarischen Mundarten

Mit der großangelegten Arbeit von Stefan Kniezsa (A magyar nyelv szláv jövevényszavai — Die slawischen Lehnwörter der ungarischen Sprache Bd. I. Budapest, 1955, S. 1044) bekam die reichste Gruppe der Lehnwörter der ungarischen Sprache eine zeitgemäße kritische Darstellung. Kniezsa behandelt außer Wörtern der Gemeinsprache in großer Anzahl auch solche der Mundarten, so 694 unter den sicheren slawischen und 209 unter den nicht sicheren slawischen Lehnwörtern. Bei den Mundartwörtern erstrebte jedoch Kniezsa keine Vollständigkeit. Weitere Forschungen werden deshalb im

Wortschatz der ungarischen Mundarten noch manches slawische Lehnwort entdecken. — Verf. konnte aus der volkskundlichen und der sprachwissenschaftlichen Literatur 10 solche slawische Lehnwörter erweisen: 1. *blaska* 'Blechmarke, numerierte Garderobe-Blechmarke' < slowak. *bliaška* 'Blechstück'; 2. *bursza* 'Sonntagsunterhaltung mit Tanz der Burschen einzelner Gehöftengruppen' < slowak. *bursa* 'Tanzunterhaltung mit Musik; Gezänk'; 3. *bürögle* 'Ofenkrücke' < windisch-slowen. *börkle, bürkle* 'Ofenkrücke, Gerät womit die Töpfe in den Ofen hineingelegt werden'; 4. *kozsina* (-égetés) 'Volksbrauch in Capnic (Kom. Sathmar) am nächsten Samstagsabend zum 24. Juni' < slowak. **kožina* 'Lederzeug'; 5. *krápca* 'Kuchen aus Hirse und Rahm' < slowen. *krápec* 'Kuchen'; 6. *kulicska* 'Taschenmesser' < serbo-kroat. **kulička* 'id.'; 7. *pugyvéter* 'schussig, Schussel' < slowak. *pudivietor* 'Windbeutel'; 8. *siba* 'Rutenpeitsche' < serbo-kroat. *šiba* 'Rute'; 9. *szercsika* 'Apfelsorte' < serbo-kroat. *srčika* 'id.'; 10. *vörsnyeg* 'irdener Deckel über das zu backende Brot' < serbo-kroat. *vršník* 'id.'

L. Kiss

Az abaúji Pusztafalu ő-zése

1. Pusztafalu egykor Abaúj megye füzéri, ma Borsod-Abaúj-Zemplén megye sátoraljaújhelyi járásához tartozik. Sátoraljaújhelytől kissé északnyugatra fekszik, mintegy huszonöt km-re, hegyektől körülvett völgykatlanban.

Vasútállomása nincs. Öt kilométernyire terül el Füzérkomlóstól, a Sátoraljaújhely felől vezető keskeny nyomtávú vasút végállomásától. Lakói a jelentékeny távolság miatt nehezebben tudnak város (Sátoraljaújhely) közelébe férkőzni, mint a közelebb fekvő ő-ző falvak lakói (pl. Füzérradvány, Kovácsvágás, Vilyvitány). Talán éppen ezért nyelvjárási sajátosságok tekintetében konzervatívabbnak látszik azoknál.

A faluhoz tartozó terület kb. 1150 katasztrális hold, lakóinak száma a hétszázat sem éri el. Magyarok lakta település. Az idegen ajkúak száma régebben is jelentéktelen volt (vö. BALOGH: A népfajok Magyarországon. Bp., 1902. 525).

Foglalkozásuk a földművelés, bár a nagyrészt hegyoldalon elhelyezkedő föld gyenge minőségű, a meredek lejtőkön viharalkalmával lezúduló víz pedig jelentős károkat okoz (l. TAGÁN GALIMDZSÁN: Pusztafalu gazdálkodása Népr. Ért. XXXI, 142). Lakói nagyon gyakran erdei munkát is vállalnak.

Piacra és vásárra Sátoraljaújhelybe járnak, ahol egyfajta köznyelvi hatás éri nyelvüket. A községnek mind ez ideig nincs villanya, tehát a rádió sem tud hatni nyelvükre jelentős mértékben. Kulturális rendezvényeiket maguk szervezik, kivéve a hónaponkénti vándormozi-előadást.

2. Pusztafalu nyelvéről szinte semmit sem tudtunk, sőt az abaúji nyelvjárásra vonatkozó ismereteink is nagyon hiányosak. Mindeddig csak SZEMKŐ A.: Egy abaújmegyei őző nyelvjárás (Hangtani és alaktani vázlat) c. fontos, de rövid ismertetése jelent meg (NyT. XXXIII, 10—24 és NyF. XIII, 32—46), valamint IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA csehszlovákiai nyelvatlasyűjtésének eredményeként egy szógyűjtemény, amely néhány általános megjegyzést is tartalmaz az abaúji nyelvterületen elhelyezkedő kutatópontok nyelvére vonatkozólag (MNY. LI, 503—11; MNYj. IV, 173—99). Szükség van tehát arra, hogy az Abaúj megyei nyelvjárásra jellemző nyelvi sajátosságokat megvizsgáljuk. Ezért tűztem ki magam elé, hogy a pusztafalusi nyelvjárásra legjellemzőbb hangtani jelenséget, az ő-zést feldolgozom.

3. Földművesektől és háziasszonyoktól gyűjtöttem. Adataimat H. Hutkai András 59, és Szécsi Ferenc 32 éves földműves, Czók Istvánné, Molnár Józsefné, özv. Hutkai Istvánné háztartásbeliek és mások szolgáltatták, akik alkalomadtán maguk is végeznek paraszti munkát. Anyagom jórésztet kérdéssel, kisebb részét passzív megfigyeléssel gyűjtöttem. Az elmúlt években többször huzamosabb időt (1954, 1956, 1957 nyarán; 1957 őszén több és

1958 telén néhány, valamint alkalmanként egy-két napot) töltöttem a községben. Felkerestem más ő-ző falvakat is, hogy alaposabban megismerjem az abaúji nyelvjárást. Gyűjtöttem Füzérradványban, Vilyvitányban, Nagybozsván, Kovácsvágáson. Ő-zés tekintetében mindezek a községek Pusztafalu nyelvéhez hasonlóak. Főként nem-első szótagban és suffixumok előtt ő-znek. Pl. Füzérradvány: *szöm, szömbe, szömtelen; embör, gyermek, lélök, epör, címör, zszindő, menyök, lépött, szeretöm, tépöd, szövetköz, pöntökön, mekög, sziszög, hegyös, édös, hegyöz, szüretöl, petrözsejmöt* stb. Vilyvitány: *szöm, lössz, vödd, szöd, föld, embör, pöhög, zszindő, gépöl, cseröz, vérös, lehetött, ehöz, ezön, ülhessön, kévéköt, erdönköt* stb. Nagybozsva: *szöm, csöpp, föld, föld, höntös, epör, kendör, pöntök, kesköny, tengő, ismeröm, neköm, temetésön, küllököt, görbeségöt, mejiköt, emléköznek, régön* stb. Kovácsvágás: *szöm, pöhög, epör, köllött, kendör, pöntök, kesköny, tengő, éhös, édös, ingöd, brekög, petyög, recsög, törékony* stb.

Mindezen községek közül talán Pusztafalu nyelve tekinthető a legarchaikusabbnak, bár történeti anyag hiányában ezt határozottan nem állíthatjuk. Az Abaúj vármegyére vonatkozó iratok, emlékek értesülesem szerint Kassán (az egykori megyeszékhelyen) nyugszanak.

4. A pusztafalusi ő hang.

Tudvalevő, hogy az abaúji nyelvszigetre jellemző az ő hang fokozott megterhelése. SZEMKŐ azt írja, hogy „e vidék valóságos nyelvsziget, még pedig özö . . . A falvak, melyekben e nyelvjárás sajátosságait észleltem, a következők: Nagy-Szaláncz, Kis-Szaláncz, Rákos, Garbóc-Bogdány, Györke, Pető-Szinnye, Bód”. (NyF. XIII, 32) Ide sorolható még megfigyelésem szerint a határon inneni községek közül a már fentebb is említett Kovácsvágás, Vilyvitány, Füzérradvány, Nagybozsva, Pusztafalu, s minden bizonnyal Kisbozsva, Füzér és Füzérkajata is. Egyelőre nem tudjuk pontosan körvonalazni az abaúji ő-ző sziget kiterjedését, de a későbbiek során, amennyiben lehetőségem lesz a határon túl is gyűjteni, ez sem fog elmaradni.

SZEMKŐ megjegyzi, hogy az általa gyűjtött községekben „Az özés nem oly általános, mint pl. a szeged-vidékben” (i. h.). E hangtani jelenség Pusztafalu nyelvére is jellemző. Ilyen szavak, mint *szöm, bégög, zszindő, nézők, csípög, férhöz, csipekőd* stb. arról győznek meg bennünket, hogy főként nem-hangsúlyos szótagban, végződés előtt, vagy végződésekben van elterjedve.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem érthetünk egyet SZEMKŐnek azzal a kijelentésével, hogy „A rövid . . . ő ejtésében se találtam semmi különöset” (i. h. 33). Ugyanis Pusztafalu, de a többi abaúji ő-ző község nyelvében is megfigyelhető egy olyasfajta hang, melyről PÉTER L. azt mondja „szembetalálkoztam . . . a »sajátos alföldi ő-hang« problémájával, s . . . hajlok arra, hogy valami, pontosabban egyelőre meghatározhatatlan fonetikai eltérés van a két szóbanforgó hang [a *szörzött* és *öröm* ő-hangjai] között, talán olyasmi, mint a szakadáti ő hang, de sem a köznyelvi ő-höz, sem a szakadátihoz való viszonya nem ismeretes előttem”. (PÉTER L.: Az ő-zés kérdéséhez MNy. I, 123.)

Úgy látjuk, hogy fenti részben egy labiális, középső nyelvállású (köznyelvben is élő) hang és egy ettől valamivel „gyengébben labializált”, nyíltabb ő hang különbségére, tehát az ő hang kétféle (ő és ő vagy talán ő és ę) realizációjára gondol PÉTER LÁSZLÓ (i. h.). E jelenség még érdekesebbé válik, mivel ugyanezt a hangot egymástól távol eső és valószínűleg különböző

gócból kiinduló *ö-ző* területen is megtaláljuk, nevezetesen a füzéri, közelebbről a pusztafalusi nyelvjárásban. Itt ugyanis a rendes köznyelvi labiális *ö* hang mellett megfigyelhető egy „gyengébben labializált”, tehát kissé illabiálisabb *ö* (melyet *ö* vagy *ë*-vel jelöltem). Pl. *szöm*, *tősz*, *kimént* 'ging aus', *lekszēbb*, *kęřęsztől*, *pęntők*, *lęcőt*, *męgadik*, *lepődő* stb.¹

SZEMKÖNEK az abaúji nyelvjárásban élő *ö* hanggal kapcsolatos előbb idézett megjegyzését tehát helyesbíteniünk lehet Pusztafalu, de a Magyarországon elterülő abaúji *ö-ző* községek nyelvére vonatkoztatva is, mivel ezekben a köznyelvi labiális *ö* hang mellett található egy kevésbé labializált *ö* és egy *ë* hang is.

Az természetesen más kérdés, hogy e hangok nem fonémák, hanem az *ö* hangnak (vagy esetleg az *ë*-nek) a variánsai. Ez nem jelentheti azt, mondjuk PÉTER L.-val egyetértve, hogy a kétfajta *ö* megkülönböztetésének és lejegyzésének „nincs semmi alapja”.

5. Mielőtt rátérnék az adatok bemutatására, megemlítem, hogy a PÉTER L. adta adatösszeállítás (MNyj. I, 125—33) mellett, amely egyébként lényegében nem kifogásolható, figyelmet érdemel DEME L. adatfeldolgozó módszerjavaslata (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Budapest, 1956. 109) is. DEME, szemben PÉTER L.-val, nem választja külön a két- és többtagú tőszavak *ö*-zését. Véleményünk szerint helyesen, ugyanis a kétfajta (erősebb és gyengébb) *ö*-zést figyelembe véve, csupán az a lényeges, hogy hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagban van-e *ö*-zés. Legalábbis az általam ismertetendő pusztafalusi *ö*-zés tekintetében a PÉTER L.-féle kettéválasztás nem indokolt.

A DEME-féle felosztáson alapuló adatesoportosításom a következő: 1. független *ö*-zés tőszó hangsúlyos szótagjában; 2. független *ö*-zés tőszó hangsúlytalan szótagjában; 3. független *ö*-zés suffixum előtt; 4. független *ö*-zés suffixumban. Ez utóbbi két csoporton belül a PÉTER-féle csoportosítás látszik indokoltnak, gyakorlati szempontból. A DEMÉNél szereplő 5., 6., 7. és 8. pont elhagyása azért válik szükségessé, mert az asszociatív *l* (*r*, *j*) előtti, a többeli labialis hatására tőszó zárt szótagjában, többeli labialis hatására suffixum zárt szótagjában, valamint a többeli labialis hatására suffixum abszolút szóvégi magánhangzójában mutatkozó *ö*-zés besorolható az első négy csoport valamelyikébe, mivel valamennyi ott említett sajátosság hangsúlytalan szótagbeli, suffixum előtti stb. *ö*-zésnek is tartható, sőt inkább oda vonható, az abaúji *ö-ző* terület adatait véve figyelembe. A fenti első négy csoport a pusztafalusi *ö*-zés minden jelenségét magába foglalja. Megjegyzem továbbá, hogy kérdéseim összeállításakor tekintettel voltam a nyílt *e*-zésre is, mivel nyílt *e* helyén is találunk *ö* hangot.

6. Adatok:

A) Független *ö*-zés tőszó hangsúlyos szótagjában

1. Zárt *ë* helyén: *böcsül*, *böcsület*, *böcsületös*, *megböcsülík* 'megbecslik pl. a távolságot', *bögy* 'a madárfélék nyelöcsövének zacskószerű kitágulása',

¹ Hasonlóképpen megtalálhatók e hangok (*ë* és *ö*) pl. Somogyhatvanban (HEGEDŰS LAJOS: MNyj. IV, 166), valamint a csíki és gyergyói nyelvjárás több közösségében, pl. Karcfalva, Gyergyóhodos, Csutakfalva, Marosfő, Gyergyóremete. — Vö. GÁLFFY M. — MÁRTON Gy.: Mutatvány „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-ból Nyelv- és irodalomtud. Közl. I. évf. Térképmelléletek 207.

bögygi 'begye', vörösbögy 'Erithacus rubecula L.', böndő ~ böndő ~ böndű, bötű ~ betű ~ bötű ~ betű, börcönci ~ börtönci (szilva) 'besztercei szilva'; csöbör, csöcs 'nöstény állat emlője', csömör, mekcsömöröl, csönd, cséng ~ cséng, cséngő, csendöl 'csendül', csendör, csöpp, csöpög ~ csépög, csöpöktet, csöpögő 'eresz', csöpörög, csöpű ~ csüpű, csördít;

Döbröcön ~ Döbröcöny ~ Debrecöny;

eggy ~ egy, öggyet, egyéb, egyebütt, elég, észik, enni, megeszi, észöl; fegyelmi, fegyelmetlen, főjhő ~ felhő ~ felhős, felleg ~ fölleg, fellegös, főcsög 'beszél', főcske ~ fecske ~ fecske, főd, fődő, fődél, föl, fölött, fölső, föl-emel, fölkössük 'felkötjük', föl vg. 'ébren van', fölösleg, föjjeb való, tejföl, förgettyű ~ fërgettyű, fröccsen ~ fréccsen 'csapódik, loccsan', fröccsent 'piszkos folyadékot szór', fröcstej ~ frécstej;

gyenge ~ genge ~ gyönge, gyengöl 'gyengül', legyengített, gyöp, gyöpöl 'legel';

hërnyu 'hernyó', hëgy ~ hegy, högyek, hëtytető, Heccse 'partos legelő neve';

ismer, ismeri, lèlkiismeretös, megismerköttünk, ösmerős;

kegy, kegyelem, kegyelmet, kegyetlen, kegyösen, kell ~ köll, kellött ~ köllött, keménymag, kënyër ~ kënyër, kërészt ~ kërésztl, kötyög 'ketyeg (az óra)', költ 'kiad (pénzt)';

lë ~ le (igekötő), kűggyön lë, lössz ~ lösz ~ lëssz ~ lëssz, lögyön, lëhet;

mëgye, meggy ~ meggy 'gyümölcsfajta', mëny 'a fiúgyermek felesége', mënyem, menny 'ég' (coelum), mënyország, mënybe, mënyegbe, mesél ~ mesél, mög, mökhált, mögnyő ~ mögnyő, mëgadik, híja mög, mëkfokta, möginn ~ mëginn ~ mëgint 'ismét', mönyök ~ mënyék ~ mënyök, möggyök, mënyyünk ~ mönnyünk, kimënt 'ging aus', végigmönni, mëhet;

öcsöl 'gerebenez', öcsöt 'gereben', öspörös ~ öspërës;

pëcsét ~ pecsét ~ pecsét, penge, pengés, pengése vg. pengesse, pënglikés 'borotva penge', pëngli 'borotva penge', perenye 'elégett szalma, széna stb. szállingózó hamva', përje 'törek', pödör, bajúszpödör, pödri, pöhőj, pör, pörös, pörösködni, pörget 'forгат', pörög 'forog', pörzsol, pötörözsejöm, pötörözsej, pöttyög 'ketyeg (az óra)', pötty ~ pëtty, pözsgó, pözsgó;

rëggel, rëggelizöl, rëggelëbe 'reggel', rënd, rëndetlen, rëng, Rögmóc, Fëlső-rögmóc, Álsórögmóc, röngeteg, röpül ~ rëpül, rest;

söpör, söpröget, söprő, sör ~ ser, sörét (~ srét), sötét ~ sötét;

szegény, szekrény, szerencse, szerencsés, szérszám, szeszéj ~ szeszéj, szébb ~ szébb, lekszébb, mëkszóbb, szöd ~ széd, adószödő, szötte 'szedte', fölszëttük, szödör, szödrös, szög, szöm ~ szëm ~ szëm, szömtelen, lószömő 'kukoricafajta', pápa-szöm 'szemüveg', ökörszöm 'madárfajta, Troglodytes parvulus', szömörce 'szemölcs', szömörkél 'enyhén esik az eső', szömöl, szömëj, szömöldök, szömet, szömetlapát, szörëda ~ szörëda ~ szërëda, szöröz, szörzemény, szörzödés ~ szër-zödés;

tëgnap ~ tegnap, tönkreteksi, töpörtő ~ töpörtő, tösz ~ tész ~ tész, tëhet, tëhetetlen, tettes, tett, töszök;

vösz ~ vész, vöszök, veszik, venni, vödd, vereköd 'verekedik', vereköttetök össze, vinyige, vörös;

zöng ~ zeng, zsendül;

2. Nyílt e helyén: höntös ~ hentös ~ hentes.

Ellenpéldák: berekinnye 'Sorbum ovatum, Speierling', csekéj, csemege, csempészni, cseresznye ~ cseresnye, emel, fekete, fen, kedd, ken stb.

A felsorolt, egykor zárt *ë*-vel hangzott 273 mai adat közül 139 esetben találunk hangsúlyos helyzetben *ö*-zést. Nyílt *e*-t tartalmazó szavaink közül eddig mindössze egy olyan alak ismeretes, ahol hangsúlyos helyzetben *ö* áll.

B) Független *ö*-zés tőszó hangsúlytalan szótagjában

béjög ~ *béjög*, *béjögző*, *börcönci* ~ *börtönci* ;
cibere, *címör* ;
csöbör ;
Debrecöny ~ *Döbröcön* ~ *Döbröcöny*, *decembër* ~ *decembör* ;
ecöt, *embör* ~ *ember*, *hóembör*, *szentembör* 'vallásos', *epör* ~ *eper*, *epörfa*,
Epörjes (R.) ~ *Epërjes*, *ezer* ;
éröm ~ *érem* 'nummus' ;
férög ~ *férög*, *fészök* ;
gerendőj, *Gèrgőj*, *gesztinye* ~ *gesztinnye* ;
gyerök ~ *gyerek*, *gyermök* ;
hengör, *hentös* ~ *höntös* ~ *hentes*, *hideg* ;
igön ;
jegenye ~ *jegenny*, *jégörfa*, *jégör* 'égerfa, éger' ;
kehøj, *keből*, *kendör* ~ *kendër* ~ *kender*, *Kendörsor* 'dülönév', *kesköny*,
kerös, *kérög*, *kérőkhaj* 'kéreg', *fakérög*, *körösz*, *kërësz* ;
lélök, *lélögzet*, *lélögzik*, *lepüdő* 'lepedő', *lepüddző* 'ringőhöz használt lepedőféle' ;
mestör ~ *mestër*, *mestörgerenda*, *Mestör* 'tulajdonnév', *meszőj*, *félmeszőj*,
mérög ~ *méreg*, *mindöggyik*, *miniszter* ;
némöt ~ *némët*, *nyerög* ~ *nyereg* ;
öcsöl, *öcsöt*, *öspörös* ~ *ëspërës* ;
pecök 'kötélbe tett fadarab', *pendőj*, *përsøj* ~ *përsēj*, *perec*, *petrezsejöm* ~
pötrözsejöm, *péntök* ~ *píntëk* ~ *péntök* ~ *péntëk*, *Pétör*, *Pétörke*, *pödör*, *pöhøj* ~
pëhēj ;
retök ~ *retek* 'növény', *Rögmöc*, *Alsórögmöc*, *Felsőrögmöc*, *rüggöny* ~
röggöny, *megröggönyöz* ;
sebös 'gyors', *sejöm* ~ *sejem*, *símøj* 'a szekér tengelyeihez párhuzamosan erősített vastag fa, mely a szekér oldalait tartja s a rúd és nyújtó ágait a tengelyhez szorítja', *söpör*, (el)szendörödött, *szégyön*, *szeptembör*, *Szilvesztör*,
szödör ~ *szeder* ~ *szedör*, *szömör*, *szörëda* ~ *szöröda* ~ *szërëda* ;
tehör ~ *teher*, *tengøj* ~ *tengēj* ~ *tengøj* ~ *tëngøj*, *tengör* ~ *tenger*, *tengöri* 'kukorica', *töpertő* ~ *töpertő* ~ *tëpertő* ;
vedör, *veröm* 'krumpli-verem', *vipera* ;
zsindøj ;

C) Független *ö*-zés suffixum előtt.

Legáltalánosabb jelensége a pusztafalusi *ö*-zésnek

I. Az alábbi képzők előtt találunk *ö*-t:

1. Igeképzők előtt:

a) A *-g* egyszerű gyakorító képző előtt: *brekøj* ; *csöpög*, *csöpögő* 'eresz', *csöpöktet* ; *föcsög* ~ *fëcsög* 'beszél', *fütyög* 'függ, lóg' ; *ketyög* ~ *kötyög* ~ *këtyög* ; *lebög* 'lebeg', *lehög* ~ *lihög* ~ *liheg* ; *mekøj* 'a kecske hangot ad',

pörög 'forog', petyög ~ pötyög ~ petyeg, pezsög ~ pözsög; recsög ~ recsög ~ recseg, remög ~ remeg, retög ~ retög.

b) A -g igeképző előtt: keserög.

c) Az -ng gyakorító képző előtt: lézöng, vèrsöng, vèrsengőzöl.

d) A -d gyakorító képző előtt: engöd ~ engödelöm, lepüdü ~ lepüddző ~ lepüddő, (meg)íjfed.

e) A -d igeképző előtt:

Deverbális származékok: keveröd 'keveredik', összekeverődik, összekeverődött, elszenderődött, telepöd 'telepedik', ülepöd 'ülepedik'.

Denominális származékok: betegöd 'betegedik', csendesöd ~ csendősöd; (meg)eléőd 'megelégedik', eléődve; keskönyödik; (meg)melegödik, (meg)melegödött; öregödik, (meg)örégödött; pëjhösöd, penészödik ~ penyészödik, (mek)penészöd 'megpenészedik', (mek)penészösödik, retkösttél '(be)piszkolódtál'.

f) Az -l gyakorító képző előtt: csiripöl (gyakrabban: csirippöl), kelepöl, kelepölőfa, zsivitöl 'enyhén esik (az eső)' ~ zsibitöl 'ua.'.

g) A -z gyakorító képző előtt: éroz ~ éroz, földöz ~ földöz, kötöz, kérdöz ~ kérdöz, fölkérdözve 'fölkészülve'.

h) Az -s gyakorító képző előtt: rebözsgetik 'mondogatják'.

i) A -get gyakorító képző előtt: csipöget, emlöget, emlögecc, eszőget ~ észöget, fenyöget, fenyögeti, fészöget, hitöget, söpröget, söprögetöl, szödöget, szödögethet, tészöget ~ töszöget, vészöget ~ vösözget.

j) A -lög előtt: enyölög ~ enyelög, szédölög, tévőjög, tisztölög.

k) A -rög előtt: csicsörög, csöprög, didörög, hömpörög, téföreg.

l) Az -l denominális képző előtt: csépöl ~ csépöl, ebédöl ~ ebédél, elégöl, éneköl ~ éneköl, érdeköl, érdemöl, gépöl 'csépel', gépölni 'csépelni', gyöpöl 'legel', keresztöl ~ kërészöl, kivikköl 'huhog, küvikkol', menetöl, merészöl, pöröl, pörzsöl, rendöl, rendölet, röstöl, szégyöll, szömöl 'enyhén esik (az eső)', szüretöl, üdnepöl, vermöl 'verembe rak (télire pl. burgonyát)'.

m) A -z denominális képző előtt: címöz, éhözik, éjjenöz ~ éjjonöz, engedőz, engedőzöszhet, fűszeröz, hegyöz, hengöröz, himöz, jegyöz, kényőszet, keretöz, pëmetöz, pëmetöznek, szeröz, üvegöz ~ üvegöz, vèrsenyöz, vételöz.

n) Az -szt műveltető képző előtt: megijösz, felölösz.

2. Névszóképzők előtt:

a) A -k, -g kicsinyítő képző előtt: férög ~ férög, fészök, lelök ~ lelök, lölözet.

b) A -cske kicsinyítő képző előtt: bögyöcske, csöppöcske, szömöcske.

c) A -d kicsinyítő képző előtt: Kéköd (helynév).

d) Az -l névszóképző előtt: étöl ~ étöl, vétöl.

e) Az -s birtokos képző előtt:

Tulajdonságot jelöl: bëlös ~ bëlös 'tésztafajta', beszédös, bögyös, címörös, ectös ~ ecetös, édös ~ édös, egésségös ~ egésségös, egyenös ~ egyenös ~ egyenyös, érdemös, fölöslegös, hírös, hívös, hűségös ~ hűségös, kényös, lisztös, méhös, mérgös, nemös 'nemes', pëjhös ~ pëjhös, retkös 'koszos', rihös ~ rühös, sebös, szívös ~ szívös, szömetös, térhös, vérös ~ verös.

Foglalkozást jelöl: késös, üvegös ~ üveges.

II. Jelek előtti ő-zés

a) A *-k* többesjel előtt: *béjögök ~ béjegök, cselédök, ellenségök, embörök, ezök, gyerökök ~ gyerekök, hegyök ~ hegyék, ijenök, ingök, irigyök, keresztök ~ kereszték, méhök, meszesök, némötök, öregök, pércök, szívösök, szömök.*

b) A *-bb* középfokjel előtt: *szöbb ~ szébb, lekszőbb ~ lekszębb, mék-szőbb, szélesębb.*

c) Az *-sz* időjel előtt: *öregösznek.*

III. Ragok előtti ő-zés

1. Igéknél

Jelentő módban.

Jelen időben.

Az egyes szám első személyű alanyi ragozása *-k* és tárgyas ragozása *-m* ragok előtt:

A *-k* előtt

Ikes igéknél: *emlékszök, esök, eszök, fekszök ~ fekszők, teccök.*

Iktelen igéknél: *cipölök, (rá)érök, leszök, menyök ~ mönyök, nevetök ~ neveték, nézők, síjetök, tőszök, vőszök ~ vesszök, vetök, viszök.*

Az *-m* előtt

Ikes igéknél: *cselekszöm, emlékszöm, eszöm, (mek)szöktetöm.*

Iktelen igéknél: *emelöm, fenöm, fenyőgetöm, hiszöm, ismeröm, kenöm, keresöm, készítöm, kísérom, (ki)kisérem, nevetöm, nevezöm, nézőm ~ nézőm.*

szödöm, tejjesítöm, teszēm ~ tőszöm, éltészöm, vőszöm ~ vesszöm, viselöm, viszöm,

Második személyű alanyi ragozása *-l*, és tárgyas ragozása *-d* ragok előtt.

Az *-l* előtt.

Ikes igéknél: *cselekszöl ~ cseleködöl, észöl ~ észöl, veszekszöl ~ vesze-*

ködöl.
Iktelen igéknél: *megérthetöl, ingyörködöl 'ingerkedsz', kenöl 'kensz', keresöl, leszöl, nézől ~ nézől, segítöl, söprögetöl, versengőzöl 'versenyzel', viszöl.*

A *-d* előtt.

Ikes igéknél: *cselekszöd, eszöd (meg) ~ észęd (meg).*

Iktelen igéknél: *elęjtöd, érdemlöd, értöd, fűrészlöd, ölelöd, pęnetöd, szedöd ~ szödöd, szégyöllöd ~ szégyöllöd, tépöd.*

A *megyen, leszen* típusban az *-n* 3. személyű személyrag előtt: *leszön, teszön, vesszön, viszön.*

Múlt időben

Az egyes szám harmadik személyben *-tt* előtt, egyben a múltidejű melléknévi igenév *-tt*-je előtt is: *csöndösödött, ébressztött, égött, ereszködött, esött, festött, fröccsentött 'loccsantott', fűtyögött 'lógott, függött', kellett, lehetött, mentött '(meg)mentett', mérgösködött, (el)szendörödött, szödött.*

A *-tök* többes 2. személyű személyrag előtt: *megegyesztötök, kerestötök.*

A felszólító módban

Az *-n* alanyi személyrag előtt: *beszējjön, ébresszön, essön, fėjjön, felejjön, lögyön ~ legyön, mönnyön ~ mennyön, növekögyön, söpörjön, űhessön, veszszön, vigyön.*

A többes 2. személyű *-tök* személyrag előtt: *kérjötök ~ kérjetök.*

A többes 3. személyű *-nek* személyrag előtt: *prűszköjjönek, tesönök, űjjönek.*

Főnévi igenév birtokos személyragja előtt : az egyes számú első és második, és többes második személyben : *beszelnöm, beszélőd, beszélőtök ~ beszél-netök ; félnöm, félnöd, félnőtök ; kérnöm, kérnöd, kérnőtök ; néznöm, néznöd, néznőtök* [direkt kérdésre adott feleletek, mivel igen ritkán használt alakok a nyelvjárásban].

2. Névszóknál

Az *-m, -d* és *-tök* birtokos személyrag előtt.

Az *-m* előtt : *becsöm 'becsületem', bójögöm, életöm ~ életöm, emböröm 'férjem', engem ~ engem, eszöm, fejöm, gyermököm ~ gyermeköm ~ gyereköm, kendöröm, kincsom, mindenöm, seböm, testöm.*

A *-d* előtt : *bójögöd ~ bėjegöd ~ bégöd 'bélyeged', emböröd, feleségöd, ingöd, kedvesöd, kezöd, örömöd, szömöd, tenyeröd.*

A *-tök* előtt : *gyerekötök, kendörötök, mindenötök, örömötök, szömötök.*

A *-tt* lokatívuszrag előtt : *megött, fölött, melllette.*

Az *-st* módhatározói suffixumcsoport előtt : *örömöst.*

A *-t* tárgyrag előtt : *bójögöt ~ bėjegöt, bennünköt, betegségöt, betűköt, bögyöt, csirkéköt, ecötöt ~ ectöt, egyebeköt, epröt, erdőmöt, fészköt ~ fészket, gipszöt, időköt, ijeköt 'ilyeneket', küllőköt, lisztöt, némötöt, ököt, rendöt 'sort (kaszálásnál)', szömöt, üszödöt, zóccségöt.*

D) Független ő-zés suffixum belsejében

I. Képzőkben

1. Igeképzőkben.

A *-lög* deverbális gyakorító igeképzőben : *enyelög, szédölög, tévejög.*

A *-dös* deverbális gyakorító igeképzőben : *csibdös, lébdös ~ lébdös, nyéldös, röbdös ~ rébdös ~ rébdös ~ rébdös, tébdös, vèrdös.*

A *-döz* deverbális gyakorító igeképzőben : *csörgedöz 'csörgedezik', éledöz ~ éledözik, ijedöz 'ijedezik', repedöz 'repedezik'.*

A *-dögél* deverbális gyakorító igeképzőben : *éldögél ~ éldögél, mendögél.*

A *-dököl* deverbális gyakorító igeképzőben : *érdeköl, nyéldököl.*

A *-csöl* deverbális gyakorító igeképzőben : *nyögdcsol, szürcsöl.*

A *-rög* deverbális gyakorító igeképzőben : *csicsörög (gyakrabban : csirippöl), csöpörög, didörög, téförög.*

A *-köd* deverbális gyakorító igeképzőben.

Deverbális származékok : *csipkőd ~ csipekőd, emelkőd 'emelkedik', ereszkőd 'ereszkedik', ismerkődik, kereskőd, költekődik 'költekezik', közlekőd 'közlekedik', lépkőd, nyereköttünk 'nyerészkedtünk', verekőd 'verekedik', vereködés, veszekődik, veszeködöl 'veszekedsz', viselkedés.*

Denominális származékok : *höntösködött, ingyörköggy 'ingerkedj', ingyörködöl 'ingerkedsz', kevéjkődik, legénkődik, mérgösköd 'mérgeskedik', pörösköd 'pereskedik', szerelmeskőd 'szerelmeskedik', ügyesköd 'ügyeskedik', ügyesköttünk.*

Az *-emőd* deverbális mozzanatós igeképzőben : *vetemődik, vetemödött.*

A *-köz* deverbális igeképzőben : *épitküz 'építkezik', épitkösztünk, ípitküznek, érközik, felejközik, igyeközik, igyeközzünk, igyekösztünk, öllküz 'öllekezik', összeggyüleköznek, gyüleközni, szövetküz 'szövetkezik', szövetközet, védeköz 'védekezik'.*

A *-lköd* igeképzőben: *bölcséllködik, büszkélköd 'büszkélkedik', leséllköd 'leselkedik'*.

A *-pöl* deverbális képzőben: *térgyepöl ~ térdepöl, csiripöl* (gyakrabban: *csirippöl*).

2. Névszóképzőkben.

Az *-elöm* deverbális névszóképzőben: *élelöm, értelöm, érzelöm, félelöm, győzelöm, kérelöm, szerelöm, türelöm, védelöm*.

A *-delöm* deverbális névszóképzőben: *engedelöm, fejedelöm, ijedelöm, segedelöm, veszedelöm*.

Az *-éköny* deverbális névszóképzőben: *engedéköny, feledéköny, féltéköny, tevéköny, töréköny*.

A *-től* denominális igeképzőben: *nehesztől*.

II. Ragokban

1. Igeragokban.

A *-tők* személyrag minden módban és időben használatos a *-tők* többes második személyű rag helyén, alanyi és tárgyas ragozásban: *egyetők, meggyeszítők, féltők, féjjetők, féltetők, félénők, fizessetők, gyertők, kértők, kértetők, kénétők, kérjetők, kísércsétők 'kísértsétek', kútétők 'küldtétek', legyetők, lennétők, lettetők, méntők, őrisztétők, szőkjetők, viszitők*.

A *-nök* többes szám 3. személyű személyragban: *fizessenők, legyenők, lennénők, tesőnök, üjjenők, élvisznők*.

2. Névszóragokban.

A *-tők* birtokos személyragban: *bennetőköt, embőretők, eszötők, fejetők, kezetők, mindenötők, nektők, ökrejítők, szömötők, tőletők ~ tőletők ~ tületők*.

A *-szőr* határozóragban: *eccör* (de: *egynehádszer*) ~ *éccör, kéccör, tísször*.

Az *-ön* határozóragban, helyhatározóként: *égön, emberön ~ embörön, ezön ~ ezön, Fűzérön, hegyön, képon ~ képon, résön, rétön, Rögömön 'Regmecen', székon ~ székon, telepön, vizön*; időhatározóként: *hétön ~ hétön, keddön, örökösön, péntökön, télön ~ télen*; módhatározóként: *bővön ~ bőven, egyenesön, eggyönkint ~ eggyönkint, fejönkint, lábújhegyön, kedvesön, kerekön, mijön, mindön, rendösön, szeméjesön, szívösön ~ szívēsön*; képes helyhatározóként: *hitön* Pl. *Éty hitő vő velöm*; állapothatározóként: *betegön, éhön, hidegön, melegön ~ melegén, részögön*.

A *-höz* határozóragban: *csirkéhez, ehöz, Érszihöz, Ferenchöz, Ferihöz, fűrészhöz, géphöz, kihöz, serekhöz 'csapathoz', székhöz, vízshöz*.

7. A pusztafalusi ő-zés törvényszerűségei.

A magyar nyelvterületen kétfajta ő-zést tartunk számon:

1. ő-zés tőszóban, hangsúlytalan és hangsúlyos szótagban. 2. ő-zés tővéghangzóban és suffixumban (DEME: i. h. 107). Ezt természetesen tendencia-szerű jelenséggként kell felfognunk.

A pusztafalusi nyelvjárásban ez utóbbi kisebbfokú ő-zést találjuk, ugyanis hangsúlyos szótagban korántsem olyan általános az ő hang használata, mint tővéghangzóban és suffixumban (vö. SZEMKŐ A.: i. h. 35; HORGER: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934: 68; KÁLMÁN B.: A mai magyar nyelvjárások. EMNyF. Bp., 1951. 17; BÁRCZI: Magyar Hangtörténet. Bp., 1954. 37). Egytagú szavakban az ejtés gyakran *e*- (esetleg *ë*- vagy *-ę*)-vel váltakozik. Ahogy SZEMKŐ fogalmazta az abaúji nyelvszigetre vonatkoztatva: „*ë h. e áll minden esetben, midőn az ë hang helyett ő-t nem használ nyelvjárásunk*”

(i. m. 34). HORGER annyit tesz hozzá, hogy „csak a kötőhangzó kny.-i *ë*-je helyén ejtenek *ö*-t” (i. m. 68). Rögtön megjegyezzük, hogy HORGERnek ellene kell mondanunk, mivel nemcsak a kötőhangzó *e*-je helyén, hanem pl. suffixumokban is ejtenek *ö*-t.

Az adatok tanúsága szerint egytagú szavakban meglehetősen ingadozó az *ö* hang használata. Ha van egyáltalán *ö*, akkor az más nyelvjárások zárt *ë*-jének helyén áll, pl. *szöm*, *tösz*, *bögy*, *szöd* stb. Egy- és többtagú szavak nyílt *e*-jének helyén általában nincsen *ö*. Pl. *fest*, *szesz*, *ment* 'retten', *perc* 'minute', *ken* stb. Kéttagúak: *sercint*, *serken*, *perenye* 'elégett szalma, széna stb. hamva', *szende*, *szeszéj* stb. Arra is van azonban példánk, amikor hangszélyos helyzetben álló nyílt *e* labializálódott: *höntös*. Vegyes hangrendű szavakban *ö*-zést nem észleltem. Pl. *pérgált* 'megpörkölt, kissé megégetett', *betyár*, *dereka*, *dészka*, *gyertya*, *fráter* 'huncut, betyár', *rekriválta* 'kobozta', *Érzsú*, *fazekas* stb. Viszont ilyen alakkal is találkozunk, mint: *szöréda* ~ *szöröda*. Veláris hangrendű szavainkhoz kapcsolódó *meg* igekötőnkben az *e* (*ë* vagy *ę*) gyakran labializált: *mökkhalt*, *mëgadik*, de: *mëkfokta*. A végződésék előtt álló *e* hangok szinte kivétel nélkül labiálisan ejtetnek. Suffixumok belsejében is *ö*-zó a nyelvjárás. E jelenség azonban csak az ún. három alakú végzésekben észlelhető. A köznyelvi alaktani hármasság (*-hoz*, *-hez*, *-höz* stb.) helyét kettősség váltja fel. Tehát a *-hoz*, *-höz*; *-on*, *-ön*¹; *-kod*, *-köd* stb. formák tekinthetők általánosnak.

8. Az *ö*-zés története. Nem szándékszom ismertetni az *ö*-zés történetét, mivel azt már LOSONCZI részletesen feldolgozta (NyK. XLIV, 373 és külön: Az *ö*-zés története. Bp. 1916), s azóta is több bíráló és kiegészítő cikk, valamint rövidebb összefoglalás jelent meg, amelyek szinte valamennyien hozzájárultak az *ö*-zés kérdéseinek tisztázásához (l. PÉTER L.: MNyj. I, 120; BÁRCZI: Magyar Hangtörténet 36 kk.; DEME: i. m. 106 stb.). Ezek után az *ö*-zés történetéből csak azokat a részleteket vázoljuk tehát, amelyek véleményünk szerint némi fényt deríthetnek a pusztafalusi (s egyben talán az Abaúj megyei) *ö*-zés eredetére is.

Adataink nagy része azt bizonyítja, hogy a pusztafalusi *ö*-zés nem-első szótagban és főként végzések előtt tekinthető általánosnak. Ez a jelenség LOSONCZINAK az *ö*-zés eredetére vonatkozó felfogását (i. h.) látszik igazolni, amely szerint az *ö*-zés (eredetileg *ü*-zés) a sorvadó magánhangzók labializálódásával indult meg. Később *ü* formában a végzések elé is behatolt. Így keletkeztek a tőszavak hangsúlytalan szótagjában történő *ü*-zések. Innen terjedt előre hasonulás révén a hangsúlyos helyzetben álló magánhangzókig, majd a nyíltabbá válási tendencia érvényesülése következtében *ö*-zéssé változott (l. LOSONCZI: i. m.; BÁRCZI: i. m.; HORGER: NéNy. V, 105; DEME: i. m. 106).

Az *ö*-zés tehát az *ü* nyíltabbá válásából keletkezhetett fenti módon nyelvjárásunkban is. Feltehető azonban, hogy kisebb részben *ë* > *ö* labializáció útján is jöttek létre *ö*-zó alakok (KUBÍNYI: Pais-Eml. 453; BÁRCZI: Magyar Hangtörténet² 58). Hogy egy-egy szóban forgó nyelvjárási adatban milyen jellegű (nyíltabbá válással vagy labializációval keletkezett) *ö*-zés történt, azt a szinkron anyag alapján nem lehet eldönteni. Kézenfekvőnek látszana az a feltevés, hogy az *ë* jellel jelölt hangok egy későbbi, XVI. századi labializációs tendencia emlékei, azonban ezt a feltevést e nyelvjárássra vonatkozó történeti anyag hiányában nem bizonyíthatjuk.

¹ A tizen-féle számnevekben nincsen *ö*-zés, ezek *ë*-vel hangzanak.

Az *ë* és *ö* hang használatában fonetikai helyzethez köthető szabályszerűséget nem tudtunk megállapítani. Ezért, mint már fentebb is utaltunk rá, úgy látjuk, hogy csupán az *ö* fonéma háromféle realizációjának kell tartanunk az *ö* ~ *ë* ~ *ö* hangokat. Több egytagú szóban *lë*, *ne*, *të*, *se*, *bë* stb. *ö*-zést nem észleltem. Ezen szavak *e* (illetve eredetibb *ë*) hangzóját ugyanis a szóvégi felől ható labializáció nem érthette (HORGER: i. m. 66; BALASSA: Magyar nyelvjárások. Bp., 1889. 111; DEME: i. m. 107). Vegyes hangrendű szavaink hangsúlyos szótagjában *ö*-zést nem találunk, ti. az első szótagot követő veláris magánhangzó akadályozza az első szótag labializációját. Az *á*-t tartalmazó szótag előtti *e* rendszerint nem labializálódik, mivel „a hosszú illabiális *á*-nak a megelőző labiális magánhangzókra illabializáló hatása van...” (GOMBOCZ nyomán idézi PÉTER L.: i. h. 121). Kivételnek tekinthető a *sörëda* ~ *sörëda* alak. Illabializáló hatása van az *é* hangnak is, azonban ez korántsem olyan mértékű nyelvjárásunkban, mint az *á* hangé. Pl. *kënyër*, *egyëb*, *elëg* stb., de: *sörët*, *sötët* stb.

A pusztafalusi nyelvjárásban az *ö* hang általában más nyelvjárások zárt *e*- (*ë*)-jének helyén jelenik meg, bár megfigyelhető egy esetben nyílt, hangsúlyos *e* helyén is: *höntös*. Ez a jelenség akkor következhetett be, amikor a nyelvjárás kétféle (nyílt és zárt) *e* hangjának valószínűleg létezett fonematikus különbsége eltűnt, s a még működő labializáló tendencia a nyílt *e* hangot (vagy hangokat) is érthette.

Megállapíthatjuk, hogy az abaúji *ö*-zés kialakulási módja megegyezik a déli nyelvjárás területével, de az előbbiben nem minden esetben (vagy nem olyan mértékben) ment végbe a labializáció. A két nyelvjárasterület *ö*-zése összefüggésének kérdését eldönteni jelenleg nemigen lehet. Általában különböző gócból kiinduló *ö*-zéseként tartják számon (I. BENKŐ L.: Magyar Nyelvjárástörténet. EMNyF. 1957. 19), azonban elképzelhető a két nyelvjárasterület közös eredete is, melyre BÁLINT SÁNDOR utal (Szegedi Szótár-a Bevezetésében 12 l.), amikor arról ír, hogy „halványabb *ö*-zö jelenségek Kassa város egykorú írásbeli gyakorlatában is tapasztalhatók...”. Helyesen jegyzi meg azonban, hogy a szegedi és abaúji *ö*-zés összefüggésének kérdését csak beható levéltári kutatás döntheti el.

Az abaúji *ö*-zés kialakulásának korát szintén csak levéltári kutatással lehetne megállapítani, annyi azonban talán BENKŐ szerint (i. m. 88) bizonyosra vehető, hogy a XVI. században már megvoltak a mai *ö*-zö területek gócai, s ezek között az abaúji nyelvjárás is.

NYIRKOS ISTVÁN

Prononciation de *ö* pour *ë* dans le parler de Pusztafalu (département d'Abaúj)

L'auteur examine le phénomène en question, le parler d'un village faisant partie de l'îlot dialectal caractérisé par l'emploi de *ö* à la place de *ë*, dans le département d'Abaúj. Il passe en revue les différents cas de l'emploi de *ö* pour *ë*, notamment: a) en syllabe accentuée, b) en syllabe inaccentuée; c) devant suffixe et d) à l'intérieur d'un suffixe.

Il précise que dans le parler du village en question, l'emploi de *ö* pour *ë* s'observe en premier lieu dans les syllabes inaccentuées. Dans les syllabes accentuées, la prononciation *ö* est moins fréquente et moins stable.

I. NYIRKOS

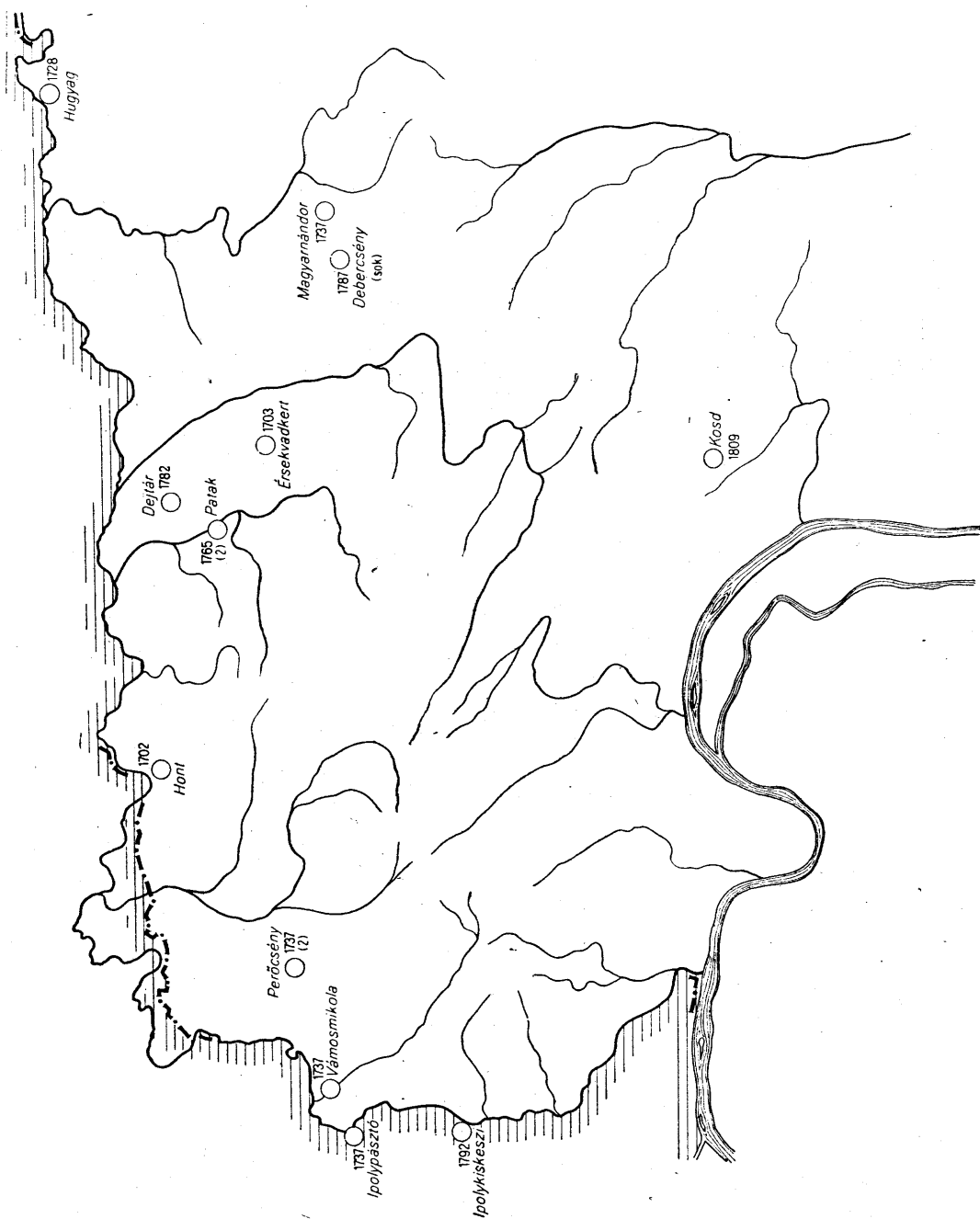
Régi „kocsmák” az Ipoly-völgyben

A *kocsm*a legkorábbi *r* nélküli alakjaként KNIEZSA a Tsz.-ban (1838) előfordulót idézi. A NSz. sokkal korábbi adatokat is tartalmaz: 1769: *kotsmákat* (Telek J.: Korona 333); 1786: *kurta kocsm*a (Kónyi J.: Paraszt 476); 1788: *Kotsmaházakban* (Gelei J.: Halló I, 351); 1792: *Kotsmárosnak* (Szűts I.: Herfort és Kl. I, 205); 1803: *kotsmáros* (Le Sage: Sánta örd. 31); 1809: *Kotsmáros* (Simai Kr. VSzót. 178); 1819: *kocsm*ai nép (Édes G.: Hor. II, 37); 1820: számtalan adat Dugonics példabeszédeiből; stb.

Voltak-e vajon nagyobb összefüggő területek, melyeken már inkább az *r* nélküli formák voltak járatosak ez időben? KNIEZSÁÉNÁL, de nagyobbára a NSz.-énál is korábbi levéltári adataim azt mutatják, hogy az Ipoly völgyében a XVIII. században jelentős kiterjedésben élt az *r* nélküli alak: 1702. Hont: *kocmaert* (Primási lvt. Arch. Saec. Drégelyi urad. Rationes 1703.; aláírás: községi bírák, stb.); 1703. Érsekvadkert: *koczmarosa* (uo.; aláírás: Barat Miklós); 1728. Hugyag: *koczmaros* (uo. 1728.; aláírás: Jungmar János); 1737. Ipolypásztó: *kocsmánkat*, de *Korcsománk*, *Korcsoma* (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitb. lvt. Bujáki urad. 1737/I.; jobbágyinstancia); 1737. Kelecsény—Magyarnándor: *Kocsmat* (uo.; jobbágyinstancia); 1737. Perőcsény: *Kótsmábúl*, *Kótsmánk* (uo.; jobbágyinstancia); 1737. Vámosmikola: *Sér Kocsm*a 'sör-kocsm'a' (uo.; jobbágyinstancia); 1765. Patak: *Kotsmának*, *Kotsm*a (Primási lvt. Arch. Saec. lad. F./VIII.; jobbágyinstancia); 1783. Dejtár: *Kocsmajan* (uo. Drégelyi urad. Rationes 1783/205.; aláírás: a község bírái); 1787. Debercsény: *kocsm*a, *kocsmára*, *kocsmáros* (ez utóbbi többször! Nógrád megyei lvt. Fiscalia, fasc. 1787./4.; aláírás: Svábi József kocsmáros); 1792. Ipolykiskeszi: *Kocsmárosnak* (Esztergomi Főkáptalani lvt. Acta Sedis Dominalis. Fasc. 1778/I.; aláírás: Laczkovics Antal jegyző); 1809. Kosd: *Kotsmaros* (Váci püsp. gazd. lvt. Váci ispánság 1809/34.; aláírás: Klir Antal vadász).

De fenti adataimnak nemcsak szótörténeti, nyelvjárástörténeti értéke is van. Általuk be lehet mutatni a nyelvjárástörténeti munka egyik legfontosabb mozzanatának, a lokalizálásnak egy megoldási típusát. A külső ismérvek alapján való helyhez rögzítésnek több módja van. Lehet helyhez kötni nyelvi jelenségeket leírójuk életrajzának lehetőleg aprólékos felkutatása alapján (vö. pl. ABAFFY ERZSÉBET: PaisEml. 441—446). Ez a módszer azonban nem mindig a legcélravezetőbb. Fenti adataim írói egyszerűbb emberek, sőt jórészt ismeretlen nevű jegyzők, iskolamesterek. Róluk életrajzi adatokat szerezni meglehetősen nehéz dolog lenne, ha nem is teljesen lehetetlen már e korban (régí anyakönyvek).

Hogy a sok azonos írású adat egymás nyelvi létét erősíti, ez köztudomású. De ezek a hasonló írású adatok, melyeknek keletkezési helyét is ismerjük,

egymást nyelv földrajzilag is támogatják. Azzal bizonyítunk itt, amit be kellene bizonyítanunk? Nem. Az adatok írói, egyszerű falusi emberek, jegyzők, iskolamesterek — ha változtatták is lakhelyüket — igyekeztek eredeti lakóhelyük közelében maradni, hisz ott élt rokonságuk, ismeretségi körük, pártfogójuk stb. — Így adatainkat egymással kapcsolatban nézve — szigorúan véve — nem úgy kell értékelnünk, mint egy-egy falu nyelvére, hanem mint egy környék, kisebb tájegység nyelvére vonatkozókat.

Arra természetesen ezek az adatok nem felelhetnek, hogy az *r* nélküli kiejtés nem volt-e meg más nyelvjárásban is. A NSz. említett nagyszámú adata Dugonics műveiből azt sejteti, hogy megvolt Szegeden is, két további saját gyűjtésű korai adatom pedig arra utal, hogy feltűnedezett a nyugati palócságban is: 1737. Újbars: *Kocsmanknak* (OL. Eszterházy cs. bp.-i hitb. lvt. Bujáki urad. 1737/1; jobbágyinstancia); 1813. Érsekújvár: *Kocsmarostul* (Primási lvt. Arch. Saec. lad. V/13, Érsekújvári vegyes úriszéki iratok; aláírás: Nagy István).

Végül néhány szó az *r*-es ellenpéldákról. DEME — különben értékes — cikke (MNy. L, 31) megrója BEKÉT, hogy a mássalhangzó utáni *gy*-zés, az asszociatív *o*-zás stb. ellenpéldáit nem közli. Bár a bírálat más szempontból teljesen helytálló, az ellenpéldák a nyelvi norma megléte korában egyáltalán nem jelzik feltétlenül az illető nyelvjárásban való ingadozást,¹ hanem sokkal inkább az irodalmi írásmód számlájára írhatók. Így tehát azzal, hogy utalok az ellenpéldák tekintélyes számára az itt adott esetben, az Ipoly völgyében keletkezett más iratokban (*korcsma*), a semminél alig mondok többet.

T. KAPI IRMA—TÖRÖK GÁBOR

Старинное слово «коcsma» в долине реки Ипой (Ицель)

В статье подвергается наблюдению словоформа «коcsma», встречаемая при более частой форме «korcsma» в старину и в современном венгерском разговорном языке. Нанёсши на карту данные «коcsma» из XVIII—XIX вв., автор находит, что они встречаются главным образом в окрестностях реки Ипой. В связи с своей темой он распространяется и на проблемы выяснения места старых языковых фактов.

Т. И. КАПИ—Г. ТЭРЭК

¹ Különösen akkor nem, ha az ellenpéldák a nyelvi norma alakjai, mint a XVIII. századi *korcsma*.

Az Új Magyar Tájszótár gyűjtési utasítása

Az Új Magyar Tájszótár munkálatai három munkafázisból állnak: kijelölés, cédulázás, ellenőrzés.

I. Kijelölés

A kijelölő a forrásban (folyóirat, könyv vagy kéziratos gyűjtés) a munkaközösséggel előre megállapított egységes jellel, ceruzával (esetleg színes ceruzával) megjelöli a kiírandó tájszavakat, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat. A kérdésesnek vélt szavak mellé kérdőjelet (?) tesz, s ezután a forrást előzetes ellenőrzésre átadja az ellenőrnek.

A kijelölő munkájával kapcsolatban vetődik fel először a tájszó problémája. A Szinnyei-féle meghatározás szerinti tulajdonképpeni tájszavak (*abajdoc*, *bütü* stb.), valamint a jelentésbeli tájszavak (*aggódik* 'túróvá képződik') kevésbé problematikusak. Nehezebb az elhatárolás a mesterségszavak esetében. A népi mesterségek műszókincsét általában fel kell venni, kivéve azokat a mesterségszavakat, amelyek már átmentek a köznyelvbe is azonos alakban, illetőleg azonos jelentésben.

A legtöbb problémát az alak szerinti tájszavak adják. Viszonylag könnyebb meghatározni, hogy hangtani változatuk miatt mely szavak nem minősíthetők tájszónak. Nem tekintjük tájszónak azokat a szavakat, melyeknek alaki eltérését az illető nyelvjárásra általában jellemző hangtani jelenség, illetőleg jelenségek (*i*-zés, *ö*-zés, diftongizálódás stb.) adják: *kík*, *szíp*, *vóút*, *főüd*, *lú*, *kű*, *tűkör*, *cúkor*, *hivatal* Hajdú m.; *álmá*, *āgás* Palócság; *embör*, *tősz* Szeged stb. Az alábbiakban megpróbáljuk meghatározni azokat a jelenségeket, amelyek következtében nyelvjárási szavaink bizonyos része tájszónak minősíthető.

1. Tájszónak tekintünk minden olyan szót, melyben a köznyelvitől eltérő alakokat hoznak létre a következő szórványos (esetleges, nem tendenciaszerű) hangtani változások (még akkor is, ha e jelenségek egyike-másika egy nyelvjárásban általánosabb, mint például a palóc asszimiláció):

- a) asszimiláció: *gömböstő*, *böstörő*, *bossó*, *kossó*, *csapa* 'csipa', *parrag*, *tarró*, *bozzos* 'borzos';
- b) disszimiláció: *csélán*, *dëra*, *bajisz*, *lapis*, *tandl*, *danol*;
- c) hangátvetés: *kalán*, *papics*, *börge* ~ *göbre* 'bögre';
- d) hangkivetés: *cserpes* 'cserepes', *kács*, *kát*, *buzgány* 'buzogány';
- e) hangrendi átcsapás: *tücet*, *bodon*, *colop*;
- f) mássalhangzótorlódás feloldása: *bis* 'birs', *karajcár*, *tekenő*, *telázsi*;
- g) hiátus keletkezése, illetőleg megszüntetése: *üeg*, *süeg*, *koács*, illetőleg *bihal*, *fuhar*, *üjeg* (de nem: *lejány*);

h) anorganikus járulékhangok betoldása : *szölke*, *cimber* 'címer', *csolkol*, *meszet* (alanyeset), *báld* 'bál' ;

i) különböző mássalhangzóváltozások : *pamuk*, *kanáris*, *bafrál* 'babrál', *bábul* 'bámul', *bödre* 'bögre'.

2. Tájszónak tekintjük azokat a szavakat, melyekben szabályos tendenciaszerű hangtani változás ment ugyan végbe, de ez a tendencia nem általános a kérdéses nyelvjárásban, hanem csak néhány, több vagy kevesebb szóra korlátozódik. Ide tartoznak a következő jelenségek :

a) az *i* ~ *ü*, illetőleg az *ü* ~ *i* (*ű* ~ *í*) valamennyi esete : *küs*, *üdő* ~ *tidő*, *innep*, *fíz* stb. ; valamint történetét tekintve a *fűsű*, *szűrű* is, bár köznyelvi *fészű*, *szerű*-vel áll szemben ;

b) minden köznyelvitől eltérő *ö* ~ *ë* megfelelés az *ö*-ző nyelvjárásokból való adatok kivételével : *ëreg*, *sërény* 'sörény', *ërdëg* stb., de az *ö*-ző nyelvjárásokból is azok az *ö*-ző alakok, melyek *ö* hangja köznyelvi *i*-vel áll szemben : *ösmer* ;

c) az *ő* ~ *é* minden előfordulása : *féd* 'föld', *fékető* ;

d) valamennyi köznyelvitől eltérő zártabb, illetőleg nyíltabb alak (kivéve a mezősegi *a*-zás és szakadáti *oe*-zés eseteit) : *kokas*, *olosz*, *muzi*, *hun*, *gírinc*, *gíríz* ~ *onoka*, *kopec* 'kupec', *hambár*, *orvas*, *bökköny*, *vëlla*, *tënta*, *vërág* ;

e) a jelen idejű melléknévi igenév minden köznyelvitől eltérő *a* ~ *e* változata : *szüle* ;

f) az összes hangnyújtó igék : *ád*, *kél* ;

g) valamennyi *a* ~ *á*, *e* ~ *é* megfelelés : *ákác*, *mámlász*, *cément*, *tënta* ;

h) az *l*, *r*, *j* okozta nyúlások közül csak azok az esetek, mikor az *l* kiesésével együttjár a megelőző magánhangzó záródása : *óma*, *szóma* ; a szóvégi *l* kiesése akkor, ha az a köznyelvben félreérthető alakot eredményez : *bagó* 'bagoly', *akó* 'akol' ; a *j* kiesése következtében beállott nyúlás minden esete : *gyüt*, *nyút*, *bút* ;

i) a palatalizálódás és depalatalizálódás esetei (ha az illető nyelvjárásra egyébként nem jellemző) : *sajáta*, *tajicska* ~ *mula* ;

j) a zöngés ~ zöngétlen eltérések : *lapta*, *sugorgat* ;

k) az affrikálódás és dezaffrikálódás jelenségei : *alamuci*, *retec*, *bajuc* ~ *bestelen*, *barasz*, *boskor* ;

l) valamennyi, a köznyelvben szokatlan gemináció : *kammasz*, *káni-kulla*.

Felvesszük ezenkívül a szótárba:

3. A köznyelvitől eltérő képzéseket : *borcsa* 'borocska', *élél* 'éldegél', *elárvahodik* 'elárvul'.

4. Az állathivogató és az állatterelő szavakat : *libu-libu*, *hücs ki*.

5. A gyermek-, illetőleg a dajkanyelvi szavakat, valamint a gyermekmondókákban, kiolvasó versekben előforduló értelmetlen szavakat, kifejezéseket : *inc-princ*, *en-ten-ténusz*.

6. Valamennyi népetimológias alakulást : *cirokféreg* 'filokszéra', *cinbolond* 'cimbalom', *basa rúzsa* 'bazarózsa'.

7. A ragozás köréből csak a köznyelvben szokatlan ragozású határozószókat : *innet*, *onnat*, *hon* ; valamint a köznyelvitől eltérő ikes-iktelen változatokat : *áz*, *fáz* ~ *lépik*.

8. Végül a köznyelvben ismeretlen vagy más alakban ismert szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat: *megjöttek Derecskéről; lesi, mint én tyúk a taknyot.*

Természetesen még így is nagyon sok szóról nehéz eldönteni, hogy az itt körvonalazott tájszó kategóriájába tartozik-e, vagy sem. Mindenesetre, ha egy szó tájnyelvi volta problematikus, inkább vegyük fel az adatok közé.

II. Cédulázás

A cédulák két példányban készülnek szénpapírral vagy indigóval nyolcadrét papírra. Az első példány tintaceruzával, tintával, esetleg géppel készíthető úgy, hogy a másodpéldány elég erős, tiszta és olvasható legyen. A cédulákat a forrásban megjelölt szavak sorrendjében rakjuk egymásra külön az első és külön a másodpéldányokat.

A cédulázótól megköveteljük az olvasható, nem nagyon apróbetűs írást; a legtökéletesebb filológiai pontosságot; vagyis a forrásban szereplő fonetikai jelek feltevését, a magánhangzók időtartamának pontos jelölését: *ö, ő*, nem pedig *o*, mert ennek más fonetikai értéke van; *s* végül a cédula formájának pontos megtartását.

1. A cédula bal felső sarkába kerül a hely: falu vagy város, utána zárójelben vagy a helységtől vesszővel elválasztva a megye: Kiskőrös, Pest m. ~ Kiskőrös (Pest m.).

a) A forrásban megadott helyet (községet, megyét) pontosan kiírjuk. Ha egy nagyobb tájegység van megadva (pl. Csallóköz, Felsőtisza vid., Szamoshát stb.), megyét nem írunk.

b) Ha a forrás csak a falut vagy helységet jelöli meg megye nélkül, akkor ez utóbbinak utána nézünk az 1944-es Helységnévtárban (egyöntetűség kedvéért a régi megyebeosztást használjuk). Ha ott sem találjuk, a megye helyére kérdőjelet (?) teszünk. Ha a kérdéses nevű helység több megyében is előfordul s bizonytalanok vagyunk a megyét illetően, a legvalószínűbbet kérdőjellel ellátva írjuk a falu vagy város neve után.

c) Ha a forrás egyáltalán nem közöl helyet, a bal felső sarokba kérdőjelet teszünk. Ha azonban a forrásból valamilyen módon (pl. hangtani jelenségek révén) tudunk következtetni a helyre vagy legalábbis nagyobb tájegységre (Dunántúl, Székelyföld stb.), akkor kérdőjellel beírjuk az általunk valószínűnek tartott helységnevet (illetőleg nagyobb tájegységet), de utána szögletes zárójelbe [] tesszük kézjegyünket.

d) Ha a gyűjtő több helyről közöl adatot, de az egyes adatok után külön nem tünteti fel a helyet és így bizonytalanok vagyunk egy-egy tájszó pontos helye tekintetében, akkor a gyűjtő által felsorolt helyeket (illetőleg ezek rövidítéseit) kérdőjellel mind ráírjuk a cédulára.

e) Ha a forrásban szereplő ugyanaz a szó egymástól távol eső helyről van közölve (Hajdú m., Bereg m.), két külön cédulára írjuk. Ha azonban két vagy több szomszédos községből közöl azonos adatot a gyűjtő, csak egy cédulát készítünk, és erre írjuk a két-három községet (Sáránd, Hajdúbagos, Hosszúpályi).

2. A cédula jobb felső sarkába kerül a címszó: névszók egyes szám alanyesetben; igék jelentő mód, jelen idő egyes szám harmadik személyű alanyi ragozásban. A határozószókban megtartjuk a tájnyelvi ragot: *innét*,

onnét, valamint a köznyelvitől eltérő képzésekben a tájnyelvi képzőt: *élél, hálál, borcsa* címszava: *élél, hálál, borcsa*.

a) Az alak szerinti tájszavak címszava mindig a köznyelvi forma: *csihány, cséllán, csilán, cséndl, csollán* címszava: *csalán*; *kalány* címszava: *kanál*; *tidő* címszava: *tüdő* stb.

b) Problematikusabbak az úgynevezett valódi tájszavak, melyeknek a köznyelvben nincs megfelelőjük. Ezek legtöbbször változtatás nélkül kerülnek a címszóba: *abajdoc* címszava: *abajdoc*; *bütü* címszava: *bütü*; de néha, képzett szavak képző előtti tövéghangzójában végrehajtott bizonyos köznyelvíűsítést, például *kékol* címszava: *kékel*.

c) Mind az alak szerinti, mind a valódi tájszavak címszavának megállapításában nagy segítségünkre van a Szinnyi-féle MTsz. Ha azonban ez sem igazít el a szó köznyelvi alakját illetően, akkor a címszó helyére kérdőjelet teszünk, vagy a tőlünk feltételesen helyesnek vélt címszót kérdőjellel látjuk el.

3. A hely alá írjuk (kissé beljebb kezdve) a tájszót minden változtatás nélkül a forrásban szereplő (ragozott vagy jellel ellátott) formában. Szótárszerű anyagnál a paradigmatiszavak alakok is kiírandók a tájszó folytatásaképpen. Ha a forrás pontossága, helyes fonetikai lejegyzése ellen kételyeink vannak, a tájszó után felkiáltó jelet (!) teszünk, azt a betűt vagy betűket pedig, melyeknek helyességében kételkedünk, aláhúzzuk.

Ha a tájszót a forrás két vagy több változatban közli, annyi külön cédulát készítünk — legyen bár minden egyéb (hely, gyűjtő stb.) azonos —, ahány alakváltozat van az illető szóról. Egy cédulára természetesen csak egy alakváltozat kerül, például *csélán, cséndl* ugyanabban a faluban két cédula, egyiken *csélán* a tájnyelvi alak, másikon *cséndl*.

4. A tájszó alá kerül az értelmezés.

a) Ide írjuk a gyűjtő által megadott jelentést szó szerint, minden változtatás nélkül.

b) Alak szerinti tájszavak esetében, ha a jelentés azonos a köznyelvi jelentéssel és így a címszóéval, az értelmezés helyére megfelelési jelet (~) teszünk.

c) Saját értelmezésünket írjuk abban az esetben, ha a forrás nem ad értelmezést, de mi magunk ismerjük a szó jelentését, esetleg a szövegösszefüggésből kétségtelenül ki tudjuk következtetni. Ekkor azonban az értelmezés után szögletes zárójelbe [] tesszük kézjegyüket.

d) A MTsz.-t (esetleg az OrmSz.-t, SzamSz.-t) vesszük igénybe az értelmezéshez akkor, ha a forrás nem ad jelentést és mi magunk sem tudjuk azt megállapítani. A MTsz.-ban található jelentést azonban csak akkor használjuk fel, ha a mi adatunk és a MTsz. adata azonos vagy egymáshoz közel fekvő helyről való. Az átvett értelmezést minden változtatás nélkül írjuk ki, és utána szögletes zárójelbe tesszük a forrás rövidítését (ha a MTsz. több jelentést közöl az illető szóra, a rövidítés után jelezzük azt is, hogy hányadik jelentést idéztük, pl.: MTsz. 2.).

e) Ha végül sehonnan sem tudjuk a szó értelmét megállapítani, az értelmezés helyére kérdőjelet teszünk.

f) Ha akár a forrás adta jelentést, akár a magunk vagy a MTsz. értelmezése kétséges, az értelmezés után kérdőjelet teszünk.

g) Ha a forrásban bármilyen illusztráció (rajz, fénykép) szerepel, az értelmezés után pontos lapszámmal azt is fel kell tüntetni.

h) Mesterségyszavak esetében célszerű a tárgykör feltüntetése is zárójelben szintén az értelmezés után, pl. *cigányfűró* értelmezése 'fafogójú fűró (régifajta ácsszerszám)'.

i) Két vagy több cédulát készítünk, ha a forrás a kérdéses szónak két vagy több jelentését közli.

5. Az értelmezés alá kerül a példamondat.

a) A forrásban szereplő példamondatot változtatás nélkül kiírjuk. Ha nagyon hosszú, megrövidíthetjük — a hiányzó részeket kipontozva (...) — de úgy, hogy a rövidítés ne menjen az értelem rovására. A filológiai pontosságra éppúgy ügyelünk, mint a tájszó kiírásánál. Minden írásjelet fel kell tüntetnünk (pontosvessző, idézőjel stb.); a dőlten szedett szavakat egyenes vonallal (—), a ritkítottan szedetteket hullámvonallal (~~~~) húzzuk alá.

b) Sok forrásban a tájszó a gyűjtő, illetőleg a szerző elbeszélésében jelentkezik, tehát a mondat, amelyben a tájszót találjuk, nem példamondat. Sokszor azonban éppen a jelentés megvilágítására szükséges kiírni. Ilyenkor zárójelben utána tesszük a [nem pl.], azaz 'nem példamondat' rövidítést.

c) Ha a tájszó kötött szövegben (lakodalmi köszöntő, népdal, verses levél stb.) fordul elő, a példamondat után zárójelben odaírjuk (pl. vőfélyvers, gyermekmondóka).

6. A cédula bal alsó sarkába kerül egymástól világosan elválasztva a kijelölő, cédulázó, ellenőrző kézjegye.

7. A kézjegy és a forrásjelzés közé, vagy — ha fér — a forrásjelzés alá kerül az évszám.

a) Kézírtos gyűjtésnél a megadott évszámot írjuk.

b) Nyomtatott forrásoknál a könyv vagy folyóirat kiadásának évét. Ha a folyóiratban vagy könyvben külön fel van tüntetve, vagy a könyv előszavából kiderül, hogy a gyűjtés, melyből a tájszavakat vesszük, melyik évből való, akkor ezt az évszámot írjuk, de törtjellel feltüntetjük a kiadás évét is: 1936/1943.

c) Ha a forrás nem jelöli az évszámot (kézíratos gyűjtés vagy könyv esetében) a megfelelő helyre kérdőjelet teszünk.

d) Ha a forrás nem ad évszámot, de az anyag alapján legalább valamilyen hozzávetőleges évszámra tudunk következtetni, kérdőjellel feltüntetjük ezt a körülményt: „? 1900”, vagy „1900 körül”, vagy „? 1910—20”.

8. A forrásjelzés a cédula jobb alsó sarkába kerül. Ez:

a) kézíratos gyűjtésnél az intézet, intézmény neve (rövidítése), esetleg adattári jelzése; — ha van — az adatközlő neve; a gyűjtő neve, a gyűjtemény címe, lapszáma;

b) könyv esetében: szerző, cím, kötetszám, lapszám;

c) folyóirat esetében: a folyóirat címe (rövidítése), kötetszám, a cikk szerzője, lapszám.

A források jelzésére előre megállapított egységes rövidítéseket használhatunk, de azokat a munkacsoport rövidítésjegyzékébe fel kell vennünk, és időnként ezeket a rövidítések az egyes munkacsoportoknak ki kell cserélniük, hogy a szótárra vonatkozó valamennyi rövidítés mindhárom munkacsoportnál egyaránt meglegyen.

Ha az értelmezés vagy példamondat, esetleg a forrásjelzés nem fér el a cédula egyik lapjára, fordíts (/.) jelzéssel átvisszük a hátlapra és ott folytatjuk.

Szólások, szóláshasonlatok, közmondások esetében a címszóba — ha csak lehet — névszót írunk, mégpedig a szólásban szereplő első névszót. Pl.: *Lesi, mint éh tyúk a taknyot*: címszó: *tyúk*; *Elment Földvára deszkát árulni*: címszó: *deszka*.

A tájszó helyére írjuk a szólást, szóláshasonlatot, közmondást, eléje tett „Sz.” vagy „Km.” rövidítéssel.

Az értelmezés helyére a forrásban megadott értelmezést írjuk, illetőleg, ha ez nincs és nem tudjuk a jelentést kikövetkeztetni, kérdőjelet teszünk.

A példamondat a szólások vagy közmondások esetében elmarad, mert voltaképpen azonos a szólással, illetőleg a közmondással.

Ha a szólásban, közmondásban magában is van tájszó, ezt a fenti szabályok szerint külön cédulára kiírjuk, s a szólás, közmondás a példamondat helyére kerül.

III. Ellenőrzés

Az ellenőrzés első fázisa az előzetes ellenőrzés, amikor az ellenőrző a kijelölőtől kapott forrás helyes kijelölését vizsgálja. Ilyenkor esetleg kimaradt tájszavakat kijelöl, feleslegesen kijelölteket kihúz, kérdéses, azaz megkérdőjelezett szavakról eldönti, hogy kiírandók-e vagy sem. Ezek után adja át a forrást a cédulázónak. Ha gyakorlott munkatársak végzik a kijelölést — a munkacsoportok vezetőjének külön engedélye alapján — az előzetes ellenőrzés elmaradhat.

Az ellenőrző munka második, nehezebb fázisa a cédulák ellenőrzése a forrás alapján. Az ellenőrző a fentebb mondottaknak megfelelően ellenőrzi valamennyi adat helyességét. Ha az értelmezést ő adja meg, utána szögletes zárójelbe teszi a kézjegyt. Az ellenőr piros ceruzával dolgozik, még akkor is, ha hosszabb pótlásokat kell végeznie a cédulán. Az ellenőrzőtől kikerült cédulának — a lehetőséghez képest — hibátlan, illetőleg megbízhatónak kell lennie.

A cédulákon — bár külön megjegyzés rovat nincs — mind a cédulázó, mind az ellenőrző tehet, sőt bizonyos esetekben kívánatos is, hogy tegyen megjegyzéseket. Ez a cécula bal alsó sarkába a kézjegyek alá vagy fölé írható, szögletes zárójelbe és kézjeggyel ellátva.

A cédulák ellenőrzése után készíti el az ellenőr az úgynevezett felzetet vagy forráscédulát, mégpedig géppel, három példányban. Az első példány a cédulák első, a másodpéldány a cédulák másodpéldányára kerül, a harmadik példányt az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő munkacsoport őrzi a gyűjtők nevének betűrendjében. Ez tartalmazza a gyűjtő teljes nevét (ha szükségesnek látszik, a foglalkozását), a gyűjtés, illetőleg a forrás teljes címét, a helyet (község, megye), a gyűjtés, illetőleg a kiadás évét, nem nyomtatott forrás esetén a forrás lelőhelyét, jelzetét (NéprMúz. EA. 1513), valamint műfaját; a cédulák számát; a kijelölő, cédulázó, ellenőrző nevét s végül az ellenőrző értékelését a forrásról.

P. HÍDVÉGI ANDREA*

* A gyűjtési utasítás elkészítésében közreműködött az ÚMTSz. több munkatársa. Az utasítás tervezetét megvitatta az ÚMTSz. munkacsoportjai vezetőinek értekezlete.

Directives for Collection of Material for the New Hungarian Dialect Dictionary

The collection of word material for the New Hungarian Dialect Dictionary of the Hungarian Academy of Science consists of three parts: the choice of words, the writing the material on cards, and the control of both aforesaid phases. The practical work of collection is effectuated according to these directives.

P. A. HÍDVÉGI

Ismertetések, bírálatok

A Román Nyelvatlasz újabb kötetei

Tizenkét évi szünetelés után folytatódott a Román Nyelvatlasz (*Atlas Linguistic Român = ALR*) anyagának a kiadása. Az új sorozatnak (*Noua seria*) eddig három kötete jutott el hozzánk. Igen öröndetes, hogy ez a fontos és hatalmas vállalkozás a teljes megvalósulás felé ismét jelentős lépéssel közelebb jutott, ha a körülmények miatt a tervezett ütemnél némileg lassabban is. Reméljük, hogy az atlasz anyagközlő és egyéb tartalmú köteteinek kiadása most már folyamatosan és zavartalanul történhet.

Az ALR-nek mind a román nyelvészet, mind a romanisztika területén kimagasló a jelentősége. Ebben az ismertetésben azonban ezzel nem foglalkozhatok. Itt mindössze némi vázlatos képet próbálok adni erről a munkálatról. Különösebb értékelésre sem vállalkozhatok, mivel egy még teljesen meg nem jelent művel kapcsolatban ez nem volna helyes.

Legelőször röviden elisméltelnék néhány fontosabb tudnivalót a régebben (tehát 1945 előtt) megjelent kötetekről. Ezekről a kötetekről néha nem egészen pontos ismeretek vannak forgalomban nálunk.

*

WEIGAND, GUSTAV : Linguistischer Atlas des Dacorumänischen Sprachgebietes. (= LADR) Lipcse, 1909. I. A. Barth kiadása, 34 lap + 67 térképlap.

Ha zárójelben is, de meg kell emlékeznünk az ALR emez előfutárjáról. WEIGAND, a lipcsei egyetem román nyelvészprofesszora nyelvjárási tanulmányainak egy részét térképeken szemléltette. Egy hatalmas (59×36 cm) kötetben kora színvonalán álló német nyelvű bevezetés után 48 szót, illetőleg 16 nyelvtani jelenséget szemléltet. Ehhez járul még egy a nyelvjárási övezeteket feltüntető lap, egy román néprajzi-nemzeti régi térkép s egy a gyűjtő által megtett utazásokat ábrázoló térkép. A hatalmas méretű (az 1/6 résznyi egyes lapok : 48×45 cm, 1 : 600 000 ; az összesítő és egyéb lapok : 59×48,5 cm, 1 : 1 200 000) térképek a német WENKER-féle csupán szemléltető, tehát nem adatbíró kartografikus módszert követik (vö. DEME, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 28). Célkitűzésének (a történeti hangtan főbb kérdéseinek megvilágítása, vö. LADR, Bevezető 13) ez felel meg inkább. Azonban csekély anyaga, valamint az idegen anyanyelvű gyűjtő számos módszertani és gyakorlati hibája miatt ma már inkább csak történeti értékkel bír. A LADR-ről összefoglaló tájékoztatásra és értékelésre vö. SEVER POP, Buts et méthodes des enquêtes dialectales. A „Mélanges de l'École Roumaine en France” című kiadványban. Paris, 1926. II. rész. 83—102 ; Uő. : Dialectologie. Louvain, [é. n.], I, 697—708.

*

WEIGANDnak gyűjtése során segédkezett három román tanítványa is; egyikük SEXTIL PUSCARIU volt, aki később a román nyelvészet egyik legnagyobb kutatója, nevelője és szervezője lett. A kolozsvári *Muzeul Limbii Romîn* igazgatójaként kezdeményezője és irányítója volt az egész román nyelvterület korszerű feltérképezésének. Az ALR-történetét igen jól összefoglalja MÁRTON GYULA, A rumén nyelvatlasz-munkálatok története és módszere. Dolgozatok a M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelv-tudományi Intézetéből, Kolozsvár, 1943, 37; valamint SEVER POP, L'atlas linguistique de la Roumanie. Revue de linguistique Romane IX, 86—120; Uő.: Dialectologie I, 709—32.

Az ALR gyűjtésének részleteiről csak annyit említek meg, ami feltétlenül szükségesnek látszik a kötetek közötti eligazodás elősegítésére. A további részletek megtalálhatók, MÁRTON GYULA és SEVER POP műveiben, valamint számos román nyelvű írásban, főleg a Dacoromania kötetekben.

*

A nyelvatlasz végeredményben bár komplex, de egységes vállalkozás, egységes céllal, s benne végső soron minden részlet összefügg. Ezeket a részletkérdéseket azonban a főcélról és a reális külső adottságoktól és igényektől függetlenül mégis külön-külön kell megoldani. Annál is inkább, mivel véleményem szerint a nyelvatlasznak mint a nyelvjárási anyaggyűjtés eszközének az a feladata, hogy minél több célra felhasználható, minél megbízhatóbb minőségű és minél nagyobb mennyiségű anyagot minél hozzáférhetőbben adjon át minél többféle használó számára.

Az egyes atlaszok sajátos feladatait minden esetben külön kell megoldani, s ehhez alapos elméleti előkészítés szükséges. A románok erre nem sajnálták az időt és fáradságot. S bár igen sok külföldi nyelvész is segítségükre volt, köztük olyan nagynevűek, mint ANTOINE MEILLET és MARIO ROQUES, talán nem tévedünk annak elismerésében, hogy az ALR előkészítésével, gyűjtésével és kiadásával a nyelvészet történetének újabb korszakában az első helyek egyikére kerültek. Az a húsz év, amellyel a Magyar Nyelvatlasz gyűjtését megelőzték, a magyar nyelvészetnek fájdalmas és nehezen behozható tempóvesztése. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye azonban nemcsak lehetővé, hanem kötelességünkkel is teszi utolérésük megkísérlését.

*

Mielőtt az egyes kötetek ismertetésére rátérnénk, azzal kell kezdenünk, hogy az ALR voltaképpen nem is egy atlasz, hanem két ikeratlasz (POP, Rev. de l. Rom. IX, 91, és Dialectologie I, 709), sőt bizonyos szempontból négy atlasz. Az egyik atlasz, az ALR I SEVER POP gyűjtése, a másik az ALR II EMIL PETROVICIÉ. Mindkét csupán adatbeíró atlasznak megvan a maga kisebb méretű, csupán szemléltető párja: az ALRM I. és az ALRM II. (*Atlas Lingvistic Român Micul*).

Az ALR I.-et S. POP sűrűbb kutatóponthálózaton (301 ponton 308 gyűjtés; kevesebb tartózkodással átlagban 3 nap); lehetőleg mindenütt egyetlen adatközlőtől; a legfontosabb, összemérhető szavakat (2160) gyűjtötte össze. E. PETROVICI viszont kevesebb ponton (83 ponton 87 gyűjtés) gyűjtött; de sokkal tovább tartózkodott ott (átlagban 6 napot). PETROVICI a dolog természeténél fogva több adatközlőt megkérdezett, mivel az ő gyűjtőköre főleg az egyes szakmák különleges szakszókincse volt, amit egyetlen

adatközlő nem is tudhatott teljesen. Ez a rész tehát jóval több, szó-adatot tartalmaz. Anyaga is jóval nagyobb (a román nyelvű helyeken 4800, a más nyelvű adatközlőktől pedig 2700 szót kérdezett meg).

Pop atlasza (ALR I) az egész országból „parole” adatok gyűjteménye (ennek elméleti fontosságát Pop s mások több helyen hangoztatják; vö. Rev. de Ling. Ron. IX, 104, itt a kérdés bő irodalma is; vö. még TAMÁS LAJOS: AECO. III, 228). PETROVICÉ (ALR II) ehhez képest közeledik a „langue”-atlasz követelményéhez, bár az egyes adatok nála is pontosan visszavezethetők az adatközlőkre. Természetesen minden nyelvjárási gyűjtés tárgya végeredményben a l a n g u a g e.

A két gyűjtő munkája között azután igen sok egyéb eltérés is akad a gyűjtők tudományos felfogásának és gyakorlati eljárásának megfelelően. Ezek kiterjednek a lejegyzés fonetikus jeleire, a kérdezés módszereinek részleteire s az anyagközlésre is. Mindezek a különbségek azonban nem homályosíthatják el a két román atlasz közös vonásait, amelyek a közös előmunkálatoknak, S. PUȘCARIU egységes irányításának s a céloknak a lehetőségek szerinti összehangolásának köszönhetők. A két atlasz egymáshoz való viszonyában, mint sok más módszerbeli kérdésben is, majd csak az anyagközlő kötetek megjelenése után a két gyűjtőtől külön-külön kiadásra kerülő „bevezető” vagyis: elméleti és módszertani kötet elolvasása után láthatunk egészen világosan.

A külön szemléltető kis kötetek (ALRM I. és II.) a román nyelvatlasznak az „egészen lényegbevágó újításai” (K. JABERG, Der Rumänische Sprachatlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebietes: Vox Romanica V, 61).

Az atlasz anyagának közlése látszólag s a kívülállók szempontjából csupán technikai kérdés. A nyelvatlasz-készítőknek azonban nem ez a véleményük. Ők ezt a tevékenységet tudományos felkészültséget igénylő s atlasz funkciójának betöltése szempontjából fontos feladatnak tartják. Két iskola alakult ki ezzel kapcsolatban. Az egyik a WENKER—WREDE-féle német nyelvatlasz nyomán lényegében nem közli a nyelvi adatokat, hanem csupán azok jeleit, szimbólumait térképezi. A GILLIÉRON-féle francia nyelvatlasz — s nyomában az ún. romanista iskola — viszont épp ellenkezőleg: csak a szóadatokat tünteti fel minden szemléltetés nélkül. (A szemléltetés kérdésének világos összefoglalását adja DEME már említett könyvében; az ALR tanulságait azonban nem használja föl eléggé.) Ezt az ellentmondást azóta az ALR-en kívül csupán TOMÁS NOVARRO TOMÁS aránylag kis terjedelmű, de igen alapos Porto-Rico-i nyelvatlasza (Puerto Rico, 1948.; vö. S. Pop Dialectologie I, 430) oldotta föl.¹

Az ALR (I. és II.) a nagy kötetekben csak a szóadatokat közli; a kis (ALRM I. és II.) kötetekben pedig az egyes párhuzamos nagy kötetek szóanyagának a szemléltetését kapjuk sokkal kisebb méretű térképlapokon. A párhuzamosság nem mechanikus; nem minden ALR-lapnak van ALRM-megfelelője: csak azt szemléltetik, ami arra különösen alkalmas. S mivel minden kis térképlapon csak egy jelenséget ábrázolnak,² így egy nagy térkép-

¹ Ez az atlasz azonban ugyanazon a lapon közli a szóadatokat és a szemléltetést. Erre a megoldásra jutott — mint a Magyar Nyelvatlasz követendő útjára — DEME (i. m. 42), valamint most (1957) elkészített őrségi regionális atlaszában VÉGH JÓZSEF is (ez utóbbit a szerző szívességből kéziratban tanulmányozhattam).

² VÉGH JÓZSEF atlaszában a szemléltetés néhány lapon ezen túlmegy: jelentős újítása éppen az, hogyan lehet egy lapon több jelenséget (pl. egy szónak hangtani, alak-

lapról több kis szemléltető lap is készülhet. Sajnos néhány kis-térképnek nincs meg a nagy eredetije; így ezeknél csak az adattípust láthatjuk, magát az egyes konkrét nyelvi adatot azonban nem. Legalábbis addig, míg az ALR teljes, tehát térképezetlen anyaga is meg jelenik. Az ALRM lapjain a szemléltetést öt szín nyomásával könnyítették meg. Kár, hogy a szemléltető lapokon — akár az ALR esetében is — az egyes térképlapok mindkét oldalára nyomtattak.

*

A román nyelvatlaszból a következő kötetek jelentek meg 1945 előtt:

1.³ Atlasul linguistic român. Partea I. (ALR I.) Vol. I. „Az emberi test és betegségek”. SEVER POP gyűjtése. Cluj 1938. Muzeul Limbii Române-

A kötet tartalma: 1. SEXTIL PUȘCARIU román és francia nyelvű bevezetése; 2. földrajzi térkép (kár, hogy csak Romániáé; a kutatópontok pedig kiterjednek a szomszédos országokra is); 3. a falu hivatalos nevét feltüntető térképlap; 4. a falu népi (belső) elnevezését bemutató lap; 5. 148 szótérkép; 6. 10 db vaktérkép, vagyis olyan üres térképlap, amelyet a használó tölthet ki.

A kötet $47,5 \times 35$ cm; a nyelvi térképek s a vaktérképek $51,5 \times 38$ cm nagyságúak (1 : 1 530 000-es léptékben); Románia színes domborzati és politikai térképe $50 \times 37,5$ cm (1 : 602 000-es léptékben).

2. Micul Atlasul linguistic român. Partea I. (ALRM I.) Vol. I. „Az emberi test és betegségek”. SEVER POP gyűjtése. Cluj, 1938. Muzeul Limbii Române.

Tartalma: 1. Bevezetés (külön füzetben románul), 2. 208 szótérkép; 3. 10 vaktérképlap. A bevezetőfüzet és a különálló ($23,5 \times 16$ cm-es) térképlapokat egy lemezpapír-tok foglalja össze kötetté. Minden lap mindkét oldalán két $21,5 \times 15$ cm-es (1 : 4 000 000-es léptékű) térképecske öt színű nyomásban.

3. Atlasul linguistic român. Partea I. (ALR I.) Vol. II. „A család, születés, keresztlő, gyermekkor, lakodalom, halál”. SEVER POP gyűjtése. Sibiu, 1942.

A kötet tartalma: 1. 152 szótérkép; 2. Románia földrajzi térképe; 3. a hangjelölés s a rövidítések táblázata.

4.⁴ Micul Atlasul linguistic român. Partea I. (ALRM I.) Vol. II. A kérdések tárgyköre ugyanaz, mint az előző ALR I. Vol. II. esetében. SEVER POP gyűjtése. Sibiu, 1944. A kötet tartalma 216 szótérkép öt színben.

5. Atlasul linguistic român. Partea II. (ALR II.) Vol. I. „A) Az emberi test, betegségek (és rokon kifejezések); B) a család, születés, gyermekkor, lakodalom, halál, vallásos élet, ünnepek; C) a ház, a gazdasági épületek, az udvar, a tűz, a berendezések és eszközök.” EMIL PETROVICI gyűjtése. Sibiu Muzeul Limbii Române—Leipzig, Otto Harassowitz, 1942.

A kötet tartalma. 1. Bevezetés (románul). 2. A tanulmányozott helységek hivatalos neve; 3. illetőleg népi elnevezése; 4. 295 db szótérkép; 5. 10 db vaklap.

tani és nyelvélettani vonatkozásait) szükség esetén úgy szemléltetni, hogy a részösszefüggések keresztül-kasul több irányban is azonnal az olvasó szemébe tűnjenek.

³ Az 1—3. számú kötetekről MÁRTON GYULA részletesen és szakszerűen beszámol a már említett művében.

⁴ Az ALR I. és az ALRM I. második kötetét nem láttam. Adataikat SEVER POP után közlöm (Dialectologie I, 710).

Maga a térképkötet 48×38 cm-es. A lap mindkét oldalán van két-két $35 \times 21,5$ cm-es (hosszúságában 1 : 2 203 672-es szélességében pedig 1 : 2 637 900 léptékű) térkép. Az egyes lapok két részből állanak: az egyikén a négy térkép található, a másik ($43 \times 23,5$ cm-es), a könyvből kihajtható részen pedig a térképezetlen anyag. (Por a térképezetlen anyagot külön kötetben készült közzétenni).

6. Micul atlasul linguistic român. Partea II. (ALRM II.) Vol. I. A kérdések tárgyköre ugyanaz, mint az ALR II. Vol. I. esetében. EMIL PETROVICI gyűjtése. Sibiu, Muzeul Român — Leipzig, Otto Harrassowitz, 1942.

A kötet tartalma: 1. Bevezetés (külön füzetben románul). 2. A helységek hivatalos nevét feltüntető egész oldalas átlátszó térképlap; 3. 104 lap mindkét oldalán 2—2 térkép, összesen 416 térképlap. 4. 10 db vaktérképlap (5 féloldalalapon).

A kötet külső kiállítása és méretei azonosak az ALRM I.-ével. Az egyes lapok felén elhelyezett térképek mérete $10,25 \times 14$ cm (1 : 6 450 000 léptékben). Az egész oldalra kiterjedő átlátszó térképlap 1 : 400 000 léptékű, s így nem használható rátétként. A szemléltetés technikája lényegében azonos az ALMR I.-ével.

7. Texte Dialectale. [Nyelvjárási szövegek.] Az ALR II. függeléke. EMIL PETROVICI gyűjtése és kiadása. Sibiu—Leipzig, 1943, XIV, 370 lap. $23,5 \times 16$ cm.

A kötet beosztása a következő: 1. Előszó (V—VII.). 2. Fonetikus jelek (IX—XII.). 3. Diakritikus jelek (XII—XIII.). 4. Egyéb jelek (XIII—XIV.). 5. Rövidítések (XIV.). 6. Szövegek (1—315). 7. Magyarázó jegyzetek (317—39). 8. Néprajzi (folklor) mutató (341—51). 9. Szójegyzék (353—68). 10. Tartalomjegyzék (369—70).

A szövegek az ALR II.-nek 73 kutatópontjáról valók, tehát nem mindegyikről. Egy-egy községből több szöveget is találunk. A szövegrészletek (próza és vers) terjedelme változó: 3 sortól másfél lapig. A szöveget s a címet is természetesen fonetikus átírásban közli a szerző. A jelkules azonos az atlaszlapokéval. A sok mellékjel miatt a szöveget — akárcsak az atlasz szótérképeit — nem nyomtatásban, hanem (igen jól olvasható) kézírással közli a kiadvány. Az egyes szövegrészletek gyűjtésének pontos idejét, valamint az adatközlő nevét és korát is megkapjuk. Egy adatközlőtől néha több szövegegység is származik. Kár, hogy a szövegeket nem gépekkel vette föl a gyűjtő. Természetesen húsz évvel ezelőtt ez a kéziratos eljárás volt világszerte az általános, noha a gépi fölvételek fontosságával a román kutatók is tisztában voltak már akkor is.

Az, hogy a szövegek adatközlői föltehetőleg azonosak az atlaszkérdések adatközlőivel mind a szövegek, mind a szóadatok szempontjából fontos. A szövegek is hitelesebbek, ha az adatközlőről annyit mindent tudunk, mint az ALR adatközlőiről fogunk tudni remélhetőleg a „bevezető” kötetekből. Az egyes szóadatok — mint izolált nyelvi tények — is több oldalú megvilágításba kerülnek a szöveg elevenebb nyelvi valósága által. Végül pedig a szövegek értékes lélektani adatokat tartalmaznak magára az adatközlőre vonatkozólag (vö. SEVER POP, *Dialectologie I*, 729.).⁵

⁵ Sajnálatos, hogy csupán az egyik gyűjtő által gyűjtött szöveganyag jelenhetett meg. A másiké, SEVER POPÉ ugyanis 1946-ban megsemmisült (vö. *Dialectologie I*, 710. jegyzet). Ugyancsak megsemmisült a Por által gyűjtött anyagnak kiadásra előkészített egy része is (uo.).

8. Atlasul linguistic romîn. Seria noua Vol. I. EMIL PETROVICI gyűjtése. „A) Földművelés; B) molnárság; C) kertészet, D) gyümölcstermelés; E) szőlőművelés; F) a kender és feldolgozása; G) méhészet. Cluj, 1956. Editura Academiei Republica Populare Romîne.

A kötet a belső címloldalon — igen helyesen — feltünteti a kollektív munka tagjainak nevét is. Így pontosan megtudjuk a munkátot irányító PETROVICI akadémikus és a főszerkesztő IVAN PATRUȚ professzor neve mellett valamennyi munkatársát.

A kötet tartalma: 1. EMIL PETROVICI rövid előszava; 2. a kutatópontok hivatalos neve; 3. a kutatópontok népi elnevezése; 4. 258 db szótérkép; 5. 18 db fénykép- és rajz-illusztráció; 6. fonetikai jelkules; 7. a kutatópontok nevét feltüntető átlátszó rátétlap; 8. 10 db vaktérkép.

A kötet az ugyancsak PETROVICI gyűjtötte ALR II. I. kötetének fele ($35 \times 24,5$ cm); ennek megfelelően egy oldalra csak egy térképlap ($29 \times 21,5$ cm) kerül. Sajnos a lapoknak itt is mindkét oldalát felhasználják. A szótérképlapokról a lépték hiányzik; ez egyébként nagyjából (de nem egészen) megegyezik az ALR II. I. kötetével.

9. Atlasul linguistic romîn. Seria noua. Vol. II. EMIL PETROVICI gyűjtése. „A) Állattenyésztés; B) szekér, kocsis, szán; C) baromfiak; D) pásztorkodás; E) gyapjú, fonás, szövés; F) mesterségek; G) erdészet.” Cluj, 1956. Editura Academiei Republici Populare Romîne.

A kötet belső felépítésében és technikai kiállításában azonos az előzővel. A szerkesztő munkaközösség összetétele is nagyjából azonos. Ebben a kötetben nincs külön előszó. A szótérképlapok száma 340, az illusztrációké 27.

10. Micul atlas linguistic romîn. Seria noua. Vol. I. EMIL PETROVICI gyűjtése. Tárgyköre azonos az új sorozat két előző (vö. 8. és 9. pont) kötetével. Cluj, 1956. Editura Academiei Republici Populare Romîne.

A kötet tartalma: 1. Bevezetés; 2. fonetikus átírás; 3. diakritikus jelek; 4. egyéb jelek; 5. rövidítések; 6. a kutatópontok jegyzéke (a nagyobb közigazgatási egységekhez való hovatartozásuk megemlékezésével) [1—6. külön füzetben románul]; 7. 106 lap, mindkét oldalán 2—2 térkép, összesen 416 térképlap; 8. 44 vaktérkép (11 lapon).

Maga a kötet és a térképlapok méretben és arányban teljesen megegyeznek az ALRM. II. Vol. I.-el.

*

A gyűjtések közzétételét eredetileg 10 kötetre tervezték: az ALR I. (SEVER POP gyűjtése) öt kötetben jelent volna meg; a hatodik kötet lett volna az ALR I. térképezetlen anyaga. Az ALR II. (EMIL PETROVICI gyűjtése) pedig négy kötetben került volna nyilvánosságra; itt minden kötet tartalmazta volna a térképezetlen anyagot is. A hatodik kötetnek (POP térképezetlen anyaga) kivételével — hihetőleg — minden nagy kötetnek meg lett volna a maga kicsiny (*Micul*) párja is. Mindkét gyűjtő külön kötetben adta volna ki a gyűjtött nyelvjárási szövegeket, valamint a bevezetőt is. — Ez a terv az új sorozat megindulásával (valamint egyéb körülmények folytán) nyilván több ponton módosult. Az új tervet azonban még nem ismerjük pontosan.

*

Az ALR régi és új sorozatának összehasonlításából kiderül, hogy a vállalkozás lényegében továbbhalad a megkezdett úton. Kisebb-nagyobb eltérések természetesen találhatók.

Az új sorozat két „nagy” kötete sokkal könnyebben kezelhető és tárolható, mint a régi sorozat kétszer akkora monstrum-kötetei (pl. ALR II. Vol. I.). A papír minőségében is van változás; sajnos, nem az új sorozat javára. Jelenléte dolog, de zavaró, hogy az új sorozat nem tünteti föl a térképek léptékét.

Sokkal sajnálatosabb ennél, hogy az egyes térképlapok címének francia fordítása is elmaradt az új sorozatban. (Nekünk magyaroknak ugyan a magyar kutatópontok adatai mintegy címfordításul is szolgálnak.) Ez az eljárás meglepő, és — úgy hiszem — nehezen okolható meg. Még az előszavaknak is jó volna megadni a francia fordítását, úgy ahogy az az ALM I. első kötetében volt. Természetesen igen helyes volna, ha minden kötet előtt egyáltalában volna előszó, amely megadná a kötet használatához szükséges tudnivalókat (vö. MACREA: *Limba Română* V, 82).

Az új sorozat hiányossága még az is, hogy a II. világháborút követő határeltolódások következtében Romániától elcsatolt 8 kutatópontnak, valamint 3 szintén külföldi (jugoszláviai) pontnak az anyagát nem közli. Nyilván ez az anyag is megvan, hiszen a gyűjtést 1937-ben PETROVICI befejezte. Ezeknek a községeknek a román nyelvjárása azóta nem tűnhetett el és lényegesen nem változhatott. Az ALR más, külföldi román kutatópont adatát is közölte és közli. A 11 pont elhagyása tehát elvileg nem igazolható; gyakorlatilag pedig sajnálatos veszteség.

*

A román nyelvatlasz magyar szempontból is kivételes figyelmet érdemlő mű. Magyar vonatkozásait már eddig is több tanulmányban — más és más szempontból — dolgozták fel. MÁRTON GYULÁnak általánosságban ismertető — már idézett — tanulmányán kívül a következő három lényeges magyar feldolgozást kell megemlíteni:

BLÉDY GÉZA, *A Román Nyelvatlasz és magyar vonatkozásai: Magyar Irodalomtörténet. Emlékkönyv Kristóf György hatvanadik születésnapjára.* Kolozsvár, 1939. 39—62. — Blédy szerint: „A Román Nyelvatlasz magyar vonatkozásai két fő csoportba oszthatók: A Nagy Atlasz két pontján gyűjtött magyar anyagra és a két atlasz magyar eredetű nyelvi jelenségeinek vizsgálatára” (46). Blédy az ALR I. és az ALRM I. [?] első kötetének magyar anyagát közli.

MÁRTON GYULA, *A román nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga.* Kolozsvár, 1942. Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1940—41. évi Évkönyvéből. 42. lap — MÁRTON az ALR I. és II. s az ALRM I. és II. első kötetének magyar eredetű román jövevényszavait dolgozta fel.

BÁRCZI GÉZA, *Az oláh nyelvatlasz magyar adatai: MNy. XL, [1944] 88—97.* — Az ALR I. és az ALR II. első kötetiben található öt magyar kutatópont (ALR I.: Homoródmás [159] és Parajd [230]; ALR II.: Kovászna [192], Magyarbikal [287] és Gyimesfelőlok [575]) lejegyzésének hangtani és filológiai hűségét vizsgálja. Vizsgálódásának összegezése a következő: „... az oláh nyelvatlasz adatai különböző értékűek. POP SZEVEÉR gyűjtési eljárása szóföldrajzi szempontból alig nyújt megnyugtató eredményt,

feljegyzései hangtani szempontból nem gerjesztenek bizalmat. Anyagára építeni nem tanácsos. PETROVICI gyűjtése azonban sok értékes adatot tartalmaz, s ha feljegyzései hangtani szempontból nem mindig látszanak is kifogástalanoknak, mégis megfigyeléssel elmemozdítók és figyelemkeltők, a további tüzetes vizsgálat kiindulópontjául szolgálhatnak. Az ő anyagát népnyelvi gyűjtőinknek figyelemmel kell kísérniük” (97).

A magyar kutatópontok anyagának és a román anyag magyar eredetű elemeinek további vizsgálata mellett a jövőben vizsgálandók volnának a magyar anyag román eredetű elemei is, illetőleg a romániai magyar és román nyelvi (és művelődési) érintkezés, kölcsönhatás fontos tárgykörei is. E tekintetben példa- és iránymutató feldolgozás TAMÁS LAJOSÉ: A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár, 1942. Különlenyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1942. évi Évkönyvéből.

Igen fontos volna az ALR címszavait magyar fordításban (esetleg mutatószerűen) közzétenni. Ez a gyűjtemény nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt megkönnyítené a magyar kutatók számára az ALR rendkívül gazdag anyagának állandó figyelembevételét.

Külön érdekes tanulmánytípus lesz majd a román nyelvatlasz anyagának a készülő Magyar Nyelvatlasz s romániai magyar tájatlások gyűjtésével való összevetése, akár a magyar nyelvi anyag szempontjából, akár pedig a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában.

SZÉPE GYÖRGY

Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet

Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek. Tankönyvkiadó. Budapest, 1957.
112 lap + 6 térképmelléklet.

1. Azt a sorozatot, amelyben BENKőnek ez a munkája megjelent, talán fölösleges bemutatnom. Ezek a néhány év óta folyamatosan megjelenő füzetek, amelyek szemünk láttára fejlődnek egyetemi jegyzetekből a magyar nyelvtudomány kézikönyvének hasznos és tüzetes fejezeteivé, ma már nemcsak az egyetemi hallgatóság számára nélkülözhetetlenek, hanem a legfelntebb kutatók számára is. — S még kevésbé kell bemutatnom a szerzőt, BENKő LORÁNDOT. Aki az utóbbi évtizedben akár csak elment a nyelvtudomány mellett, annak föltétlenül ismernie kell őt, mégpedig úgy, mint akinek sokoldalú, elmélyedő, módszeres és ötletes munkássága nemcsak terméke, hanem jórészen teremtője is a különféle magyar nyelvészeti stúdiumok módszertani és anyagbeli megújulásának, mostanában előre tett lépéseinek. Azt azonban nem hallgathatjuk el: a szerzőnek ez a munkája több tekintetben fölülmúlja s ideiglenesen betetőzi eddigi munkásságát, mivel itt nemcsak bánik az anyaggal, hanem bálni is tanít vele, s nemcsak vélekedik az anyagról, hanem vélekedni is tanít róla. Azt, amit egy korábbi munkájával kapcsolatban hiányoltak nála (vö. BENKő: Az *ly* hang története, I. róla TAMÁS: I. OK. VII, 216; de I. még PAIS—BÁRCZI—BENKő: A magyar *ly* hang kérdéséhez; továbbá az egész vitáról DEME: MNy. LII, 104), az elvi és módszertani tanulságoknak anyagából való levonását, itt — ahol valóban helye van — elvégzi, sőt az akkor kívántnál lényegesen magasabb színvonalon végzi el; hozzá véve saját tapasztalataihoz az utóbbi évek magyar s az utóbbi évtizedek külföldi produkciójának legjavát is.

BENKőnek ez a munkája elsősorban tankönyv; s e jellegének vannak előnyei is, hátrányai is. Előnye az, hogy műfaja miatt összefoglalásának viszonylag kerek és teljes képet kell mutatnia, s így ahol előmunkálatok nincsenek, ott a szerző kénytelen saját kutatásaival, önálló eredményeinek előlegezésével kifoitozni a hiányokat; ahol meg vannak előmunkálatok — persze rendszerint nem elegendő mennyiségben —, őt mintegy kényszerítve van értékelni őket, s levonni elméleti tanulságaikat is. Hátránya viszont, hogy műfaja folytán gyakran nem szállhat vitába ellenvéleményekkel, hanem kénytelen elmenni mellettük, a maga nézetét közölve egyedül; máskor viszont meggyőződése ellen cselekedve kompromisszumot kell kötnie tőle idegen nézetekkel, mert a tudományos közvéleményben ezek a „hivatalosan” elfogadottak. — Igen, összefoglaló kézikönyvet mindig nehéz írni, de talán tankönyvszerűt a legnehezebb!

Hogy mindeme nehézségekből a szerző végül is győztesen és kellő sikerrel kerül ki, az korát is meghazudtoló ismereteinek és bölcsességének egyaránt köszönhető. A részletek során még mindkettőre visszatérnék.

2. Érdemes mindenekelőtt magát a könyv felépítését és szerkesztését áttekintenünk. A szerző három nagy fejezetre osztotta anyagát, az elsőben a nyelvjárástörténetnek elvi, a másodikban módszertani, a harmadikban pedig anyagszerű kérdéseit tárgyalja meg. E három fő fejezet tulajdonképpen nem egy műfajú: az első az általános nyelvészetnek, a második a nyelvtörténeti módszertannak dialektológiai vonatkozásait tartalmazza; a harmadik rész pedig vázlat a magyar nyelvtörténet anyagából sajátos válogatásban. Nyilván lesz a magyar nyelvtudomány fejlődésének majd olyan korszaka, amikor e fejezetek közül mindegyik a maga helyére kerülhet, hiszen az a stúdium, amelyet most nem is régóta nyelvjárástörténet elnevezéssel művelünk, már ma láthatóan fessegeti szét saját kereteit; s lassan kiderül róla, hogy nem önálló s nem is egységes valami, hanem az egész magyar nyelvészetet megtermékenyítő szempont; hogy a nyelvtörténetnek dialektális vizsgálata csak út a nyelv egészének dialektikus vizsgálata felé (vö. DEME: III. Kongr. 326). Nyilvánvaló, hogy a történeti dialektológia tulajdonképpen történeti nyelvtudomány, a nyelvjárástörténet pedig nyelvtörténet, csak éppen teljesebben, igazabban a korábbinál.

Ami azonban nem önálló diszciplína, az nagyon is lehet önálló stúdium (így nevezi BENKŐ is, ³¹) hiszen ezek számát, tartalmát, irányát és terjedelmét nem a vizsgált anyag természetes osztódása szabja meg, hanem az a tudománytörténeti helyzet, amelyben létrejönnek, s azok a tudományos szükségletek, amelyeknek kielégítése az adott korszaknak soron következő feladata. A nyelvtan például diszciplína, s az is marad; aligha borítható fel kialakult, tárgyából folyó rendszere is. Ám lehetséges, sőt nagyon is szükséges lenne már egy olyan stúdium, amely megvizsgálja az egymással rokon funkciójú nyelvtani eszközöknek egyezéseit és differenciáit, természetesen felborítva hozzá a hagyományos nyelvtani kereteket, s együtt nézve a kérdő névmást, az *-e* kérdő szócskát, a *vajon* elemet és a kérdő hanglejtést; de mindezt csak azért, hogy az így elért — s amúgy talán soha el nem érhető — eredményeket azután visszaadja a hagyományos nyelvtannak, megtermékenyítve és tovább fejlesztve őt velük.

Témánkra térve vissza: nyilvánvaló, hogy a nyelvjárások mibenlétének, a nyelvjárási jelenségek mibenlétének, születésének, terjedésének, halálának, az elkülönülés és egységesülés feltételeinek és hatásának, a nyelvjárástípusok mibenlétének és jellegének általános kérdései (5—34) egyszer majd visszakerülnek az általános nyelvészet, illetőleg a nyelvtörténet elvi kérdéseit tárgyaló diszciplína kereteibe; most azonban itt a helyük, hiszen még nem a dialektológia veszi át tőle, hanem éppen fordítva: az produkálja számára ezeket az eredményeket. — Hasonlóan nem maradhat örökre a nyelvtörténeti módszertan keretein kívül a nyelvjárástörténet forrásanyagának megtárgyalása, sem a nyelvjárástörténeti vizsgálat módjainak elemzése (35—59), hiszen egyik sem más, mint a nyelvemlékek, illetőleg a nyelvtörténeti kutató módszer körütekintő és helyes felhasználásának tana; ám e tant most a nyelvjárástörténet alakítja ki, s amíg az külön stúdium, addig itt a helye e tanulságainak is. — S még inkább bizonyos, hogy a ma külön művelt „általános nyelvtörténetbe” olvad majd bele vagy vissza a történeti nyelvjáráskutatásnak minden konkrét eredménye, amelyeket most e munka a rokon nyelvi együttélés, az ősmagyar, az ómagyar és az úmagyar kori nyelv-

¹ Itt és a továbbiakban a pusztá számok az ismertetett mű lapszámai.

járások történeteként foglal össze (60—108); hiszen a magyar nyelvjárások és nyelvjárási sajátságok története elszakíthatatlan része a magyar nyelvtörténetnek, s a történeti dialektológia nem más, mint a magyar nyelv történetének az eddiginél körültekintőbb, több szempontú, igazabb megragadása. Ám amíg ez az újraegyesülés nem történhet meg, addig ilyen stúdium van, s tanulságai nagy haszonnal összefoglalhatók e formában.

Miért e szemüvegen keresztül mutatom be a könyv szerkezeti felépítését pusztá elsorolása helyett? Azért, mert e munka máris tükre hagyományos nyelvtörténeti irányzatunk teljes felborulásának (vö. csak a *gyümölcs* szónak a 83. lapon bemutatott adatait s ezek kezelését GOMBOCZ hangtörténetével); de tükre annak is, hogy a régi helyett még csak az egyik oldalon, s annak is csak bizonyos részleteiben építettük fel az újat. — De azért is, mert jó, ha a hagyományos nyelvtörténet és a történeti dialektológia művelői minél élesebben látják: egy dolgot csinálnak, csak éppen két különböző oldalról közelítik meg. Ami pedig magának a stúdiumnak kérdését illeti, annak nem az a legnagyobb problémája, hogy önálló és végleges-e, hanem hogy hasznos és szükséges-e az adott korszakban, hogy előre viszi-e a fejlődést.

3. BENKŐnek ez a munkája azt mutatja, hogy e stúdium hasznos és nélkülözhetetlen a továbbmenetelhez. S talán azért is mutatja ezt olyan jól, mert a szerző szerencsés kézzel válogatja össze az eddigi eredmények legjavát, megtoldva és kiegészítve ezt s a j á t, még publikálatlan eredményeinek egész sorával; s mindezt olyan formába önti, amely szemléletesen és polarizálva sűriti össze az olvasónak mindazt, ami eddig a részletkutatásokban szétszórva lappangott. Kiemelném itt a fejezeteknek logikus és mintaszerű felépítését, a definíciók gyakoriságát és pontosságát, az anyagnak böcs, óvatos, de mégsem problémákat elkenő kezelését, a józan, didaktikus hangot (példák lépten-nyomon). A nyelvjárástörténet forrásainak tárgyalása a szerző kezében a komplex és dialektikus vizsgálat módszertani iskolapéldájává is válik (35—53); a szóföldrajzi vizsgálódás kimondatlanul annak bizonyításává, hogy a magyar nyelvet csak a nyelvterület egészének figyelembevételével lehet eredményesen vizsgálnunk (107). Érdekes a helyhatározó ragok, illetőleg az *-t* képző történetét bemutató, összesen hat térképmelléklet (102—103, ill. 104—105. között), kár, hogy számuk nem volt növelhető. Megbecsülhetetlen a minden fejezethez végén adott irodalom. Helyes a kitérés a kutatásnak olyan nyitva levő kérdéseire, mint például a szlavóniai nyelvjárás történetének megírhatóságáé (46). Előre viszi a munkát és a kutatást minden olyasféle apró részeredmény is, mint például a finnugor—magyar hangtani megfeleléseknek típusokra osztása (48). Igen hasznos a finnugor háttérnek a lehetőséghez mérten történt figyelembevétele (60); maga a tárgyalásmenet bizonyítja be többször (pl. 64, 68), hogy ez mennyire szükséges.

Általában: hosszan sorolhatnám azokat a kisebb-nagyobb részleteket, amelyeket szívvel-lélekkel, fenntartás nélkül helyeslek. S ezeknek tekintélyes részében a szerző nem is az elhangzott véleményekből választja ki a neki tetszőt (hányszor bosszanthatta vagy szomoríthatta az előmunkálatok hézagossága!), hanem saját publikálatlan eredményeit kénytelen előlegezni.

4. Ámde a bírálót tiszte nem az egyetértés kifejezésére jogosítja s kötelezi elsősorban, hanem az egyet nem értésére. Persze durva tévedéseket,

szándékos ferdítéseket, elsietett általánosításokat nem róhatunk fel a szerzőnek sehol sem. Amit ellene mondanék, az nézetbeli különbség, s így tudományos vita kérdése; s e vitában az ő álláspontja az egyik védhető, az enyém a másik; a két eltérő nézet nem a helyes és a téves viszonyában van, s döntenünk sem nekünk kell róluk, hanem az utókornak, a fejlődésnek.

A nyelvjárástörténetet korszakolva a szerző éles különbséget tesz a nemzeti irodalmi nyelv (az ő kifejezésével: a nemzeti nyelv) kialakulása előtti és utáni idők helyzete között (60—1; vö. még 7), helyesen látva a nép történetének (pl. 24) és az irodalmi nyelv kialakulásának és működésének szerepét (32—3), jelentőségét a nyelvjárások fejlődéstörténetében. Különösen örülök egyetértő megjegyzéseinek a regionális köznyelvek eredetét és szerepét illetően (6; vö. RefNyelv. 51). Sajnálom, hogy figyelmét láthatóan elkerülte a korszakolás kérdésében időrendben legutolsó hozzászólásom (III. Kongr. 61; vö. még NyK. LVI, 175). Ezek alapján ugyanis talán a szerző jobban észrevette volna — vagy a mostani óvatos beállításnál bátrabban vállalta volna —, hogy tulajdonképpen nem a magyar nyelvjárások, hanem a magyar nyelv történetét korszakolta, ami nem lényegtelen különbség a további kutatás szempontjából. Másrészt meg talán jobban megérezte volna a szükségét annak, hogy az itt egybevont közép- és újmagyar kort, amelyet ő egységesen újmagyarnak nevez, kettéoszssa, talán új és legújabb magyarrá; hiszen a nyelvjárások sorsa és fejlődése szempontjából korántsem közömbös kérdés, hogy a nemzeti nyelv fő típusa (nevezzük most így azt, amit ő nemzeti nyelvnek mond) csak kifejlődőben, erősödőben, egységesedőben van-e, s így a nyelvjárások jellegét és állományát még nem rombolja lényegesen; vagy pedig már nemzeti normává, ideállá emelkedett, s ezért egyre erősebben hat rájuk vissza, az addig csak területi hatásokat erős központi réteghatással helyettesítve.

Terminológiájában a szerző, alapvető nézetének megfelelően, több ponton különbözni kénytelen a hagyományostól, illetőleg más esetekben az ugyancsak közforgalomban levő másiktól. A *nyelvjárás* kifejezést nem alkalmazza e formában, mert szerinte ilyen típusú nyelvi alakulat mint megfogható nyelvi részlegtípus nincsen (6—7, 7). Így a *nyelvjárások* nála gyűjtőfogalomná válik, de nem területi nyelvi rendszerek, hanem területi osztódású nyelvi jelenségek összefoglaló nevévé; a *nyelvjárasterület* helyett a *nyelvjárástípus* terminus lép fel, jelezvén, hogy a nyelvi komplexum területi körülhatárolása szerinte tetszőleges, hipotetikus értékű (27—8), ami szinte a nyelvjárások létének óvatos tagadását jelenti (29). De nemcsak a nyelvjárások, hanem a szóhatárok és a jelenségek alkotta izoglosszák tárgyalásakor is főleg a nehézségeket sorolja elő, a határok bizonytalanságát feszegeti (23, 24); úgyhogy az olvasó végeredményben a jelenség létén és földrajzi osztottságán túl a jelenségnek és komplexumainak megfoghatóságára nézve elég kevés biztosítást kap. Mindez azonban nem zavaró, hiszen ami a terminológiát illeti, a szerző elég határozottan és világosan definiálja azt, hogy mely kifejezésének mi a tartalma nála; ami pedig a nyelvjárások bemutatását illeti, a jelenségek tárgyalására való illetén korlátozódás hiányokat ugyan eredményez, de torzításokat nem.

Még inkább terminológiai az eltérés közöttünk a *nemzeti nyelv*—*népnyelv* dolgában. A szerző az előbbi kifejezéssel a nyelvnek kiművelt, központivá lett, normaként uralkodó fő típusát jelöli a társadalmi fejlődésnek nemzeti korszakában (5), az utóbbival pedig a nyelvnek az adott időszakban ezen

kívül élő részlegtípusait (6). E terminológiának nehézsége ugyan, hogy a *nemzeti nyelv* nem az egész nemzet, nem az egész társadalmi formáció nyelvét jelöli a fejlődés nemzeti korszakában (ahogyan a népi, a törzsi és a nemzeti nyelv azt jelenti a megfelelő korokra nézve, vö. NyK. LVI, 178), hanem csak a nyelv fő típusát, nem hagyva nevet a korszak egészének nyelvi állománya számára; mindez azonban zavaróvá mégsem válik, egyrészt mert a szerző e kifejezéssel valóban létező s mások által is (persze más néven) megkülönböztetett jelenséget jelöl, másrészt pedig, mert pontos meghatározásban megadja a kifejezésnek tulajdonított jelentést.

Újítás bizonyos fokig szemléletben és terminológiában a *nyelvjárási jelenség* háromféle tágasságú meghatározása (9–10); itt azonban a szerző eljárása jobb, fejlettebb a hagyományosnál.

Talán mindössze két olyan szakkifejezése van, amelyhez komolyabb megfontolásokat fűznék. Az *alak szerinti tájszó* elnevezésnek tartalmával nehéz egyetértenem. Ez alá sorolja ugyanis a szerző a vizsgált, egyébként azonos hangalakú szónak minden kiejtésváltozatát (pl. *szép, sziep, széip*), minden hangtörvényszerűen eltérő változatát (pl. *szíp*), s minden szórványos hangtani módosulást mutató változatát (pl. *teher* és *terő*) egyaránt (vö. 11). Így nem nehéz a *csalán* szónak mintegy száz változatát kimutatni (105), amelyek egymáshoz viszonyítva nyilván mind önálló „alak szerinti tájszók”! A fonematikus szemléletről, a realizációs különbségről és a megterheltségi eltolódásról majd később beszélnék, de annyi ide kívánczok: jó lenne elválasztani a valóságos a l a kváltozatokat (pl. *csalán, csanál, csilán* stb.) a közönséges, a nyelvjárás artikulációs bázisából folyó e j t é s változatoktól (pl. *csalán* és *csálán*). — A másik kifejezésnek tartalmával egyetértek, csak formájában érzem nehézkesnek. BENKŐ a formansokat így nevezi: a *nyelvtani szerkezet hangtestes elemei* (11), az alaktani kérdéseket pedig ilyen címen tárgyalja: *nyelvtani szerkezeti jelenségek* (65, 69, 79, 102). A *nyelvtani szerkezet* kifejezést a Sztálin-cikkek rossz fordításai terjesztették el néhány éve; jobb lenne helyettük ezt használni: *nyelvtani rendszer* (szívem szerint ezt mondanám: *nyelvtani alkat*); ebbe azonban nem érteném bele a nyelvteni elemeket, eszközöket (pl. formansok), csak a nyelvi szerkesztés módjainak, szabályainak, formáinak összességét. Ezért a hangtani jelenségekkel szembeállítva inkább egyszerűen *alaktani* jelenségekről beszélnék, a *nyelvtani szerkezet hangtestes elemei* helyett ezt mondanám: *formansok, toldalékok*, vagy legfőljebb: *nyelvtani eszközök*. A nyelvteni rendszerről (alkatról) itt nem beszélnék: ez a nyelvnek olyan mélyen fekvő rétege, amely szerintem földrajzi megoszlást igen kevésbé mutat (legfőljebb pl. ott, ahol egyféle múlt idő helyett három van, ha e három funkciókülönbséget hordoz; ahol egyes helyhatározóragok használata személyekre, másoké nem személyekre korlátozódik; ahol tehát valóban a rendszerben, a nyelvteni alkatban van különbség). De ha nem így nézzük, az idézett kifejezés akkor is nehézkes.

5. Egyes részletekhez tennék most apró kérdő- vagy felkiáltójeleket; kétségeket vagy pótlásokat.

A földrajzi köznevek szóföldrajzi megoszlásának a könyvben felsorolt példáihoz (51) hasznos lett volna a közismert *jó 'folyó, víz'*. — A szubsztrátummal, legalább mint ismeretlen, de lehetséges tényezővel számolnék nemcsak a honfoglaláskori szláv beolvadókkal (így 71), hanem a vándorlások kori török beolvadókkal kapcsolatban is (nem így 66); ez a magyarság antropológiai jellege folytán eléggé indokolt lenne. — A hangtan a nyelvjárás vizsgá-

latnak nemcsak azért alapja és fő területe, mert jelenségei a legfeltűnőbbek, legnagyobb számúak és legbonyolultabbak (így 58), hanem és elsősorban azért, mert a szókincset és a nyelvtani rendszert illetően nyelvjárásainknak nincsenek saját belső fejlődéstörvényeik, a hangtant illetően azonban vannak (vö. DEME: MNyKérd. 138). Persze ennek elismeréséhez el kell ismerni a nyelvjárások mint nyelvi részrendszerek létét is.

A szerző a köznyelvet azért tartja elégtelen *v i s z o n y í t á s i* a l a p n a k nyelvjárások leírásához s főleg összehasonlításához, mert a tőle eltérő formák bekerülnek ugyan (pl. *innep, fil*, illetőleg *üdü, üsmer*), de a vele egyezők nem (pl. *idő, ismer*, illetőleg *ünnep, fül*), s ezzel a leírás csonka, egyoldalú lesz (így 56). Ha az összehasonlítást nem jól alkalmazzuk, a köznyelvet mint közös mérőeszközt nem jól használjuk, ez valóban így is van. Ám ez korántsem szűkségszerű. A helyesen készített monográfiában benne van az *idő, ismer*, illetőleg az *ünnep, fül* is, mint a labiális *ü*-zés, illetőleg az illabiális *i*-zés e l l e n p é l d á i (vö. erre már MNyKérd. 145, 147—8; DEME: Nyelvatl. 103, 296, 343). Így a labiális *ü*-zésre adott pozitív és az illabiális *i*-zésre adott negatív példákból mindig kitűnik a labiális *ü*-zés egész helyzete; s ha ehhez az *ö*-vel szembeni zárt és az *ü*-vel szembeni rövid *ü*-zést is hozzávesszük (s persze a nyílt *ö*-zés és hosszú *ü*-zés ellenpéldáit is), az *ü* hang egész megterheltsége is.

A nyelvjárási jelenségek történetének magyarázatában a szerzőnek az a n a l ó g i a a legfőbb módszertani elve. Gyakran jól lehet dolgozni ezzel; de abszolutizálnunk káros, főleg az artikulációs jelenségek, a pusztá hangszíneltolódások megokolásakor (vö. csak a 92. vagy a 102. lapot).

Az *á* előtti illabiális *á*-zás magyarázatakor nem hagynám figyelmen kívül azt, hogy ez a jelenség az általános *á*-zás peremén, vagy hozzá közel fordul elő. Ha ez konzervatív jelenség, az is lehet ennek csökkent nyelvi erejű változata (nem így 89). — Nem állítanám a hagyományos tanításokra támaszkodva oly határozottan, hogy a mai *szekér* mindenütt *szekér* fejlődési fokon keresztül lett az eredetibb *szeker*-ből (így 92). Ez azt jelentené, hogy egyes területek bizonyos korban új fonémát teremtettek (*ē*), majd ezt hamarosan megölték, beleolvastva egy régebben meglevőbe (*é*). Legalább ugyanekkora a valószínűsége annak, hogy az eredeti nyílt *e* mindjárt a meglevő hosszú *e*-féle hanghoz nyúlt (*é*), közbülső fok kihagyásával (vö. Nyelvatl. 178; ez ellen uo. 327, de l. még 345). — A fonológiai helyzetet nem is csak itt venném figyelembe, hanem az *á* > *ā* változás magyarázatakor is. Ez a szerző szerint elhasonlóan indulhatott meg *ā* után, s azután terjedt általánossá (92). De mi lehetett a fonológiai kép az így feltett *dārāzs* ~ *pohār* korszakban? Egy fonéma két helyzeti realizációval, vagy átmenetileg kettő? Erre sem ártana kitérni itt.

6. S általában is lényegesen jobban figyelembe kellene venni a f o n o l ó g i a i kutatások és tanítások helyzetét és eredményeit egy ilyen dialektológiai összefoglalóban. Ez már n a g y o b b, elméleti jellegű ellenvetésem. Mert a vizsgált hangtörténeti jelenségekről e munkában sohasem derül ki, hogy melyik okozott változást a fonémaállományban, a fonémák mennyiségében (pl. az *e* > *ē* nyúlás növelte, az *ē* > *e* egybeesés csökkentette; a többi nyúlások és nyíltabbá válások viszont érintetlenül hagyták); melyik eredményezett jelentősebb megterheltségi, felhasználási eltolódást a fonémák között (pl. az *ü*-vel szembeni nyílt *ö*-zés igen, ha nem éppen új fonémát teremtett; a nyílt *ā*-zés viszont nem, az csak hangszínváltozatot hozott létre);

s végül hogy melyek hoztak létre pusztán hangszínváltozást (pl. az előbbi, vagy az $\bar{a} > \bar{a}$ labializálódás stb.). Ma már sem nyelvtörténeti, sem nyelvjárási vizsgálatot nem végezhetünk jól fonológiai elemzés nélkül; s legkevésbé e kettőnek együttesét, történeti dialektológiát.

A fonológiai szemlélet azután még tovább vihetné a szerzőt: a jelenségvizsgálatról a tendenciák szerinti vizsgálatig. Ő ennek nem híve (vö. I. OK. VII, 510—22, erre uo. 530—5), s így munkájában e szempontot nem alkalmazza, sőt — nem vitairat, hanem tankönyv lévén — nem is említi. Pedig e kérdést érdemes lenne újból és újból megfontolnia. Mert azt már ő is látja, hogy az analógia jó magyarázó elv ott, ahol a változás megtörtént. De hogy hol történt meg s hol nem, vagyis hogy hol léphetett működésbe az analógia s hol nem, az már szerinte is „kedvező körülmények”, azaz diszpozíció kérdése, vagyis olyan alkaté, amely a kezdetben igen gyenge tendenciát felerősíti (így 13—4). Sőt azt is látja, hogy bármennyire különfélék is a források és az indítékok, bizonyos külön-külön elindult fejlődések következetesen egyetlen áramba torkollva hatalmas erejű szembenállásokat hozhatnak létre (16). Tulajdonképpen már csak a következtetést kellene levonnia: hogy az a bizonyos diszpozíció, amelynek következtében minden út Rómába vezet, s minden nyelvjárásnak a maga Rómájába, az a nyelvjárásnak olyan szinkron sajátsága s másrészt olyan diakron fejlődéstörvénye, amelyet tagadni lehet ugyan, de letagadni nem.

S a tendenciák meglátása és elismerése egy lépéssel még tovább is vezethetné: az egyes nyelvjárásoknak mint nyelvi rendszereknek felismeréséhez és elismeréséhez. Mert nagyon nehéz egy bizonyos fokon túl dialektológiát csinálni dialektusok nélkül, nyelvjárástörténetet anélkül, hogy hinnénk az egyes nyelvjárások létében és megfoghatóságában. Akkor valóban nem marad más hátra, mint az egyes nyelvjárási jelenségek kialakulásának és földrajzi, valamint nyelvi terjedésének történetét vizsgálni — de függetlenül attól a nyelvi rendszertől, amelynek elemeiként alakultak és élnek. Pedig e munkában is nagyon hiányzik a jelenségek története mögül az őket tartalmazó rendszerek története, hiányzik az összefoglaló kép. S nem is tárgyi okokból. Mert egy-egy olyan elnagyolt áttekintést, amelyet magam a reformkorra próbáltam csinálni, BÁRCZI meg — ha jól tudom — a XVI. századra (az enyémet l. RefNy. 68—81, BÁRCZI nem jelent meg), szinte századonként készíthető lenne már az eddigi hézagos anyagból is.

Tudom, a tendenciák szerinti vizsgálatról BENKŐ főleg a merevség és az elnagyolás veszélye miatt húzódózik, a nyelvjárási rendszerek elismerésétől pedig a körülhatárolás nehézségei tartják őt vissza. — De hát az rajtunk áll, s nem kismértékben éppen őrajta is, hogy egy szempontot mereven alkalmazunk, egy módszert szemellenzősen erőszakolunk-e, vagy pedig rugalmasan kezeljük. Ami pedig a nyelvjárásterületeket illeti, az olyan, mint a lábat mozgató in- és izomrendszer vizsgálata. Nehéz meghatározni, hogy hol kezdődik, hiszen jóval a forgócsont fölött, nem is egyszerre; — de azért az senkinek sem jutna eszébe, hogy a láb pusztán tudományos absztrakció, ami a gyakorlatban nincsen.

7. Mindezzel nem kisebbíteni akarnám a szerző érdemeit és eredményeit, csak kiegészíteni, s egyben rámutatni arra is: az általa művelt jelenségtörténeti s az általam kívánt s némileg már kezdeményezett rendszertörténeti nyelvjárásvizsgálat nem ellentéte, hanem kiegészítője egymásnak. Más-más úton indultunk el, más-más fokon tartunk e pillanatban. Valamikor, nem is a távoli jövőben, mindkét irányzatnak le kell majd vetnie korlátait,

kizárólagossági törekvéseit, s szintézisbe kell kerülnie. Szeretném, ha ezt nem bízánk az utókorra, hanem még magunk elvégezhetnénk. — De a részlet-kutatások és a részleges összefoglalások addig is, a most még külön-külön futó ágazatokban is nagyon hasznosak, mert mindenképpen a közös ügyet lendítik előre. Hogy mily hasznosak és mekkora lépést jelentenek, arra fényes bizonyíték, beszédes példa éppen BENKŐnek ez a kiváló, eszméltető, további munkára ösztönző új műve, a magyar történeti és elméleti dialektológiának ez az ideiglenes tetőpontja is.

Ideiglenest mondtam, mert remélem, hogy a további kutatások — s nem kismértékben magának a szerzőnek folytatólagos munkája — előbb vagy utóbb még tovább jutnak e stúdium nyitott kérdéseinek megoldásában.

DEME LÁSZLÓ

Észt nyelvjárási antológia

Valimik murdetekste I (Nyelvjárási szemelvények) Szerk. H. AHVEN, M. MUST,
P. PALMEOS Tallinn, 1956. 104 l.

Már évszázados hagyomány, hogy az észt tudósok messzemenőleg felhasználják a nyelvüket szerető és magas nyelvi műveltséggel rendelkező vidéki levelezők közléseit tudományos munkájukhoz. Tudjuk, hogy F. R. Kreutzwaldnak széles levelezőhálózata volt. Nagy segítséget jelentett Wiedemannak is híres észt—német szótárának összeállításában a művelt és lelkes levelezőgárda. J. Hurt és M. J. Eisen is levelezők segítségével gyűjtötte össze páratlan folklór anyagát.

1940-ben az észt nyelvtudományi társaság (Emakeele Selts) szervezte meg a levelezőhálózatot, amely a háborús események miatt csak évekkel később tudott működésbe lépni, de 1955-ben már több mint 250 tagja volt: diákok, tanárok, tanítók, munkások, parasztok, értelmiségiek, nyugdíjasok. A levelezők közül kimagaslik A. Toomessalu, aki kb. háromezer lapnyi gyűjtést küldött már eddig be, de rajta kívül is sok az értékes, megbízható, szorgalmas gyűjtő. Vannak nyelvtani, szókincsre vonatkozó gyűjtések és nagy számban szöveganyag. A szövegek nemcsak a mondatant tanulmányozó nyelvészeknek nyújtanak segítséget, hanem rendkívül becsesek néprajzi szempontból is.

Az Emakeele Selts gyűjteményében levő mintegy tízezer lapnyi nyelvjárási szövegből nyújt ez a kötet néhány szemelvényt. A szemelvényeket úgy válogatták ki, hogy azok a néprajz, gazdaságtörténet és politikai történet szempontjából egyaránt értékesek legyenek. Négy nyelvjárásból közül a kötet szemelvényeket: az északkeleti tengerparti nyelvjárásból (Narva környékéről), Saaremaa szigetéről, a középső nyelvjárásokból és Võruból, az észt nyelvterület délkeleti sarkából. Az egyes vidékek egyszersmind egy-egy tárgykört is képviselnek. Az első nyelvjárásból az olajpaláról, annak feltárásáról és a vidék gyors iparosodásáról van szó, a másodikban az 1905-ös forradalom emlékei elevenednek meg, a harmadik csoportban főleg a régi iskolákról szóló, az utolsóban pedig a földművelésre vonatkozó elbeszéléseket találunk. A szöveghez számos fénykép van mellékelve. Az első három nyelvjárást jegyzetek magyarázzák, de a võru nyelvjárás olyan messze van az irodalmi nyelvtől, hogy célszerűnek látszott irodalmi nyelvi fordítást is mellékelni.

A szövegek fonetikus átírási rendszere az észt irodalmi nyelv helyesírását veszi alapul, de ezt a finnugor fonetikus írás betűivel és mellékjeleivel kiegészíti. Így az átírás pontos ugyan, de nem torzul olvashatatlanná a nyelvészek számára.

Ez a nyelvjárási antológia nemcsak az észt nyelv és néprajz iránt érdeklődőknek hasznos olvasmány, hanem módszertani szempontból bármely nyelv dialektológusai sokat tanulhatnak belőle.

KÁLMÁN BÉLA

Nyelvjárási adatok

Palóc szövegek (Egyházasbást, Pered)

Amit nem felejtettek el soha

Éccer lyānkorombā fēlőttősztem vāzsbābānāk. Hārman vóutunk jóv cimborāk. Elhātārosztuk, hoty fēlőttőzōőnk csericigānyembērnek mēk csericigāny-āsszonnāk — mēk hāt ēgy öreg māmānāk. Hāt ā szomszēdbā — fēl is őttōsztōőnk mīnk. Nāgyon jóv festēttōőnk, — ālāposān, sēnki rānk nem ősmert. Dānoltōőnk, tāncoltōőnk, āhovā bemēntōőnk, — ānnyi mindēnt ősszēszēttōőnk — ēty kosār tojāst, kolbāsz(t), szālonnāt, mindēnfēlēt. No de — āpukā vālāhogy esz(t) nekēm kilestē, mēr kōzvetlen ott ā szomszēdbā őttōsztōőnk fēl, Pōvcos Māri ānygyo őttōsztetēt fēl, mēr āz is ollyān nāty fūszfāng vóut. —

Hāt-bejārtuk mā ā fēfālut, mā ā kosār — mājť fēlēt vóut tojāsvāl, — kōzbe belestōőnk nālōőnk is, mikor ā hāzōőnk mellōő mēntōőnk el, hoty hāt — bent vānnāk-ē, nem-ē vēttek-ē észre, vāty ki vān nālōőnk. It mēg āpukā ēpen kivēl vóut āz ővā. Hāt āhogy ot leskēlōőnk ā gāngon be āz āblākon, ēccer csak így gyōn — nāty kārōmkodvā, hoty hō; — Így āz ānyātōkōt, úgy āz ānyātōkōt, kik vāttōk tyťk, kik koncōrgōtōk it. Nekōőnk sē kēllētť egyeb, ā nāty hōvā — szālādāsnāk eret-tōőnk. Az öreg āsszonnā vóut ā kosār tojās, csāk āsz kijābātā, hōgy: Nē szālāgygātōk, mēr mind ősszētōrik ā tojās. Jāj, mā hārom is ősszētōrt. — De mīnk csāk szālāt-tōőnk, ā csericigānyembēr mēg āz āsszony. — Ąpukā mēg utānōőnk, mēr esze-re-vēttē, hōd nāgyon fēlōőnk, mēgijettōőnk, — utānnōőnk. — Be ēty szomszēdudvār-bā, be ā Kārōlygēbā. Ott ā szorōskān szālātōőnk vālāhōgy, āz elsōőnek sikerēlt, ēn mēg ot vālāmi fābā mēbbōtlōttām, hāsrā estem. Ąpukā eszt esze-re-vēttē, fēlkāpōtt ēd nād dārāp fāt, hōgy: Itt űtlek āgyon, ākārki vāty, hoty hōgy ējtyi āz embērt kēccsēgbe ēccākānāk idefēn. Ki vāgy, mōnt ki nekēm, hoty ki vāgy! — Hāt — lāttām, hōgy nīncs mēncsēg, úgy gondoltām, hōgy mā mēgōsmert, mēm mēg úgyis gondoltām, hōgy jōvť csākugyān āgyonūt, hoty hāthā nem tuggyā, hoty ki vāgyōk, mēgiscāk ősztān kijābālōk neki, hōgy: Drāgā āpukām, jāj, csāk āgyon nē űssēk, ēn vāgyōk, mondom, ēn őttōsztem fēl, csāk engeggyēk el, āgyon nē űssēk. De āszt āpukā, űt tēttē, mīnthā ő āszt nem ērtēttē vōnā mēg, hōgy ēn vōttām, — mīnthā ő āszt tuttā vōnā, hoty hāt—ki tuggyā, mījen—gyerēkēk. No ősztā ākkor vālāhōgy mēgis mēsszābādōltām. Ąz öregāsszony is ā tojāsvāl ősztān ēgy māsik udvārōn beszālāt, — de ābbōv nem mārāt kettōő sē ēpen, ā csākugyān mind ősszētōrt, ā szālōnnā, ā kolbāsz — mīnt kīputyōgōtt ā — kosār-bōv, mīnk mēg oz be ēty pātāg-bā, — ott ā kert vēgīn ā pātāg-bā. Ą pātāk is be vóut fāgyvā, āsz mīnk tōrtūk vōnā mindēnvel be: kōvel, tālpōőnkvāl, mindēnōőnkvel, hoty hāt hōgy mōzsgyōőnk mā mīnk lē, hoty tāgāgyguk mā el, hōgy nem mīnk vóutōőnk ā vāzsbābāk. Ą hōvā mind ősszēcsikārgātťuk mēg āz ārcōőnkōt is āvāl ā, āvāl ā kemēny, kērges hōvāl, hōgy mostuk lē, mēr be vóutōőnk, kormozvā, mēr cigānyōk vóutōőnk — mē mindēhōgy. — Így ősz vālāhōgy lētīszťākōttōőnk, őszt ākkor szēpen — bālāktōőnk mīnk hāzāfēlē. De — āz āssōv(t) — el-kēszītēttūk mīnk este, hoty telyi elvāttūk othonrōv, hōgy mīnk āszt fontuk egēsť este: ēn is hāzā-ālītōk — két nāgy āssōvāl, hōgy — mīnyit fontām. Kōzbe elēvēttēk engēm,

hoty hāt ki is vóut a vázsbábá. — Ēn nem, mondom, ěn nem, it vān-ě, mēnyit fontām. — Ąkkor osztān āpukā, — előü út tett ő sokrá, hosszú idefik, hoty hāt: Mégis ā hāngjā tisztārā olyan vóut, mind ettéd. — De hoty ěn mēs sē vóutām. Kivel lēttem vóvnā ěn? — Hoty Bābā Mārgitvāl mēk Kāmraĥ Gizāvāl. — Á —, kēdēzzē mēs csak, hoty mīnk nem vóutóvnk, mīnk fontóvnk minnyājān — it-mēg ott. — De jā végīn mégiscsak āpukā osztān elēhosztā nekēm, hoty: Ki jāgátott ā jā köszť hoty: „Ągyon nē üssēk, ēdēs kedves āpām, āgyon nē üssēk.” — Hāt így bijony kivilāgosodot, hoty vázsbābānāk fēlbőtősztem, — csericigānyembērnek.

Első keresetem

Hāt, — bijom mikor ěn tizēnnēgy esztendős vóutām, álljik hoty kimārattām iskolābōv, elmēntem ěn ā fileki gyārba dolgoznyi. Othorrōv nem nāgyon ākártāk engednyi, hoty két konyhāt hoty vezetnēnek, de hāt — nekēm mēk kedvem vóut, hoty elmēnēk ěn, dolgozok, oszt keresēk. Hāt mikor mēkkāptām āz elsőü fizetēst, bijony gyēngē vóut ā, — hārmīnchāt koronā vóut, — sosē felejtēm el; bijony ānyā āszontā, hoty: Hāt āzē nem jārkālōvnk, ēty hētyik hārmīnc koronājē, mārāggjāk othon. — No ěn āszontām, hocs: Csāk engeggyēk el, mājđ elmēnēk ěn māsfelē, ahol tōbbet ādnāk, — mās munkārā. Űgyis vóut. Mēmmonťām ā mestērnek, hoty hāt, ěn, ěn dolgozok szívesen, csak mégis offjān herre āgyyon, āhol hod legālābb — ötven koronārā kigyōvōk, mēr ezē engēm nem hādnāk ēty hētyig it, hārmīnchāt koronājē. Hāt — ā mestērnek teccēt, hoty így mēmmonťām; āszontā, hoty: jóv vān, fījām, jóv vān, jóv vān, gyere velem gyere utānnām. — Mēnēk is, el is ādott ő engēm mās munkārā. Nās strāpā vóut ā nekēm nāgyon, de — kerestem it szépen; mēk fēlőü is ötven koronān. Így māj oszt othon is mēnnyugottāk, — hocs csak jārjāk ěn ā gyārba, mēr māj — mēv vānnāk ēlēgēdvē.

Hād de bijony, közébe, — gyōtt offjān is, — hoty — nāgyon, nāgyon nehéz dijōv vóut. Mēr ěm mēk fījātāl vóutām, — edēnt hortām āz āsztārrā, zomāncolt edēnt, ēgetetlent, óvvtōsān kēllēt vīnnyi, de vóut āz osztān hārmīnc kilo sūlyū is, mikor két nāty fāzēkāt rātēttēk ā dēszkārā. Bijon nem ēccēr mēttōrtēnt ā, hoty mīre āz āsztālho ērtēm, āz āsztālť mēkkōzelēttēm, māj lē is puttyānt ā dēszkārōv ā fāzēk. Ęccēr-kēccēr elnēsztēk eszt nekēm — ā mestēr — csak montā, hoty: vīggyāzzāk, vīggyāzzāk; de bijom māj osztān mikor e hāromszor-nēccēr is mēg-ismētlōvđōtt, āz edēn nāgyon sūrgős vóut, — kēllēt vóvnā: mēk hozzā, hā lēesētt, ősszē is tōrt, be is horpāt. Māj ēccēr mājť kizāvārt ā mūhelybōv. Ąszontā, hoty ā fizetēsēmbōv fogjā lē; āszt ā drāgā ēkszpōrtedēnt, āmīre offjān sūükség lēt vóvnā, olyan gyorsārūt, — ősszētōrtēm. Rītām végik-hosszik sirāttām ott ā mūhelyť, hoty lēfogjāk ā fizetēsēmbōv, mē nem ēlēg, hoty ennyire szīdnāk. Hāt szerēncsēmre — ēty szomszēdfālusi embēr od dolgozott, — szóvāl āszt ā munkāt végēsztē, āki āszt-ā ősszētōrōtt edēnt űty ki tuttā nekēm — vīsszā hājłítānyī, hoty — nem lēhetēť rājťā eszrevēnnyi, hoty no tōrt is, nemcsāk hoty ā zomāncā lēpērgēť, hānem hoty mē be is horpātť. Ąszonygyā, hoty: Hācs csak hozđ idē, te kīstlyāny, āszonygyā, hozđ idē; mēccsinālom ěn nekēđ. Hāt űgy is vóut, nāgy rīvā elvītem hozzā. — Hoty mē rījok, mē rījok, mīndē csak āszt kēdēzgettē.

Mondom, hāt hod nē rīnēk, mēr mondom ez ēkszpōrtedēn vóut, osz māj ősszētōrtēm, eszt is lēvonnjāk ā fizetēsēmbōv, mēg oszt kēsik is māj ez āz edēny evvel, hoty māj ěn ity hātrāsztāttām. Hāt mondom, mīt szóvnāk māj, nem kāpok māj mē fizetēs sē, mondom — othon hoty hoty mondom māj ěn eszt el. Hāt hoty āz īsten āgygā mēg āszt āz embērt, āz mēg vālāmī — izē is vóut —, mī is vóut

mā no, bizálmi embər vóut ā, — szóval úgy ā munkāsok kőst no, nem is tudom mā jēn hogy mīnek neveszték ākkor. Ász montā, hogy: Jāj csāk nē rījā, kislány, nem lēssz ābbōv sēmmi. It vāgyok ēn, nē fē, hā ēty koronādot is lēfognāk, csāk nekēm szóvllā.

Hāt — így osz mēnnyugottām. Á fāžekāt mēccsinātā. Á zomāncolōvāl ūjbōv bezomāncoltāttām, így osztān vālāhogy — mēkszületēt a fāžek, ūty hogy ā mestēr oszt nem is lātū — csāk ākkor, mīkor mā kēsz vóut, mīkor mā ā kemīncēbōv is kivēttek. De bījony eszt āz esetēt nem felejtēm ēn el sohā.

Hogy jartam új menyecskekoromban

Hāt vālāmīkor — új mēnyecskekorombā, hoty hogy is jārtōvnk mīnk, vātý hogyis jārtām ēn. Állyig vóutōvnk ollyān két hóvnapos házāsok, de hāt nács csālād közé mēntōvnk férhē, ēn is mēg ā testvērēm is, Ánnus. Elmēntōvnk ēccēr ā krumplyit āsnyi — házā ānyājēknāk. No de othon — egész estyig ot vóutōvnk úgy-ē, — messzē vóutōvnk ā fālūtō āsnyi, ākkor mē vātý kēd zsāk vātķortēt is tānātōvnk, āszt is lērāstuk, — hāt elmōvķāsztōvnk, eszōvngbe sē vóut, hogy de hāt mā mīnkēt othon vār āz új csālād vāgy vālđhol. Ūgy ērēstük ot mādōvńkot mēg ā régi othonbā, mīnd āzelđūt. No mēg ākkor, mīkor házā mēntōvńk, hogy mē mosakodōvńk is, mē vācsorāzōvńk is, hāt bījony — mā őszszvelnek idejēn, mā oján, oján kilenc óvrā tājbā mēntōvńk házā. Hāt — āhogy mēndōvńk mīnk, mā nātý szépegeve, emlēgetyūk, hoty hāt mīt szóv mā āz urōvńk, vātý hogy mīt szóv mā ānyōvsōvńk, hoty hol vóutōvńk ennyi idejig, nem szidnāk-ē mā mēk, hogy-ē. — De hogy mī lēt velōvńk, mī nem, — mīkor ā házōvńkĥo ērtōvńk, ollyān nevetēs gyōt rāńk, hogy ām mā nem is vóut kōzōvsēgēs. Ánnus — āz ollyān komoly mīndē, ot mēg — hēccērte rosszāb vóut, mīnd ēn. Ēm mā el-elhāttām, hoty hāt mēglāt it vālāki, vāgy mēkhāl it vālāki, — csāk nevetōvńk, nevetōvńk, oszt nem tūgyuk, hogy mīt. No mondom, gyerōvńm mā, gyerōvńm mā. Mēntōvńk is mīnk ēty — két lépēsd, de mēmēcs csāk ot lēttōvńk. Neveccsēgōvngbe mēl lépnyi sē tuttōvńk. Hāt mā mīkor āz āblākōvńk alāt mēntōvńk, — āz ēn urām ēpēn ott, ott ālutt, — āz āblākñā —, nem is ālut, mā fekūt, — de mēg āludnyi nem ālutt, ūty hogy bījony mīndēn cīholāst ot végig hālgātott, āmīt āz āblākōvńk alāt csinātōvńk: de mīnk eszt nem tuttuk. Mē mīkor āz udvārbā befordoltōvńk is, mīnk csāk nevetōvńk, nevetōvńk.

Hāt — Ánnus, mégis be kēl nekōvńk mēnnyi, szittām, mīnd ā bukrót, hot: Tē mīnyōvń rendēs vāgy mīndē, mījjen komoly, osz mos mēk hoty hāt — mēg engēm is tē nevetītesz. Gyerōvńk mā befelē, mā így is kēsve vāgyōvńk. Hāt — mēndōvńk is mīnk, mā ā kūsōgōn, ēgymāst tuszķoltuk, hogy: No, tē mēnny elōv, tē mēnny elōv. De sēhod nem sīkerūt, mēr ott is lēptēn-nyomon pukkādosztōvńk — ķēgyetlenō. Hāt — ūty hogy mā āz ājtōvķūsōgbe vóutōvńk, — ānyōvsōvńk is ot vārt, od gubbászķodott — ā spārĥēt mēllett, — āggyig nem fekūt lē, — ēccēr csāk ķinyīttā āz ājtōv, hoty hāt: Kī jā, mī jā, — mī — csūfosķogyīk ott āz ājtōvā? — Hād bījom mīnk vóutōvńk. Ąnyōvsōm sārķīk ķīttā āz ājtōv, hoty: Jāj, hāt tyīk vāttok-ē? — Mīnk vāgyōvńk ott, de mīnk szóvĥo sē tuttōvńk jūtnyi ā nād neveccsēgbe. Ēm mondom osz neki nād nevetve, hogy: Jāj māmā, nem tudom, hogy mī vān velōvńk, de — nem tūgyuk ā nevetēs elālītānyi. Hāt osztān ānyōvsōm mēg őszzēcsāpjā ā ķezīt, hogy: Jāj szent īsten, te Gīzā hāt mī vān veletēk, mī vān veletēk, āszōngyā. — Mondom: Nīncs mīvelōvńk sēmmi; nīncs nekōvńk sēmmi bājōvńk. Mēm mēg úgy is montā, hogy: Mī bājotok. — Mondom: Nīncs nekōvńk sēmmi bājōvńk, csāk — hāt — rāńg gyōt ā nevetēs-ē.

Jáj, jáj, jáj, ászongyá, jáj. — No de hát mink nem gondoltóvnk ebbő sēmmüt; — jó vām mā, hāt mā kinyittā rānk āz ājtóut, mā kēntelenēk vóvótóvnk bemēnnyi. Ott osz mā úgy-ē — mégis — idegēnnēk ērēsztük még mágóvnkot, nem egēsszen mēsszokottāk vóvótóvnk, hāt mā ott oszt mégis elhālgáttóvnk.

Hāt mēmmostuk ā lābóvnkot, hogy no mēndővnk is mā mink fekūdnyi. — De mink ot, mind ā ketten — ēggy egēsz különāllóv hāzbā āluttóvnk. Anyóvssom mā osztān lēfekūt, hoty mink kigyóttóvnk tőlök. — Mēnnēnk mink bē, de āz ājtóv be vān zārvā. Kesztővnk mink előv fīnomān kopoktātnyi, hogy:

— Jóvzsi, kellyē fēl, nyis ki, — gyóttóvnk. — De Jóvzsi, āz Ánnus urā — mēs sē mákkānt. Akkor mēmēk keményebben kopoktatóvnk, hoty: Jóvzsi te, Jóvzsi te, nyis ki āz ājtóut; de ārrā sē szóv. — Jáj, hāt mī leszővnk, nem engednek be; — ārrā vētük. Mēmēk csāg zōrgetóvnk, hogy: Lēgyēm mā eszēd, Jóvzsi, nyis ki āszt āz ājtóut. Jáj, ārrā sē szóv — sēmmüt, — mēndővnk ā szobāāblākrā, āhol Gyulā fekūt, — ott is zōrgetóvnk, ot sē ēty hānk sē. — Ánnus kitoltāk velővnk, — bezārtāk elővttóvnk āz ājtóut. — Mī leszővnk? — Mé prōvbāillyuk ā konyhāājtóut, rāzuk, zōrgetyūk, hoty hāthā ālszik. Nem szóvāk, sē ki nem nyittyāk. No hāt, mīt vóvótóvnk kēpes csinānyi, rētylyāt vıttóvnk āz ēggyik āblākrā, — oszt āszt vālāhoty kirāngáttuk, — bemēntóvnk āz āblākon. Akkor osztānn — āz Ánnus urā út tēt, hogy mīnthā ō nem is, — fēl sē ēbret vóvā, nem is hāllot vóvā sēmīd, de bījony Gyulā — hozzāfogott ā nāgy veszekedēshē: Ākār kēgy gyerēk, ākār ā két cigān, āsz cselekszītēk, mēg így, mēg úgy — āsszonlētētēkre, — de hāt — mink erdőv nem tēhetővnk ēggyātālān. No de más nā prēggel fēlkelővnk — anyóvssom mīngyā āvvāl āll elē, hogy: Jáj, te Gīzā, te Gīzā, de megījettem rājātātōk, mīkor mēllātātālāk —, hod nem vālāmīt ēttetēk-ē, osztān āttó — gyōt rātōk āz ā nāgy nevetēs. Hogy ott ābbā ā hīdegsgēbe (dūlōnēv), āhol āstātōk, āszongyā, — nem vālāmī bolond gombūt szēttetēk-ē ōsszē, oszt ās sūttētēk mēg, oszt āttó nevetetēk ānnyrā.

A kukás bosszúja

Lyānkorombā ēgy idejig — ēn is elmēntem ā — dohānbā csomóvznyi — āz ālmāgyi pusztārā. — Jáj, nāgyon sokān vóvótóvnk ot, vāgy huszonnēgy lyāny, — telyi ā csomóvzszōv velővnk. Nāgyon vīgān mēnt ott ā nāp, teccēt is nekēm ā, — egēsz végig, — pegyik hāt monthātōm, hogy rēggel — mā nēgy óvrākōr kōvıttēk bennővnkōt. Este mē — āszonhātōm, hogy — ēfēl utān fekūttóvnk. De mégis ott āz ā sok fījātāl lyāny — jóv el tudot szōvrākōznyi ēggyūt. Estēnkēntre mēk kījārtāk ā legēnyēk onnān Almāgybōv, ām mē mē rōvīdeb vóvūt. — Hāt — ā kosztóvnk pegyig úgy mēnt ot, hogy — sēhocs csē, mēr — āpukā — hetenkēnt — kéccēr-hāromszor hozott, — de hāt ezēk ā — erdőv, egēssgēs lyānyok mēgētētēk vóvā ot mēg ā — fāmohāt is. — No osztān, nēhā osztān, — ā kukās is mégis-ūgyis tēt osztā, hogy: No lyānyok, fekūggyetēk mā lē mēr mā mīnyājān āz beszēlyītēk, hogy — jáj mīt ēszőv mā, hā — lē ākārōvnk fekūdnyi, — īnkāp fekūggyetēk mā lē, csāk nē mīndēg ā hāsātōk kōrō lēgyetēk. — Nēhā mēg osztān — mē mágóvnk montuk, hogy csāk lēgyőv mē, lēgyőv mē, ollyān jóv esik mos csomóvznyi. — De bījom mā ō āszontā, hocs csāk nē nāggyāzzātōk mā el āszt ā dohānt, mēr mā lātōm, hoty — csāk mā hānnyātōk be, ēgymāz ellen versēnkētēk, mā āz ālājāvāl nem is tōrővđōtōk, tōrővđōtōk ēgyātālān. Vārjātōk csāk hōvndāp — mīngyōv rāzziāt tārto kōszetētēk, — mīnnyātōknāk ā fejētēkhē vāgdosom, āmēlyikētēk nem lēs jóv. Ugyis vóvūt. — Ā sog berākod dohānt — mās nāp — nāppāl — mīkor ā kukās nēzēgettē, ellenővrīsztē, — mēffogod bennē ēty szālāt,

éd levelet, mérrásztá, hullott abbóu ki tíz is, húsz is écs csomóúbóu; ászt mind másánt kellett. No arrá osztán rádolgosztóunk — kégyetlenő. Měr ászt be kellett hoznyi más náp, ki kellett pótolnyi.

Elmondotta Pál Gyuláné, szül. Kovács Gizella, 33 éves parasztasszony, egyházas-báti lakos (ma: Kostolná Bašta).

Hogyan csépeltek régen

Vót ollyá járǵǵǵ, tuggyá, ázutǵǵ ánnak vóták ijjen stǵnglijǵǵi jǵǵ,¹ áz vezetǵǵt á verǵǵhǵ. Ot vót ǵty fogǵskerekǵ, ámi ászt izǵte, és áz á járǵǵ szinte ojjǵ — fogǵskerekǵekǵ vót beállítva, hogy á nǵy lǵ, ámi húszta, kǵrǵskǵrǵ — kǵrǵskǵrǵ mǵnt; és ázutǵǵ mǵk forgott, ász hájtottá á gǵped bent. Utǵnnǵ úgy ǵtette á embǵr izǵ — (kǵzbǵl). — kǵntrǵ,² ázutǵn á szǵm úgy gyǵt pǵlvǵssǵn ki, mind áhogyǵ écsǵpǵte. Áutǵm mǵg vót úty, hǵty há nem izǵték velǵ, — nyomǵtǵtták lovǵkkǵ, gyǵrǵtták. Beǵgyǵstǵk, ázutǵǵ úgy gyǵrǵtták á lovǵkkǵ; mikor má ǵgyǵrtá á tǵtejǵt, má hogy nem vót kǵlǵsz ánnyi, ákkor — mekfordǵtǵtták. Ákkor mǵg — ázon gǵzǵtǵtták, ázutǵm mǵg mekfordǵtǵtták — hármǵccor is, — meggǵzǵtǵtták, ákkor letǵttǵk rǵlá á szǵmǵt, á ágyrǵ.³ Hǵ. Így vót. Mǵk kis csǵppǵ is csǵpǵték.

— [Hát az milyen volt?] —

Kis csǵp? — Vót olǵn hosszú izǵ, mind á meszǵllǵnyǵl vágy á portvisnyǵ, ánnak á vígǵbe mǵg vót ekkorǵ kǵlǵm-ǵ⁴ (az alsó karjára mutat), tuǵyá. Eǵzi vót burkǵvǵ á nyele ávvǵl á dǵrǵbbǵ. Ánnak á vígǵbe mǵg vót illen hosszú vas (mutatva á kezefeje hosszát) — gǵmbǵlǵ vas, ásztǵn ávvǵ vertǵk á izǵt, á gǵbǵnǵt. Bizon(y). — Mǵgis fizetǵt á gǵbonǵ ákkor — jobbǵm, mǵm mámq, bizǵ. Pedǵg, pedǵg mennyi benne márǵtt. — Mǵgis jobban fizetǵt, mǵm mámq.

— [Hogy volt elkǵszítve á talǵj?] —

Á talǵj — úty, hogy áz nǵ lǵgyǵn pǵszkos, sǵ földes, sǵmǵmi, — ǵ vót tisztǵrǵg izǵve, hogy utǵ (talǵn: utána) ázutǵn á szǵmet ǵszi lǵhetǵt szǵpǵ takǵrǵttǵnyi, pucǵnyi, — há, nem ákǵrhogyǵ.

— [Mi kellett hozzá, milyen szerszám, eszköz...?] —

Mǵhe? — Vǵsǵvǵllǵ — mǵg gereble. Hát nem tǵnǵjǵ á iskolǵbǵ?

— [Máma már nem, ... már á kombǵjǵn meǵ á traktor ... Hogyan tisztǵtǵtták ki á szemet?] —

Olǵn szelellǵ vót, hogy ǵgyǵ — fǵlszǵrǵt, — úty hǵtǵk no hogy — dobǵgǵ,⁵ á szelellǵ — áz izǵ, á pǵrbǵtejǵiek⁶ tuttǵk csinǵnyi. Kǵt fogǵskerekǵ, ásztǵn bǵvǵ ábbǵ á ǵres szǵrǵkǵzedbe csinǵtǵk levelekǵt; — áz rǵ vót erǵsǵtve, ámi hájtǵtták, ǵzǵk á levelek — foroktǵk, hájtǵtták á szelet, és ásztǵn á szǵmet fǵhǵntǵk á garǵdbǵ. ǵty pǵszkǵgǵttǵ ki já rostǵrǵg, és ázok á levelek ász(t) szǵjjel hájtǵttǵ(k) ki úty, hogy á pǵlvǵt ǵvitte, á szǵm lǵesǵtt odǵ á — helbe.

Vǵlǵmǵkor mǵg úgy is vót, hogy úgy is szelelǵtek, hogy mikor náty szǵl fǵjt, lápǵttǵ dobǵtǵk fǵl á izǵbe (ǵrtsd: á levegǵbe, á szǵlnek), á pǵlvǵt kivǵtte bellǵle á

¹ Rúdjai, karjai.

² Nem hallotta jól á kǵzbevetett — kǵzbǵl — szǵt, kǵntrǵl-nek ǵrtette, ázǵrt folytatta beszǵdǵt ezzel á szǵval.

³ 8—12 szǵtǵrǵtǵt, kǵzi csǵplǵsre elǵkǵszǵtett kǵve helye vagy áz így elterǵetett kǵvék maguk.

⁴ Csǵphadarǵ.

⁵ Kǵzi hájtǵsú rosta, szemes termés tisztǵtǵsǵra hasznǵlták.

⁶ Perbete — ma: Pribeta kǵzsǵgbeliek.

szél, a szem még lepottyánt. Az valamikori izé vót. De mā — az én gyerekkorom ótá, — mondom, ez á — lovás másinā — ezek izétek, ázutām még mā (halkabban mondott családi név) vót a eső tüzes másinā Pērēdrō.

A tetőfedés régen

— [Pista bácsi, a tetőt mivel főték régebben itt?] ... Mit? ...

Ásztát avvā a zsupszalmāvā, rozs, rozsnak a szálmājāvā. Ásztát úgy vertik el kis csippē. Ásztān fōlszēttik szippe, összekötösztik, ázutām mā avvā fōttek. Ázutān hozzā — hoszták nādqt; á — vót a Sebēs ēr még az izé_ja, — ot szēttik a nādqt. Ávvā. Alúlrā tēttik ászt; ázutān a heggyibe ászt a szálmāt. Já. Orosz-országba, mikor ot vótunk, ottān nem úgy fōttek, mind itt, ott a fōdō fōlmēnt a izére, osztān úgy vittik fō kötēllē a szálmāt, ázutān az oszt elterítette, ami vān a sor, ázutān lábicskātā mágā alá, és — úgy gyúrta le; hát.

Kölöncölés

Nohāt ázutā, — a hāziasszonnak köllött kiszölōnnyi. Ásztā este ēmēnt a legi, vitte a litēr bort. — Áddig még iszogátták, áddig a lány fōlötözött, ázutā ēmēntek. Ázutān íjjē vitte a ánnjuk utānuk ennyi, — éfēkor. Osztām mā hājnāba — gyűttek házā mēk hoszták a litēr bort, — ázutām még megreggeliszte, ásztān éggýik`ere alutt ē, másik āra alutt ē. Ákkor ollan divāt vót. Mos még bāl vān mindēn vēsārnāp este itt; — hát ...

Fārsāng utōllākor hārom nāp; vāsārnāp létānyija utā, hetfō, kedd, szerdā. Ákkor mā bójt vān, ákkor mā mēntek kölōncōnyi.

[Mi az ...?]

Hā, ákkor mā kölōncōliskor mekforātzk egy litēr pālinkāt, idēsre, vettek rā kik szállagot, nyākāra burkōtā, beleakāsztottā a nyākāba, ázutām mēntek a lānyos hāszo — éggýik herrū másikrā: mēntek és mindenhol a nyākāba akāsztották a — üvegēt. Köllött innya neki — belülle, mind válāmennýijébū, lāny, ánnjuknāk, āpjuknāk, ázutān a āpjuk még mā leūt ásztalho, ... mēr letēttik oszt, od devājkkották, bizo. Mos mēk hát nincs sēm̄mi. — Mos mā nem ojjān vilāg vān, mind válāmikor vót. — Vótunk leginyēk ēcs csomōba itt a templom körū e, — mēr it láktunk mink is, — vótunk ötēn-hātū leginyēk, — mind ēty herre mēntünk lānyokho. Mikor mā it megvót, ászt elkisértettük-e, mink éggýüttünk, az-ot márāt: ēty sortúl sorba. Mikor mā házā köllōd gyūnnyi, a esō mekkeszte, ázutām mēnt sorba, essziszette — a többi kolēgāt, — ákkor házā. Hā még nyitva vót a kocsmā, ákkor be ēty féllitērrē. Megvót.

Most ollan leginyēk vānnāk, mind a rosz pōhōsōprō(k); mos nincsenek leginyēk. Most ollan leginyēk, hā most ennek vān ēty szeretōje_e, ehhe (így!) más nē mēnjēn, — sē ez a leginy nē mēnjēn a más lāho.

No hát, ... De hād bizstoss — az a éggý? — Mi? ...

Mēty hozzā másik, a megint keres mágānāk: ... éppen mind fōltā tānyi, mind a jó kotlóstyūkot.

— [Ojānokot nē mongyon ...]

— [Ide hālgāsson, hā_ámikor nem láttak házāmēnnýi-je, lāmpāssā mēntek, hát ákkor hogýā vót?] —

Jā ... ász hāggýā el. Isten tuggýā mā, hoty hogýā vót ... Kölōncōzis vót, mind most_e. Hāt uccān nem láttunk mā no, nāppā meggyújtottuk a lāmpāst,

— úgy mentünk a fálubá ... Mi? (Hát aztán miért?) — Hã, mé nem láttunk. Azé, mër kölöncötünk.

Nem látták? ...

Nem hát. Mèntünk a lányos házakho mèntünk, mindenüvé lãmpässã. Ot mæg nevettek. — Vãlãmikor lehetett illen, mos mã nincs ollãn fíjåtãlsãg. Nincs ollãn egybetãrtõ fíjåtãlsãg, mind akkor vót. — Menyíjen vótunk legínyek: Lãskã Gãzsi, Borsãnyi Gãzsi, ãn, Cikorã Miklõs, ázutãn Kovãcs Jãncsi, Varga Jãncsi, Borsãnyi Mènyhãr, Darãzs Jãncsi ... (?) Ignãc, — mind itt ebbe ecs csomõba vótunk e. — Nã, de mos mã az nincs.

— [S míjenek vóták ázelõtt a mulãccsãgok, sok vót?] —

Hãt sokszor: hát most minden vèsãrnp mulãccsãktok vã ... Ázelõt nem vót, ázelõt rendes, szabãlos idõbe. — Nem engette meg a kössíg.

— [De akkor sokãt verekèttek, ugy-i?] —

— Ám megvót. Áz a verekèdis megvót ...

— [Hãny nãp vót a lãgzi?] —

— Lãgzi? — Ègy nãp; egy nãp, egy íjjë. Mæggyig akãrt, hotyhã meg nem gyerekèzik a ásszony ... — Bolond ...

— [Hol vót? — Mènyãsszonyi hãznã vót a — lãgzi?]

Á mènyãsszonyi hãznã, — a kocsmãba; rëggë megesküttek, mæg vót a rëggeli, ázutã mèntek a kocsmãba, ot tãncoltãk estëlíg. Este ázutã mèntek házã vocsorãra, áutãm mã reggelig othom márãttãk. •

— [Elmènnë-ë mæg lãgzibã?] — Kiébe? ... (Hã enyímbe!)

Tiedébe? — Hú akkor az õrdõgnek mã szãrvãi lésznek, mikor te férhë fogol mènnyi.

— [Ki tuggyã, — lehet, hogy mã jövõre.] —

Úgy, úgy, úgy a, hã, — mé, nem tuc huggyoznyi vãgy mi? ...

Úgy ãm, kedves lányom, hã az embër mindik szomorkogyik, mã akkor — hã — tõbre mæggyünk? — legãlább a tõbbi nevensen.

Sorozás

Ot mindig verekèdis vót megí.

— [Mër verekèttek?] —

Èggyik a mãsikkã nem fèrt meg, èggyik fãlubèlyi a mãsikkã.

— [Bezãrtãk-e õkõt?] —

Hol èggyik kãpot, hol a mãsik. — Lãckõ Gãbor rukkõd be mæg a Kovãcs Pètër, ennek a vénleãnnãk a ãpfã_je — Sèllën, dijãkijãkkã èccëre rukkõtãk, — eszìverekèttek. Á Szãz Mènyhãr — eszìveszètt a pèrèdijèkkë-jë, — hã a tõbbi dijãki, hát ... a pèrèdijek sokãn vótãk, mind erõs vót — illen legínyek. Á Szãz Mènyhãr legjobbãn izèt ... Ázon hãrmìnc két szùrãst_ë csinãttãk. Ászt házã hosztãk, az ollãn egy vír vót, mind akìnek levettik a bõrid. De hát õ is ãdott, akìt elírt, — õ is ãdott. — No hát a nãgy — gavãllersãgã mégis arrã jutot, hogy ötet is ágyoncsãptãk.

Miklõs bãtyãt felesìgìnek a — bãttyã, a Gyõrgy_ë, Varga Pistã, Varga Jãni és ezèk hãrmãn. Ès nem vótãg becsukvã mé esztendèjik sè. Nem. — Mër mã ázelõtt a Jãnit kèccer megverte ez a—izè, Szãz Mènyhãr. Akkor elmírgütek, és mènt házã, — ot láktãk kint a mãyornã_je, ezèk mæg utãnnã mèntek, ázutã — a mãyornã elírtik; ott ázutãn leütõttik lãbrã. Ázutã áttãk nekì. Úgy esèt, hogy a ãrokpãrton fele èggyik felìn vót a ãrokpãrtnãk, mãsik mãsik felèn. Hëggyibe áttãk, belètõmtik, dèrikon, — no ãbbã a izèbe, mã az izèbe be, ott, — ágyon is

csápták ötet. — De hát ázutā — mektörtínt, hát a kössig ollán igazolvāt adott ezéknek hármuknāk e, hoty hát a törvény igen pártolta őket. Még a pāp is aláírt annak, hogy millen erkölcsű vót; mēr azé, hogy — elloptā a pāpnāk a lováiró a pōkrócot, — oszt a pāp is azé izét rā, millen erkölcsű vót. Még esztendjék sē vóták becsukvā. — Bizq. Hárminckēt szúrās vót rájtā; bizon . . .

Vārgā Boldis is hā — múláccsāg vót, bemēnt a kocsmābq. Hāt az elōt minden legín tērt ki, — mēr hát berúgott, és hā válāki szót neki, ākkor mā egisz kocsmāt kiszorítottā a kocsmābū; kinyitottā a kēsít, elordítottā mágāt, hā mindēnik mēnekūt elülle. No, — mire mēnt, āsztāt is ākkor csápták āgyon, mikor rukkótāk be, — kilencvenhédbe.

— [Csāk ākāt embērre?] —

Ākāt. Ha — hāllottāk ezék a Lāckó Jāncsi, Szekeres Jāncsi, Nāgy Jāncsi — āszondi hāt, hoty hāt mics csinā, hoty hāt a legínyēk fínek túle, ōk mēg esszi-beszítek, āzutān meglestík. Be vót csípve, s elgyüttek egisz ā, egisz, egisz mājđ āz izéjig ā, āhol vót a póstā, mēnt házā a Vārgā Bolgyis, ōtān elkesztek neki izényi, hogy: Gyere ide, Vērēs; āszongyā: Gyere ide, Vērēs. Hām mēg mēnt: ezék mēg mēg mēntek, úty hogy becsātāk — a Bāmúhel mellett — be ide . . . Bālāzs a nyākābq vāgott, — leesett, — āzutā ott āgyon is csáptāk.

Elmondta Horváth István peredi lakos (ma — Tešedikovo), 81 éves földműves. Nem tudta, hogy beszéde magnetofonszalagra kerül.

KOVÁCS ISTVÁN

Tartalom

Cikkek

<i>Szabó T. Attila</i> : A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története	3
<i>Papp István</i> : Hangtan	42
<i>Sebestyén Árpád</i> : A népi kendermunka Gacsályban	102
<i>A. Kövesi Magda</i> : A -ni igenévképző a rokon nyelvek tükrében	126
<i>Sima Ferenc</i> : Tájszómagyarázatok	140
<i>Kiss Lajos</i> : Szláv eredetű tájszavainkhoz	147
<i>Nyirkos István</i> : Az abaúji Pusztafalu ő-zése	153
<i>T. Kapi Irma—Török Gábor</i> : Régi „kocsmák” az Ipoly völgyében	164
<i>P. Hídvégi Andrea</i> : Az Új Magyar Tájszótár gyűjtési utasításai	167

Ismeretések, bírálatok

A Román Nyelvatlasz újabb kötetei. Ism. <i>Szépe György</i>	174
Benkő L. : Magyar Nyelvjárástörténet. Ism. <i>Deme László</i>	182
Észt nyelvjárási antológia. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	190

Nyelvjárási adatok

<i>Kovács István</i> : Palóc szövegek (Egyházasbást, Pered)	191
---	-----

Résumés

<i>A. T. Szabó</i> : Geschichte der Mundartenforschung der Moldauer Tschangos	39
<i>I. Papp</i> : Ungarische Lautlehre	101
<i>Á. Sebestyén</i> : Hanfverarbeitung in Gacsály	125
<i>A. M. Kövesi</i> : Das Infinitivsuffix -ni im Spiegel der verwandten Sprachen	139
<i>Ф. Шума</i> : Наблюдения над некоторыми областными словами	146
<i>L. Kiss</i> : Zu dem slawischen Lehnwörtern der ungarischen Mundarten	152
<i>I. Nyirkos</i> : Prononciation de <i>ő</i> pour <i>e</i> dans le parler de Pusztafalu (anc. département Abaúj)	163
<i>T. И. Капу—Г. Тэрэк</i> : Старинное слово „kocsmá” в долине реки Ппой (Ипель)	166
<i>P. A. Hídvégi</i> : Directives for Collection of Material for the New Hungarian Dialect Dictionary	173

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója

1959

Kiadásra előkészítette: Török Sándor

Műszaki vezető: Horváth János

Műszaki szerkesztő: Kormanik Béla

A kézirat nyomdába érkezett: 1959 január Megjelenés: 1959 június

Példányszám: 1100 Terjedelem: 18 (A/5) fv, 57 ábra + 3 melléklet.

Készült monotype szedéssel, fves magasnyomással az MSZ 5601.54 és az MSZ 5602-55 szabvány szerint

47719/59 — Akadémia Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

